

297

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SZŰCS ISTVÁN

LEV. TAG FELETT.

BALLAGI GÉZA

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. június 26. összes ülésén.)

8
Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

I. KÖTET.

I.	Emlékezéséd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára
II.	Emlékezéséd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	>
III.	Emlékezéséd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	>
IV.	Emlékezéséd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	>
V.	Emlékezéséd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	>
VI.	Emlékezéséd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	>
VII.	Emlékezéséd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	>
VIII.	Emlékezéséd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	>
IX.	Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	>
X.	Emlékezéséd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	>

II. KÖTET.

I.	Emlékezésed Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon	Ára
	lev. tagtól	
II.	Emlékezésed Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy</i>	
	<i>Károly</i> lev. tagtól	
III.	Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	
IV.	Emlékezésed Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó</i>	
	<i>Tivadar</i> r. tagtól	
V.	Emlékezésed Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i>	
	l. tagtól	
VI.	Emlékezésed Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i>	
	l. tagtól	
VII.	Emlékezésed Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes	
	tagtól	
VIII.	Emlékezésed Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald</i>	
	<i>Lajos</i> igazg. és t. tagtól	
IX.	Emlékezésed Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i>	
	r. tagtól	
X.	Emlékezésed Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Agoston</i>	
	igazg. tagtól	

EMLÉKBESZÉD

SZÜCS ISTVAN LEV. TAG FELETT.

BALLAGI GÉZA I. tagtól.

(Olvastatott az 1893. június 26-án tartott összes ülésen.)

A férfiút, kinek emlékét a t. Akadémia színe előtt ezúttal felujítani kívánom, személyesen nem ismertem; de tudományos munkásságának eredményeit számba véve, a mint életében becsülni tanultam, halála után tisztelettel adózom emlékének.

Hosszú életpályáján a »vita brevis, ars longa« elvét tartva szem előtt, pihenés nélkül dolgozott s minthogy összes tudását és tehetségeit következetesen egyirányban érvényesítette, nem dolgozott sikertelenül.

»A mily gyöngéd a szülött és az édes anya közti viszony — írja főművében, — oly szivélyesek voltak kezdetről fogva Debreczen városa és a főiskola közötti kötelekek. Mint pellikán, a rege szerint, saját keble vérével táplálja fiait a puszták sivatagában: úgy ápolta Debreczen városa is folytonosan kebelbeli főtanodáját, mely utóbbi az előbbinek jó- és balsorsában, verőfényes és borús napjaiban mindig egyaránt osztályosa vala. Ha örvendeznie volt oka e városnak, illetőleg ref. egyháznak mint anya Sionnak: vele együtt örvendezett a Sion leánya, a debreczeni főtanoda is. Ha gyászra és keserűségre volt hivatva a város, illetőleg a ref. egyház, mint anya Sion: vele együtt gyászolt, együtt kesergett a Sion leánya, a debreczeni főtanoda is.«

Szűcs István, a magyarság emez egymáshoz forrott, egymást kiegészítő két hatalmas tényezőjének: Debreczen városának és a több mint háromszáz év viharait szerencsésen átélte debreczeni főiskolának javára, előmenetelére szentelte életét. Ott, a magyar alföld metropolisában, töltötte el ifjú korát, ott működött élte delén s ott végezte be földi pályafutását.

Ha a felekezetek áldozatkészsége respiriumot ad a magyar államnak, hogy lassankint összeszedvén erejét, kelőképen kifejlesztvén intézményeit, majdan átvegye tőlök az iskolákat, s ha ezt valamikor, a későbbi nemzedékek talán megérik: óhajtható, hogy a felekezeti, különösen a református iskolák leltárával azt a szellemet is vegye át és tartsa meg, mely azokban évszázadokon át uralkodott, mely azoknak értékét sokkal inkább biztosítja és fokozza, mint a legbecselesebb inventárium.

Én azt az iskolát tartom igazán kitünőnek, mely tanítványaira rányomja bélyegét. Ilyen a debreczeni kollégium. Ez, híven követve az ősök hagyományait, tanítványait nemcsak útravalóval látja el egész életükre, hanem életirányukat, jellemöket is meghatározza, úgy hogy a szárnyai alól kibocsátott növendékek az élet küzdelmeiben mint ugyanazon fészek fiai felismerhetők s határozottan megkülönböztethetők más iskolák tanítványaitól. A debreczeni diákban bizonyos fokú érdesség, darabosság, szókimondó egyenességgel, politikai, társadalmi és vallási kérdésekben konzervatív felfogás, liberális hajlamokkal, puritán kálvinizmus a más felekezetűek iránti türelmességgel összhangzatosan olvad össze.

S a kiket a közös erények és hibák ekkép összeforrasztanak, azok a legteljesebb odaadással egyesülnek a közös édes anya iránti hűségben is.

Néhai tagtársunknak nem Debreczenben ringatták bölcsejét — Tisza-Derzsen született 1811-ben; — de a debreczeni főiskola falai közt nevelkedvén, a mint utolsó lehelletéig ragaszkodott ahhoz a világnézlethez, melyet ama falak közt oltottak belé: úgy az alma mater iránt érzett

szeretetének és hűségének kötelékeit sem lazította soha meg, sőt ellenkezőleg igyekezett mind szorosabbra fűzni.

A jogi és theologiai tanfolyam bevégeztével, mint köztanító, ott maradt a főiskolában s nem annyira szíve vágyát követte, mint inkább az akkori szokásnak tett eleget, midőn később kiment Mező-Túrra akadémiai rektornak.

Eme szokás felett, — mely a kálvinista iskolákban a legújabb időig divatban volt, sőt még ma sem szűnt meg teljesen s melynek Szűcs is alávetette magát, — minden látszólagos hátránya daczára sem szabad csak amúgy könnyedén pálczát törnünk. Az úgynevezett köztanítónak és akadémiai rektornak a gyakorlati tanításban való járatlanságát pótolták részint elméleti szakismeretei, miután a nevelést mint kötelezett tárgyat hallgatnia és tanulnia kellett akadémiai pályája alatt, részint a fiatal hév és lelkesedés; esetleges botlásait pedig helyreütötte a tanár, ki folytonos és éber felügyeletet gyakorlott felette. Az iskola színvonalát ennél fogva egyáltalán nem szállította le az a körülmény, hogy annak falai közt tapasztalt tanárok mellett fiatal tanítók is próbálgatták szárnyaikat, valamint a népiskola sem vallotta kárát, hogy felsőbb tanfolyamot végzett ifjakra bízta vezetését; sőt mindebből pozitív haszon is háramlott úgy a fiatal emberre, kinek módjában állt a tanítói állomás fölös jövedelméből továbbképzéséhez, esetleg a külföldi egyetemek látogatásához szükséges pénzt összekuporgatnia, valamint a tanügyre nézve is, a mennyiben ily módon lehetővé vált egyrészt az általában gyöngén dotált iskolák terhén könnyíteni, másrészt a köztanítói és rektori állásokban kipróbált ifjakból jóra való állandó tanerőket toborzani az iskola számára, nem is említvén azt a különben szintén figyelemreméltó előnyt, mely szerint a vidékre kibocsátott rektor az anyaiskola és a vidéki tanintézetek közt az összeköttetést, az összhangot ápolta s a vidék érdeklődését a központ iránt folytonosan ébren tartotta.

A mint Szűcs a rektóriától búcsút vett, hogy az ügyvédi vizsgát letehesse, egy darabig Eperjesen patvaristás-

kodott, majd 1838-ban, az ügyvédi oklevél megszerzése után, az udvari kancelláriánál nyert alkalmazást.

A tiszántúli egyházkerület 1839. októberében tartott gyűlésén választotta meg a debreczeni főiskolába jogtanárul.

A debreczeni kollégiumban ép úgy, mint a reformátusok többi főiskolaiban, a felső oktatás soha sem volt egyoldalú, de főképen a múlt század elejétől határozottan kettős irányban fejlődött, a mi a protestáns egyház sajátos szervezetében leli indokát.

A paritásnál fogva, mely a protestáns egyházban az egyházi és világi elem közt egyházjogilag meg van állapítva, a protestánsok soha sem nélkülözhatték az egyházas szellemű világi elemet. Igaz, hogy 1790-ben éppen a tiszántúli egyházkerület papsága s annak élén Sinai Miklós debreczeni tanár támadta meg legélesebben a paritás elvét; de hierarchikus törekvésök, mint a mely ellenkezett a reformátorok egyházalkotmányának szellemével, kudarcot vallott. A budai zsinat, — melynek kánonait, habár a felség nem szentesítette is, a reformátusok mindig kötelezőknek ismerték el magukra nézve, — a világi elem befolyását az egyházkormányzatba kellőképen biztosította. Ettől az időtől fogva a presbyteriumokban, az egyházmegyékben és az egyházkerületekben az egyházi és világi elem egyenlő arányban képviseltetett; az egyházi gyűléseket kettős elnökség vezetése alá helyezték; az iskolák, valamint az iskolai alapítványok felett a két elem közösen, egyetértőleg gyakorolta a felügyeletet.

A hierarchia és küriarchia közt lezajlott küzdelem ilyenén eredménye kényszerítette mintegy a reformátusokat, hogy újjászervezett egyházalkotmányuknak megfelelőleg gondoskodjanak a világiak olyatén kiképzéséről, hogy nemcsak képesek legyenek a rájuk váró feladatoknak emberül megfelelni, hanem kedvök is legyen résztvenni az egyház kormányzásában.

A világi pályák közül a jogi-politikai iránt tudvalevőleg mindig különös előszeretettel viseltetett a magyar társadalom. A nemes embernek, még ha különben az ősi birtokban való gazdálkodásra volt is praedestinálva, mi-

előtt az eke szarvát megfogta volna, a Corpus Jurissal meg kellett, vagy helyesebben szólva, az akkori közfelfogás szerint, illet megismerkednie.

A reformátusok a társadalomnak a jogi pálya iránt táplált emez előszeretétét tartva szem előtt, hogy a világi elemet szorosabbra fűzzék az egyházhoz s hogy életirányuk, világnézletük kiképzésére befolyásukat érvényesíthessék, a jogi szakoktatást felsőbb iskoláikban rendszeresítették. S ettől, az időtől kezdve mai napig, sok ember előtt érthetetlen szívóssággal s erejüket csaknem meghaladó áldozatkészséggel nemcsak fenntartják, de a kor fokozott igényeinek megfelelőleg fejleszteni is igyekeznek jogi tanintézeteiket.

Sokszor halljuk, még protestáns ember szájából is, azt a szemrehányást, hogy a protestánsok, tulajdonképeni egyházi intézményeik rovására kultiválják a jogi szakoktatást; hogy milyen fényűzés a protestáns egyház részéről az állam számára bírót, ügyvédet, közigazgatási hivatalnokot nevelni akkor, a mikor a létalapját képező belső missió szükségleteit csak részben s ugyancsak szegényesen képes fedezni; a mikor papjait, tanítóit oly rosszul fizeti. De mi, kik közvetlen tanúi, sőt részesei vagyunk annak a nemes és nehéz munkának, melyet a jogi tanintézetek végeznek; mi, kik nap-nap mellett észleljük a jótékony hatást, a mit ezek az intézetek a világi elemre gyakorolnak: jelentőségeket tekintve, egyszínvonalra helyezük azokat a belső missió bármely más intézményével, a közművelődésnek tett szolgálataikat pedig megbecsüljük és mindenkor nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk azokkal szemben, kik a kulturális tényezőket külső méreteik s nem hatásuk és az általuk elért eredmények szerint ítélvén meg, kicsinyléssel tekintenek amaz intézményekre, melyek szegényesebb eszközökkel és erővel ugyan, de épp oly tisztességesen betöltik hivatásukat, mint a gazdagon ellátott egyetemek.

A mai református jogakadémiák alapját, mint említők, a budai zsinat befejeztével vetették meg.

Patakon 1793. november 5-ikén, tehát két évvel a világiakat jogaikba visszahelyező zsinat után, foglalta el székét az első jogtanár, a nagyhírű Kövy Sándor, ki tudo-

mányának alaposságával, kitűnő előadási képességével, de legfőképen eredeti módszerével oly nagy vonzerőt gyakorolt az ifjúságra, hogy az ország minden zugából özönlöttek hozzá a növendékek. Harminczhat évi tanári működésének fényes sikereit kortársai, valamint a következő nemzedékek annyira méltányolták, hogy a pataki iskolát »Kövy iskolája« név alatt emlegették. Az ő nevéhez fűződött a pataki kollégium egyik legdicsőbb korszaka s ép ezért fölléptének százados évfordulóját méltán ünneplik meg a jövő évben a hálás utódok.

Debreczenben 1796. októberében szervezte az egyházkerület az első jogi tanszéket. De úgy itt, mint Patakon már jóval előbb adtak elő egyes jogi és politikai tantárgyakat. Így nevezetesen Debreczenben a múlt század első felében Szilágyi Tönkő István előadta a természetjogot és népjogot. Az ő halála után azonban mind a két tantárgy beolvasztatott a philosophiába.

»Már egynéhány ízben volt arról szó ezen superintendentia consistoriumában — így hangzik a tiszántuli egyházkerületi gyűlésnek a debreczeni jogi tanszék szervezésére és betöltésére vonatkozó határozata, — hogy az itt levő kollégiumban olyan professzort is kellene állítani, a ki a haza törvényeit tanítaná. Ennek tanítására egyebek felett alkalmasnak ítéltetik Széplaki Pál úr, úgy mint a ki felől bizonyos, hogy Göttingában harmadfél esztendeig tartózkodván, mind a philosophiában, mind a juridicumokban, statisticumokban szép előmenetelt tett és ezelőtt kevéssel Pesten prókátorságra is felesküdvén, dicséretes speciment adott. Elvégeztetett tehát közakarattal, hogy említett Széplaki Pál uramnak hivatal adódjék, a jus naturae-nak, a politikának, statisztikának és a haza törvényeinek tanítására, ideértvén a magyarországi jus publicumot is.«

A megválasztott első jogtanár csak 1800. januárius havában kezdte meg előadásait s 1810. október 8-ikáig tanított, a mikor meghalt. Az ekképen megüresedett tanszéket az egyházkerület egy darabig helyettesekkel töltvén be, 1813. november 4-ikén tartotta meg székfoglalóját Mada-

rász Dobrossy János, a második rendes jogtanár, ki 1839-ig működött.

Dobrossy elhunytával a jogi tanszéket az 1839. augusztus havában tartott egyházkerületi gyűlés, a fokozott igényeknek megfelelőleg, újjászervezte; de annyira túlterhelte, hogy nem akadt rá vállalkozó.

A mit a királyi jogakadémiákon az 1777-ben életbe léptetett, majd 1806-ban módosított *Ratio Educationis* szerint négy tanár végzett, azt Debreczenben egy ember vállaira akarták rakni.

Jakab Mihály, hites ügyvéd és Biharmegye levéltárnoka, kit az 1839. évi augusztusi egyházkerületi gyűlés Dobrossy helyére megválasztott, számot vetve saját tehetségével, még a gyűlés folyamán kinyilatkoztatta, hogy a tanszéket úgy, a mint az szerveztetett, nem foglalhatja el, s ehhez az elhatározásához ragaszkodott még akkor is, a mikor az egyházkerület a tantárgyak újabb beosztása által hajlandónak mutatkozott könnyíteni a terhén.

Jakab visszalépésével 1839. októberében a fiatal Szűcs Istvánt választották meg.

Főtárgya a polgári magánjog (jus civile privatum) volt, melynek előadására nézve azt az utasítást kapta, hogy »kiemelvén ama fő- és vezérelveket, melyekből törvényeink eredtek, ez úton a jogtudomány philosophiájával a tanuló ifjakat ismertesse meg«. E mellett elő kellett volna adnia a magyar jogtörténetet (historia juris patrii), a büntetőjogot (jus criminale) s a harmadéves tanulók számára ideiglenesen a közjogot (jus publicum Hungariae), kapcsolatban a protestáns egyházjoggal. A római jogot, váltójo- got (jus cambiale) és a bányajogot (jus montanisticum), melyek Jakab Mihály megválasztatása alkalmával szintén fölvétettek a jogi katedra tárgyai közé, a Szűcs tanrendjéből kihagyták.

A mint azonban Szűcs, tanszékét elfoglalta, mindjárt az első évben, bizonyára az egyházi kormány beleegyezésével, tanrendjét akkép változtatta meg, hogy a jogtörténet helyett előadta mind a két félévben a váltójo- got, a

jogtörténet anyagát pedig részint a magánjogba, részint a közjogba olvasztotta be.

A protestáns iskolák mindig nevezetesek voltak arról, hogy szegénységök, alapítványaik elégtelensége miatt nagyon is kihasználták tanerőiket. A mellett, hogy a tantárgyak egész tömegével megterhelték, a körülmények és a szükségletek szerint a legkülönbözőbb disciplinák tanításával bízták meg őket, a mi annál könnyebben ment, mert az a túlságosan merev szakrendszer, mely ma minden előnyei daczára, egyoldalúakká teszi az embereket, 48 előtt még nálunk nem honosult meg. A felsőbb iskolákat bevégzett egyének a szó mai értelmében nem voltak szakemberek; hanem annál tágabb körü encyclopaedikus ismeretekkel dicsekedhettek. Szűcs, a jogtanár, a mellett, hogy az összes jogtudományokat előadta, Péczeli halálával az 1849/50. iskolai évben magára merte vállalni a görög és latin remekírók magyarázását és Homérrel, Sallustiussal és Liviussal épp oly örömet és épp oly alapossággal foglalkozott, mint Verbőczyvel.

Ismerek ma is protestáns öreg tanárokat, kik mint köztanítók vagy esküdt-diákok, a középiskola alsó osztályai-ban kezdték meg tanári pályájukat s végig haladva a gymnasium összes osztályain és beléköstolva a gymnasium összes tantárgyaiba, öregségökre valamelyik akadémiai tanszék révén kötöttek ki, hogy onnan aztán csakhamar a zaklatott munka után méltán kiérdemlett, de az anyagi gondok által minduntalan megzavart nyugalomba vonúljanak vissza.

A mai kor gyermeke, ki a világért ki nem mozdúlna abból a legspeciálisabb szakmából, a melyre a külső képe-sítvényt, a diplomát megszerezte magának, alig tudja elképzelni, hogy lehetett a hányt-vetett, folytonosan egyik munkakörből a másikba mozgósított régi tanárnak eredményt érnie el. Ugyde a szoros értelemben vett szakműveltséget bőven pótolta a régiéknél a lelkesedés, az ügy-szeretet, a ragaszkodás az iskolához s a benső hivatottság az ismeretek közléséhez. Aztán meg, a mit már annyian és oly sokszor jeleztek, az iskolák szervezete, a tanrendszer,

mely ma a legfőbb akadálya a tanítás sikerének, hajdanában segítségére volt a tanítónak. Kevesebbet tanítottak, de jól és alaposan, úgy, hogy az iskolából kikerült ifjú sokkal nagyobb biztossággal indulhatott az élet nagy útjára, mint a modern fiatal ember, kinek az iskolában szárnyát szegik, hogy ne röpkülhessen s nemcsak a kedvét veszik el az önképzéstől, de az ehhez szükséges eszközökkel sem látják el kellőképen.

Megboldogult tagtársunk a protestáns tanár példányképe volt. A szent fogadáshoz, a mit akkor tett, midőn székét elfoglalta, mind végig hű maradt. »Oktatás és nevelés — így szólt a többi közt, — e kettőben pontosúl hivatásom felséges tiszte. Elsőt illetőleg, mint felséges királyom hű jobbágya, a koronás főnek tántoríthatlan hű alattvalókat, mint édes hazám és szeretett nemzetem hű fia, a hon közjáváért s a kedves anyanyelv virágzásáért élni-halni kész polgárokat, mint szent vallásom nem vakbuzgó, de mégis rendületlen hű követője, ennek vész között is hív pártolókat s szemes őrállókat képezni, s e főiskola javát s boldogságát mind szavaimban, mind tetteimben mindenkép elősegíteni leend egyetlen örömöm s fő dicsekedésem. A nevelésre vonatkozólag imé itt nyilván vallást teszek, mikép én a kor lelkéhez, — melynek jelszava: haladás és emberiség, — mindenkor hív maradva, soha nem fogom eltéveszteni szemeim elől az eszközöket, mik által a dicső feladatot vélem megközelíthetni.«

Ebben az irányban és szellemben vezetvén az ifjúságot, a működéséhez kötött szép remények, — melyeket beiktatása alkalmával br. Vay Miklós, a főiskola akkori segédgondnoka és Péczeli tolmácsoltak, — beteljesedtek.

Az ő keze alól kikerült ifjak nemcsak mint jó hazafiak, mint buzgó protestánsok és mint a haladás lelkes barátai, hanem mint alapos jogászok is kitűntek. Tanítványait a jogtudományok útvesztőjében a mellett, hogy biztos kézzel kalauzolta, élénk előadásával a legszárazabb tárgyat is képes volt velök megkedveltetni. A jogintézményeket nem a törvény rideg betűi alapján, hanem történelmi és philosophiai szempontból vette vizsgálat alá s ily módon, míg

egyrésről sikerült neki növendékeiben a tudásvágyat fölébreszteni, másrésről lehetővé tette rájuk nézve, hogy behatoljanak az egyes intézmények szellemébe. A história segítségével végig vezette őket a fejlődés minden fokozatán s ugyanakkor a jogphilosophia útmutatását követve, megismertette velök az okokat és körülményeket, melyek a fejlődésre, a haladásra befolyással voltak.

Szücs óráin, — így jellemzi őt, mint professzort, egy volt tanítványa — öröm volt jelen lenni. Még a publicus juristák is sokszor megjelentek leczkélén, mélységes tiszteletet tanusítva a közkedveltségű professzor iránt, ki remek előadási képességével hallgatói figyelmét állandóan lekötve tudta tartani. Sokszor megmosta a supinusokat az ő veséig ható szavaival, de a melyek nem a nyers gorombaságnak, hanem a finom élcznek hathatós szavai voltak. Szerette nagyon, ha szépen feleltek az óráján, ugyanazért egy-egy kitünőbb tanítványát gyakrabban felszólította ezekkel a szavakkal: »feleljen kérem túl a rápián«; megvárta tőle, hogy a mennyiben óráit szorgalmasan látogatta, többet tud, mint a mennyi a kézről-kézre adott s iskolai hagyatékképen egyik osztályról a másikra szállt jegyzetekben foglaltatott; a rápiából csak a közepszerű tanuló készülhetett el neki. Előadásait számos tréfás kitéréssel, anekdotával fűszerezte. Az adomázás nagyon jól állt neki. Tréfás ötleteit, melyekben kifogyhatatlan volt, a legnagyobb komolysággal mondta el s épp ezért hatott velük, ezért villanyozta fel előadásával hallgatóit. Kellemes modoráért mindenki szerette őt s nagy eruditója előtt tisztelettel hajoltak meg.

Székfoglaló értekezésében, — melyet 1840. november 8-ikán tartott meg s mely Péczeli Józsefnek, a debreczeni tanári kar szeniorának az új tanárhoz intézett üdvözlő beszédével együtt még ugyanazon évben nyomtatásban is megjelent,*) — végig tekintvén államszervezetünk és jog-

---

*) *Beszédek*, melyek hites ügyvéd Szücs István úrnak, a debreczeni ref. collegiumi jogtanítói székbe lett innepélyes beigtatása alkalmával, ugyanazon főiskola inádságházában 1840. november 8-ikán tartattak. Debreczen, nyom. Tóth Lajos. 1840. 8-r., 39 lap.

rendszerünk múltján, nagy meglepéssel jelzi a haladást, melyet 1825-től tettünk. Az 1832/6. és az 1839/40. országgyűlés alkotásai, a magyar nyelvnek jogaiba való visszahelyezése, az úrbéri ügyek rendezése, az örökváltsági törvény, a törvénykezési reformok, a rendi különbségek megszüntetésére irányzott törekvések, a nemesség áldozatkészsége, — lelkesedéssel tölti el őt. Széchenyinek, mint »az igaz hazafiság egyik nagy apostolának« nevét csak egyszer említi ugyan, de a fejlődés irányára és tempójára nézve Széchenyi elveit fogadja el s az elért reformokat ezek szerint ítéli meg.

Ama reformok, szerinte, minden szabadelvű embert kielégíthetnek, miután biztos alapjául szolgálnak a szebb jövőnek; de egyszersem mind megcáfolják a Zedlitz-féle politikusokat, kik országgyűléseinket alaptalan rágalmakkal illetik, meddőséggel vádolják s működésök sikertelenségét a kormány jószándéku törekvéseivel szemben gyakorolt indokolatlan oppositiónak tulajdonítják.

Zedlitz német írónak az *augsburgi »Allgemeine Zeitung«*-ban »*Pia desideria*« cím alatt névtelenül közzétett s az 1840-diki országgyűlés befejeztével önállóan is megjelent cikksorozata,*) tudvalevőleg, nagy port vert fel nálunk ebben az időben. Nem egyéb az, mint a bécsi kormány beolvasztási politikájának apotheosisa. Azzal a kijelentéssel végződik, hogy Magyarország magára hagyatva, nem állhat fenn, ennélfogva szorosabbra kell fűzni a kapcsolatot Ausztria és Magyarország között; meg kell változtatni a magyar alkotmányt, miután a fennálló, elavult államszervezet mellett a Lajtha határvonalul szolgál nemcsak Magyarország és Ausztria, hanem Magyarország és Európa, a kultura és a középkori barbarizmus, a haladás és a stagnatio közt is.

Minthogy az akkori közmeggyőződés szerint Zedlitz tollát a bécsi kormány sugalmazta, épp úgy, mint Pükler-Muszkau herczegét, ki a nélkül, hogy viszonyainkat csak

---

*) *Pia desideria für Ungarn*. Ergänzt und mit Noten versehen. Leipzig, bei O. Wigand. 1840.

felületesen is ismerte volna, a beteg Magyarország doktorának tolta fel magát s a hírlapokban merőben hamis diagnózis alapján recipéket írt a beteg számára: maga Széchenyi vállalkozott a fogadatlan prókátorok visszautasítására, kijelentvén egyik országgyűlési beszédében, hogy mi nekünk magyaroknak sem kikopott fizetett poéták, sem vándorló hercegek tanácsára vagy intésére szükségünk nincs, hogy kötelességünket fejedelmünk és honunk iránt teljesítsük. Szűcs István csak Széchenyi rendreutasítását reprodukálja, midőn szánalmát fejezi ki Zedlitz magaviselete felett, »ki — úgy látszik — nem fogta fel, mily nehéz a régi, meggyökerezett viszonyokat belső összefüggésekben megítélni s valódi eszközöket előadni, melyekkel javítani lehessen, kivált ottan, hol a törvényhozás gyakorlati kérdései forognak fenn.«

Hogy mik lennének a jövő teendői, erre nézve Szűcs nem nyilatkozik, valamint a véghezvitt reformok tüzetesebb bírálatába sem bocsátkozik. Inkább csak regisztrál. Az alkalom nem arra való volt, hogy tárgyába mélyebben belemerüljön. Rövid beszédében csupán a szellemet akarta jelezni, melyet tanszékén érvényesíteni kívánt, s e tekintetben kellőleg tájékozta is hallgatóit.

Székfoglalóját mintegykiegészíti a Bajza »*Athenaeumjának*« 1842-diki évfolyamában megjelent, »*Vázlatok az ész-tani jogtörténetrajz köréből*« című értekezése,*) melyben sürgeti a jogtörténet, specialiter a magyar jogtörténet tanszékének a jogi szakiskolákban való felállítását.

Már a jelen század elejétől úgy az állami jogakadémia, mint a debreczeni főiskola tanrendjébe fel volt ugyan véve a *historia et institutiones juris hungarici* s ezen kívül egyéb történelmi tárgyakat is adtak elő, így nevezetesen a *historia universalis*, az államtörténetet (*historia statuum veterum vel europaeorum*), továbbá a bölcsészeti szakon Magyarország oknyomozó történetét, az egyház- és irodalomtörténetet; de Szűcsöt mindez nem elégítette ki.

Ő nem annyira a történelmi disciplinák tanítására,

*) *Athenaeum*. 1842. évf. 24. 25. sz.

mint inkább a jogintézmények előadásában a történelmi módszer alkalmazására fektette a súlyt, s a magyar jogélet fejlődésének történetét nem a külső jelenségek alapján, hanem a társadalom, valamint az állam szervezetében időnkint bekövetkezett változások és átalakulások figyelembevételével kívánta tárgyalni.

A jogi szakoktatás körében, a mint ő nevezi, azt a »jellemezve bíráló jogtörténettant — *characteristico-critica historia jurist*« kell meghonosítani, mely a jelent a multtól elválasztva, minden kornak sajátosságából vonja le a következtetéseket; megvizsgálja, ha vajjon a törvényhozás megértette-e mindenha saját korát, nem járt-e annak előtte vagy utána, hű tolmácsa volt-e a nemzeti közvéleménynek, teljesítette-e a közvéleményből eredt szükségleteket?

Szücs tehát egyike volt ama keveseknek, kik nemcsak belátták a jogbölcsezet és a jogtörténet közti összefüggést, hanem egyszersmind a jogi szakoktatás sikere érdekében, az egymást kiegészítő két tárgynak egy tanszéken való egyesítését, illetőleg a jogtörténetnek philosophiai alapon való tárgyalását is sürgették.

Hogy didaktikai szempontból ez utóbbi mennyire szükséges, azzal ma már mindenki tisztában van; de még a múlt század második felében, valamint a jelen század első tizedeiben a jogtörténeti irodalom munkásai jóformán kizárólag a nyers anyag felkutatásával és regisztrálásával foglalkoztak.

A múlt század második felében II. József egyházpolitikájának egyik vezérharczosa, Benzur, valamint Mária Terézia udvari könyvtárának tudós őre, Kollár, jogtörténelmi értekezéseikben megkísérlik ugyan a helyes módszer alkalmazását, de mivel mind a ketten az aktuális politika szolgálatában álltak s csupán a politikai napi kérdések megvilágítása végett és pedig azzal a határozott célzattal fogtak tollat, hogy a kormány politikájának útját egyengessék: ez a körülmény monografiáik tudományos értékét meglehetősen devalválja. A későbbi jogtörténelmi írók pedig, mint említők, csak anyaggyűjtők voltak. Fejér »*Codex diplomaticusában*« ép úgy, mint Fleischhacker, Hajnik Pál

és Kelemen rendszeres jogtörténeti műveiben, bármily nagybecsű kútfők is ezek különben, az anyag nincs úgy feldolgozva, a mint azt Szűcs István kívánta.

A lelkes fiatal tanár csak az 1849/50. iskolai évben valósíthatta meg régi tervét. Ekkor nyílt alkalma a hazai törvények történetének tanítására. E szerint, míg az állami iskolákban csak 1867-ben szervezték a magyar állam- és jogtörténet tanszékét: Debreczenben Szűcs mindjárt a szabadságharcz lezajlása után megkezdte a jogtörténet előadását és pedig oly módon, hogy előadásának anyagát öt részre osztotta fel. A vezérek korát mellőzve, az első korszak, szerinte, szent Istvántól, vagyis a királyság megalapításától az Árpád-ház kihaltáig; a második, vagyis a hűbériség korszaka Róbert Károlytól Verbőczyig; a harmadik I. Ferdinándtól III. Károlyig; a negyedik III. Károlytól 1825-ig; az ötödik 1825-től 1847-ig tart. Az ő rendszere tehát, mint látható, némi eltéréssel megfelel annak, a mit ma általában elfogadnak. A legfőbb különbség az, hogy Szűcs — talán azért, mivel túl lévén terhelve egyéb tantárgyakkal, a jogtörténet anyagát összébb kellett vonnia, — a szent István-féle alkotmány alapos megértéséhez okvetetlenül szükséges ős-szervezet ismertetését mellőzte.

Az ő munkabíró vállaira szolgálatba léptének első percétől fogva oly súlyos terheket róttak s annyira elfoglalták közigazgatási teendőikkel is, hogy nem csoda, ha az egyes disciplinák terjedelmének és körének korlátozása által igyekezett segíteni magán.

A protestáns iskolák administratiója ma is, mint régebben, csaknem kizárólag a tanárok kezében van. Ők az igazgatók, ők kezelik az alapítványokat, ők gazdálkodnak, ők vezetik az alumnaeumot és a convictust, sőt még a felügyelet gyakorlásában is részt vesznek, úgy, hogy a legfőbb kormányzó- és felügyelő-testület, az egyházkerület, egyszerűen csak tudomásul veszi a tanári kar által előterjesztett ügyeket vagy utasításokat ad egy vagy más dologra nézve. A szoros értelemben vett administratió kívül, az előterjesztések, emlékiratok, bizottsági munkálatok adnak nekik legtöbb dolgot. Van nekem egy idősebb kartársam, a ki

mikor egyszer szemére vetettem, hogy irodalmilag keveset dolgozik, kinyitván az asztal fiókját, mely tömve volt bizottsági munkálatokkal, azt felelte, hogy »ime, itt van az a sír, melybe én mint író elevenen eltemetkeztem«.

Ha reformra van szükség, rendszerint a tanári kar kezdeményezi azt; de viszont ha akár az iskola vezetésében, akár a tanszervezetben hibákat és hiányokat fedeznek fel, ezekért a tanári kart szokták felelőssé tenni. Az erkölcsi elismerés nem mindig jut osztályrészökül, sokszor lefoglalják azt a maguk számára azok, kiknek semmi joguk és érdemök nincs hozzá; olyan-amilyen anyagi jutalomra is csak nagyritkán tarthatnak számot. Küzködnek, dolgoznak többnyire ingyen, csak azért, mert az iskolájukat szeretik, mert az iskola jó hírneve és az övék elválasztathatlannúl össze vannak egymással forrva.

Az állam szolgálatában álló tanár olyan, mint a katoná, egyik helyről a másikra lökik, ennél fogva nem fejlődhet ki közte és az iskola közt oly benső, szoros viszony, mint a protestáns tanárnál, ki, ha egyszer állomáshoz jutott, bizvást elmondhatja, hogy itt élnem s halnom kell; egy-két nagyobb, kedvezőbb anyagi helyzetben levő iskolát kivéve, nincs olyan positio, a melyet, ha elnyerne, magára nézve előléptetésnek tekinthetne s így érdekében sem áll mozdulni; az államnak pedig nincs szüksége rá — csak a saját embereinek legyen képes kenyeret adni.

Szücs 1842-ben, mint a superintendentialis levéltár rendezésével megbízott küldöttség, 1843-tól 1846-ig pedig mint az egyházkerületi tudományos választmány (literaria deputatio) jegyzője volt elfoglalva.

A tudományos választmány, a református egyház ma is élő vezére, br. Vay Miklós indítványára az ő, mint főgondnok és Szoboszlai Pap István superintendens elnöklése alatt, 1841. október 8-án alakíttatott meg abból a czélból, hogy az egyházkerület iskoláit újjászervezze. Hogy a küldöttség elnökei e tekintetben a kor kívánalmait nemcsak megértették, de túl is szárnyalták, azt programmjuk világosan mutatja.

A gymnasium, illetőleg a középiskola rendeltetéséről egészen helyes fogalmaik voltak. Midőn jelzik, hogy »az iskoláknak minden nemei, melyek léteznek, egyesítve vannak s az iskolai rendszer által annyira egy testté alkottattak, hogy egyik a másiktól függ, egyik a másik által föltételeztetik vagy egyik a másik nélkül el nem lehet, fenn nem állhat;« továbbá midőn kijelentik, hogy »ez nemcsak nem jó, nem helyes, de káros is; nem jó közelébb a tanítási rendszer javíthatása tekintetében, mert nehezíti azt, hátramaradást, alkalmatlanságot vagy éppen kárt is okozván egyiknek vagy másiknak«: eme nyilatkozatukkal rámutatnak a reform kiindulási pontjára, mely szerint a gymnasiumot mint öncélú, önálló intézetet kell tekinteni s a szerint kell annak szervezetét megállapítani.

Ez az a modern felfogás, mely, ha a gyakorlati életben nem is, de az elmélet terén immár diadalra jutott. Bármennyire hangsúlyozzuk ugyanis a közoktatási intézmények közt az összhang fenntartásának szükségességét: az elemi iskolát az elemi ismeretek közlésére, az egyetemet és akadémiát a szakműveltség s a középiskolát a magasabb általános műveltség terjesztésére tartjuk hivatottnak, egyiket sem rendelvén alá a másiknak s mindegyiknek biztosítván a szükséges önállóságot.

Ama helyes alapelvől kifolyólag br. Vay és társa sürgetik továbbá, hogy »az iskolákban az életre szükséges dolgok — így nevezetesen az idegen élő nyelvek — is taníttassanak, hogy kiki az egyedek között ott céljához megkívántató ismereteket szerezhessen,« valamint, hogy »az egész oktatás s berendezés a tehetségek általános, individuális és harmoniai kifejtésére irányoztassék s e tekintetből gondoskodás legyen a zene, rajz s testgyakorlat tanításáról, az ethikai irányú tanok természetesen ezutánra is fölvétetvén,« vagyis azt kívánják, a mit ma már legalább részben sikerült elérnünk, hogy t. i. a középiskola ne szorítkozzék kizárólag az alaki képzésre.

Vége fölveszik programjukba a szakrendszer életbeléptetésének szükségességét, kifejezván abbeli óhajtasukat, hogy »a tanulásbeli előmenetel biztosítására ne ugyan-

azon egy tanító által kívántassék már a gymnasiumban minden tárgyat tanítani.«

A bizottság az elnöki nyilatkozatot elfogadta ugyan a tanácskozás alapjául; de számbavehető eredményt nem volt képes felmutatni. A tagok nézetei az egyes kérdésekben annyira szétágaztak, hogy az elnökség programjának megfelelő szervezetet teljes lehetetlenség volt megállapítani s minthogy az alapelvekre nézve sem tudtak megegyezni, a bizottság munkálata csupán toldozás-foldozásból állt. *)

A mikor Szűcs a jegyzői tollat kezébe vette, már akkor Péczeli József, Csécsi Imre, a jeles természettudós, de különösen Szőnyi Pál, a Tisza-fiúk, László és Kálmán nevelője közreműködésével a tudományos választmány az újjászervezés tervét minden részletében kidolgozta. Szűcséknek tehát részint a terv életbeléptetéséről kellett gondoskodniok, részint a szőnyegre hozott reform-eszméket ismét és ismét megvitatniok. Mert, a mit általában tapasztalhatunk, ha egy nagyszabású reform kölcsönös engedmények, elvfeadások vagy az elveken való megalkuvás árán jön létre, a választmány munkálata eredeti alakjában jóformán senki-nek sem kellett, senkit, egy pártot sem elégített ki. A reál irány hívei keveselték, a mit kaptak, a humanisták sokalták, a mit átengedtek. Szűcs inkább a humanismus felé hajlott; a classica literaturának élte végeig lelkes híve volt; de a választmányban azt a közvetítő álláspontot foglalta el, mely a humanismus és a realismus összeegyeztetését tartja szükségesnek.

A középoktatás újjászervezésének nagy munkájából Szűcs István, mint a tudományos választmány jegyzője, bőven kivette ugyan a maga részét; de a mellett tanári teendőit is egész odaadással és buzgalommal végezte.

Hogy a tanítás sikerét annál inkább biztosítsa, az

---

*) Ld. a tudományos választmány munkálatait a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évfolyamában; ismertetéseket és bírálatukat a *Sárospataki Füzetek* 1861. évf. III., IV. füzetében Szilágyi Istvántól »A gymnasiumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásuaknál« cím alatt.

egyházkerülettől 1841. máj. 3-kán nyert megbízatása folytán 1845-ben »*Kis törvény*« cím alatt kézi könyvet adott tanítványai kezébe*) s ezzel egyidejűleg kiadta egyszersmind »*Törvénytudományi Kalauzát*«, ez utóbbit részint abból a célból, hogy a tanárok vezérkönyvül használják, részint, hogy a nagy közönség megismerkedhessék abból a magyar magánjog elemeivel.

A »*Kalauz*« első kiadása 1845-ben, a második 1846-ban jelent meg.***) Az akkori viszonyok közt a ritkaságok közé tartozott, hogy egy merőben tudományos mű egy év leforgása alatt két kiadást érjen. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy Szűcs könyve — daczára erős versenytársainak — szükségét pótolta.

Debreczenben épp úgy, mint a többi protestáns iskolákban, Patakon, Pápán, Szigeten, Eperjesen és Késmárkon, ebben az időben Kövynek Fogarasi által átdolgozott magánjogi tankönyvét használták. Az eredeti mű — a mint azt veteran tagtársunk, Tóth Lőrincz a Fogarasi felett tartott emlékbeszédében kimutatta, — gyarlóságainál fogva a jogi szakoktatás céljainak nem mindenben felelhetett meg. Kövy mint előadó tanár volt igazán kitűnő. A mily nagy gonddal tartotta előadásait, épp oly kevés figyelmet fordított *Elementái* megírására, úgy, hogy Fogarasi a közóhajtásnak tett eleget, midőn a különben nagy tudományos készlettel, mélyreható ismeretekkel írt tankönyv szerkezeti és egyéb hibáinak kijavítására vállalkozott. A mellett, hogy rendszerén célszerű változtatásokat tett, egyes részeit teljesen újból dolgozta ki, hibás idézeit, — melyek jórészt nyomtatás közben, a felületes korrigálás miatt csúsztak

*) *Kis törvény*, vagy népszerű törvénytudomány, gyermekek számára. Irta Szűcs István. Debreczen, nyom. Tóth Endre. 1845. 8-r., IV + 63 lap.

**) Az 1-ső kiadás címe: *Elemi magyar magánjog*, elébe tűzve a magyar közjognak és utána téve a magyar váltójognak rövid vázolatát. Törvénytudományi kalauz gyanánt írta Szűcs István. Debreczen, nyom. Tóth Endre. 1845. 8-r., VIII + 154 lap. — A 2-dik kiadás címe: *Magyar polgári törvénytudományi kalauz*. Irta Szűcs István. Második javított és bővített kiadás. Debreczen, nyom. Tóth Endre. 1846. 8-r., XII + 184 lap.

belé, — kiigazította, az anyag könnyebb áttekinthetése végett az egyes fejezeteket cízzel látta el, s a mit különösen ki kell emelnünk, kiválóan ügyelt a nyelv tisztaságára és szabatoságára.

A mint a kormány, az országgyűlés sürgetéseinek engedve, az 1840: VI. t. cz. szellemében elrendelte a tudományok magyar nyelven való tanítását: a Kövy-Fogarasi-féle műnek egyszerre számos konkurrensé támadt, részint az eredetileg magyar nyelven írt, részint a latinból átdolgozott magánjogi tankönyvekben. Frank 1845-ben maga fordította le, illetőleg dolgozta át *Principiáit*, de — mint a címe is mutatja: »*Közigazság törvénye Magyarhonban*« — oly rossz magyarsággal, hogy főképen e miatt, de meg a rendszerén tett, éppen nem előnyös változtatások következtében is, írói hírnevét a mű magyar kiadásával nem öregbítette. Ezen kívül ugyancsak 1845-ben Madarassy János, egri lyceumi jogtanár, majd 1846-ban Komjáthy Anzelm ügyvéd és Kallós Lajos, a debreczeni jogi tanszéken Szűcs István közvetlen utódja, adták ki a magánjog tankönyvét. A három utóbbi épp úgy, mint Szűcs István a maga *Kalauzában*, Kelemen, Szlemenicset, Kövyt, Frankot követik. Kelemen Imre, Huszthy és Geörch-el szemben, folytonos tekintettel a római jog elveire dolgozta fel a magánjog rendszerét. Szlemenics művének szerkezete ugyanaz, a mi a Kelemené; de a római jogot forrásul nem használja, hanem jogbölcészeti szempontból tárgyalja azokat a kérdéseket, melyek megoldásánál pozitív forrásokra nem támaszkodhat. Kövy különösen kedveli a kontroverziákat; az adományrendszer, az özvegyi jog, a végrendelet nélküli örökösödés, a zálogjog tekintetében például, midőn az ellentétes nézeteket jelzi, jogbölcészeti érvekkel hevesen védi egyszersmind a saját, egészen eredeti felfogását. Frank magánjogának úgy szerkezete, mint módszere egészen új; kútforrásainak megválasztásában a szó szoros értelmében purista, a mennyiben úgy a római jogot, mint a kánonjogot mellőzi.

A negyvenes évek másodrendű magánjogi írói közül Madarassy a Kelemen, Kallós a Kövy, Szűcs István ellen-

ben a Szlemenics nyomdokain halad. Szűcsben van azonban aránylag a legtöbb önállóság.

Szűcs rendszere némi eltéréssel ugyanaz, a mi a Szlemenicsé. A perek különböző fajait az anyagi joggal kapcsolatban tárgyalja, a mi didaktikai szempontból nem kifogásolható. A vitás kérdések elől vagy kitér, vagy akkép oldja azokat meg, hogy egyik vagy másik jelesebb jogász véleményéhez csatlakozik. De — s ez mutatja, hogy önállóságra törekedett, — szolgailag nem rendeli magát alá mesterének.

A *Tripartitumra* nézve például Szlemenicsessel szemben, ki azt írja, hogy »ezen munkának országos törvény ereje vagyon,« úgy látszik, a Frank véleményét fogadja el. Készakarva hoztam éppen ezt fel például, mert az a határozatlanság, az a tartózkodás, a mivel ebben a kérdésben nyilatkozik, általában tapasztalható mindenütt, a hol ellentéteket kell kiegyenlítenie.

Frank világosan, minden félreértés kizárásával jelenti ki, hogy a *Hármaskönyv* országos törvény jellegével nem bír, mivel eredeténél fogva nem lehet annak tekinteni, mivel az 1518-diki bácsi törvény, mely állítólag kötelező erővel akarta felruházni, nem világos s mivel végre a későbbi törvények csak egyes czímeit s nem az egész művet erősítik meg. Szűcs ellenben, midőn jelzi, hogy »az országgyűlésen hozott és kihirdetett törvényeken kívül vannak a magyar nemzetnek hosszas gyakorlaton épült cselekményei után hallgatólag elismert törvényei is«: nem teszi hozzá, hogy ilyen a Verbőczy *Hármaskönyve* is; hanem folytatólag csak azt írja, hogy »már a régiebb időbeli törvényes szokásokat a XVI. században Verbőczy István híres törvénytudós szedte össze s azok a törvénytár elején fellelhetők.« Ezt én úgy értem, hogy — miként Frank, úgy Szűcs is, a *Tripartitum* kötelező erejét a szokásra vezeti vissza; de más esetleg úgy is értheti, hogy Szűcs szerint a *Tripartitum*, a maga egészében, valóságos országos törvény; sőt még az az értelmezés sincs kizárva, mely szerint Szűcs eme fontos jogforrás minősítésével egyáltalán adós marad.

A miben Szűcs, mesterét, Szlemenicset határozottan túlszárnyalja, az művének nyelvezete és stylusa. Szlemenics a jogi műnyelv tekintetében az úttörés nehézségeivel volt kénytelen küzdeni. Kövy, magánjogának 1824-diki magyar kiadásában a latin műszavaknak csak egy részét fordítja le, például tuteláról és testamentumról beszél; Szlemenics jól-rosszul, de minden fogalmat magyarul ad vissza s a tutelát gyámatyaságnak, árvagondviselőségnek, a testamentumot végső intézetnek nevezi; Szűcs ellenben már eme fogalmak jelzésére a ma elfogadott gyámságot és végrendeletet használja. Kövynél a homo sui juris »tutor vagy curator alá nem tartozó«, Szlemenicsnél »önmagától függő«, Szűcsnél »önjogu« személy. A három író művei alapján a jogi műnyelv fejlődésének menetét a fennebbieken kívül még tömördek példával lehetne illusztrálni.

Szűcsnek már nem kellett szófaragással bibelődnie. Elvégezték azt helyette Szlemenics, majd később a tiszántúli kerületi kir. tábla helybenhagyásával 1837-ben Debreczenben kiadott »*Törvénykezési s tiszti szótár*« szerkesztői, valamint Fogarasi, különösen ez utóbbi kitünő tapintattal s finom nyelvérzékkel. A ki a házasságbontó és tiltó akadályokat oly ügyesen versbe tudta szedni, mint Fogarasi, az méltán megérdemelte, hogy a szóalkotásban, a műnyelv megteremtésében mesternek tekintessék. A fejlettebb izlésű, modern jurista is szívesen recitálja el Fogarasinak Szűcs *Kalauzában* szintén közlött pattogó verseit:

Tévesztés, feltét, fogadás, vérség, bűn, erőszak,

Tisztesség, papi rend, kötelék, vallási különbség stb.

Házasságotat elbontják vagy tiltanak attól.

A kitünő úttörők eredménydús működése után csak ízlésre volt szükségük a negyvenes évek jogi íróinak, hogy élvezhető, jó magyarsággal írjanak. Szűcsnek megvolt az ízlése és a tapintata hozzá, hogy a konkolyt elválassza a tiszta búzától.

Mind a két művét — az akkori sajtórendszabályok értelmében — a helytartótanácsához terjesztette fel, a honnan 1845. januárjában az egyházkerülethez azzal az utasítással tétettek át, hogy vizsgálja meg, vajjon az oktatás

czéljaira alkalmasok-e? A tudományos választmány 1845. okt. 7-én mind a »*Törvénytudományi Kalauzt*«, mind a »*Kis törvényt*« »sikerrel használhatónak ítélvén«, Debreczenben a Kövy-Fogarasi-féle tankönyvet a Szűcsé kiszorította, s ez utóbbi használatban maradt az ötvenes évek végeig, a mikor Kallós ismét a Kövy rendszerében készített saját tankönyve szerint adta elő a magánjogot.

A »*Kalauz*« tudományos értékét a M. Tud. Akadémia is elismerte azzal, hogy Szűcsöt 1846. december 18-án tagjai közé fölvette.

A fiatal tudós székfoglalóját »*A tételes jog philosophiájának történeti fejlődéséről*« Akadémiánknak ma is élő, érdemekben gazdag Nestora, Tóth Lőrincz, az 1847. július 1-sején tartott u. n. »kisgyűlésen« olvasta fel.)*

Szűcsnek kétségtől ez a legbecsesebb, legtartalmasabb értekezése.

A jelen század első tizedeiben Hugo, Savigny, L'Herminier, általában a történelmi iskola, a törvény és törvényes szokás által szentesített jogok föltétlen tiszteletét hirdette, a törvényekről azt tartván, hogy azoknak mindig és mindenütt az önmagokban működő erőkből s nem a törvényhozásnak bármily bölcsen kombinált akaratóból kell fejlődniök. Ezzel szemben az észjogi iskola hívei, Thibaut, Zachariä, Rotteck abban a meggyőződésben, hogy mint a gyermek ruháiból, úgy nő ki a nemzet a régi jogfogalmakból, az észjog alapján a codificatiót sürgették.

A harc a két iskola közt éppen befejeztetett, midőn Szűcs annak eredményét fölhasználva, értekezését megírta a tételes jog bölcsészetről. Első, a ki e tárgyat magyar nyelven megvilágítja. Első a magyar jogirodalomban, aki kimutatja az észjog és a tételes jog philosophiája közti lényeges különbséget.

A tételes jog bölcsészetének két részét különbözteti meg; az egyik az elméleti, helyesebben kritikai, a másik a gyakorlati, helyesebben oknyomozó rész. Amaz a tételes

---

*) Közölve a *Magyar Akadémiai Értesítő* 1847. évfolyamában 175. s k. l.

jogintézményeket abból a szempontból vizsgálja, vajjon meg-
egyeznek-e az igazság követelményeivel; emez a pozitív in-
tézmények fejlődésére befolyással levő körülményeket veszi
tekintetbe, hogy megállapíthassa amaz intézmények miben-
létét, sajátságait. Az észjog és a tételes jog philosophiája
közt a legfőbb különbséget abban találja Szűcs, hogy amaz
mint a priori tudomány, elvontan, a pozitív törvények elő-
zetes tudása nélkül is tárgyalható, holott a tételes jog böl-
csészete, mint a posteriori tudomány, az érvényben levő
törvények ismeretét föltételezi.

A tételes jog bölcselete, melynek az összehasonlító
jogtudomány és a jogtörténet alapján kell fejlődnie, még
ma sem részesül kellő figyelemben. Annál nagyobb elisme-
rés illeti Szűcsöt, ki már a negyvenes években sürgette,
hogy a törvényeket meg kell bírálni abból a célból, hogy
földeríthető legyen, vajjon a törvényhozás saját korát meg-
értette-e, kielégítette-e a nemzeti szükségleteket? A reform
alapföltétele, sikerének legfőbb biztosítója, hogy a törvény-
hozás a törvények oknyomozó vizsgálata alapján működjék
s ezt csakis a jogtudomány segélyével teheti. »Megbecsül-
hetetlen kincse az a törvénytudománynak — így végzi
Szűcs székfoglalóját, — hogy bár azok, kik ennek művelé-
sére elmetehetségük s szakbeli ismereteik által hivatást
éreznek magukban, nem volnának, nem lehetnének is köz-
vetlen tényezői a törvényhozásnak, de kor- és okszerű esz-
méiknek irodalmi téren való terjesztése által, közvetve elő-
készítőivé válnak a nemzet által igényelt intézkedéseknek,
s a tiszta és nemes szándékból elhintett magvak nem le-
het, hogy meg ne teremjék úgy az egészséges fejlődésnek
indúlt nemzetnél, mint annak a kor gyakorlati igényeit
helyesen felfogó s kellően méltányló törvényhozóinál gyü-
mölcseiket.« Ezt az általános tételt igazolják úgy a XVI.
század és az 1791. év, mint a negyvenes évek jogi reformjai,
melyeknek gyökereit jogtudósaink műveiben találjuk meg.

Attól az időtől kezdve, hogy Szűcs Akadémiánkban
székét elfoglalja, csaknem huszonöt évig, sem a folyóira-
tokban, sem a könyvpiacon nem találkozunk nevével. Ama
nagy történelmi munkájához gyűjti az adatokat, melynek

első kötete 1871-ben látott napvilágot. De idejének legnagyobb részét a tanítás és iskolai administratio, majd 1857-től a közhivatali teendők veszik igénybe.

A szabadságharcz lezajlása után a jogi szakoktatás fenekestül felforgatott tantárgyain Szűcscesel az újonnan választott jogtanár, Buzás Pál osztozkodott meg. A magánjogon és a hazai törvények történetén kívül elő kellett adniok a birodalmi oktrojált alkotmányt, az 1849-ben életbeléptetett ideiglenes közigazgatási szervezetet s az ugyanazon év november 3-án behozott ideiglenes bírósági szervezetet és perrendtartást, továbbá az új váltórendszabályt, büntető perrendtartást stb., majd 1850/1-től 1852/3-ig az új pénzügyi törvényeket, az osztrák polgári törvénykönyvet, ügyvédi rendtartást stb.

A mellett, hogy az új tantárgyak egész özönével árasztattak el, különösen az tette nehezzé a munkájokat, hogy az egyes disciplinák anyaga folytonosan változott. Az akkori kormány legfőbb jellemző vonása a kapkodás volt. Még a tinta meg sem száradt, melylyel egyik rendeletét aláírta, már ugyanezt egy másikkal vagy módosította, vagy hatályon kívül helyezte. A közigazgatást szabályozó rendeletet például, — mely a jogakadémián szintén előadás tárgya volt, — legfelsőbb helyen 1849. október 17-én erősítették meg; de már a következő évben szeptember 8-án, majd ismét ugyanazon év és hó 13-án módosították. A pénzügyi szervezetre vonatkozólag hasonlóképen az ordres, contreordres és desordres gyors egymásutánban váltották fel egymást, úgy, hogy embernek kellett lennie a talpán, a ki részint az egymást kiegészítő, részint az egymásnak ellentmondó pénzügyi törvények tömkelegében eligazodott.

Debreczen igyekezett ugyan a jogakadémiákra nézve megállapított tanrendhez alkalmazkodni; de a kellő számú tanerők hiányában ez csak félig-meddig sikerült. S épp ezért a cs. k. vallás- és közoktatásügyi miniszter már 1851. májusában elrendeli, hogy a jogakadémia 1850. szept. 28. és 29-én kelt rendeletei értelmében újra szerveztessék, mert különben fel fogja azt oszlatni. Az említett két rendelet szerint, — melyet a pozsonyi, kassai és nagyváradi jogakadémiákban azonnal életbeléptettek, — a nyilvánosság jogával felruházott jog-

akadémiákban négy rendes tanszék naponkénti két-két órával állítandó fel; az ujonnan szervezett »csász. kir. jogakadémiák«, a mennyiben saját tőkéik a költségek fedezésére elégségesek nem lennének, az államkincstár által segélyzendők; a négy évi jogi tanfolyamból kettő az egyetemen végzendő; a vizsgálatok részint szóbeliek, részint írásbeliek, stb.

Eme rendeletek végrehajtására nézve Szoboszlai Pap István, tiszántúli superintendens, br. Geringer teljhatalmú császári biztosnál nagynehezen halasztást eszközölt ki; de egyúttal megkezdte a reorganisációt. A nélkül, hogy az egyházkerületet megkérdezte volna, 1852-ben a jogakadémiát a főiskola többi intézeti ágaitól teljesen elkülönítette; Szűcs Istvánt kinevezte igazgatóvá; majd még ugyanabban az évben az egyházkerületnek egy küldöttsége a kormányrendelet alapján elkészítette a jogakadémia tanrendjét; a superintendens a két jogtanár mellé még kettőt választott, névszerint Pataky Jánost és Tóth Istvánt, a kik közül azonban tényleg csak az utóbbi foglalta el tanszékét s ugyanezen a gyűlésen — Szűcsnek igazgatóvá történt kineveztetését tekintetbe nem véve — magát a superintendenst kínálták meg a jogakadémiai direktorsággal, a mit az ideiglenesen el is fogadott. Ezen intézkedések folytán a jogakadémiai hallgatók részére az 1852/3-ban kiállított bizonyítványok érvényességét a miniszterium elismerte.

Sok mindenféle akadály és nehézség legyőzése után végre 1853-ban a jogakadémia Szűcs igazgatósága alatt, ő rajta kívül három tanárral, u. m. Buzás Pállal, Tóth Istvánnal és Kallós Lajossal s szervezkedett. Tanrendje ugyanaz volt, a mi a csász. kir. jogakadémiáké. Az előadások és az ügykezelés nyelve német. Szűcsnek, — ki igazgató és jegyző volt egy személyben, — még a jegyzőkönyveket is németül kellett vezetnie.

Az ekkép újjászervezett intézet azonban, — melylyel, mint azt Szoboszlai naplójából tudjuk, a bécsi kormány, Tomasek miniszteri tanácsos nyilatkozata szerint, nagyon meg volt elégedve, — csak három évig állt fenn. Hallgatóinak száma fokozatosan csökkent. 1853-ban is kevesen voltak, mindössze húszan, de az 1854/5. tanévben már a létszám 11-re

szállott le. Az 1855-diki októberi egyházkerületi gyűlés a Tóth István halálával megüresedett tanszéket még betöltötte, megválasztván arra Fényes Eleket, a jeles statisztikust; de Fényes nem foglalta el tanszékét. Egy év múlva, 1856. októberében, az intézetet megszüntették, részint azért, mivel hallgatóinak csekély létszáma után ítélve, nem volt többé rá szüksége a közönségnek, részint mivel a fenntartásához szükséges anyagi erővel nem rendelkezett az egyházkerület.*)

Az 1856/7. iskolai évben Szűcs István a theologiai pályára készülőknek adta elő az egyházjogot, a jogbölcészetszetet, a magán- és büntető-jogot. Majd az említett tanév bevégeztével az állam szolgálatába lépén, a tanári pályával végleg szakított.

Az 1849-től 1857-ig terjedő időszakban egy darabig mint a latin iskolák felügyelő tanára, majd mint a főiskolai átalakítási alamizsnai pénzek kezelője, mint egyházkerületi segédjegyző s mint az 1856. októberi egyházkerületi gyűlés által kiküldött központi választmány jegyzője, tevékeny részt vett az egyházi és iskolai közigazgatásban; de — a mit sok ideig nem tudtak neki megbocsátani — superintendensével, Szoboszlai Pap Istvánnal együtt mindig a hatalom szekerét tolta s mindent elkövetett arra nézve, hogy a kormánynak a százados törvényeken alapuló protestáns autonómiával homlokegyenest ellenkező rendeleteivel szemben hitfeleit megpuhítsa. A közvetítő szerepét játszotta az egyházkerület és a kormány között. Ebből a célból sokszor megfordult részint egyedül, részint a bécsi kormány kegyencze, Szoboszlai superintendens kíséretében Budapesten és Bécsben. Szoboszlai nagyon megbízott benne, közlötte vele minden tervét, beavatta őt titkaiba, sőt naplóit és iratait is rábízta, hogy az utókor esetleg azokból tájékozza magát az ő közszereplésének valódi rugói, célzatai tekintetében.

Ki kell jelentenem, mert ezzel Szűcs emlékének tartozom, ama meggyőződésemet, hogy a legjobb és legtisztább szándék vezethette őt, midőn a kormány törekvéseit támogatta; de

*) A debreczeni jogakadémia történetére, tanrendjére, valamint Szűcs István életére vonatkozólag Tóth Sámuel theologiai tanár és egyházkerületi főjegyző úr számos adatot volt szíves rendelkezésemre bocsátani, melyért fogadja e helyütt is köszönetemet.

más részről azt sem hallgathatom el, hogy úgy az ő, mint a Szoboszlai magaviselete méltán keltett bizalmatlanságot a református felekezet körében, s ez a bizalmatlanság annál inkább fokozódott irántuk, mennél többet értek el abból, a mit ők — megengedem — a felekezetre nézve, a miniszterek ellenben saját politikájuk szempontjából tartottak előnyösnek. Egész határozottsággal állíthatjuk, hogy ha Szoboszlai és ő nincsenek Debreczenben, a jogakadémiát a szabadságharcz leveretése után bezárják. A debreczeni gymnasiumnak az 1853/4. iskolai évben az 1849-ben kiadott rendelet szerint való szervezésében, nyolcz osztályúvá történt átalakításában is nekik volt legfőbb részök. Ha az átalakítás meg nem történik: épp úgy megvonja vala a kormány a debreczeni gymnasiumtól a nyilvánosság jogát, a mint megvonta Pataktól és Miskolcztól. Szoboszlai minden volt mindennekben, az egyházkerület csak névben élt. Az ujonnan szervezett gymnasiumba még a tanárokat is ő választotta, illetőleg nevezte ki és pedig a közvéleménnyel mitsem törődve, annyira önkényüleg, hogy a pályázók közül olyan férfit, mint Arany János, mellőzött.

A Thun-féle 1856-diki hirhedt *Entwurf* elfogadására azonban Szoboszlai és Szűcs nem voltak képesek rábírní egyházkerületöket. A cs. k. kultuszminiszter, hogy az 1791:XXVI. t. cz. 4. §-ában kitűzött feladatot »eum stabilire ordinem, qui communi virorum ejusdem religionis tam saecularium, quam religionis ministrorum consensione maxime congruus reputabitur« meg lehessen oldani s hogy az 1791-diki budai zsinat e czélból tett javaslatait el lehessen intézni, egy törvénytervet készített, mely előzetesen 1855. májusában néhány protestáns bizalmi férfiú elé terjesztetett megvitatás végett. Az előzetes tanácskozmányban részt vett Szoboszlai is, — ki Szűcsöt, mint titkáráját vitte fel magával Bécsbe, — valamint a reformátusok közül Török Pál, a későbbi püspök, dr. Ferenczi-kassai pap, mint Apostol Pál superintendens helyettese és Szeremley Gábor, akkor bécsi, később pataki theologiai tanár.*

*) A máj. 17-től jun. 20-ig tartott tanácskozmány lefolyását, a bizalmi férfiak viselt dolgait, álláspontjukat az egyes kérdésekben, Szoboszlai iratai és naplói nyomán Tóth Sámuel ismerteti a *Debreczeni Protestáns Lap* 1886-diki évfolyamában.

Ugy Szoboszlai, mint a többi meghívottak az értekezleten kijelentették ugyan, hogy ők az egyház megbízatása nélkül annak ügyében mitsem határozhatnak; de a mint Szoboszlai Bécsből hazatért, még mielőtt a törvényjavaslat a Thun által is egyedül illetékesnek elismert egyházkerületi gyűlések zöld asztalára került volna s tartalma hivatalos alakban köztudomásra jutott volna, megkezdte annak érdekében az agitációt.

Mire az októberi egyházkerületi gyűlés összeült, Szoboszlai már nem volt az élők sorában. Az egyház jogaira féltékeny, az államhatalom túlkapásaival mindig bátran szembeszállni kész Balogh Péter foglalta el helyét, egyelőre mint helyettes superintendens. A gyűlés egy u. n. központi választmányt küldött ki, hogy az esetleg egybehívandó zsinat előmunkálatait készítse el s az *Entwurfot* vitassa meg. 1856. nov. 3-tól 1857. febr. 7-ig a választmány 26 ülést tartott. Jegyzője, Szűcs István, képviselte ott az elhunyt Szoboszlai szellemét. De a mi a kiváló tehetségű, rendkívül erélyes s már magas állásánál fogva is nagytekintélyű Szoboszlainak sem sikerült volna, hogy t. i. megnyerje egyházkerületét Thun tervének: azt természetesen Szűcs a maga szerény állásában még kevésbé érthette el.

A Thun által kontemplált egyházkormányzati rendszer homlokegyenest ellenkezik azzal az autonom szervezettel, melyet a prot. egyház részére az 1790/1-diki törvény biztosított. A kultuszminiszter azt akarta, hogy az államhatalomnak döntő szerepe legyen az egyházi közigazgatásban. E célból az egyházkerületek fölibe egy csász. kir. főegyháztanácsot kívánt állítani, hogy az, mint legfőbb cs. kir. egyházi hatóság, az állami főfelügyeletet, s mint legfőbb bíróság, a császár nevében az egyházi bíráskodást gyakorolja. Hatásköre akképp állapított meg, hogy abszorbeálja vala az egyházkerületek és egyházmegyék összes önkormányzati jogait. A főtanácsnak a császár által éltek fogytaig kinevezett tagjai az állam pénztárából fizettettek volna s mint államhivatalnokok, a bürokrácia valamelyik rangosztályába vétettek volna fel.

A protestánsok ezt a tervezetet természetesen egyhangulag visszautasították; kinyilvánították egyszersmind, hogy

az egyház ügyei véglegesen és törvényesen csakis zsinat által rendezhetők. Megjegyzendő, hogy a zsinat-tartás szükségességére nézve Szoboszlai is egyetértett hitfeleivel.

Ő felsége annak a küldöttségnek, mely az egyetemes egyháznak köz-zsinat tartására vonatkozó kérelmét tolmácsolta előtte s melynek tagjai voltak a Tiszántúlról Balogh helyettes superintendensen kívül Tisza Kálmán s Vályi János segédgondnokok, továbbá Révész Bálint egyházkerületi főjegyző és Lónyay Menyhért assessor, — azt felelte, hogy »kérelmüket figyelmesen megfontolván, majd meglátom, mennyiben teljesíthetem kívánságukat; legyenek meggyőződve a felől, hogy én helv. hitvallású alattvalóimnak csak javukat kívánom, elvárom, hogy viszont önök bizalommal és hű ragaszkodással viseltetnek irántam«.

A megfontolás eredménye tudvalevőleg az 1859. szept. 1-sői pátens lön.

Formális hadüzenet volt ez a protestánsok ellen. S ezek lélekemelő elszántsággal küzdötték végig a harczot. Ellentállásukon — mint más helyütt irom — végre is meg kellett törnie a kormány makacsságának annyival is inkább, mert a protestánsok háta mögött állt az egész nemzet. Soha Magyarországon nagyobb egyetértés az emberek közt nem volt, mint ebben a korban. Pártok nem álltak egymással szemben. A katolikusok, kik a concordatum által szintén a történelmi jog alapjáról taszítottak le, a közös szerencsétlenség elhárítása végett, fegyverszövetségre léptek protestáns testvéreikkel; a siker felett érzett örömben s a balsiker által okozott levertségben a szövetségesek hűségesen megosztottak egymással. Politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomatás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.

Szücs megfosztotta magát a dicsőségtől, hogy részt vegyen a hitfelei által diadalmasan folytatott és befejezett hadjáratban. Már akkor az állam szolgálatában állt s mint államhivatalnok, természetesen a kormány táborában foglalt helyet. 1857. szeptemberében neveztetett ki iskolatanácsossá s a nagyváradi kormánykerületben levő mindkét hitvallású evangélikusok iskoláinak felügyelőjévé, a mikor természetesen

tanári állásáról lemondván, az 1858. áprilisban tartott egyházkerületi gyűlés meleg jegyzőkönyvi pontban fejezte ki köszönetét »lelkiismeretes, sokoldalú hivatalos szolgálataiért«.

A hatvanas évek elején ismét visszatért Debreczenbe, mint a kerületi tábla bírója; majd az alkotmány helyreállta után az újonnan szervezett debreczeni kir. törvényszékhez ment át, szintén bírói minőségben.

Különféle hivatalai bármennyire elfoglalták is: régi kedvencz eszméjét, mely szerint Debreczen városának történetét megírja, nemcsak hogy nem adta fel, hanem ellenkezőleg szorgalmasan dolgozott annak megvalósításán. Ez az eszme, úgy látszik, már a negyvenes évek végén megérlelődött nála; mert már 1849-ben az *Alföldi Hírlapban* az említett város történelmére vonatkozólag több közlemény jelent meg tőle s hogy ettől az időtől fogva a nagy vállalathoz folytonosan előkészült, mutatják időnkint napvilágot látott ily tárgy munkálatai. Így nevezetesen 1850-ben a *Csokonai Lapokban*, 1853-ban Palugyay Imre »*Magyarország legújabb leírása*« című irodalmi vállalatában, majd később a *Hortobágy* című hírlapban ismertette részint Debreczen városa, részint a debreczeni kollégium múltjának egyes részleteit.

A rendkívül fáradságos adatgyűjtést befejezván, 1870. augusztusában adta sajtó alá három kötetes nagy munkáját.)*

Háláját kívánta ezzel leróni ama város iránt, melyhez szíve egész melegeivel ragaszkodott. Bartha Boldizsárnak, a krónikaírónak szavait kívánja magára alkalmaztatni, a ki azt írta: »Messze pironkodjék innen minden tisztesség-kívánság vagy becsület-vadászat; ez azért nem iratott. Mert magam tisztesség-kívánságának viszketege nem annyira nyugtalankodtat, hogy magam nevét írásban vagy nyomtatásban láthatnám vagy hagyhatnám, és arra nem izgatott. Mely nyavalya miatt — úgy vagyon — láthatsz egynehányat annyira gyötretetni, hogy alig engednek szemeiknek álmot, szájaknak ételt. De ezt, ha ki megértheti, hogy e munka csak a mások postáján enyim, mások viselt dolgait, más becsületes uraim reláció-

*) *Szabad királyi Debreczen város történelme* három kötetben ábrákkal. A legrégebb kortól a mai időig. Írta Szűcs István. Debreczen, nyom. a város könyvnyomdájában. 1871/2. XXXII + 1104 lap.

jokból tatarozgattam, ha hol pedig hozzá illendő foltokkal erősítettem, másoktól is örömet vettem és veszem is. De ha mit elfelejtettem vagy kinek-kinek tetszése szerint nem írhattam volna, erről bocsánatot kérek.»

Szücs azonban a »más becsületes urak relatiójokból« bajosan tatarozgathatta volna össze a munkáját. Az úttörés nehézségeivel volt kénytelen megküzdeni, miután Debreczen multjára vonatkozó forrásművek igen csekély számmal álltak rendelkezésére; csupán az előbb említett Bartha Boldizsár főbírónak 1564-től 1664-ig terjedő krónikáját, Pósalaki János tanácsnoknak »*Debreczen város nyomorúlt állapotáról*« írt művét és Segesvári István orvosnak a XVII. század végéig vezetett, csekély értékű, hézagos, Szalárdi és Cserei után készült, kéziratban maradt monografiáját használhatta fel. Tulnyomólag önálló levéltári kutatások alapján kellett dolgoznia. Ugyde e tekintetben is igen sok nehézséggel állott szemben mivel a városi levéltárban elhelyezett legrégibb okmányok a XVI. század közepéről valók, a városi jegyzőkönyvek az 1547-ik évnél régibb időre vissza nem vihetők, a városi magánlevéltárban őrzött iratok pedig, miután főleg birtokjogi viszonyokra vonatkoznak, nyilvánosságra nem voltak hozhatók.

A hiányos adatkészlet daczára Szücs derekasan megoldotta feladatát.

Az igaz, hogy maga a tárgy, melynek feldolgozására vállalkozott, rendkívül hálás. Az alföld hatalmas metropolisának története egyszersmind a magyarság és a magyar kálvinizmus története kicsinyben.

Debreczen, — melynek eredetét Szücs, részint archeologiai adatokra, részint hagyományokra támaszkodva, a II. András előtti időkre viszi vissza, — a mellett, hogy mindig tipikus magyar város volt, méltán nevezetett el az unitáriusok által kálvinista Rómának. A magyarság és a kálvinizmus annyira összeforrott ott egymással, hogy a főbíró rendszerint a ref. egyháznak és kollégiumnak is főgondnoka volt. Lakói a tömérdék megpróbáltatás daczára, szívosan ragaszkodtak nemzetiségökhöz, vallásukhoz, s ennek, valamint szabad községi szervezetöknek köszönhették, hogy városuk, még a XVI. és XVII. század folyamán is, a mikor pedig ugy a török, mint,

a kurucz és német hadesapatok által folytonosan szorongattott, fokozatosan emelkedett s mindig vezérszerepet játszott az alföldi városok közt.

A debreczeni polgárság nem volt soha türelmetlen; de minthogy a nyelv és vallás egységében ismerte fel erejét, befogulásának kútforrását: idegen elemet, a míg csak kényszerítve nem volt rá, nem vett fel magába. Midőn az 1715-diki országgyűlés Debreczennek, mint szab. kir. városnak beczikkelyezését ahhoz a föltételhez kötötte, hogy a kath. parochiának és a szent Ferencz-rendi atyák részére építendő társháznak fundust jelöljön ki: az alsó táblán Debreczen követői ezen föltétel ellen részint azért, mert arról a Leopold-féle diplomában nincs említés téve, részint, mert ilyesmi más városok beczikkelyezésénél sem fordúlt elő, erélyesen tiltakoztak, kinyilatkoztatván egyszersmind, hogy a mennyiben a törvény a kir. városokban minden bevett keresztyén vallás szabad gyakorlását különben is biztosítja, mihelyt Debreczenben oly számmal fognak róm. katolikusok lenni, hogy templomra szükségök lesz, a város kötelességének fogja ismerni a templom építhetése végett helyet jelölni ki.

Debreczen emez elzárkózottsága természetesen lakóinak jellemére is nagy befolyással volt. A sok tekintetben rideg partikularizmus, erős önérzet és önbizalom, hajthatatlan, mondhatnók nyakas meggyőződés, a helyi közművelődési, községi intézmények felvirágoztatása érdekében tanusított bámulatot keltő áldozatkészség, kegyeletes ragaszkodás az ősök hagyományaihoz, szokásaihoz, — mindmegannyi jellemző vonásai a debreczeni civisnek még ma is. S ha ezekkel a tulajdonságokkal évszázadokon keresztül a legmostohább viszonyok közt képes volt tűrhető községi életet teremteni: ma a kedvező politikai helyzet fölhasználásával nem csoda, hogy városát a virágzás oly magas fokára emelte. Debreczen városa ma a nemzeti eszme s a nemzeti kultúra egyik legerőteljesebb központja, a mint az volt már a török hódoltság szomorú korszakában. Önmagára utalva, önmagába vonúlva, csupán polgárságának kiváló erényeiből merített magának erőt az emelkedésre s megerősödvén, gazdag szellemi és anyagi tőkéit a multban épp úgy, mint jelenleg, mindig és minden időben,

közvetve és közvetlenül, a nemzet javára kamatoztatta. »Isten jóságos figyelme — írja Szűcs — folytonosan őrködött a váro sfelett. Nem támasztott ugyan tűzfelhőt, mely, mint egykor Izrael népét a pusztában bujdosása közben, éji időben oszlop alakjában vezérelte, ugy e város népét is keresztviseléseinek sötét napjaiban kalauzolta volna. Ámde megadta e város polgárainak az erkölcsi erőt, a vallásos buzgóságot, e kiolthatatlan lángot, mely ezen népet sokféle szenvedései közben is elcsüggedni soha nem engedte, de sőt a magyar haza, vallás és tudomány érdekében koronkint jelentékeny áldozatok tételére serkentette. Így s csak ekként történhetett az, hogy a népességre nézve tekintélyes, anyagilag is jelentékeny város, a körülte rémségesen elkövetett pusztítások közt is fennmaradva, fontos szolgálatokat teljesíthetett a magyar haza irányában. S valóban, ha Debreczen a XVI. és XVII. század folyamán vagy semmivé lesz, vagy pedig olyan anyagi erővel, milyennel bírt, nem rendelkezik vala: nehéz lenne kitalálni, hogy azon nélkülözhetetlen szolgálatok, melyek a magyar haza javára általa teljesítettek, melyik alföldi más község által és mily mérvben fogtak volna teljesíttetni?»

Azzal a lelkesedéssel, azzal a nemes hévvel, mely e lendületes sorokból felénk árad, — tárja fel előttünk Szűcs István a derék város viszontagságos multját. Könyvét olvasva, szintén halljuk a városhoz kegyeletesen ragaszkodó szív dobogását. A város hű fia szívének sugallatát követte, midőn a multak emlékeinek összegyűjtését határozta el s érzelmeinek engedi át magát, midőn az örvendetes vagy szomorú eseményeket föleleveníti. De könyvében benne van egyszersmind összes tudása is.

A különben nagybecsű monográfiának épp az a legfőbb, vagy talán egyetlen hátránya, hogy sokkal többet találunk benne, mint a mennyit keresünk, mint a mennyi belé való. A jeles szerző, széles olvasottságával ott is tündökölni akar, a hol arra nincsen semmi szükség. Ezért válik aztán előadása terjengőssé, szakgatottá. Sokat elmélkedik; messziről indul, hogy célhoz jusson; többször körülkerüli a tárgyat, melyhez szólani akar. Különösen az első kötetben az országos esemé-

nyeket, valamint a művelődéstörténet körébe tartozó dolgokat oly hosszú lére föleresztve tárgyalja, hogy a tárgyhoz nem tartozó tömérdek adat közül a Debreczen történetére vonatkozókat úgyszólván ki kell halásznia az olvasónak.

A mint egy kis à propos kínálkozik, rögtön kirándulást tesz olvasóival a különböző tudományok birodalmába. Mint-hogy Debreczenben a reformátusok régi nagy temploma góth stylben épült: hosszasan értekezik a góthokról s a góth és egyéb építési izlésről. Debreczen 1693-ban szab. kir. városi rangra emeltetvén, jogtörténeti előadást tart a szab. kir. városokról s azoknak jogviszonyairól. A XVI. században dívott különböző pénz nemeket részletesen ismerteti, mivel — ugymond — »jelen történelem folyásában helylyel-közzel különböző pénz nemekről emlékeztünk.« Beszél a különböző adózási rendszerekről, továbbá a munkás-kérdésről, a proletariatusról, miközben idézi Maculayt, Gibbont, Careyt; névszerint elsorolja zsidó származásu jelesebb hazánkfiait, a szerencsétlen véget ért nagy embereket stb.

E mellett, mint említők, előadását Magyarország történetéből merített számos epizóddal tarkítja, melyek Debreczen történetével vagy sehogy, vagy csak nagyon lazán függnek össze. Brankovics György viselt dolgait lapokon keresztül tárgyalja, mert Brankovics hűbérura volt Debreczennek; a Ferdinánd és Zápolya közti viszálylyal, Bocskai fölkelésével, Bethlen Gábor életével stb., Magyarország történetében sem kellene részletesebben foglalkozni, mint a mily részletesen ő foglalkozik. Ez a bőbeszédűség, az extravagantiák nagy tömege, kifárasztja, szinte megviseli az olvasót. Művének harmadik kötete épp azért élvezhetőbb, mint a két első, mert abban már ritkábban s rövidebb időre hagyja el Debreczen határát a czélból, hogy bekalandozza a nagy világot s az ország különböző vidékeit.

Irállya általában ódonszerű, sok helyütt lendületes; de itt-ott nagyonis virágos és terjengős. Minthogy nemcsak átgondolja, de át is érzi azt, a mit ír: néha érzelmeinek hevétől elragadtatva, dagályos, izléstelen declamatiókban tör ki. A mohácsi veszedelem felett például a szó szoros értelmében kesereg, könyeit hullatja; de felettébb naiv, prédikációszerű ref-

lexióival éppen ellenkező hatást ér el, mint amit el akar érni; a helyett, hogy vele könyeznénk, mosolygunk naivitásain.

Egészben véve azonban Debreczen története, árnyoldalai daczára is, mint szorgalmas, lelkiismeretes buvárkodás eredménye, a becsesebb történelmi monográfiák közé tartozik. Tartalmilag ily gazdag monográfiája a hazai városok közül csak kevésnek van. Szűcs életének egyik legfőbb célját valósította meg, midőn nagy munkáját elkészítette és közrebocsátotta.

A fáradságos munka bevégeztével, mint író ismét megpihent s egy-két kisebb dolgozaton kívül nem is írt többé egyebet. Birói hivatalát még jóideig viselte s csak a nyolczvanas évek közepén vonult nyugalomba. Az ő tevékenységhez szokott szelleme azonban nem bírt megnyugodni. Ő róla is elmondhatjuk, hogy homini diligenti semper aliquid superest. Ha nem volt, keresett magának elfoglaltságot. A hivatalos gondoktól megszabadulván, a legnagyobb örömmel fogadta egyházának tettere hívó szózatát. Az 1886. év márczius havában a debreczeni ref. egyház főgondnokává választotta s mint ilyen, egyuttal az alma mater helyi gondnokává lőn.

Boldognak érezte magát, hogy ismét aktív szerepet jutott neki a gondviselés az egyházi élet körében. »Ha főgondnokká lett megválasztásomat illetőleg — így szólt, midőn a ref. egyház 1886. márcz. 11-ikén tartott rendkívüli közgyűlésén főgondnoki székét elfoglalta, — hitfeleim valami részben megnyugtatót találандnak: ez körülbelől ebben határozódik, hogy én a világi hivataltól fölmentve érezvén magamat, minden időmet az egyház és főiskola szolgálatára szentelhetem; buzgóságom pedig ernyedetlen. Igenis ernyedetlen. Mert végső lehelletemig azon hitben és meggyőződésben maradok, miszerint vallását igazán szerető református embernek egyháza érdekében való működése nem végződhetik munkaerejének hanyatlásával, hanem végződik ottan, hol ereje életével együtt megszakad «

A mily tántoríthatatlanul ragaszkodott egyházához, az egyházi intézményekhez, ép oly erős volt hite, vallásos meggyőződése. Világi ember létére mindig szigorú dogmatikus alapon állt s különösen élte vége felé nagy méltatlankodással utasította vissza ama felfogást, mely szerint a protestantis-

mussal egyértelmű haladásnak és szabad kutatás elvének természetes következménye nem lehet más, mint végleges szakítás a confessióval. Azoknak, a kik ilyen elméletet hirdetnek, szemökre veti, hogy Cato tanácsát követve — *fistula dulce canit, volucrum dum decipit auceps* — czélzatosan félre akarták vezetni azt a tömeget, mely fegyelmezett elmével, önállólag nem gondolkozik, hanem a felkapott röpké jelszavak — haladás, felvilágosodás, szabadelvűség — balul értett phantomja után futkosva, ama jelszavak kérgén rágódik inkább, mintsem hogy azoknak belértékét átérezni képes volna.

Élte alkonyán kizárólag egyházának élt, annyira, hogy ha reszketeg, mind inkább erőtlenedő tollát néha-néha még kezébe vette: egyházi lapban, egyházi vagy vallási tárgyról írt csupán. A *Debreczeni Protestáns Lapban* jelentek meg rhapsodicus elmefuttatásai: *Olvasni való egyeseknek is, de főkép theologus ifjú uraknak.* (1887. évfolyamban.) *Visszaemlékezés a debreczeni ref. kollégiumi deákok múlt időkbeli életmezésére.* (1888. évf.) *Eszmék az egyházi és vallásos élet köréből.* (1889.) Mindenik telve van reminiscentiákkal saját multjára és a kollégium viszonyaira.

A mint ő maga a multak emlékeiből merített erőt a munkához: úgy másokra is hatni akart a visszaemlékezésekkel. »Mi, a régibb kor szülöttjei — írja egyik cikkében — egymásután lassankint elmegyünk innét az élők útján, úgy, hogy ma-holnap a mi helyünk sem esmér meg többé bennünket. Ne szálljon velünk sírba s ne menjen feledésbe ide vonatkozólag az új nemzedék előtt a lefolyt idők helyi viszonyainak ismerete.« Valóságos élő krónika volt ő, kinél alaposabban a város és az azzal összeforrott kollégium történetét senki sem ismerte.

1891. december 23-ikán végezte be munkás életét.

Kipótolthatatlan úrt nem hagyott hátra maga után. A tudomány amaz igénytelen, de hasznos napszamosai közé tartozott, kik közül, ha egyet elveszítünk, állítunk helyébe egy másikat, de a kiknek odaadó munkássága nélkül a nemzeti közművelődés hatalmas épülete soha sem jut vala tető alá. Épp ezért hálával és elismeréssel adózunk emlékének.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ign. r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy</i> <i>Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.

IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczi József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Pécs Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacs Kovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Emlékbeszéd Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy Józ.</i> 1. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 2. SZÁM.

RENAN MINT ORIENTALISTA.
EMLÉKBESZÉD.

*(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. november 27-én tartott
összes ülésén.)*

Ára 1 forint.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I.	Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II.	Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III.	Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV.	Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V.	Emlékbeszéd Brocea Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI.	Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII.	Emlékbeszéd Ami Boné külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII.	Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX.	Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X.	Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

RENAN MINT ORIENTALISTA.

EMLÉKBESZÉD.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. évi november 27-én tartott összes ülésén.)

I.

Midőn Akadémiánk világhírű kultagjának életmunkájából *egy* fejezetet ragadunk ki, hogy ennek külön méltatásával a nagy író emlékezetét körünkben megünnepeljük, csak *egyik* nyilatkozása szerint foglalkodunk ugyan **Renan Ernő** ¹⁾ szellemi életével, de semmi esetre sem olyannal, melyet ő maga gondolkodása mellékes, csekély fontosságú elágazásának tekintett.

Bár nevének Európa nagy közönsége szemében nem első sorban a keleti tudományok egy szabott körében szerzett érdemei kölcsönöztek fényt és dicsőséget, Renan teljes irodalmi pályáján mindvégig az orientális tudományos fejlesztését tekintette legkiválóbb feladatának, sőt élete *hivatásának* is.

A *Renan* név hallatára a legtöbb művelt ember bizonyára mindenekelőtt a nagy íróra, a bölcsészeti gondolkodás egy bizonyos irányának teremtményére, vagy talán még inkább az egyháztörténeti kritikusra gondol, és meglehet, hogy az egyik vagy másik, ki munkálkodásának *teljes* terjedelméről szerzett tudomást, mellesleg még érdekes tudni-

---

¹⁾ Született 1823. február 27-én Tréguier-ben (Côtes-du-Nord département-ban); meghalt Párisban 1892. október 2-ikán.

valóúl fogja megemlítésre méltónak tartani, hogy a francia próza ez ünnepelt művésze szabad óráiban a héber és phoenikiai régiségtudomány iránt is érdeklődött.

Ő maga — pedig e tekintetben az ember maga a legilletékesebb bíráló, — ő maga épp ellenkező szempontból tekintett életének művére.

Így nagy hatalmát és félszázados sikereit szellemi élete mellékes mozzanatának nézte, és hivatása színhelyéül a Collège de France »*Salle des langues*« nevű kis hajlékát ismerte fel, a hol komoly philologiai gondolkodásának módját és eredményeit óhajtá a francia tudós világ ifjú nemzedéke között terjeszteni, megismertetni azt azon módszerekkel, melyek a keleti régiségtudomány egy szorosan körülhatárolt részében az igazság földerítésére vezethetnek.

»Mindig — e vallomást adja át öreg napjaiban az utókornak — mindig legkevésbé irodalmi természetű ember (le moins littéraire des hommes) voltam. Ama pillanatokban, melyek életem sorsa fölött döntöttek, soha sem kételkedtem abban, hogy prózának a legcsekélyebb sikere sem lesz.«¹⁾ Mint író, azt hiszi, hogy kiadója, *Michel Lévy*, fedezte fel, ki legelőször kapaszkodott fel szerény mansardeszobájába, hogy a hírlapokban szétszórt ifjúkori cikkeinek kötetbe gyűjtését ajánlja fel neki. »Egy ideig csakis azért helyeztem súlyt az irodalomra, hogy *Saint Beuve* tetszésében részesüljek, a ki reám nagy befolyással volt. Mióta meghalt, semmit sem adok az irodalomra.«²⁾

S nevezetes, hogy a nagy irodalomba is joformán a keleti tudomány révén tartotta bevonulását.³⁾ 1853-ban ugyanis a *Journal des Débats* szerkesztője egy ismertetést óhajtott közölni lapjában Haríri makamáinak éppen megjelent második kiadásáról. Az orientális munkáiról már is

¹⁾ *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* 354. lapján.

²⁾ U. o. 353. lap.

³⁾ 1848-ban a »*Liberté de penser*« című rövidéletű revue-ben megjelent cikkei: *Le libéralisme clérical* újra kiadta: *Questions contemporaines* 419—460. lapján, egyháztörténeti tanulmány latin forrás-idézetekkel.

ismert fiatal szakembert ajánlják a lap szerkesztőjének, *Ustazade* ¹⁾ *Silvestre de Sacy*-nak, a híres orientalista fiának, ki a »*Les Séances de Hariri*« című cikket ²⁾ ki is adta és — mint Renan bevallja — ezentúl nagy hatással van írói képességének kifejtésére. A Hariri révén lépett tehát Renan tulajdonképen a nagyközönségnek szóló irodalom terére e nagy lapban, mely Franciaország legelőkelőbb szellemeit gyűjtötte maga köré és a sajtóban ugyanazt a helyet foglalta el, a melyet az Académie française az irodalomban; ³⁾ keleti dologgal, tanulmányyal Haririről, kiadva a korszak legnagyobb orientalistája fiától mint szerkesztőtől.

S midőn nagy irodalmi sikerei fokról-fokra vitték és minden akadály állhatatos, mondhatni makacs leküzdése után beteljesedve látta azon gondolatot, mely a Collège de France egyik tantermében mint Étienne Quatremère ifjú hallgatója futott át agyán, hogy egykoron ő is ez asztal mellett taníthasson a kis »Salle des langues-ban«; ⁴⁾ tanári működésének súlyát annak művelésére helyezte, a mit mi »száraz tudomány«-nak nevezünk; nem arra, a mit tőle mint mély gondolatok mesteri alakítójától várnánk, a mivel a »Collège de France« legtöbb tanára e híres intézet hallgató termeit a művelt közönség gyűlő helyévé szokta tenni: a tudomány nagy általánosságainak tündöklő előadására.

Az előadások e nemének, melyben nálánál senki nem arathatott volna nagyobb sikert, nem volt barátja. E meggyőződésnek gyakran ad kifejezést a felső oktatásról és az ennek szolgáló intézetekről írt cikkelyeiben. »Ragyogó általánosságok, a legritkább talentummal előadva — úgy mond — hallgatóságot vonzanak, de nem formálnak tanítvá-

¹⁾ Ez előnév persa s azt jelenti, hogy »a mester fia«.

²⁾ Megőrizve az *Essai de morale et de critique* című gyűjteményében a 287—302. lapokon.

³⁾ *Feuilles détachées* 141. lap.

⁴⁾ *Souvenirs* 20. lap: »L'idée me vint dès lors plus d'une fois qu'un jour j'enseignerais à cette même table, dans cette petite »Salle des langues« où j'ai en effet réussi à m'asseoir, en y mettant une dose assez forte d'obstination.«

nyokat. Oly országban, mint Franciaország, ahol a siker ragálya veszedelmes módon üti fel fejét, ily előadások divata csak káros eredményekkel járna. Leginkább a speciális tudományszakoknak volna ártalmára.¹⁾

Igy tehát ő a maga részéről a saját tanterméből száműzi a közönséget vonzó nagy szónoki hatásokat, és bár szívesen kerüli előadásában a tudóst is elijesztő pedantizmust,²⁾ feladatául a szorosan vett szakszerűség művelését tűzi ki. Ez az ő tanári programja; ezt nem győzi eléggé kiemelni azon megnyitó előadásában is, melylyel Collège de France sémi tanszékét elfoglalta.

»Meg fogják engedni, — úgymond — hogy feladatom teljesítése alkalmával a legapróbb részletekig lebocsátkozzam, és hogy, amint ez szokásom; szakszerű és komoly (technique et austère) legyek. A tudomány csak úgy értheti el szent czélját, az igazság felderítését, ha speciális és szigorú. Nem mindenki van arra hivatva, hogy chemikus, physikus vagy philologus váljék belőle, hogy laboratoriumokba zárkózzék, hogy éveken át egy kísérletet vagy számítást folytasson; azonban minden ember részesül a chemia, a physika és philologia nagy tudományos eredményeiben. Ez eredményeket a felfedezésükre szolgáló apparátusból kivetkőztetve bemutatni, igen hasznos dolog, melytől a tudománynak nem kell magát kivonnia. De ez nem a Collège de France hivatása; itt a tudománynak legapróbb és leg részletesebb apparátusát kell kifejtenünk. Előadásainak rendje szorgalmas demonstrációkból, fáradságos analysisekből áll, melyek, az is igaz, nem zárnak ki semmi általános kifejtést, semmi jogos kitérést. Ez a philologiai tudomány laborato-

¹⁾ *Questions contemporaines* 96. lap.

²⁾ Előadó modoráról egy kissé humoros képet rajzol Lemaître, *Les Contemporains* (5. kiadás 1886.) I. köt. 197—203. lapjain. V. ö. A. I. Pons, *Ernest Renan et les origines du Christianisme* (Paris, Ollendorf, 1881) a 330. lapon. Legújabbban egyik volt hallgatója, William Groff, a kairói francia intézet tagja, élénk jellemzést nyújtja Renan előadásai sajátosságának: *Notice sur M. Ernest Renan* című felolvasásában (*Bulletin de l'Institut égyptien* 1893-iki 1. füzet 29—42. lapjain).

riuma, mely a nagy közönségnek nyitva áll, azon célra, hogy itt speciális hivatással bíró egyének képződjenek és hogy a nagy közönség is fogalmat alkothasson magának arról, hogy mily eszközöket használunk az igazság felderítésére.« »Mindenekelőtt — így szól később más helyen — szigorú philológiára van szükségünk, határozott tényeket szemmel tartó pontos kutatásra.«¹⁾

S e »szigorú philológiának« azon a terén, melyet ő művelt, tudniillik a sémi régiségtudomány terén, ő az általános szellemi életre is nagyobb hatást tulajdonított, mint azt ily látszólag korlátolt körű, a mindennapi élet igényeivel semmiféle kapcsolatban nem álló tudományra nézve várhatnók.

»Tudományos pályám céljául mindig azt tűztem ki, erőim szerint hozzájárulni ahhoz, hogy a sémi tanulmányok azon súlyedésből felocsudjanak, melyben — tisztelet a kivételeknek — Richard Simon óta leledzenek«, így magyarázza álláspontját kollégáival szemben, és ugyanezt majd csaknem szórul-szóra, de nagyobb nyomatékkal ismétli a közoktatási miniszterhez 1864. június 2-ikán intézett beadványában, melyben a tanszékéhez való ragaszkodását jelenti ki: »A héber és aramaeus nyelvek, ezek az én speciálitásom a tudományban. Nagy fontosságot tulajdonítok a tanítás ez ágának; mert a kritikai tanulmányok gyöngesége Francziországban szerintem azon körülménynek tudandó be, hogy hajdani sémi tanulmányaink közöttünk már régóta végképeni elhanyagoltatásban szenvednek. E tanulmányokat főiskolánkban ismét magasabb fokra emelni, ezt tekintettem mindig tudományos feladatomnak és erkölcsi kötelességeim egy részének.«²⁾

S tényleg sikerült is tanszékén, az Institut-ben, és a Société asiatique-ban³⁾ tevékenységével maradandó eredmé-

¹⁾ *Questions contemporaines* 210. l.

²⁾ *U. o.* 193—243. lapokon.

³⁾ Ennek méltatására nézve l. James Darmesteter évi jelentését 1892—93-ról (*Journal asiatique* 1893-iki 8. sz.), különnyomatban: *Notice sur la vie et l'oeuvre de M. Renan*, (Paris 1893.) című és

nyeket teremteni, melyek — mint az előadásom folyamán még látni fogjuk — leginkább a sémi régiségtan haladásában érvényesültek.

Igaztalan volna tehát Renan irányában, ki — mint ez több részről történt is — *parerga és paralipomena*¹⁾ számba menőnek jellemezné azt, a mit ő oly hévvel vallott élete középpontjának, hivatásának tanítói pályáján, legfőbb dolognak írói munkájában: a »szigorú philológiát« és különösen ennek alkalmazását a *sémi tanulmányok* során. S ezért az Akadémiánk elhunyt kültagja emlékezetét ünneplő e lapoknak is kizárólagos feladata lesz, hogy Renannak a tudományok e körében kiemelkedő irányát és törekvését, úgymint ennek főbb eredményeit ismertetve méltassák. Tagadhatatlan ugyan, hogy bajosan lehetséges a nagy gondolkodó szellemi munkájának egy levelét kiragadni ama koszorúból, mely halhatatlan emlékezetét övezi. De másrészt ama bő terjedelem, melyben Renan csupán az egy orientális tudomány gazdagításához hozzájárult, az elsőrendű fontosság, melyet — mint tulajdon nyilatkozataiból világosan megérthettük — neki tulajdonított, meg a szemléletünk alá tartozó irodalom körének tág kiterjedése — minde szempontok egykönnyen igazolhatják azon korlátot, melyet e megemlékező előadásban magam elé szabtam, midőn ez alkalommal az *orientalista Renánt*, szellemi élete egyéb nagy mozzanataitól és tényeitől mintegy elszigetelve tűzöm ki elmélkedésem tárgyaúl.

II.

Hogy méltóan átérthessük azon czélokat, melyeket Renan az orientális tudományok terén maga elé tűzött, jó lesz pillantást vetnünk azon útra is, melyen haladva, e czélokhöz közeledett, azon személyes életmozzanatokra, melyek e tudományok iránt tanúsított lelkesedésének első tényezői

---

f. é. októberben megjelent füzetben, melyre jelen dolgozatomban, mely augusztus havában készült el, nem lehettem tekintettel.

²⁾ Jacobs, *The Academy* 1892. október 8. 1066. sz. 311. lap.

voltak. Tudományos élete kezdeteire kell visszanyúlnunk; megismerkednünk Renannal mint tanuló ifjúval, iskolájával és azon mesterekkel, kik reá tudományos hatást gyakoroltak és kiknek tanítása a saját önálló tanulmányaira és módszerének kifejlődésére határozó befolyással voltak.

Feladatunk e részét könnyű szerrel oldhatjuk meg, mert »*Gyermekkorá és ifjúsága emlékei*«-ben ¹⁾ maga Renan adja kezünkre a legfontosabb adatokat, melyeket nem nehezen egészíthetünk ki aztán az egyéb munkáiba szőtt visszaemlékezéseivel.

Renan orientalista kezdetei theologus korával vannak kapcsolatban. A keleti világ műveltségével való foglalkozása a biblia eredeti szövegének tanulmányából indult ki és azon segítő ismeretek elsajátításából, melyek a régi héber irodalom tudományos megértésére szükségesek. Renan, az orientalista, szoros kapcsolatban áll a Saint-Sulpice ifjú növendékével. Innen magyarázhatók azon vallástörténeti czélok,²⁾ melyek kutatását mindvégig jellemzik, innen továbbá azon buzgóság, mondhatnám lemondás is, melylyel egy ideig, különösen írói pályája kezdetén, a keleti scholaszticizmus történetét művelte s melynek legnevezetesebb munkái egyikét köszönjük: az *Averroës*-t.

A héber nyelv és irodalom tanulmánya a papnevelő-intézetben, melynek tanáraitól Renan nem szünt meg hálás elismeréssel megemlékezni, volt az ifjú Renan legelső lépése azon tudományban, melynek művelését és fejlesztését fogja élete feladatának tekinteni.

E tanulmány folytatására a Saint-Sulpice semináriuma

¹⁾ *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*. E munkát a hetedik kiadás (Páris 1883.) szerint idézzük.

²⁾ A vallástörténeti tanulmányok iránt a keleti világ vallásos jelenségein túl is eleven érzéssel bírt és irántuk nagy érdeklődést tanúsított. A legelsőek közé tartozott, kik a népies legendák értékét a vallástörténeti kutatások körében méltatták és azok gyűjtését előmozdították; ő segítette elő p. o. *Le Braz* küldetését, hogy a Leon tartomány népének szájhagyományában fenmaradt népies keresztyén legendákat összegyűjtse. Lásd *Revue des traditions populaires* VII. köt. (1892.) 701. lapján.

abban az időben, melyben Renan ez intézet növendékei között foglalt helyet, nagyon kedvező alkalmat nyújtott

»A héber nyelv tanulása — így szól ő maga e tanulmányok helyzetéről az iskolában¹⁾ — a seminarium növendékeire nem volt kötelező; csak kevesen vettek benne részt. 1843—44-ben *Garnier* saját szállásán tartotta a magasabb tanfolyamot, melyen két-három tanítványnak nehezebb szövegeket magyarázott. *Le Hir* néhány év óta a nyelvtant adta elő. Elejétől fogva beiratkoztam. *Le Hir* exact philológiája elragadott. Kiváló figyelmet tanúsított irányomban; breton volt, mint magam is; jellemünk sokban volt hasonló egymáshoz; néhány hét múlva majd csak nem egyetlen tanítványa voltam. Csodálatos módon tárgyalta a héber nyelvtant a többi sémi nyelvjárással összehasonlítva.«

»Valóságos tudósnak tekintettem« — így írt a saint-brieuc-i seminariumban tanuló barátjának. — »Ha isten még tíz évig életben hagyja, a mi fájdalom, nagyon kétséges, versenyre bocsáthatjuk a német kritikai tudomány legőriásibb alakjaival. A héber tanulmány az ő előadásai által nagyban meg van könnyítve. Midőn e nyelvvel érintkezésbe kerültem, nem győztem bámulni ez egyszerű, minden szerkezet, majd csaknem minden szókötés nélkül szükölködő nyelvet, mely a tiszta eszme közvetlen kifejezése, valóságos gyermeki nyelv.«

Későbbben alkalmunk lesz észrevenni, hogy mennyire különböző benyomást tett a héber nyelv a 67 éves aggastyánra. De ezzel most ne szakítsuk félbe saját elbeszélését azon első lépésekről, melyek a húsz éves ifjút e nyelv szentelyeibe bevezették.

»Ez időben — így folytatja — rendkívüli elsajátító erővel bírtam. Mindent magamba szíttam, a mit mesterem szájáról hallottam. Könyvei rendelkezésemre állottak; pedig nagyon gazdag könyvtára volt. Azon napokon, midőn Issybe szoktunk rándulni, az Eremitage magaslatára vezetett, és szyr nyelvre tanított. A Gutbier-től kiadott szyr Új Testamentomot magyaráztuk együtt. *Le Hir* megállapította

¹⁾ *Souvenirs* 286—287. lapjain.

életemet. Ösztönszerűleg philologus voltam. Ő volt az az ember, ki legtöbb képességgel bírt arra, hogy e tehetséget kifejleszse. Bármi vagyok mint tudós, Le Hir által lettem azzá. Néha úgy tűnik fel előttem, hogy a mit nem tőle tanultam, azt soha meg nem is tanultam. Így például az arabban nem volt nagyon erős: innen van, hogy magam is mindvégig közpszerű arabista maradtam.«

Le Hir nagy hatása az ifjú Renanra, úgy látszik, nem csak a tanár buzgóságában és azon önzetlen odaadásban találja magyarázatát, melylyel nagy tudása kincseit tehetséges ifjú tanítványának feltárta. Le Hir tiszteletre méltó egyénisége is mély benyomást gyakorolt az eszményi célokért lángoló ifjú lélekre. »Tudós és szent« »un savant et un saint«¹⁾ — e rövid, de kimerítő jellemzéssel állítja elének a tanár egyéniségét.

Renan ez első tanára nem volt termékeny író; legalább a nyilvánosság elé nagy tudományához képest csak ritkán bocsátotta kutatásainak eredményét. Egy phoenikiai értekezésen és egyéb apróságokon kívül csak ritkán találkozunk vele az irodalomban. Hatásának súlyát, úgy látszik, az élő oktatásra helyezte. Egy Renan alakítása bátran felér akár egy sokkal termékenyebb írói tevékenységgel, mint a minőt a nagy francia akademikus e legelső profeszora kifejtett. De azért nem mondhatnók, hogy kutatásait írásba nem foglalta. Sőt Renan nagy irodalmi képességét is dícséri.²⁾ Oly alapos és önálló kutatáson induló oktatás, mint a milyen az övé lehetett, önkéntelenül tollat is ad az ember kezébe, hogy a bűvárkodás eredményét definitív alakba öntse. Az Ó. T. nem egy könyvéhez magyarázó munkákat irogatott. Renan a maga *Jób*-ja bevezetésében tanárának e könyvre vonatkozó kiadatlan munkájáról tesz említést.³⁾ A nyilvánosságnak, úgy látszik, nem volt barátja

¹⁾ *Souvenirs* 273. lapján.

²⁾ »A son immense savoir M. Le Hir joignait une manière d'écrire juste et ferme« *Souvenirs* 276. l.

³⁾ *Le livre de Job VII. lap.* »Il est un travail que je voudrais pouvoir ajouter à ceux qui viennent d'être nommés, mais qui, malheureusement, est encore inédit: c'est celui de M. l'abbé Lehir,

a tudós szerzetes. Halála után azonban hagyatékából Grandvaux egy nagy munkát adhatott ki, melyben az O Testamentom három nagy prófétáját, Jesajást, Jerémiást és Ezechielt magyarázza ¹⁾ azon módszerrel, mely Renan philologiai kifejtésére oly nagy hatást tett, és melyről még későbbi munkáiban is, mint módszerének alakító eleméről hálás kegyelettel emlékezik meg. Le Hir nem zárkózott el azon haladások elől, melyeket a német iskola a héber nyelvtudományban felmutatott. De valamint a philologiai hagyományt bátran feláldozza az újabb kor haladó ismereteinek, úgy meg ezekkel szemben is önálló állást foglal. »Le Hir kitünősége — úgymond Renan — különösen a német exegesis és theologia mély ismeretében gyökerezett. A mit e magyarázó módszerben a katolikus igazhitiséggel összeegyeztethetőnek talált, azt magáévá tette. Kritika dolgában lépten-nyomon ellenmondások álltak elő. Ellenben a grammatikában könnyű volt a hozzájárulás. E részben Le Hirt senki sem múlta felül. Gesenius és Ewald tanát alaposan elsajátította, sok pontban vitázott ellenük. Phoenikiai feliratokkal is foglalkozott és e téren egy genialis ötletet kockáztatott, mely azóta igaznak is bizonyult.²⁾

Ilyen volt Renan legelső vezetője a keleti tudományok azon előcsarnokában, melyen az orientalismus nagy birodalmába belépett. Le Hir volt legelső mestere; pedig e tudós csak másodrangot foglalt a Saint-Sulpice tanítói karában, aféle repetitori vagy előkészítő állást. Garnier volt az Ó-Testamentom tulajdonképpeni professora. 1844-ben foglalta el Le Hir ennek helyét, és ekkor Renan már oly fokára ért volt a tudományos képességnek, hogy a grammatikai cursus előadását ő reá bízták.

---

directeur au seminaire Saint-Sulpice, dont le solide enseignement grammatical m'a été autrefois si utile. M. Lehir est arrivé à plusieurs sens nouveaux, dont quelques-uns sont fort ingénieux.»

¹⁾ *Les trois grands prophètes Isai, Jérémie, Ezechiel. Analyses et commentaires avec traductions de l'hébreu en français des parties principales.* Publié par M. Grandvaux (Paris 1877.) IV, XXVI. és 409. l.

²⁾ *Souvenirs* 274. lapján.

Csak rövid ideig élt e feladatnak, melyet hogy tanárai reá bízta, nagy kitüntetésnek tartott. Közbejött a Saint-Sulpice-ből történt kilépése, a theologiai pályának elhagyása és átlépése a laikus tudományba.

További művelődésért azon nagy tudományos intézetek felé fordult, melyek által Páris abban az időben nemcsak Franciaország, hanem az egész tudományos világ fővárosa volt.

A keleti tudományok is nagy virágzásnak örvendtek már akkor is a párisi főiskolákban. A nem sokkal ezelőtt elhunyt nagy *Silvestre de Sacy*, az újkori orientális tudomány atyja, sokoldalú érdek-keltése által a keleti philologia és művelődéstudomány akkortájt hozzáférhető minden ágában nevelt tanítványokat, nagy műve folytatóit Franciaországban és a külföldön.¹⁾

Halála után tanszékében (az École des langues orientales vivantes-ban) *Reinaud*, a híres arabista volt utódja (szül. 1795., meghalt 1867. május 14.), a Duc de Blacas keleti gyűjteményéről közzétett két kötetével a muhammedán régiségtudomány megalapítója, majd későbbi munkáival az arab geographiai irodalom ismeretének egyik úttörője, különösen pedig legelőkelőbb előmozdítója és részese volt azon nagyszerű forráskutatásoknak, melyeket a francia akadémia a keresztes hadjáratok történetére nézve az arab történeti irodalomban eszközöltetett.²⁾ Midőn a Saint-Sulpice seminárium kapui bezáródtak mögötte (1845), Renan tudomány-szomja legelőször e híres tanár előadásaihoz vezette, melyeket egészen 1849-ig hallgatott.

Reinaud mindenestül arabista volt. Még látni fogjuk, hogy Renannak nem igen volt hajlama a keleti tudomány e részénél megállapodni; ezért nem csudáljuk, hogy Önéletrajzában a Reinaud oktatásáról nem emlékezik meg. Több érdeklél birt reá nézve a keleti philológiának azon csoportja,

¹⁾ Bővebb jellemzését *Emlékbeszédem*-ben *Fleischer Leberecht Henrik fölött* (*Emlékbeszédek* V. köt. 4. szám, 1889.) 15. lap.

²⁾ Tudományos életmunkáját összefoglalta Mohl *Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* (Paris 1880.) II. köt. 706—711. lapjain.

melyet a Collège de Franceban a francia orientalis mus egy másik nagy alakja képviselt: a héber és szyr nyelv és irodalom. E nyelveknek tanára *Étienne Quatremère* volt, ki ama kor orientalistái között legközelebb járt a nagy De Sacynak ha nem is hatalmas conceptióihoz a tudományban, ébresztő hatalmához a kathedrán, mintaszerű izléséhez az irodalomban, vonzó egyéniségéhez a társadalomban, de legközelebb járt hozzá sokoldalú jártasságával a keleti világ legkülönbözőbb tartományaiban.¹⁾

Egyaránt volt mestere az arab, héber, szyr, persa, török, kopt, örmény irodalomnak, melyeken a lehető legtágasabb olvasottsággal uralkodott; vasszorgalma eredményein épülő philologiai akribiával szólhatott hozzá az ő idejében lendületnek induló palaeographia kérdéseire, és épp oly illetékességgel a keleti ókor történelmének homályos pontjaihoz (nabatäusok); legnagyobb tekintélyül ismerték el kortársai a muhammedánság irodalmaiban. Az Institut üléseit látogató idegen vendégeknek rendszeren »Prince de l'Orient« néven mutatták be Quatremèret, bár, mint látni fogjuk, a »Kelet fejedelme« tulajdonképpen rabszolgája volt azon irodalmi emlékeknek, melyeken igaz fejedelmi fenséggel uralkodhatott volna²⁾. A ki a bármely munkáját körülsegélyező valóságos rőfösjegyzetekbe belepillant, nem győzi csudálni azokat az óriási kincseket, melyeket ez a sokoldalú tudós csak a keleti nyelvek lexikographiájára nézve összehalmozott és így alkalom adtán apró részletekre elforgácsolva közzétett. Az ő hagyatékában talált anyagokkal halála után Payne Smith a szyr nyelv »Thesaurus«-át nagyban gyarapíthatta, és nem csekélyebb készletei voltak a fent felsorolt bármely nyelv, különösen pedig az arab és a keleti török (csagatáj) nyelvek kincseiből.

E nagy orientalista, ama kor legnagyobbjainak egyike, volt 1847—50-ig az ifjú Renan tanára a Collège de France-

¹⁾ V. ö. jellemzését Barthélemy Saint-Hilaire-től a *Journal des Savants* 1857. évf. 708. és kk. lapjain.

²⁾ L. a fentebbiekre nézve *Gosché*-t a *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft* XIV. köt. (1860.) 138. lapján.

ban. Vajjon a nagy Quatremère gyakorolt-e hatást Renan tudományos pályájára és irányára; kimutathatnánk-e a Renan tudományos munkájában oly mozzanatokat, melyeket Quatremère befolyásából magyarázhatnánk ki, a minthogy folyton tanúi maradunk azon hatásoknak, melyek Le Hir elemi oktatását Renan tudománya character indelebilis-eként tüntetik eléink? Ha *nem*-mel felelünk, e föltűnő jelenséget különösen két okkal magyarázhatjuk. Az egyik, hogy Quatremère jelleménél fogva inkább szobatudós volt, semhogy buzdító és lelkesítő tanár; magába zárkózott ember, ki kevésbe vette azt a feladatot, melylyel az irodalmi hatáson túl az élő érintkezés a tudományos eszmék átültetésében és terjesztésében bír. A világi professzor kerek ellentéte a Saint-Sulpice papi tanárának, Le Hirnek. Renan Önéletrajzában csak pár sort szentel Quatremèrenak, ki, úgy látszik, már azért sem bírhatta rokonszenvét, mert a bibliai kérdésekben az akkortájt már kifejlődött kritikai irány teljes elhanyagolásával a Hug és Jahn rationalismusának hódolt, mely az igazságot kereső ifjút nem igen elégíthette ki. »Quatremère — úgymond — csak kevésbé készült előadásaira; a bibliamagyarázat dolgában szándékosan a tudományos mozgalmakon kívül maradt . . . mint összehasonlító grammatikus is Le Hir jóval fölötte állott.¹⁾

Ellentmondást nem bírt el. S ezért legszivesebben teljes visszavonultságban élt; még a szaktársakkal való érintkezéstől is tartózkodott; sőt még a Société asiatique-ot is, a keleti tudományok e gyűjtőpontját, melynek alapításában előkelő része volt, kerülte.²⁾ Úgy látszik, volt benne némi megférhetlenség is, melynek Renan pszichologiai okát törekszik megtalálni. »Egész életét egyedül töltötte, alig voltak egyéb barátjai könyvein kívül, az egyedüliek, kik nem bírtak neki ellentmondani. A nagy munkák, melyeket közrebocsátott, sem képezték a maga elé tűzött főczélt;

¹⁾ *Souvenirs* 290. lap.

²⁾ Jules Mohl *Vingt-sept ans d'études orientales* II. köt. 151. lapján: »après avoir été un des fondateurs de la Société, il s'en était retiré quelques années ensuite, dans une de ces ébullitions de mauvaise humeur auxquelles il était sujet.«

iratai, akár számra, akár fontosságra nézve, eruditiója színvonaláig nem érnek fel. Tudományát egészen a féltékenységgig szerette; azt kívánta, hogy mindent szavára higyenek el. Ugy látszik, hogy azt is sajnálta, hogy a közönség az ő tudományának hasznát vegye.«¹⁾

Könnyen érthető, hogy ily egyéniség, bár egy nagy kincsnek őrzője, kortarsai szellemére maradandó hatást nem gyakorolhat; tanítványaira pedig ébresztő, saját tudományos irányukat meghatározó befolyással nem lehet. S ha Quatremère nagy eruditiójával s munkái gazdagságával a tudományos kutatás haladását előmozdította, e hatás inkább a külföldre, mint magára Franciaországra nézve volt kimutatható. Quatremère francia szaktársai joggal hibáztatják benne azon módszert, melylyel történelmi kutatásaiban forrásait feldolgozta. Ritkán emelkedik föléje azon kézirati apparatusnak, melyből merített és melyet páratlan lelkiismeretességgel feldolgozott.²⁾ S maga Renan e tanáráról írt külön essay-ban: »Quatremère munkái, a mennyiben előadásába saját ítéletét nem vegyíti, elsőrendű forrásoknak tekinthetők, melyeket teljes biztossággal lehet használni. De tagadhatatlan, hogy a kritika szempontjából sok kívánni valót hagynak hátra. A philosophiai felfogás hiánya még oly munkákban is megbosszúlja magát, melyekről az ember azt hinné, hogy ily felfogást legkevésbé kívánnak. Qu. páratlan segédeszközeivel és soha fölül nem mult munkaereje mellett, nem nyitott meg termékeny irányt... Inkább a munka uralkodott ő rajta, semhogy ő maga adott volna irányt munkájának. Nem talál az ember elvet, mely különféle dolgozatait összekapcsolja... Így Qu. a történelmi s philologiai kutatásokban maradandó nyomot hagy maga után, bár ő maga soha tisztán nem fogta fel tanulmányainak fontosságát és célját... Olyan volt, mint a szorgalmas munkás; nagy szolgálatokat végez oly épület megalkotásában, melynek terve, célja és arányai lelkében soha jelen nem voltak.«³⁾

¹⁾ *Questions contemporaines* 167. lapján.

²⁾ Gosche, *Zeitschr. der deutschen morgenl. Ges.* i. h. 138. lapon.

³⁾ *Questions contemporaines* 169—170. lap.

Ily egyéniségű és ily tudományos irányú férfiú tanítása nem érvényesülhetett oly elmében, a minőül a fiatal Renan ebből az időből saját jellemrajzából ismerjük, ki a régiség okmányait, mint az emberi szellem nagy hagyományát óhajtotta tanulmányozni, bár betűket is, de nem csupa betűt.

Ez ugyanabban az időben a francia orientalizmus láthatárán egy másik csillag tündökölt, melynek fényéből a keleti tudományokra e század közepe felé végtelen világosság özönlött: *Eugène Burnouf*.¹⁾ A régiség titkai felé vonzódó ifjú semitistát az árja emberiség őskoráról elmélkedő tanár előadásai bizonyára inkább érdekelték, semmit Reinaud-nak a középkorban mozgó tanulmányai és tagadhatatlan, hogy azon szellem és irány, melyet Burnouf tanítása és munkái, éppen abban az időben, midőn az ifjú Renan legelőször mélyedt be a keleti műveltség bővebb tanulmányába, a tudományok e csoportjában képviseltek és terjesztettek, termékenyítő erővel voltak saját munkáira, bár ezek teljesen más irányban indultak, mint a Burnouféi. Emez az *indogermán* régiséget tanulmányozta. Renan a *sémi* népekkel foglalkozott. Azon nagy befolyás mellett, melyet tudományos módszerére a németek kritikai irodalmának tanulmányozása gyakorolt, főképpen Burnouf tanításának és munkáinak, a belőlük kisugárzó szellemnek köszönte az ébresztést nem csak a nyelvtudomány nagy problémáinak kítűzésére, hanem főképpen *egy* dologra nézve: még pedig arra nézve: hogyan kell a régi népek okiratainak magyarázatában a philologiai kritika eredményeit valóságos élő történeté alakítani, a bonczoló asztalra kiterjesztett testbe életet önteni, történelmileg újjáalakítani a legapróbb részleteire szedett anyag szerves életét fejlődésének fokai és

¹⁾ Az alább idézendő munkákon kívül v. ö. még Naudet, *Notice historique sur Burnouf père et fils* (Paris 1886.) Erős fényt vetnek Burnouf tudományos életére a legújabb időben napvilágot látott levelei: *Choix de lettres d'Eugène Burnouf 1825—1852*. (Paris, Champion, 1891.) méltatva Barthélemy Saint-Hilairetől a *Journal des Savants*-ban (1891. évf. 453—464; 509—521. lapjain.) Philippe Berger, *Eugène Burnouf d'après sa correspondance* (Revue des D. M. 1892. decz. 1.).

mozzanatai szerint, a holt betűből a tudományos szemlélet számára reconstruálni az életet, a kihalt törvényeknek ellesni lelkét és szellemét, mozgását és ereinek lüktetését.

Ez az Eugène Burnouf iránya. A tudomány történetének legfényesebb fejezeteihez tartoznak azon philologiai vívmányok, melyek *Eugène Burnouf* (megh. 1852.) nevéhez fűződnek. Ő volt a maga korában a szanszkrit tanulmányok vezére, a Veda-magyarázók úttörője; az ő előadásain lelkesedett, mint ezt ő maga hálásan elismeri, Müller Miksa. Neki köszönjük a buddhismus tudományos ismeretének legelső megalapítását.¹⁾ De bármennyire képezték is e tanulmányok tudományos életmunkájának középpontját, neve halhatatlanságának legfőbb czímét, mindamellett, midőn a hatásról szólunk, melyet e nagy férfiú oly tanulmányokra gyakorolt, melyek az ő kutatásai körén kívül állanak, tudományos munkájának azon részét kell tekintetbe vennünk, melylyel ő legelőször volt hiteles tolmácsa azon régi, addig hét pecséttel elzárt vallásos irodalomnak, melynek *Zoroaster* a prófétája: a régi persák vallásos irodalmának. Szükségtelen bőven szólnom itt azon kalandos utazásról, melyből a tudománytörténet legérdekesebb alakjainak egyike, Anquetil du Perron, az Indiában élő pársziktól régi vallásos irodalmuk kéziratait hozta Európába, egy zavaros magyarázat kíséretében, melyet a vállalkozó Anquetil a bombay-i tűzimádóktól tanult. E magyarázatra, mely a pársziktól csak felületesen megértett régi pehlevi-fordításán alapúlt, építette Anquetil a *Zendavesta* azon fordítását, mely a párszizmusra vonatkozó legelső kutatások kiinduló pontját képezte. Hatvan évig folytak a tanulmányok e kétes alapon, midőn Burnouf *Neriosengh* szanszkrit fordítása alapján a szövegek nyelvét és tartalmát alapos vizsgálat tárgyává tette és a kritikai

¹⁾ Burnouf buddhista tanulmányainak eredményeit Renan a »*Premiers travaux sur le Bouddhisme*« című értekezésben ismerteti: *Nouvelles études d'histoire religieuse* 41—130. lapjain. Mint Renan e gyűjtemény bevezetésében 1884-ben elbeszéli, az 1852-ben írt essay eredetileg a *Revue des deux mondes*-nak volt szánva; vele akart Renan a híres Szemlében remekelni, de az akkori szerkesztő *Buloz* nem akarta kiadni.

exegezis mintáját mutatta be a tudományos világnak. Egy csapással felderíté az ó-persa nyelvet, ennek a szanszkrittal való rokonságának részleteit, úgymint az ó-persa vallásos irodalmat és helyét az ázsiai vallásos rendszereken belül. Nem fogom itt a tőle megalapított módszer menetét elemezni. Csak azokra utalok, a miket *Jules Mohl*,¹⁾ ki Burnouf személyes tanítványa volt, a mit *Spiegel*, ki a francia mesternek az ó-persa vallásos okiratok magyarázásában alkalmazott módszerét a német tudományban honosította meg,²⁾ a mit *James Darmesteter*, ki Burnouf munkájának örökségét képviseli Franciaországban,³⁾ és végre a mit maga *Renan*, ki hatalmas befolyása alatt alakította tudományos jellemét, a philologia és valláskutatás e nagy alakjáról, tanulmányai irányáról és részleteiről hirdetnek.

S nem is a *részletekről* van itt szó, hanem arról, hogy Burnouf *nagy eredményei* mit jelentenek a tudomány történetében.

»A század egy tudósa sem egyesíté — úgymond Darmesteter, — oly mértékben azon különféle tehetségeket, melyek a tökéletes orientalistának szükségesek, úgy mint Burnouf: a philologiai érzéket és a történelmi tapintatot mély ösztönt azon rejtett vonatkozások iránt, melyek a látszólag különböző jelenségeket összekapcsolják, úgymint másrészt azon eleven és egymástól független erők iránt, melyek a látszólagos hasonlóságok mögött működnek. Nem létezett soha orientalista, ki tágasabb kört ölelt volna fel tudományával, és a mit csak kezével érintett, ott az ő nyomait alapvető felfedezések jelölik, melyek egészen új tudományágak teremtésére szolgáltak.«

¹⁾ *Vingt sept ans d'histoire des études orientales* I. köt. 460. l.

²⁾ E tárgyra vonatkozó számos értekezései közül Burnouf módszerét a *Bopp* iskolájához való ellentéte szerint legtüzetesebben és legvilágosabban ismerteti a *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XXX. kötetében (1876.) a 543—550. lapokon.

³⁾ Burnouf szellemét tükrözi Darmesteter legutolsó nagy *Zend-Avesta* — munkája (Paris 1892—93; 3. kötet negyedr.), mely ez évben a francia akadémia nagy jutalomdíjával lett kitüntetve.

»Munkái eredményeit — így végezi jellemzését Darmesteter — a híres *Commentaire sur le Yacná*-ban fejtette ki. E munka két irányban volt új kinyilatkoztatás, mely nem csak a szorosán vett iráni philológiában alkotott korszakot. Valóban nem csak azért, mivel tengernyi világosságot árasztott egy épp oly rengeteg mint homályos tárgyra; mivel szótárát, nyelvtanát, syntaxisát állította helyre egy elveszett nyelvnek; mivel egyidejűleg egy nép vallástörténetét újból megalkotta, szóval a tudomány egy teljes ágát végleges alakban megállapította: hanem azért is és főképpen azért, mert példát adott a philologia és történet összes ágának, egy eddig utól nem ért mintát nyújtván arra nézve, hogyan kelljen egy ismeretlen nyelv rejtélyeit megoldani és a vallásos eszmék történetét megírni; ily értelemben Burnouf munkája a felfedezés kézikönyve.«¹⁾

»Az emberi szellem története — így jellemzi maga Renan — volt a legmagasabb cél, melyet a tudomány számára kitűzött, nem a rendszert-csináló szellemtől rögtönzött, vagy egy állítólagos philosophiától a priori sejtett, hanem a részletek legtürelemesebb és legfigyelmesebb tanulmányára alapított történet.«²⁾

Ha az itt következő fejtegetésekből megismerkedünk azon *céllokkal*, melyeket Renan az orientalizmus körében munkásságával kitűzött, könnyen megérthetjük azon hatást, melyet a francia orientalizmus legkimagaslóbb alakja, az indogermanista Burnouf tanulmányai, ifjú kortársára, a semitista Renanra gyakorolhattak, kinek minden historiai tanulmányában, bármennyire tévedhetett is a részletekben, *egy* volt a kitűzött célja, a mit egy munkája jelentős bevezetésében e szavakkal jelez: »trouver le vrai et le faire vivre, travailler à ce que les grandes choses du passé soient connues avec le plus d'exactitude possible et exposées d'une façon digne d'elles.«³⁾

¹⁾ *L'Orientalisme en France* (Essais orientaux, Páris 1883.) 18., 19., 31. lapjain.

²⁾ *Questions contemporaines* 157. lap.

³⁾ *Les Apôtres* LIII. lap.

Pusztán a német tudományos kritika nem adja meg a nyitját azon iránynak, melyben Renan a régiség okmányait tárgyalja. Nem adja meg még az ó-testamentumi tanulmányok terén sem. Ezek abban az időben Németországban még teljesen a theológiával álltak kapcsolatban és így, bár a források kritikájára nézve a németek munkája törte meg az utat, melyen még most is haladunk, kiinduló pontjuk és végső céljuk mindamellett bizonyos szabott rendszerben talált elhelyezést, mely a történelmi előadásra lépten-nyomon befolyást gyakorolt. E mesterek mellett Burnouf tanította meg Renant mint számos más tudóst is arra, hogyan kell a régi Keletnek *philologiai* módszerrel elemezett régi vallásos okiratait a *történelem* világosságába emelni.

Az igaz, hogy — a mint erről ez értekezésünk illető fejezeteiből meg fogunk győződni — talán Burnouf volna az utolsó, ki a maga szigorú methodusával fedezné azon módot, melylyel Renan épp a bibliai ó-korral elbánt, azon könnyedséget, melylyel kritikai problémáin elsurran, azon viszonyt, melybe a constructióira kényelmetlen elméletekhez helyezkedik. Nem ily subjectív módon bánt el Burnouf a buddhismus és a zoroasteri vallás okirataival. De ha még e munkát is a Burnouf hatása alá helyezzük, tehetjük ezt azon *czelok* tekintetéből, melyeket Renan vele kitűzött, azon kapcsolatok miatt, melyekbe e munkájával a philologiai s irodalomtörténeti bűvárkodást e téren is helyezni törekedett. »*Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire*« — ez volt Burnoufnak philologiai jelszava. E jelszón indul Renan bármely munkája is, mely a régi népek irodalmi emlékeivel foglalkozik.

S a vallásos irodalmon túl (melynek köréből itt csakis az Ó-Testamentomra vagyok tekintettel), Renan egyéb philologiai kutatásain is, és különösen első nagyobb nyelvtörténeti munkáján, a Burnouf módszerének légköre érzik. Bár soha sem fejtegeti előttünk bő szavakkal, e jelszó uralmát érezzük ki azon pusztán nyelvészeti és irodalomtörténeti fejtegetésekből, melyek arról tesznek tanúságot, mily alaposan mélyedt bele a sémi régiség titkaiba.

Ez előadásunk befejező részében fogjuk látni, mily józan óvatossággal fejtegeti Le Hir tanítványa a phoenikiai ó-kor emlékeit, melyek abban az időben a legmerészebb hypothézis-gyártásnak voltak színhelyei; de egyúttal, hogy keze alatt mennyire felelevenednek az ókor ez elvásott tanui, hogy azon vonatkozásokkal, melyekbe azok Renan kutatásai által kerülnek, mily dús forrásaivá lesznek a művelődéstörténetnek, a vallástörténetnek és a művészet történetének. Renán számára sem létezik »igazi philologia, történelem és philosophia nélkül.« S midőn ez elv hatásának legelső irodalmi bizonyítékát nyújtá 1847-ben, maga Burnouf készségesen ismeri el, hogy a fiatal tudós munkája az ő iskolájára vall.¹⁾

III.

Im' ezek voltak az előzmények és hatások, melyek Renan tanulmányai közben belőle orientalistát alkottak.

Nézzük már most, mily pontokban lendített ő a keleti ismereteken; mivel járult hozzá ezek fejlesztéséhez és irodalmuk gazdagításához; mi czímen foglal el oly előkelő helyet korszaka orientalistái között?

De ugyan mit kell *orientalista* alatt értenünk?

Mindenesetre első sorban tudóst, ki a keleti emberiség szellemi hagyományát tűzi ki kutatása tárgyául. E kutatások viszonylagos értékét az őket vezérlő szempontok és célok, az emberi szellem történetének nagy kérdéseivel való kapcsolatuk határozza meg.

Vannak vályogvetők, kik dicséretes buzgalommal készítenek elő az apró téglákat, melyek bár magukban véve az épületnek, melyhez tartozni fognak, arányait, rendeltetését nem sejtetik, kétségtelenül nagy feladattal bírnak a tudomány anyagainak és segédeszközeinek megalkotásában. Az orien-

---

¹⁾ *Souvenirs* 370. lap: Eugène Burnouf, sur la vue d'un essai bien imparfait que je présentai au concours Volney, en 1847, m'adopta comme son élève. E munkáról (»*Histoire générale des langues sémitiques*«) ez értekezés következő fejezetében szólnunk.

tális tudomány művelőinek is nagy része szorgalmas specialistákból áll, kik a nagy alkotásoknak szolgáló részleteket dolgozzák ki és sok érdemet szereznek a körül, hogy tisztára előkészítik azon aprólékosságokat, melyek a nagy tanulmányokban oly jelentékeny feladattal bírnak.

Vannak meg másrészt orientalista tudósok, kik bár önálló kutatásban nem tűnnek ki, nagy érdemeket szereznek az által, hogy lelkiismeretes szorgalommal működnek közre azon irodalmi készletek előteremtésében és közközre bocsátásában, melyek a kutatásnak fontos adatait szolgáltatják. Ezek a könyvtárakban lappangó szövegkincsek kiadói, kiknek érdeme azon philologiai pontosság- és kritikától függ, melyet szövegeik kiadásában érvényesítenek. Munkájuk nélkül csak bajosan lehetne történelmi bűvárkodásokat végezni, oly terjedelemben, a milyenben azokat mai nap már az orientalismus terén is végezni lehet. Előmunkálataik híján még nagyobb mértékben szorúlna a történetíró arra, hogy minden adatát az egymástól legtávolabb eső könyvtárakban őrzött — régibb időben: rejtett — kéziratokból keresse össze. A forrásmunkák kiadói ennél fogva a tudományos kutatás nagy céljainak legfontosabb segéd munkásai. Müller Miksa szerint ők mutatják elő annak minimumát, a mit az orientalista kifejezésen értünk. Azok ellenében, kik az orientalista nevezettel főképpen csak gyakorlati képességeket kapcsolnak össze, Müller az orientalista elnevezést csak oly tudósoknak óhajtja adományozni, »kik legalább is arra képesek, hogy oly szövegeket adjanak ki, melyek előttük kiadatlanok voltak és oly szövegeket fordítsanak, melyek azelőtt lefordítva még nem voltak.«¹⁾

A múlt század óta szemmel láthatólag változtak azon igények, melyeket az orientalista fogalmához kapcsolunk. Midőn századunk legnagyobb orientalistái egyikének, Fleischernek, életmunkáját volt alkalmam egy emlékbeszéd keretében a t. Akadémiának bemutatni, idéztem Michaelis, göttingai tanár 1755-ből való jellemző mondását, mely sze-

¹⁾ *Address delivered at the opening of the ninth international Congress of Orientalists* (London 1892.) 9 lapján.

rint »a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores Linguarum orientalum-nak neveznek, a széptudományok minden kedvelője szemében érdektelenné váltak«. Az orientalisták e mondással jellemezett neme bár máig sem tűnt le a látóhatárról, mindenesetre még az orientalisták közvéleménye szerint is alig tarthat számot arra, hogy akár csak a vályogvetők között is felemlíttessék. Ellenben a Müller Miksától felállított minimum mellett mindinkább közmeggyőződésévé vált az orientalisták tudományos feladatának azon legmagasabb célja, hogy philologiai alapon induló tanulmányaik segítségével tisztán megismerjük azon befolyást, melyet a keleti világ az emberiség szellemi fejlődésére gyakorolt, szóval, hogy a keleti irodalmak felderítésével a történelem hézagait pótoljuk, homályosságait felvilágosítsuk, egyoldalú felfogásokat a keleti irodalmaktól nyújtott gazdag anyag felhasználása által kiigazítsunk, magában a keleti emberiségben előtűnt nagy művelődési jelenségeknek és mozgalmaknak belső történetét és hatásait világtörténelmi szempontokból megvilágosítsuk. Ily célok mellett az orientális tudomány méltán igényelhet a maga számára előkelő helyet a philologiai és történelmi tudományok rendszerében s érezhető hézaga volna a tudomány magasabb művelésére rendelt bármely intézetnek, egyetemnek vagy akadémiának, ha körében a tanulmány ezen iránya képviselve nem volna.

Renan mint orientalista a keleti tudományok e legmagasabb céljaira irányozta a saját tudományos törekvéseit.

Kiemelkedő hajlandóságot érez — és erről az Averroës jellemzése alkalmával pontosabban fogunk meggyőződhetni, — azon kapcsolatok és hatások tanulmányozására, melyek a keleti és nyugati művelődés között mutatkoznak. Már apró értekezései, melyeken tudományos munkáját kezdi, azon törekvéstről tanuskodnak, hogy philologiai téren azon tanúltságot mutassa ki, melyet a keleti ismeretekből a nyugati philologia kérdéseire nézve meríthetni. Legelső dissertációja azon tanúltsággal foglalkozik, melyet a sémi nyelvek a régi görög nyelv kiejtésének meghatározására nézve nyúj-

tanak.¹⁾ Ily kicsiségekből emelkednek ki később azon nagyszabású tanulmányok, melyekben az orientalizmust a kultúrtörténet fontos eszközül érvényesíti.

Lelkiismeretes és módszeres előkészülése által a tudomány apró részleteinek és előtanulmányainak nagy körében módot nyújtottak neki arra, hogy menten a rendszergyártók felületes szellemességétől, alapos avatottsággal szóljon hozzá azon nagy kérdésekhez, melyek által a keleti tanulmányok a világtörténelemmel érintkeznek.

Bár ő semmi esetre nem volt »vályogvető«, soha nálánál nagyobb méltatással nem viseltetett senki azon apró előmunkálatok iránt, melyek nélkül a tudomány nagy kérdései meg nem oldhatók. Csak az imént láttuk, mily nagy súlyt helyez a philologiai technikára, mennyire tekinti az arra képesítő tanulmányt saját tanítása középpontjául és sajátképpen céljául. *Le Hir* hű tanítványa maradt a katedrán. De másrészt soha nálánál senki sem mutatta ki jobban a részletek relativ értékét a tudomány nagy rendszerében, azon irányt, melyben az apró adat jelentőssé válik a kultúrtörténet nagy tüneményeinek helyes megértésében és megítélésében. »Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire.«

Ez iránya tudományos pályájának kezdetétől fogva kiváló érzéket nevelt szellemébe azon feladat iránt, hogy időről időre összegezze azon tudományos eredményeket, melyeket a különféle oldalról felhalmozott részletes tanulmányok a tudomány egy nagyobb körében felmutatnak, hogy a részleteket egy nagy egészszé olvaszsza össze, a téglákat egy nagy épületté dolgozza fel. Ily célnak szolgál egyik legkorábbi munkája — nagy munkái közül csak az Averroës régibb keletű — melyet a francia Akadémia 1847-ben a Volney-díjjal tüntetett ki; a legelőször 1855-ben

¹⁾ *Éclaircissements tirés des langues sémitiques sur quelques points de la prononciation grecque* (Páris 1849.) Ezt követi ugyanazon évben az Institut által koszorúzott értekezése: »*De l'étude de la langue grecque au moyen âge.*«

megjelent: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*:¹⁾ »A sémi nyelvek általános története és összehasonlító rendszere.«

Renan a Le Hir iskolájából előkelő grammatikai érzéket hozott magával, mely philologiai munkáin a legkésőbbi időig végigvonúl. Ehhez járult még nagy érdeklődése a nyelvtudomány philosophiai, a nyelv eredetének homályos mélységeig lebecsátkozó kérdései iránt, melyek őt már korán a nyelvbölcseészeti problémákról szóló egy külön kötet megírására²⁾ ösztönözték. Saját szakmája körében is a magasabb metaphysikai mozzanatok hítták fel figyelmét. Már ifjúsági tanulmányaiban a sémi nyelvtudomány egy nagy hézaga ingerelte alkotásvágyát. E hézag tndatát az indogermán nyelvtudomány állása költötte fel lelkében. A nagy Bopp csak nemrég rakta volt le alapjait az indogermán összehasonlító nyelvtannak. *A semitismus összehasonlító nyelvtana* mint tudományos rendszer még nem létezett — s tegyük hozzá négy évtizeddel később: még mai napig sem létezik;³⁾ csak egyes nyelvek rendszereihez kapcsolt mély megfigyelésekben (p. o. Ewald héber nyelvtanában) történetek hozzá értékes előmunkálatok, a mint mai napig is csak zárt körben mozgó monographiák nyújtanak hozzá előzetes tanulmányokat.⁴⁾ Az ötvenes évek elején a sémi nyelvek terén az indogermánhoz fogható rendszeres összehasonlító nyelvtan a legnaivabb gyermekkorból még nem bontakozott volt ki.

Le Hir tanítványa, józan módszerének követője azon meglepő eredményektől csábítva, melyekkel az indogermán

¹⁾ *Otödik* kiadás Páris 1878; idézeteinkben a *negyediket* (1863.) használjuk,

²⁾ *L'Origine du langage*, Paris 1848. Második, jelentékenyen bővített kiadása 1858.

³⁾ William Wright hátrahagyott munkája *Lectures on the comparative grammar of the Semitic languages* (Cambridge, University Press, 1890.) egy rendszer legszükségesebb elemeit írja körül, első alapvetés, mely nem tart egyébre igényt, mint a tanuló ifjúság elemi tájékozására.

⁴⁾ Nevezetesen Nöldeke, de Lagarde, Philippi, Barth monographiái a nyelvalakulás egyes jelenségeiről.

nyelvek fejlődéstörténetére nézve Burnouf előadásai termékenyítették analitikai tanulmányokra vágyódó elméjét, hivatást érzett magában arra, hogy a philologiai tudomány ez érezhető hiányán segítsen. Megteremteni óhajtá a sémiség össze hasonlító nyelvtanát, mint a sémiség Boppja kívánta nevét a nyelvtudomány történetében megörökíteni; de itt sem mint nyelvtani alakok száraz registratora, hanem, a mint ő maga e nagy feladatot kitűzi, azt akarta felmutatni »hogy a sémieknél mily módon vált a nyelv a gondolatok teljes kifejezésévé«. ¹⁾

Munkája előkészítésében mennél inkább haladt előre, annál érezhetőbben járultak tudata elé annak nehézségei és akadályai. E nehézségek és akadályok között akkortájt, úgy hiszem, különösen *egy* volt olyan, mely a rendszeres nyelvtörténet definitív megalkotását lehetetlennek tüntette föl. A sémi nyelveknek abban az időben bukkantak elő azon legrégibb emlékei, melyek kétségtelenül arra voltak hivatva, hogy, mint a kulturtörténetnek, úgy a nyelvfejlődésnek is legősiebb kiinduló pontjaiul szolgáljanak: az ékiratok, e legrégibb sémi nyelvemlékek, a maguk talányaival és homályosságaival, melyeknek elintézése és tisztázása legelemiebb feltételként tűnhetik fel mindenkinek, ki azon nagy feladattal óhajtott megküzdenni, hogy a sémi nyelvalak fejlődő történetét legelső kezdeteitől legvégső elzúlléseig megfigyeljék és előadják. Az ékirati nyelvvel kapcsolatos grammatikai és szótári jelenségek definitív elrendezése nélkül összehasonlító sémi nyelvtörténetet rendszerré alkotni nem igen lehetett. Főképpen ez akadályon hiúsulhatott meg Renan ifjúkori tervének valóvá tétele. A »*système comparé des langues sémitiques*« mindvégig pium desiderium maradt Renan munkatábláján; a Volney-díjjal jutalmazott nagy munka címlapján mint a tudomány egy megoldatlan problémája maradt mai napig kitűzve. ²⁾

¹⁾ »Un tableau du système grammatical qui montrât de quelle manière les Sémites sont arrivés à donner par la parole une expression complète à la pensée.«

²⁾ A sémi nyelvek összehasonlító nyelvtana egyike volt azon két pályamunkának, melyeket II. Oszkár svéd király az orientalisták

De fényes megoldást nyert a feladat másik része: az »*Histoire générale des langues sémitiques*«, a melynek eredetileg az volt ugyan hivatása, hogy az »összehasonlító rendszer«-hez mintegy bevezetésül szolgáljon, de mely még négy évtizeddel megalkotása után, a tudomány óriási haladásai mellett is, megtartotta önálló becsét és, mint Nöldeke ¹⁾ 1887-ben ítélt róla, »a szakemberre még most sem vesztí ébresztő és felvilágosító hatását«.

Az »*Histoire générale des langues sémitiques*«-ben Renan azt a feladatot tűzte maga elé, hogy azon állást tüntesse föl, melyet az Előázsia műveltségében egymásután uralkodóvá vált sémi nyelvcsaládok, irodalmaik által, a történelemben elfoglaltak. Itt egymásután látjuk szerepelni és nagy történelmi hatást gyakorolni előbb a kánaáni népeket és nyelveket, melyek közül a héber nyelv tűnik ki azon irodalommal, mely a művelt világ erkölcsi életét alkotta meg; majd e nyelv letünése után az aramaeus nyelvcsalád foglalja el az uralmat és egyrészt a keresztyénségnek, másrészt a hellen philosophiának lesz közvetítőjévé a keleti világ nagy részében; végre a középkorral az arab nyelv veszi át a kormánypálczát és, úgy mint előtte az aramaeus nyelvek, egy vallásnak válik eszközévé és mellette egy tudományos nagy mozgalomnak hordozójává.

E nagy világtörténelmi hatásokon kívül ott találjuk a sémi nyelvek azon emlékeit, melyek Ázsia és Afrika nem egy országának belső történetét világosítják fel, és ha nincsenek is kapcsolatban az emberiség szellemi és erkölcsi életét átalakító nagy eseményekkel, a történetírásnak és a művelődéstörténetnek szolgálnak kiegészítő adatokkal oly vidékek- és korszakokra nézve, melyekről a római és görög források csak hézagos tanítást nyújthatnak. Így nyernek nagy jelentőséget a phoenikiai, palmyrai, nabataeus, sábai (dél-arab) s még egyéb sémi népek írott emlékei, melyeknek fejtegetése Renan nagy munkájának egyes fejezeteit elfog-

---

nyolczadik nemzetközi congressusa alkalmával kitűzött. De a feladat ezen alkalommal sem nyert megoldást.

¹⁾ *Die semitischen Sprachen* (Leipzig 1887.) 63. lapján.

lalja. S a mennyiben epigraphikus emlékek, a tartalmukból kivilágító történelmi tanulságon túl még nagybecsű tanulságai azon fejlődési menetnek is, melyet a sémi népek között az emberi szellem azon leghatalmasabb alkotása tett meg, melyet a világ műveltsége közvetlenül nékik köszön: az *írás mestersége*. S nem becsülendő kevésre azon haszon sem, melyet a nyelvtudomány e régi emlékekből a tulajdonképeni irodalmat megelőző korszakokra nézve meríthet.

E szempontokból, a világtörténeti, philologiai és palaeographiai szempontokból állítja elének az »Histoire générale« a sémi nyelvek s a rajtuk nyilatkozó szellem történelmi életét azon évezredekén át, melyekben e nyelvek az emberi szellemet mozgató eszmék organumai voltak. Renan ez úttörő, és mint az imént láttuk, eddigelé túl nem szárnyalt, de hozzáfogható kísérlettel nem is pótolta munkájában első sorban a tárgyára tartozó kérdések állását az európai tudományban óhajtja jelezni, a nem egy téren fennforgó vitás kérdéseket bemutatni és az argumentumok kritikai mérlegelésével eldönteni, semmit nem hagyni figyelmen kívül, a mit a tudományos irodalom e bőséges nagy kutatási mezőkön vetett és aratott. Így tehát az »Histoire générale« a szó legteljesebb értelmében a sémi philologia *encyklopédiájával* ér fel, a melyből nem csak a sajátképeni szaktudós, hanem a »fület, szellemet egyaránt elbájoló« író¹⁾ bármely művelt olvasója a sémi népek kulturájára vonatkozó kérdésekre nézve a legalaposabb tájékozást merítheti. E munka, azon hivatása mellett, hogy a sémi philologia minden kérdésének legutolsó összegét nyújtsa, a közben felvetett történelmi és philologiai problémák által mindenfelé ébresztőleg is hatott és a tudományos vizsgálódásnak újabb utakat is mutatott.

Különösen egy általános kérdés az, vagyis inkább az általános kérdések egész sora, mely ez összefoglaló munkát

¹⁾ *Charmer à la fois l'oreille et l'esprit du lecteur* így jellemzi a kritika Renan tudományos iratait. Pergameni, *Histoire générale de la littérature française depuis ses origines jusqu'à nos jours* (Paris 1889.) 596. lapján.

a szellemi élet történetére nézve emlékezetessé teszi, ámbár — a mint nyomban hozzátehetjük — Renan könyvének éppen e kérdéseket fejtegető része az, mely alaposabb vizsgálat után elhibázottnak bizonyult. Mielőtt az egyes sémi népek szellemi életének részletes szemléletébe bocsátkoznánk Renan fontosnak és szükségesnek találta a sémi faj szellemi irányát nagy vonásokban jellemezni, a sémi faj világtörténelmi állását és hatását egy nagy schémába foglalni. Teszi pedig ezt egy összehasonlító néppsychologiai elmélkedésben, melyben e szempontból párhuzamba állítja azon két ethnographiai fajt, mely külön-külön az emberi erkölcs és műveltség elemeit s tényezőit szolgáltatta: a sémi és árja fajt. A részletekből így kívánt általános igazságokhoz fölemelkedni, iránytűt adni kezünkbe, melylyel az emberiség e két nagy hivatású csoportjának történelme útján eligazodhassunk. Majd csaknem ugyanazon időben a nagy norvég szanszkritista, *Lassen Christján* bonni tanár, az indogermán philologus szempontjából a Renanéval rokon irányú elmélkedéssel állt elő az *ind régiségtanról* szóló úttörő munkájában.¹⁾

Renan szerint a sémi fajt az árja fajtól bizonyos szabott lelki tulajdonságok különböztetik meg, melyek egyrészt subjectiv tekintetben az általa érvényesítendő szellemi életet határozták meg, másrészt objectiv tekintetben a tőle megoldandó történelmi hivatást tüzték eléje. A sémi ember lelkét a mindenség egységének, az árja emberét a mindenségben rejlő erők különféleségének tudata és érzete tölti ki. Amott születik meg a monotheistikus vallás, mely a természeti erők különféleségén alapuló mythológiát kezdettől fogva kizárja; emitt a polytheismus, mely az egymástól különálló erőkben egy-egy önálló isteni tényezőt lát. Amott az *egy isten* eszméje magyarázza a természetet és ezerféle jelenségét, a dolgok egységes felfogása kizárja a természet analitikus, tudományos megfigyelését és magyarázását; emitt a tünemények sokféleségének felismerése utat egyenget a természet elemző felfogásának, a tudományos világ-

¹⁾ *Indische Alterthumskunde* I. köt. 413. és kk. lapjain.

nézetnek. Ez alapfelfogással hozza aztán kapcsolatba a sémi népek politikai életének is az árjától különböző alkatát, sőt még a sémi népek irodalmának is sajátos jellemvonásait, hiányait és korlátait (nincsen p. drámájuk) az árja fajtól különböző lélektani sajátosságukból magyarázza.

E néppsychologiai schéma, melynek helyreigazítása, czáfolata, módosítása egy egész irodalmat teremtett,¹⁾ azon nagy hibában szenved, hogy a héber nép körében, de ebben is csak történelmi időben, feltűnő jelenségeket az egész sémi fajra viszi át, valamint hogy — úgy látszik — a görög nép jellemző vonásait közös árja ős jellemvonásokká általánosítja. Bármely sémi nép vallásos történetére pillantunk, régi idejében épp oly polytheista vallásunak találjuk, mint akármely árja népet. A monotheismus, a hol történeti időben érvényesül, hosszú fejlődési menetnek, elég gyakran pedig szellemi forradalomnak eredménye. A nép történetének kezdőpontján sehol sem találkozunk vele. Az arabok, kiknek sivatagjaira mint a monotheismus topographiai forrására Renan oly nagy súlyt helyez (le désert même est monothéiste), egészen időszámításunk VII. századaig a legvastagabb polytheista pogányságot folytatták és ekkor is, bár Renan szerint fajukat a monotheismus ösztöne különbözteti meg az ársaságtól, csak fegyveres erőszaknak engedve, inkább színleg mint őszinte lélekkel hajolnak meg a prófétajuktól kívülről kölcsönözött *egy* Alláh előtt. Midőn az arabok monotheistákká válnak, népéletük csakis azon változáson megy keresztül, mely az árja népeken esik meg, midőn a keresztyénségre térnek. A monotheismusnak se híre se hamva az assyroknál, a phoenikiai népnél, valamint mindazon sémi népeknél, melyeket a héberek Palaestina elfoglalásával kiszorítanak, sem pedig azoknál, kik mellettük tovább folytatták egy ideig állami életüket. Látni való, hogy a Renan elmélete a sémiak monotheista ösztönéről a történelem tagadhatatlan tényein akad meg, hogy a tőle felállított általános sémi sajátosságok csakis azon benyomást

¹⁾ Lásd: Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (Berlin 1892.) első fejezetét. *Zur Charakteristik der Semiten*.

tükrözik, melyet reá a héber profétizmus (VIII. század Kr. e.) és az iszlám által (VII. század Kr. u.) támasztott vallásos forradalmak gyakoroltak.¹⁾ Az elmélet történeti gyengéi voltak tehát a legalkalmasabb támadó pontok, melyek még a pusztán dogmatikai alapon induló ellenfélnek²⁾ sem bírtak sikerrel ellenállni.

Nyomós ellenvetésekkel találkoztak Renan thézisének philosophiai feltételei is. A népek szellemi munkája nem történelemelőtti életükben gyökerező ösztönökön indul, hanem történelmi életük kapcsolatainak eredménye. A mi emezektől független, úgyszólván *törvényszerű fejlődés* mutatkozik benne, nem lehet fajok szerinti differenciálódás műve. Épp oly ferdeség ennél fogva faji psychológiáról szólni, mint képtelenség volna faji physiologiát említeni. A sémi népek vallásos és politikai institutióinak újabb időben bőven megindult positiv tanulmányozása lépten-nyomon bizonyítja a fejlődés nagy mozzanatainak függetlenségét a faji különféleségtől.³⁾

A néppsychologiai schémája ellen a legkülönbélebb oldalokról felmerülő történelmi és philosophiai ellenvetések magát Renan is arra készítették, hogy théziseit magyarázatokkal és megszorításokkal mindinkább módosítsa, de feladni élte végeig nem adta fel azon alapnézetét, melyből kiindulva 1852-ben megkísérelte a sémi népek szellemi pályafutását kimagyarázni. Még aggkorának munkája is, az »*Histoire du peuple d'Israël*«, a monotheista ösztön feltevésén épült.

¹⁾ V. ö. Leroy-Beaulieu, *Israël chez les nations* (Paris, 1893.) 105–112. lapjain; legutóbb Smend, *Lehrbuch der alttestamentlichen Religionsgeschichte* (Freiburg 1893.) 26. lapján.

²⁾ Ezek között a kérdés legkomolyabb tárgyalásával találkozunk Cesare A. de Cara olasz jezsuita munkájában: *Esame critico del sistema filologico e linguistico applicato alla mitologia e alla scienza delle religioni* (Prato 1884.), 229–241. lapokon.

³⁾ Erre nézve különösen W. Robertson Smith cambridge-i tudós munkái adják eléink az adatokat és eredményeket; a családi institutiókra nézve: *Kinship and marriage in early Arabia* (Cambridge 1885.); a vallási dolgokra nézve: *Lectures on the Religions of the Semites*. First Series. (Edinburgh 1889.)

Bármennyire szembeötlők Renan éppen jellemezett elméletének gyengéi, azon érdemet nem lehet eltagadni tőle, hogy ő volt az orientalizmus terén az első, ki az apró részletek fölé emelkedve, a történelemben nyilvánuló szellemi élet nagy vonásait egy hatalmas constructióval törekedett felölelni és egységes szempontok alatt érthetővé tenni; ki a philologiai módszerrel felderített részleteket az emberiség történelmi sorsához való viszonyuk szerint szemlélte és így tudományának magasabb feladatait kijelölte. Merész constructiói meg vannak czáfolva, sőt mondhatjuk, hogy halomra vannak döntve, elbuktak azon nehézségek és akadályok előtt, melyek ily általánosító conceptiók elé rendszerint gördülni szoktak és melyeket más téren, de kérdéseinkre is találóan, Burckhardt Jakab, a renaissance műveltségének történetírója ekként jelzett: »Az egyes népek viszonyát a legmagasabb dolgokhoz bizonyos fokig fel lehet ugyan kutatni, de soha sem lehet azt szigorú párhuzammal feltüntetni. Mennél világosabbaknak látszanak az e téren kockáztatott állítások, annál inkább kell azoknak feltétlen elfogadásától és általánosításától óvakodnunk . . . . . Sok ellentétet és eltérő árnyalatot mutathatunk ki a népek között; de az emberi belátás sokkal gyengébb, semhogy ezeknek abszolút összegét megállapíthatná.«¹⁾

Bár ez ítélet fokozott mértékben áll azon általánosító elméletre nézve, melyet Renan a sémi őskorról felállított, a kísérlete természeténél fogva múlhatlan fogyatékos-sága nem szállítja alá korszakos jelentőségét tudományunk történetében. Ha nem is vezérnek, de tagadhatatlanul útmutatónak bizonyult azon törekvésben, hogy a sémi tanulmányok terén is érvényesüljön Burnouf jelszava: »Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire.«

S végre is, az Histoire générale positiv tartalmát a bevezetésében kifejtett elmélet nem érinti. E lapról lapra tanulságos könyv maradandó érdeme, hogy a megelőző

---

¹⁾ *Cultur der Renaissance in Italien* (3-ik kiadás 1877.) II. köt. 199. lapján.

korszakok munkáját a sémi philologia terén és e sokoldalú munka eredményeit összefoglalva iktatta a tudomány szerzett kincsei közé; biztos alakban mintegy codificálta s elkönyvelte állását. Számot adott mindenről, amit megjelenése idejében Európa tudománya a sémi népek és irodalmaik történetére nézve biztosat felkutatott volt. Az általános műveltség alkotó részévé tette azt, amit a sémi philologia nem ritkán bonyolódott kérdéseiről szorgalmas szobatudósok verejtékes munkája hozott napfényre. S azon kitünő izléssel, melylyel az eredményeket csoportosítja, saját módszerével megvilágítja, a részleteket az általános kérdések s eredmények szolgálatába helyezi: a sémi philologia kérdéseit bele illesztette az európai tudomány áramlatába, melyben azelőtt csakis futólag felbukkanó, de épp oly gyorsan el is tűnő hullámként szerepeltek.

Renan valóságos művészi erőt mutat, midőn oly feladatot tűz tolla elé, hogy a tudományos kutatás sokféle irányban szétágazó eredményeit összefoglalólag méltassa. A tudományos előadás e nemét soha nálánál mesteriebb módon nem művelték. Az önálló kutató mélységét a tudomány történetírójának széles látókörével ő egyesítette a leg-tökéletesebb módon és egyesítését ő emelte a legmagasabb fokig. A »Journal des Savants« köteteiben megjelent ismeretésein és számos essay-köteteiben foglalt értekezésein kívül e mesterségét leginkább bizonyítják azon Jelentések (rapports annuels), melyeket mint a Société asiatique titkára tizennégy éven át, 1868-tól 1882-ig, a keleti tudományok haladásáról évenként előadott. Ez évi jelentéseket Renan elődje *Jules Mohl* alapította meg, kinek 27 évre terjedő jelentései két vaskos kötetben összegyűjtve is megjelentek.¹⁾ Miután az Ázsiai társaság Renant, a Société asiatique addigi titkárát 1882-ben az elnöki székbe emelte, a rapporteur tisztsége James Darmesteterre szállt, ki a Mohl és Renan Jelentéseinek méltó folytatójaként bizonyult. E *Rapport annuel*-ekben Renan számot ad mindazon kis és nagy munkákról, melyekkel egy-egy év a keleti tudományok hala-

¹⁾ Czimét lásd fönnt 11. lap 2. jegyzetében.

dásához hozzájárult. Bejárja hallgatóival s olvasóival a beláthatlan szélességű területet, melyre az orientalizmus terjed; Chinától egészen Afrika belsejéig, a hieroglyphekes ékiratoktól le a modern beduinok és sziriai parasztok népköltészetéig: mindenről számot ad, a mire egy-egy év kutatásai és dolgozatai kiterjedtek. Számot ad pedig nem mint száraz bibliográph, hanem mint a részleteken uralkodó kritikus; összefoglalva az együvé tartozókat, nagynak és kicsinynek helyét és értékét kijelölve a tudomány rendszerében. Nem képzelhető e körben ébrestöbb olvasmány, mint e Jelentések nagy sorozata, melyek belső összefüggése által a tudományos haladást lépésről-lépésre újból átéljük és melyek által mintegy részeseivé és munkatársaivá válunk azon küzdelmeknek s azon vajudásnak, melyből az újkori orientális tudomány megszületett és tova fejlődött. Nem ajánlhatnék ifjú orientalistának hasznosabb, tanulságosabb olvasmányt, olyat, mely a készülő tudóst az uralkodó problémák magaslatára inkább emelhetné mint e Rapportokat.

* * *

Az általános szempontokon induló, összefoglaló munkákról áttérhetünk Renan orientális dolgozatainak azon csoportjára, melyben a keleti irodalom és történet részleteire irányozta kutatását.

E körben munkássága háromféle ágáról kell behatóan megemlékeznünk, még pedig 1. a keleti philosóphiára és nyugati kapcsolataira; 2. a héber irodalomra és történetre; 3. a sémi palaeographiára és ezzel együtt a phoenikiai régiségre vonatkozó munkáiról.

1.

IV.

»Magam is mindvégig középszerű arabista maradtam.« ¹⁾

Valjon helyben hagyhatja-e az utókor Renan ez ítéletét önönmagáról?

¹⁾ Lásd fentebb a 9. lapon.

Tagadhatatlan, hogy az arab philologia terén teljes világéletében vajmi csekély része volt. De mély nyomokat hagyott az arab tudományos kultúra világra szóló hatásának ismertetésében. Van az arab irodalom- és tudománytörténet terén munkája, melynek nagy értékét még a saját kicsinylése sem szállíthatná alá: értem a legelőször 1852-ben megjelent, aztán még második és harmadik kiadást is ért Averroës-könyvét. (*»Averroës et l'Averroïsme, Essai historique, 3. kiadás, Páris, 1866.»*¹⁾)

Írói és tudós irányánál fogva figyelmét az irodalom- és művelődéstörténet azon fejezetei kötötték le leginkább, melyekben a történelmi fejlődésük szerint egymástól távol eső kultúrkörök kölcsönös hatása nyilvánul, a melyek a működő erők egymással ellentétes törekvését és ez ellentétek leküzdéséből támadó új művelődéstörténeti alakulásokat mutatják be. Tolla és tohatsége ily nagy jelenségek keletkezésének és kifejlődésének okmánszerű reproductiójára vágyik; írói egyénisége irányukban érez legtöbb hajlandóságot és személyes részvételt. Az efajta művelődéstörténeti processusok és alakulások elemezésében, a kúsztalt csomót alkotó különféle önálló szálak kibontásában és felmutatásában érvényesítheti egyaránt kritikai tapintata finomságát és pszichológiai érzéke élességét. Bármely nagy munkájának, és különösen a *»Keresztynség eredetei«*-nek legfényesebb lapjai épp azok, a melyekben az ellentétes szellemi áramlatok tusakodásából előállt eredményeket vezeti elénk, a német *irodalmi* kritikát a *lélektani* elemzés művészetével egészítve ki.

Az iszlám eredetéről csak egy kis essay-t bírunk tőle *»Mahomet et l'origine de l'Islamisme.«*²⁾ Úgy látszik, a nagy ázsiai világvallás titkai nem bilincseltek le kritikai kíváncsiságát. Az igaz, a muhammedán vallás és ennek külső nyilvánulásai az ájtatosok életében rokonszenvével találkozhatnak. *»Soha nem léptem — úgymond — mecsetbe*

¹⁾ A *»quatrième édition revue et augmentée«* Páris (1882.), úgy látszik, nem egyéb úgynevezett címlapkiadásnál; a harmadikkal mindenben megegyezik.

²⁾ *Revue des deux mondes* 1851. december (2) 1063—1101. lapjain; újra kiadva az *»Etudes d'histoire religieuse«* című kötetben.

mély megilletődés nélkül, sőt — minek tagadjam? — némi sajnálkozás nélkül azon, hogy magam nem vagyok muzulmán» («Je ne suis jamais entré dans une mosquée sans vive émotion, le dirai-je? sans un certain regret de n'être pas musulman»). E rokonszenvvvel azonban nem tart lépést azon historiai becslés, melyben az iszlámot, mint a művelődés tényezőjét részesíti. E kérdésről a Sorbonneban »*L'Islamisme et la science*« cím alatt 1883. márczius 29-én nagy közönség előtt egy népszerű előadást tartott, ugyanazt, melyből az imént idéztem, szavakat kölcsönöztem. Ez előadás azon nem mindennapi következményről is emlékeztet, hogy az abban nyilvánított vélemények egy épp akkor Párisban tartózkodó afgán tudós sejkh, a politikai izgatásairól nevezetes *Dsemmál ed-din* polemikus cikkét idézték elő, melyet a franczia akadémikus érdemesnek tartott arra, hogy reá ugyanazon lapban, mely a sejkh felszólalásának helyt adott, a *Journal des Débats*-ban nyomban válaszoljon. Ritka jelensége a világirodalomnak. Európa nagy írójának és gondolkodójának irodalmi párbaa a turbános tudóssal,²⁾ ki ugyanakkor azzal töltötte idejét Párisban, ahol Egyiptomból száműzve élt, hogy egy Keleten hevesen üldözött, de nagy furfanggal Indiába becsempésztetett arab ujságlapban a muhammedán társadalom köztudatát és önérzetét az Egyiptomot és Indiát elbitorló angolok ellen felrázza!

Ez érdekes polemiát Renan a következő tétellel rekeszti be: »Dsemmál ed-din sejkh, úgy látszik, fontos okokkal támogatta állításomat: hogy fennállásának első felében az iszlám nem akadályozta a tudományos mozgalmat abban, hogy a muhammedánok között érvényre jusson; ellenben fennállásának második felében elfojtotta kebelében a tudományos mozgalmat, — saját szerencsétlenségére.«

A tudományos mozgalom, mely az iszlám fennállásának első felében, körülbelül öt évszázadon át (a VIII.

¹⁾ *L'Islamisme et la science* (Journal des Débats, 1883. márczius 30.)

²⁾ Renan felolvasása, a sejkh felszólalása és R. válasza német fordításban és egy füzetben egyesítve megjelentek: *Der Islam und die Wissenschaft* (Basel, Bernheim, 1883.)

század közepétől a XIII. század közepéig) háborítlanul fejlődött, sőt — amint hozzátehetjük — még a theologia tudományos kifejtésére is nagy befolyást gyakorolt, azon tudományban és irodalomban jut kifejezésre, melyet *arab philosophiának* nevezünk s melynek körébe mindenkor bele kell vonnunk az exact tudományoknak művelését is. Az arab philosophia egyrészt keletkezésében, másrészt hatásában egy-egy tanulságos példát nyújt, a keleti szellemnek a nyugati-val való találkozására nézve. Amott a muhammedán műveltség kölcsönöz a görög szellemtől, emitt Európának adja át azt, amit a nyugati civilizációtól századokkal előbb kölcsönözött és a maga módja szerint feldolgozva megőrizett.

Nyugati tudományosságunk évszázadokon át, egészen a renaissance korszakáig azon hatás eredménye, melyet a görög philosophiat magába befogadó arab szellem az európai gondolkodásra gyakorol. E kultúrtörténeti tényeknek az irodalom tanulmányozásán és kritikai megrostálásán alapuló előadása vonzó erővel kellett hogy bírjon Renánra.

Már gyakran el volt mondva, hogyan keletkezett a philosophia és az exact tudományok irodalma arab nyelven.¹⁾ Justinianus császár a görög birodalomból kiűzi a schismaticusokat és philosophusokat. A császári birodalomból száműzött szabad gondolkodás menedéket talál Persiában. A philosophia képviselői távol Keleten a keleti egyház nyelvén, a szyr nyelven, melyre már évszázadok óta a biblia le volt fordítva, és melyen máris egy nagyterjedelmű egyházi irodalom virágzott, tolmácsolják a görög tudomány remekait: legelső eset a világtörténelemben, hogy az árja gondolkodás sémi kifejezést ölt. A VIII. században a muhammedán nagy birodalom uralkodói felkarolják a szyr nyelven megszólamlott hellenismust, és az arab irodalomba kebelezik be a görög-szyr szellemi munka összes kincseit.

Kétségtelenül a művelődés történetének nevezetes fordulópontja, mely annál is méltóbb joggal veszi igénybe

¹⁾ Röviden Lewes *A philosophia története Thalestől Comte-ig* ford. Bánóczy József I. köt. 239. és kk. lapjain. V. ö. *Budapesti Szemle* 1892. LXX. köt. 372. és kk. II.

mindazok érdeklődését, kik az emberi szellem haladásának útjait figyelemmel kísérik, minthogy a keleti gondolkodók munkája volt az alap, melyen az európai tudomány a középkorban felépült.

Érdemes volt ennél fogva, ezen most már elavult irodalom részleteire történelmi szempontból is ügyet vetni.

Ama nagy fordítási tevékenység, melyet a Kelet tudós körei a görög philosophia, orvostan, matematika, astronomia stb. főmunkáinak arab tolmácsolásában kifejtettek, századunk eleje óta előkelő módon foglalkoztatja a keleti irodalom- és kultúrtörténet művelőit. 1830-ban a göttingai tudós társaság egy pályakérdés kitűzése által óhajtotta előmozdítani e tevékenység bibliographiai összefoglalását azon czélra, hogy ily munka révén tisztán láthassuk: a görög irodalom, mely kincseinek fennmaradásáért vagyunk adósai a keleti szellem iparkodásainak? A göttingai akadémia korszerű pályakérdésének köszönjük Wenrich Ján. György bécsi professor pályanyertes munkáját: »*De auctorum graecorum versionibus et commentariis syriacis, arabicis, armeniacis persicisque Commentatio*«, mely Lipcsében 1842-ben jelent meg.

Wenrich könyve bár. mondhatni, nem éppen száraz, de mindenesetre főképpen bibliographiai bemutatása azon bő és gazdag anyagnak, melyet éppen felolvasott czíme jelez, s melynek összefoglalását és rendszeres bemutatását kívánta a göttingai akadémia-pályakérdése. Egy évtizeddel Wenrich után Renan a felvetett kérdésnek úgyszólván gyökereihez tér vissza és a görög philosophia keleti elterjedésének legelső fokát, a szyr fordításokat külön veszi szemügy alá, de úgy hogy a bibliographiai pontosság és tökéletesség mellett az általános kultúrállapotok feltüntetésére helyezi a fősúlyt.

Az arab philosophia keletkezését és fejlődését csak úgy érthetjük meg helyesen, ha a közötte és a görög eredetiek között közvetítő szyr tudományt azon iskolák különfelesége szerint ismerjük, melyekben a szyr keresztyének, különösen a VI—VIII. század nesztorianusai, persa földön a görög tudomány konzerválásával szolgáltak az emberiségnek. E tények előadásával foglalkozik Renan legrégibb

tudományos értekezéseinek egyike a »*De philosophia peripatetica apud Syros* (Páris 1852.) cím alatt latin nyelven megjelent *thèse*. Különös érdeme ezen munkának, hogy a négy évtizeddel ezelőtt hozzáférhető, azóta természetesen óriási mód megnövekedett forrásanyag alapján feltünteti az egyes iskolák részét ama nagy munkásságban, mely a nesztóriánusok kezdeményezését környezte és követte. Az edessai iskolából indul ki Aristoteles szyr tanulmányozása, honnan a tulajdonképpeni Persia földjére terjed, ahol Chosroes kortársa, Paulus honosítja meg a peripatetikus philosophiát. Majd a jakobita keresztyének, a Reszaina és Kinneszrin-ben virágzó iskoláikkal szegődnek a görögök tolmácsolóiá. Ily nagy előmunkálatokkal találkozik az iszlám, melynek tudósait a szyretek, még pedig nemcsak a keresztyének, hanem az úgynevezett harrániak is, a régi aramäus pogányságnak a VIII. századig fennmaradt utolsó tanúi, avatnak be a görög tudományba. E ponton keletkezik a szyr peripateticusok közvetítésével a philosophiának és az exact tudományoknak arab nyelven való megszólaltatása.

A muhammedán khalifák pártolása mellett sűrű tevékenység indul meg a görög tudomány alapmunkáinak arab nyelvre fordítása körül. Mondhatni, mintegy varázsűtésre megterem a philosophia és az exact tudományok arab terminológiája. Nevezetes, hogy a középkori orvostudománynak (és az asztronómiának nagy részben még mai napig is) műszavai, azok az arab kifejezések, melyeket a görög munkák arab feldolgozói használtak és európai latin fordítóik némi torzítással egyszerűen átvettek, amint erre nézve a híres anatomus, *Hyrtl* egy munkájából száz példát is meríthetni.¹⁾ Az arab fordítók nagy gondnal és tapintattal dolgoztak. Ezt nemcsak azon szellemes mód bizonyítja, melyel egészen más eszmekörre termett nyelvüket az abstract gondolkodás, a speculativ elmélyedés eszközévé tették, anélkül hogy, mint ez hasonló alkalommal a latinnal és modern nyelveinkkel történt, barbár szóalkotások, helytelen szófüzésel és egyéb nyelvbűnökkel a nyelv tisztaságán csorbat

¹⁾ *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie* (Wien, 1879.)

ejtettek volna; hanem azon könnyed találékonyság is, mely-
lyel a görög szövegnek csakis a görög eredetiben alkalmas
fordulatait, fordításukban saját nyelvük szellemébe átvették.
Silvestre de Sacy erre nézve egy igen jellemző példát idéz
Galenos arab fordításából; ennél alkalmasabb példát e jelen-
ség szemléltetésére alig lehetne felhozni. Galenos egy érte-
kezésében ugyanis azt mondja, hogy azt, ki az aggkor harma-
dik fokát eléri — három fokra osztja ugyanis Galenos a
vénekort — azért nevezik görögül πέμπτος-nak: ὡς οἱ τὰς
ἐτυμολογίας χαίροντες φάσι παρὰ τὸ ἐκπέμπεσθαι τὴν εἰς ἄδου
δηλονότι πομπήν. Már mostan mit csinál az arab fordító
ezzel az etymologiai játékkal? Egyszerűen így fordít:
»Az etymologia barátai azt mondják, hogy azért nevezik az
aggkor harmadik fokára lépőt *haram*-nak, mert e szó
ahrám- (pyramis, siremlék)-ből származik; nem sokára ide
kerülnek azok, kik a *haram* fokán állnak.«¹⁾

A fordításokra csakhamar a magyarázó munkák követ-
keznek: a görög alapmunkák értelmező körülírásai és rend-
szeres kommentárjai. *Alfárábi* (megh. 950-ben) — kinek neve
valamiképpen a mi Sz. Katalin-legendánk hagyományába is
bejutott²⁾, — *Ibn Szína* (Avicenna, megh. 1026.) és *Ibn
Rusd* (Averroës, megh. 1198-ban) nevei jelzik e magyarázó
tevékenység különböző fokait. A marokkói származású *Aver-
roës* képviseli az Aristoteles-magyarázás tetőpontját az arab
philosophiai irodalomban, éppen úgy mint fordulópontját az
európai scholasticismusban.

A philosophia történetének ez emlékezetes alakja az,
mely kapcsolatban a szyr peripatetikusokkal Renannak
érdekét, egyaránt mint philosophusét, mint történészét és
mint philologusét hosszú ideig bilincselte. Averroës az
Aristoteles nagy magyarázója, kiváltképen »a magyarázó«,
kinek munkáiból ismerték csak keleten és nyugaton a sta-
giritát, kinek neve a nyugati világban a szabadon gondol-
kodás vajjudásai között századokon át mintegy jelszóvá vált.

¹⁾ Silvestre de Sacy *Relation de l'Egypte par Abd-allatiph, médecin arabe de Bagdad etc.* (Paris 1810.) 293. l.

²⁾ Szilády Áron, *Régi magyar költők tára* I. köt. 307. lapján.

a pártok harczában, ki egyaránt felmagasztalva és sárba tiporva, végül mintegy mythikus alakká változott, a szabad gondolkodás ellenségei képzeletében már nem is egyén, hanem fogalom, a rontó törekvések megszemélyesítője.

Ezen férfiú és irodalmi munkája, azon befolyásnál fogva, melyet a gondolkodás történetére gyakoroltak, Renan szemében érdemesek voltak arra, hogy kedvükért a scholasticismus ellen táplált ellenszenvét leküzdje és hosszabb ideig magát s tanulmányait számára lekösse. Mert hisz már volt alkalmunk pár szóval érinteni is, bizony ő nem igen szerette a scholasticismust. »A gondolkodó önteltség és a hiszékenység bizarr vegyülete, mely eltompulása korszakában lépre keríté az emberi szellemet« ¹⁾ — ez erős szavakkal jellemzi egy helyen a scholasticismust. Mindamellett azon nagy kultúrtörténeti tanulság, mely az Averroës hatásának tudásából a nyugoti művelődés történetének ismeretére hárul, arra bírta őt, hogy a scholasticismust is bebarangolja és e határtalanul meddő és terméketlen sivatag homokjából kiszedjen egy pár gyöngyszemet, maradandó értékűt a gondolkodás fejlődésének láncolatában. »Azon pillanatban, — úgymond előszavában, — hogy elismerjük, hogy az emberi szellem története a legkomolyabb valóság, mely kutatásaink számára megnyílik, jelentőséget és értéket nyer minden vizsgálódás, mely arra irányul, hogy a múltnak egy-egy zúgát megvilágítsuk. Bizonyos tekintetben, sokkal fontosabb megismerni: hogy az emberi szellem mit gondolt egy problémáról, mint véleménynyel bírni magáról a problémáról. Mert habár magát a kérdést nem is lehet megoldani, az emberi szellemnek azon munkája, melyet megoldására kifejtett, egy tapasztalati tényt alkot, mely mindenkor érdekel bir.« ²⁾

Renan azon bő irodalmi készlet segítségével, melyet egy tanulmányútja alkalmával Olaszországban gyűjthetett, ahol a scholasticismus emlékeiben gazdag könyvtárakban

¹⁾ *Nouvelles études d'histoire religieuse* 414. lap »cet amalgame bizarre d'outrecuidance rationnelle et de crédulité qui fut la glu de l'esprit humain en sa période de décrépitude«.

²⁾ *Averroës et l'Averroïsme*; préface p. XI.

kiegészíthette azon anyagokat, melyeket a francia gyűjtemények, különösen a scholasticismus történetére nézve oly gazdag Sorbonne kézíratai nyújtottak, az Averroës philosophiáját és történelmi hatásait kimerítően felkutatta. Tanulmányozta első sorban e philosophiának sorsát a muhammedán világban, ahol Averroës idejével kezdődik a szabad gondolkodás süllyedése, a philosophiának a vallás ellenségeként való megbélyegezése. Mióta Renan munkája e fejezteit megírta, e téren is megnövekedett e kérdések tanulmányozására szolgáló hiteles anyag. S erre nézve csak egy adatot akarok említeni. A philosophia elleni harcznak képviselője a keleten a híres *Al-Gazáli* (szül. 1058-ban, megh. 1111-ben), ki maga is a philosophián kezdé szellemi munkáját, később a skepticismuson át pietistává lett és több munkájában elkeseredett harczot vívott az aristotelismus ellen, philosophiai tudását csakis arra való eszköznek tekintvén, hogy módszerével az eretnekek és hitetlenek ellen annál biztosabban intézhesse támadásait. Persze az ő munkái sem menekültek azon sorstól, melyre ő szívesen ítélte volna a philosophiai könyveket. A XI. század végén, még Al-Gazáli életében, Cordova ulemái egy fetvát írtak alá, melyben Al-Gazáli főmunkájának »*A hittudomány felélesztésének*« olvasását főbenjáró bűnnek mondták, és elrendelték, hogy e munkából található összes példányokat máglyára vessék.¹⁾ Pedig ez a Gazáli volt az ő korában a philosophia legelkeseredettebb, legveszélyesebb ellensége, ki csapást csapás után mért a philosophiára és a vele kapcsolatos természet-tudományokra, melyeknek képviselői a világ teremtett voltát, az isteni gondviselésnek a részletekre kiterjedő hatását tagadták, a profétismust egy pszichologiai ténynek, az ember lelki élete természetes úton magyarázható jelenségének tekintették, a világnak örökkévalóságát tanították, ellenben a lélek egyéni halhatatlanságát és minden egyéb e tan körül csoportosuló tételek igazságát tagadták. Al-Gazáli vitairata ellen, melyet e czímen tett közzé: »*A philosophusok össze-*

¹⁾ Dozy *Geschichte der Mauren in Spanien* (Leipzig 1874.) II. köt. 387. lapján.

omlása» (tahâfut al-falâszifa) Averroës kelt síkra »Az összeomlás összeomlása« (tahâfut al-tahâfut) című replikával, melyben a Gazáli támadásainak gyengéit, ellenmondásait fedi fel és, mint egyéb irataiban is, azt az álláspontot foglalja el, hogy philosophia és theologia két egymástól teljesen független, egymás ellen harczba nem bocsájtható elemei az ember szellemi életének.

A Gazáli vitairata és az Averroës replikája a philosophia és muhammedán dogmatika egymás ellen viselt harczainak legelevenebb és legfontosabb okiratai. Mindkettő azonban akkor, midőn Renan Averroës-könyvét megírta, sőt a legújabb időg is, csakis zsidó fordításban és az ennek alapján, mindenféle elhagyással ¹⁾ és interpolációval készült latin fordításokból volt ismerve: Al-Gazáli könyve e címen: »*Destructio philosophorum*«; Averroës válasza: »*Destructio destructionis*.« Nehány év óta mindkét iratnak arab eredetije is hozzáférhető, és e szövegeknek a fordításokkal való összehasonlítása lépten-nyomon meggyőz bennünket arról, hogy a XI. század szellemi mozgalmaira oly fontos okiratokat, csupán csak a fordítások alapján, vajmi fogyatékosan ismertük. Midőn e sorokat írom, egy érdekes arab kötet fekszik előttem, mely Kairóban 1303-ban (=1885/6.) jelent meg; érdekes nemcsak azért, mert a két *Destructio* eredeti szövegét tartalmazza, hanem különösen még azért is, mert ez irodalom egy harmadik okmányát is elénk tárja, mely ha nem is tartalmánál, de azon alkalomnál fogva, melyből irták, mindenesetre figyelmet érdemel. Ez ugyancsak »*Destructio*« című munka előszavából az tűnik ki, hogy Konstantinápoly meghódítója, II. Mohammed szultán rendeletéből készült. A nagy török hódító, ki buzgó muhammedán létére egyáltalán nem idegenkedett a görög műveltségtől ²⁾ és, mint Kritobulos könyvéből is tudjuk,

¹⁾ Ugyanez esett meg Averroës egyéb munkáin is; az elhagyott helyek sokszor azon zsidó fordításokból állíthatók helyre, melyekből a latin szövegek készültek. Egy érdekes példát nyújt Renan *Averroës* p. 168. jegyzete.

²⁾ A nevét viselő mecset építését Christodulos görög építő művészre bízta. Demetrios Bikélas czikke: *The Subject of the Byzantine Empire*, à Scottish Review IX. köt. (1887. április) 278. lapján.

nagy érdekléssel viseltetett a philosophia iránt — Georgios Amérükész byzanczi philosophust udvarához vonta és vele philosophiai kérdésekről vitatkozott ¹⁾ — Musztafa Chodsa-záde brusszai theologusnak megparancsolta, hogy írjon Al-Gazáli módjára egy könyvet, melyben a vallás javára a philosophusok tételeit megczáfolja. Igen érdekes vonás a byzanczi birodalom megdöntőjének jellemére nézve. Theologiai hajlamaival is talán a byzanczi császárok nyomaiba óhajtott lépni.

Ez egy példa is mutatja, hogy Renan, ha halála előtt a legutószor 1863-ban megjelent Averroës átdolgozására határozza el magát, már több eredeti anyaggal rendelkezik, mint a mennyi munkája megírása idejében hozzáférhető volt. Az Averroës-iratainak zsidó fordításából is sok, abban az időben még kiadatlanul heverő, vagy egyáltalán nem is ismert anyag van most kezünk ügyében; az arab eredeteikből is *Fausto Lasinio*, olasz tudós, az arab Averroësmusnak Renan után legilletékesebb ismerőjének ²⁾ többrendbeli publicatioi alapján is több vált hozzáférhetővé, mint a mennyi az ötvenes években felmutatható volt. Egyáltalán nevezetes, hogy, míg Averroës philosophiai iratainak eredeti arab szövegéből aránylag csak csekély mutatóványok maradtak fenn, — Európában ³⁾ csakis az Escorial és a florenczi Laurentiana gyűjteményekben vannak eredeti Averroës-szövegek kimutatva — addig latin fordításaik, úgyint azon zsidó szövegek, melyek alapján amazok készültek, csudálkozást gerjesztő sűrűséggel bírtak elterjedni. »Averroësnek latin kiadásai, akár munkái egyes részei, akár teljes munkáié — úgymond Renan — a szó legszorosabb értelmében megszámlálhatatlanok. 1480-tól 1580-ig alig múlt el egy

¹⁾ *Critibulos, Vie de Mahomet II.* éd. Déthier p. 274. (fordítás p. 291.)

²⁾ *Studi sopra Averroë* (Florenz 1878.).

³⁾ A kairói alkirályi könyvtár katalógusának nemrég megjelent VI. kötetében (90. lap.) Averroës négy munkáját tartalmazó kötet van felemlítve; tartalmazza Aristoteles 1. De coelo et mundo. 2. Auscultat physicae. 3. De generatione et corruptione. 4. Meteorologia című munkáinak magyarázását.

év, mely egy új kiadás megjelenését ne látta volna. Csak az egy Velenceze többet mint 50-et nyújtott, melyek közül tizen négy vagy tizenöt többé-kevésbé teljes kiadás.¹⁾»

Mily szorgalmas tanulmány tárgya lehetett a legbővebb körben ez arab író, kinek munkái a könyvnyomtatás kezdő ifjúkorában ily sűrűen foglalkoztatják az alig kifejlődött mesterséget; mily nagy hatása lehetett ama kor tudományára, ha mindig újból és újból kértek belőle és ha, mint ez csak alapmunkákon szokott megesni, egy évszázadnál tovább mindig újabb kiadásairól kelle gondoskodni?

E hatás tanulmányozása és történelmi előadása, Averroës philosophiájának állása az európai világban: ez adja meg Renan munkája második részének (200—480. l.) a tartalmát. Átlátszó, világos előadása lebilincseli figyelmünket a scholasticismus fejlődésének főbb mozzanatai számára, melyek között az Averroës befolyása nem a legutolsó helyet foglalja el. Legelőször Raymundus, toledói érsek (1130—1150) kezdett arab munkákat latin nyelvre fordíttatni. Averroësre 1230-ban került csak a sor, a midőn Michael Scotus a híres arab gondolkodó némely philosophiai értekezését szerezte meg az európai böleselkedés számára. E példát sűrűen utánozták és alig egy pár évtized alatt a teljes Averroës-sel rendelkezett a scholasticismus. Már Aquinói Sz.-Tamás, midőn az Averroës philosophiájával ellenkező tételeket tanít, Renan kimutatása szerint (237. lap), módszerében Averroës-t követi, az ő módszerének befolyása alatt áll. De bár a módszer alaki mozzanatai nagy befolyást gyakorolnak a scholasticismusra, a thomisticus tanítás éles ellentétbe helyezkedik ellenében. A scholasticusok körében egy nagy Averroës-ellenes mozgalom támad, melynek legélesebb kifejezője Raymundus Lullus, aki még a vienne-i zsinat (1311) elé is viszi az Averroës elleni polémiát, és az arab philosophus azon számos tételein kívül, melyek már kétszáz évvel előbb a *Destructio philosophorum* muhammedán szerzőjének ellenmondását hítták ki, különösen még azon tanában ütközik meg, mely szerint philosophia és theologia az emberi szel-

¹⁾ Renan *Averroës* 85. és kk. lapjain.

lemnek két egymás mellett megálló, egymással nem azonos, de egymás köreit nem érintő, egymás által ennél fogva meg sem czáfolható oldalait képviselik. »multa esse vera secundum fidem, quae tamen falsa sunt secundum philosophiam« (258. lap).

Ez éles polemia mindenestre nem csupán az Averroës könyvei ellen van intézve, hanem a scholastikusok azon köre ellen, mely az Averroës tanítása alapján fejlesztette a keresztyén philosophiát, más szóval az *Averroísták* ellen. Hát ezek kik voltak, és hol fejtették ki tanaikat?

Renan e kérdésre egy felfedezéssel felel, mely azóta valószínűleg, a középkori philosophia történetében közkeletűvé vált, de mely az ő Averroës-munkájában van legelőször kimondva. Kimutatja ugyanis, hogy a XIII. században két középpontja volt az averroísmusnak Európában. »J'espère démontrer que sans abuser de la conjecture, on peut désigner comme les deux foyers de l'averroïsme au XIII-e siècle, l'école franciscaine et surtout l'Université de Paris.« Ez állítását nemcsak ama kor egyházi irodalmából, hanem ezenkívül még a párisi Sorbonne könyvtárában felkutatott scholasticus irodalmi apparátussal bizonyítja. Jó gondolata volt, ez irodalmi készletet a Sorbonne kézirati kincstárában keresni; ez iskola averroístikus múltjánál fogva legnagyobb valószínűséggel abban sejtette az e mozgalmat tükröző irodalmi emlékeket.

A párisi iskola után az averroísmus különösen Olaszországban talál új hazára, a hol hohenstaufeni II. Frigyes, az abbászid khalifák nyomaiba lépő császár, arab fordító iskolát honosított volt meg, mely a mit csak értékkel bírónak sejtett az arab tudományos irodalomban, a császár rendeletére és támogatása mellett az arabból zsidó nyelvre fordít le; e zsidó fordítás volt aztán a közvetítő szöveg, melyből a latin kiadások eredtek.¹⁾ Így tehát Olaszország

¹⁾ E fordítások irodalmáról tájékoztat Wüstenfeld, *Die Übersetzungen arabischer Werke ins Lateinische seit dem XI. Jahrhundert* (Göttingen 1877.) és most különösen még Steinschneider Móricz nagyszabású munkája; *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher.* (Berlin 1893.)

volt a legalkalmasabb talaj, a melyen az averroïsismus tenyészhett és fennmaradhatott, itt különösen a páduai iskolában, még soká azon időn túl (XVII. század), hogy a renaissance az arabok uralkodó szerepének a philosophiában véget vetett volt.

A kultur- és irodalomtörténet e fontos fejezetének van szentelve Renan Averroës-könyve. Az arab philosophiát első kezdeteitől, fejlődése történetének legnagyobb alakján, Averroës-en át elkíséri végső süllyedéseig, midőn a Keleten enyészetnek induló aristotelismus ugyancsak Averroës munkái révén utat nyit magának az európai iskolákba, a hol akár felkarolva, akár pedig ellenmondással sujtva, a gondolkodás fejlődésére elsőrendű befolyást gyakorol.

Úgy hiszem, méltán sorozhattam az »Averroës«-t Renan *orientális* munkái közé, bár túlnyomó fele a *Nyugat* irodalmával és műveltségével foglalkozik. Ide sorozhattam pedig nemcsak kiinduló pontját tekintve, hanem azért is, mert Renan e munkájával mutatja meg az orientális tudomány azon feladatát, hogy túllépven szokott korlátain, a csakis saját körében található segédeszközökkel nyugati kulturánk történetének felvilágosítására közreműködjék. Az *Averroës et l'Averroïsme* fényes példáját mutatja annak, hogy az arab philosophia magában véve vajmi száraz és meddő tanulmánya mily kapcsolatban nyerhet általánosabb, messzeható értéket. S mondhatni, hogy e szempontból Renan tanulmányának nagy hatása is volt azon kutatások ébresztésére, melyek az arab philosophiának a nyugati műveltségre való befolyását tűzték ki részletes tanulmányúl.

Magát Renan a közép- és újkori Kelet csakis e szempontból érdekelte. Csekélyebb mértékben vonzották figyelmét a muhammedán Kelet azon jelenségei, melyek csak magukban véve bírnak érdekekkel, de európai civilizációnk fejlődésével kapcsolatban nem állanak. Meddőnek találta a Kelet középkorát; figyelme inkább az ó-kor nagy világtörténelmi eseményein függött.

»A keleti tanulmányok — így nyilatkozik — elsőrendű

érdekre számíthatnak, hasonlóra, sőt szerintem magasabbra a klasszikai irodalmaknál, amennyiben a régiség körében mozognak, azaz azon korszakokban, midőn a keleti világ forradalmaknak volt színtere, melyeknek örökségét mi vetjük át. A vedikus Indiának, a hébereknek, az assyroknak, a régi Persiának története saját magunknak is története, mert a mi műveltségünk gyökerei azon talajba nyúlnak, a hová a Vedák, a Biblia, a Zendavesta helyeznek bennünket, és mert még ma is érezzük hatását mindazon eseményeknek, a melyek ezer évekkal a mi időnk előtt a primitív Ázsiában, Ninivében, Babylonban, Susában és Kánaán országában lefolytak. Nem lehet ugyanezt állítani a Kelet modern irodalmairól. Ezek is nagy érdekléssel bírnak ugyan, minthogy a dolgok összeséből semmit sem szabad elhanyagolnunk, és minthogy másrészt az emberiség azon családjainak sorsa, melyeknek a körülmények legkevésbé kedveztek, számos ponton érintkezik a civilizáció általános fejlődésével. De végre különbséget kell tennünk a nagy áramlat között, mely az emberiséget egyhuzamban egy ismeretlen cél felé sodorja, és a folyam mellékes áramlatai között, melyek gyakran a főáramlatot akadályozni látszanak. Az erkölcsöknek és az értelmiségnek rettenetes süllyedése a muhammedán tartományokban, különösen a középkor második felétől kezdve, mindig elundóított engem, és csudálom a philologok lelkiismeretességét, kik ezen süllyedő félben levő világnak ugyanazon gondot szentelik, mint a görög szellem vagy az ókori India és Judaea előkelő maradványainak. De a történet legszomorúbb lapjai is magyarázókra szorúlnak, és a tudományos munkában hálával kell viseltetnünk azok iránt, kik a legrosszabb részt választják a maguk számára.«¹⁾

E nyilatkozatából könnyen következtethetjük, hogy Renannal nem igen fogunk találkozni az arab, persa vagy török irodalom művelői között.

A régi civilizációk bírják előszeretettel; ezek örökségének vagyunk kezelői mi, és azért érdemesek arra, hogy még ma is beléjük mélyedjünk.

¹⁾ *Questions contemporaines* 177. lap.

Renan *semitista* volt. Nem tartozik azonban azon úttörők közé, kiknek nevéhez a legrégibb sémi műveltség, az assyriainak felderítése van kapcsolva. Midőn Le Hir-nél tanult, még csak a legelső tapogatódzás idejét élte az ékirati philologia, mely azóta a francia tudományosságban oly nagy számot tesz. »Néha úgy tűnik fel előttem, úgy-mond önéletrajzában, hogy a mit nem ő tőle (Le Hir-től) tanultam, azt soha meg nem is tanultam.« Le Hir biztos philologiai disciplinájában pedig ne is volt helye az assyriológianak, mely abban az időben biztos módszerrel még nem dolgozhatott. Oppertnek, a nagynevű francia assyriologusnak, e tudomány egyik úttörőjének, még a hatvanas években is küzdenie kellett azon gúnyos skepsis ellen, melylyel Renán az ékirat-tudósok felfedezéseit fogadta. Még azt sem akarta nekik elhinni, hogy amit ők a másodosztályu, azaz a sémi ékiratokból kisillabizáltak, csakugyan sémi nyelven legyen írva és sémi grammatikával szerkesztve. Ezt nem találhatjuk feltűnőnek, ha azon bizonytalanságot vesszük fontolóra, mely egészen a nyolczvanas évekig, midőn az ifjabb német iskola szilárdabban vetette meg az assyr nyelv grammatikai alapját, e nyelv szabályai terén uralkodott. Még 1879-ben a philologiai akribia egy híres német képviselője, *Nöldeke* annyi tévovázást talál e tudományban, hogy azt a dilemmát kénytelen felvetni, hogy a tapasztalt tényállás szerint az assyr nyelv vagy épenséggel teljesen grammatikátlan nyelv, vagy pedig az emlékek keletkezése korában régen kihalt nyelv, melynek ősi grammatikáját maguk a feliratok szerkesztői sem ismerték már.¹⁾ Ily helyzetben találta még Renán az assyriológiát. Nem volt neki való dolog. Nem telepedett meg oly talajon, melyet kétségtelen értékű eszközökkel fel nem szánthatott. Süppedékesnek vélte az assyriologia földjét;²⁾ rajta nem érezte magát biztonságban: ezért távol maradt tőle.

¹⁾ *Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXIII. köt. 332. lap.

²⁾ *Histoire générale* 71. lapján ama kor assyriologusairól így szól: »les savants, qui avec plus de hardiesse et d'ardeur que de philologie et de méthode se sont lancés dans l'interprétation de textes

»Az ígéret földje« Kanaán, beleértve az ó-kor nagy kereskedő népétől, a phoenikaitól, lakott tengerpartot, ez volt a talaj, melyen legszivesebben mozgott, melynek régiségével foglalkozott dolgozó szobájában, tanári székén és az irodalomban. A kanaáni népek nyelvei, vallásai, történelmi viszonyosságai, hatásuk a világtörténelemre: ezek azon pontok, melyek szellemét az orientális ó-korral folytonos érintkezésben tartották.

Azokra térünk át, a miket a tudomány e kérdéseiről dolgozva megteremtett.

2.

V.

Már a Saint-Sulpice papnövendékére elbájoló varázsszal hatott a *héber nyelv*; rajongott érte. Ennek tanulmányozása volt az első lépés, melyet Renan a keleti tudományok ösvényén tett. E nyelv és a hozzá legszorosabb rokonságban álló nyelvcsalád mindig alaposabb és behatóbb fürkészése maradt is életének legkiválóbb szenvedélye. Legkésőbb aggkoráig bámulója maradt az Ó-Testamentum nyelvének, melynek jellemzését talán a legszebb mondások egyikében foglalja össze, melyeket remek prózája előhozott.¹⁾ »Aczélnyilas tegez, hatalmasan csavarodó hajókötel, érczkürt, két-három harsány hanggal a levegőt átszelő: ilyen a héber nyelv. Az ily nyelv nem fejezi ki a philosophia gondolatát vagy a tudomány eredményét, sem kételyt, sem a végtelen érzetét. Könyveinek betűi csekély számúak: de tűz-betűk. Ez a nyelv csak keveset fog mondani, de mon-

---

peut-être à jamais fermés pour la science.« 75. lap: »S'il faut savoir gré aux personnes qui s'aventurent sur ces terres inconnues en s'exposant à mille chances d'erreur et de non-succès, la plus grande réserve est commandée en présence de résultats contradictoires, obtenus par une méthode incertaine, et quelquefois présentés sans aucune démonstration.«

¹⁾ E hely fordítását t. barátom, *Angyal Dávid* ur érdeklődésének köszönöm.

dásai akár kalapácsütések zuhannak az üllőre. A harag árjait fogja önteni, bős kiáltást fog hallatni a világ visszaélései ellen; a világ négy tájékáról ostromra csődíti a szeleket a rossznak várai ellen. A szentek szentjének ünnepi harsonája köznapi czélok szolgálatába nem szegődik. Nem fejezi ki a lelkiismeret önkéntelen gyönyörét, vagy a természet derűltségét; de harsogja a szent háborút az igaztalanság ellen, a nagy panegyriomokra szólító felhívást. Ünnepi szózatot hallat és a rémület hangjait. Az új hold ünnepeinek sípja lesz és az itéletnap trombitája.«¹⁾

A héber irodalom folytatott tanulmánya az emberi lélek ily hatalmas eszközévé fokozta a biblia nyelvét Renan szemléletében. Egy félszázaddal előbb a seminarista ifjú ugyanabban a nyelvben a maga egyszerű szerkezetével csakis »a tiszta eszme közvetlen kifejezését«²⁾ bámulta, benne »valóságos gyermek-nyelvet«³⁾ látott.²⁾

Héber irodalmi kutatásainak nyomait a biblia egyes könyveiről közzétett fordításáiban bírjuk,³⁾ melyek mind-egyikét magyarázó, a fordításokat igazoló jegyzetek kísérik és terjedelmes irodalomtörténeti tanulmányok vezetnek be. Jellemző dolog, hogy az eredetükre, szerkesztésük korszakára nézve legtöbb talányt nyújtó három hagiographumot választotta feldolgozásra: a *Jób* könyvét,⁴⁾ az *Énekek énekét*⁵⁾ és a *Prédikátort*.⁶⁾ Fordításai az e nemű művek között klasszikus mintáknak vannak elismerve a francia irodalomban. Exegetikus értékükről és irányukról még a jelen fejezet összefüggésében lesz alkalmunk szólni.

¹⁾ *Histoire du peuple d'Israel* I. köt. 102. lapján.

²⁾ Lásd fönt a 8. lapon.

³⁾ A biblia fordításáról mint irodalmi feladatról ébresztő eszméket közölt 1858. végén a *Journal des Débats* egy cikkelyében melyet 1884-ben a *Nouvelles études d'histoire religieuse* című gyűjtemény (167—182) során újból kiadott.

⁴⁾ *Le livre de Job traduit de l'hébreu avec une étude sur le plan, l'âge et le caractère du poème.* (Paris 1859.)

⁵⁾ *Le Cantique des Cantiques traduit de l'hébreu avec une étude etc.* (Paris 1860.)

⁶⁾ *L'Ecclésiaste traduit etc.* (Paris 1882.)

E tanulmányainak legérettebb gyümölcsét azonban abban a munkában adja elénk, melylyel irodalmi pályáját lezárja: az *Izrael népe történetében*, egy öt kötetre tervezett műben, melyből három kötet még Renan életében látott világot, kettő kéziratban, sajtóra teljesen készen maradt utána; ezek közül az egyik, az egész munka negyedik kötete, már ez évben megjelent,¹⁾ az utolsó megjelenése, mint mondják, nem fog soká késni. E munkában Izrael népe történetét, az ősidóktól egészen a zsidó állam elpusztulásáig írja meg, a mely ponton az »*Origines du Christianisme*« 6 kötetéhez kapcsolódik. Az orientalizmus körébe e történetnek csakis a görög befolyást megelőző korszakok esnek. Ez okból jelen értekezésünk e munkát a negyedik kötet körülbelül közepéig (193. lap) veszi figyelembe. Az ez után következő részei a világtörténelmi és vallástudományi szemléletre tartoznak.

Nem lehetne mondani, hogy Renan e nagy munkája megalkotásához, tudományos hattyudalához azon lelki rokonszenvvel közeledett légyen, melyet a héber irodalommal egy félszázadon át folytatott szorgalmas érintkezése után könnyen feltételezhetnénk.

Úgy látszik, leginkább a héber nyelv, a tőle oly lelkesedéssel bámult héber nyelv volt eleinte azon kapocs, mely őt a bibliai iratokkal elválaszthatlanul összefűzi. Lelkének kevés hajlandósága volt a világnézet azon módja felé, mely a bibliában, vagy bármely vallásos irodalomban nyilatkozik. Folyton át van hatva azon világtörténelmi nagy jelentőség tudatától, mely ez irodalomból kisugárzik; igazsággal méltatja azon új eszméket, melyek itt legelőször adattak az emberiségnek; de legtávolabb van attól, hogy e légkörben otthonosnak érezze magát. Nem volt biblikus lelketű ember. Legalább ő maga nem hiszi magát ilyennek.

Személyes vágyai és hajlamai inkább a hellén régiség felé vonzzák őt, ki az Akropolis láttára »az isteninek nyi-

¹⁾ *Histoire du peuple d'Israël* I. kötet 1887., II. köt. 1889. III. köt. 1891., IV. köt. 1893; ezentúl csak e kezdőbetűkkel idézzük: *HPI*.

latkozását érzé«¹⁾ és a névtelen istennőhöz »dont le culte signifie raison et sagesse, . . . dont le temple est une leçon éternelle de conscience et de sincérité« azt az imát intézi, mely a világirodalom remekéül fog tündökölni mindig.²⁾ Így tehát kevés rokonérzést vall azon eszmék iránt, melyekkel a mint mondja, »a Szyria egy zúgában letelepedett kis néptörzs lángoló szelleme a hellenség hiányait kiegészíté«. Hatvan éves korában, midőn Izrael népe történetének megírására készül: »Boldog — úgymond, — ki hatvan éves korában szeretettel írhatná meg ezt a (görög) történetet, miután teljes életében azokat a munkákat tanulmányozta, melyeket neki a tudós iskolák szenteltek; a legmagasztosabb öröm, a mit csak ember élvezhet, volna az ő jutalma.« Az Ó-Testamentom önfeláldozó *názir*-jához hasonlítja magát azzal a rendeltetésével, hogy legkorábbi ifjúsága óta mintegy fogadalom által van a biblia tudományához lánczolva; ha újra születnék, életét a görög nép története megírásának szentelné.³⁾

Már e subjectiv érzés is folyton arra készti, hogy minden alkalmat megragadjon arra, hogy azon gondolatokat, melyekkel Hellas adományozta meg az emberiséget, azokkal az eszmékkel állítsa párhuzamba, melyek »a Szyria egy zúgában letelepedett néptörzs« lelkében fogamzottak meg legelőször. Mindig más meg más szempont nyílik neki arra, hogy Görögország és Palesztina szellemi párhuzamát a legkülönfélébb irányban megkisértse. Mélyreható szeme a héberrek szellemi történetének mindig más meg más mozzanatát találja alkalmasnak arra, hogy a hellen szellem fejlődésének megfelelő jelenségével szembe állítsa s vele összehasonlítsa. Elénk állítja hasonlóságukat, és felhívja figyelmünket azon jellemző vonásokra, melyekben különböznek. S midőn így a világtörténelmi ítélet mérlegének két serpenyőjére helyezi a héberséget egyrésről, meg a hellenizmust másrésről, mind-

¹⁾ *Souvenirs* 60. és kk. lapon.

²⁾ U. o. 62—72. »*Prière que je fis sur l'Acropole quand je fus arrivé à en comprendre la parfaite beauté.*«

³⁾ *HPI.* I. köt. VI—XI. lapjain.

inkább enyhébbé válik azon részrehajló szigorúsága, melylyel kiinduló pontján az előbbi ellen viseltetett. Történetében mennél inkább halad előre, annál élesebben domborodik ki a párhuzam eredményeül, hogy, bár »Görögország alkotta meg a civilizáció örök keretét, Izrael egy lényeges hozzáadással tette azt teljessé: a gyengék iránti gondnal, az egyéni igazság állhatatos követelésével.« Az elnyomottak védelme ez eszmekörben talált szószólókra. »Il a fondé la protestation du pauvre, la réclamation de justice et d'égalité, la fraternité au sein de la confrérie.«¹⁾ S ezért óriásinak mondja azt az osztályrészt, melylyel a művelt társadalom alakulásához a próféták és bölcsek azon körei járultak, melyeknek legszentebb érzéseit a Jób könyvének szerzője, Jesájás s Jeremiás hatalmas felszólalásai adták át az emberiségnek.

»A görög szellemé — úgymond — az elsőség az értelmi, philosophiai, politikai eszmék rendjében; a vallásos és társadalmi kérdések gyermeki vídamságát kerülik. Jesájás a jövő vallásának zászlaját tűzte ki, midőn Solon és a milétusi Thales még meg sem voltak születve. Jeruzsálemben felbuzdultak az igazságért, midőn Athénaeben és Spartában egy szó nem emelkedett még a rabszolgaság ellen, midőn a görög lelkiismeret, válságos viszonyok között, e végső döntéssel érte be: Δὴ δ' ἐταλείτο βουλή.«²⁾ S tovább Jeremiás alkalmával: »Solon és a hét bölcse, a mint legendájuk gyönyörű gyerekségeiből felismerjük, több szellemességgel bírnak ugyan Jeremiásnál. De a mi a társadalmi kérdéseket illeti . . . a zsidó bölcsek óriási előnyben vannak. Semmi görög városban nem harczoltak annyi eredetiséggel a bálványimádás, a hasznot leső papok, a hatalmaskodó gazdagok ellen, mint Jeruzsálemben. Egy szóval, az emberiség csatáját egy ideig e kis városban vívták, tudniillik Jeruzsálemben.«³⁾ »Azt hiszszük, hogy az elnyomottak

¹⁾ *HPI*, III. köt. 251. l. V. ö. *Nouvelles études d'histoire religieuse* 10. l.

²⁾ *HPI*, III. köt. 91. lap.

³⁾ *Ugyanott* III. köt. 180. lapján.

legrégibb védői Izrael prófétái voltak, és ezért ítélünk számukra oly előkelő helyet a művelődés történetében.«¹⁾

De vajon folytathatjuk-e itt nagy munkája azon legjellemzőbb helyeinek kiemelesét, melyekben az emberiség erkölcsi és értelmi műveltségének e két tényezőjét és az azokat képviselő nagy egyéneket mérlegeli világtörténelmi hatásaik szerint?

Nem akarok megfélekezni arról, hogy ez alkalommal *Renant mint orientalistát* kell méltatnom, nem pedig történelmi nézeteit bemutatnom. A bibliáról való felfogása tehát itt nem azon szempontból tartozik reánk: hogy Renan miképpen vélekedett a bibliai eszmék helyéről az emberiség művelődésében, hanem inkább azon szempontból hogy mily állást foglalt ő maga szemben azon problémákkal, melyeket a biblia mint lezárt *irodalmi munka nyújt* élénk.

VI.

A bibliai kritika módszere, az ezen irodalom sajátos szerkezete alapján felmerülő kérdések természete szerint, sok ideig főképpen irodalomtörténeti szempontokat tűzött ki; a biblia *irodalomtörténeti* problémái, sok tekintetben mondhatjuk: talányai megoldását ismerte feladatának.

A kutatás ezen irányára, mint az imént mondtam, már maga a szóban forgó irodalom alkata is csábította a tudományos igazságot független szellemmel kereső kutatókat. Egy egységes cím foglal maga alatt oly munkákat és töredékeket, melyek keletkezésének ideje sok századra terjed; *egységes* munkaként jelentkeznek előttünk a vallásos gondolkodás és ihlet oly termékei, melyeknek — hogy csak egy példát említsek — némely részei a Kr. e. IX. századból valók, egyéb darabjai a VII. század ideális törekvéseit tükrözik, végre egy későbbi alkotó részét az előbbiektől a babiloni fogság élményei és szenvedései választják el. S ez

¹⁾ *HPI.* III. köt. 227. lap. *U. o.* a 233. lapon a Deuteronomium humanus törvényhozásának szellemét magasztalja a hasonló drákói törvények szelleme fölött.

alkotó részek sincsenek keletkezésük chronológiai rendjében egymás mellé helyezve, hanem eredetüktől teljesen függetlenül vannak egymásba bele szöve vagy olvasztva. Egy fél ezredév medrében hullámozik tehát *egy* könyv, mely mint *egy* korszaknak egységes czéllal, ugyanazon egy alkalomra szerkesztett munkája élt a hagyományos köztudatban. Ily példákat bőven nyújt a kánon legnagyobb része és ennél fogva nagyon természetes, hogy a bibliai tanulmányok tárgyát évtizedeken át csupa irodalomtörténeti kritika képezi. Kutatják az egyes részek, és e részekben belül az egyes töredékek, keletkezésének idejét nyelvi és történelmi szempontból.

E tanulmányokat joggal tekinthetjük az irodalomtörténeti kritika módszeres iskolájának, melynek eredményei abban az időben, midőn virágzásnak indultak, a bibliai tudósok körén túl a múlt század legelőkelőbb szellemeinek érdekét is lefoglalták. 1797-ben Göthe azt írja Schillernek, hogy »most nagy sietve az Ó-Testamentomot és Homéroszt tanulmányozza, egyúttal Eichhorn bevezetését az elsőhöz és Wolf prolegomenáit az utóbbihoz olvasva.« »Es gehen mir dabei die wunderlichsten Lichter auf, worüber wir künftighin manches werden zu sprechen haben.«¹⁾ A biblia és Homérosz együttes tanulmányozása az Eichhorn és Wolf munkái vezérlete mellett, tisztán sejtetik azon szempontot, mely alatt a kora műveltségét vezető férfiú az Ó-Testamentum szemléletéhez járult.

Már e század harminczas évei óta kezdett azonban a bibliai iratok kritikai vizsgálata a pusztá irodalomtörténet keretén túl terjeszkedni. A hegeli iskola meghonosodása a theológiában a bibliai irodalom tárgyalásának módszerére is hatalmas befolyást gyakorolt. A fejlődési mozzanatok constructiója mintegy önmagától kínálkozott oly irodalom terén, mely egy csomóban hét évszázad szellemi munkáját fogja át. Az irodalomtörténeti kérdések mellett mindinkább új szempontok is érvényesülnek. Az *irodalom* fejlődése szük-

¹⁾ *Briefwechsel zwischen Schiller und Göthe in den Jahren 1794 bis 1805.*, kiadta R. Boxberger (Spemann) I. köt. 262. lap.

ségekppen az *eszméknek* változó fejlődését, a társadalmi, valóságos és állami élet *intézményeinek* is fokozatos keletkezését tükrözi. Ezek képezik a bibliai irodalomnak is színterét.

A szellemi élet, a társadalmi eszmék és az általuk teremtetett institutiók fejlődő keletkezése ama hét évszázadon belül: ennek felkutatása, kimutatása, a kritikai tudomány módszere előtt megállható constructiója volt tehát a bibliai irodalomtörténetet kiegészítő tanulmány.

Egyik nagy eredménye volt e kutatásoknak azon, most már meg nem ingatható igazság kiderítése, hogy, míg ez irodalom legrégibb rétegei a vallásos életet népszerű nyilatkozásában mutatják élénk, addig a hierarchikus irány előzményét a babiloni fogság képezi. E korszak, azon mozgalmak, melyek az állami élet restaurációját, Kyros idejétől kezdve, kísérik, teremtik meg a hierarchikus vallásfelfogást, az ezt megtestesítő intézményeket, melyeknek irodalmi lenyomatát a szent irások hierarchikus rétegeiben, a papi törvényekben találjuk. Így van egymásba szöve, az intézmények és az irodalomnak fejlődéstörténete, mely azonban csak azóta áll tudományos pozitív talajon, mióta a 30-as éveknek egy ideig háttérbe szorított törekvései (*Vatke, Georges*) legújabb időinkben ismét feléledtek és az e körbe tartozó kérdések a hollandi *Kuenen*, a német *Wellhausen* és mindenek fölött a skót *Robertson Smith* által élesebb és pontosabb módszerrel, a régi kísérleteknél sokkalta terjedelmesebb alapon és különösen Robertson Smith munkáiban ¹⁾ a zsidó őszintézményeknek egyéb sémi népek intézményeivel való kapcsolatuk szerint, kerültek a tudomány napirendjére. A harminczas évek kutatásai a Hegel philosophiájának *dialektikus* alapján indultak, melyet az éppen említett tudósok *philologiai* módszere váltott fel.

E tanulmányok most e gyönnálló, theologiai kapcsolatuktól teljesen felszabadult tudományt képeznek, melynek részletes eredményei ugyan teljesen lezárva, dogmatice vég-

¹⁾ *The Old Testament in the Jewish Church*. Twelve lectures on biblical criticism (Edinburgh, Black, 1881., második bővített kiadás u. o. 1892.) *The Prophets of Israel and their place in history to the close of the eighth century B. C.* Eight lectures (u. o. 1882.).

képpen megállapítva nincsenek, de melynek hullámszó, vitás kérdéseivel is számot kell vetnie az őstörténet, a társadalomtudomány művelőjének, az emberiség őszintézményei történetírójának is.

Mennél függetlenebbül, minden előre feltételezett állástól mennél szabadabban fejlődtek e kutatások, a kritika szempontjából annál bonyolódottabbá vált a bibliai régiség belső politikai és társadalmi történetének ügye. Az irodalomtörténeti kritika mindinkább lesóványította annak mértékét, a mi a kútforrásokul szolgáló okiratokból pozitív történet számba mehetett. A mit régi időkben valóságos történetnek adtak elő, abban a kritikai szemlélet azon köröknek felfogását ismerte fel a történet dolgairól, a mely körökben az illető okiratok keletkeztek. Ugyanazon események különféle okiratokban, melyek a források jelen szerkezetében, többé-kevésbé felismerhetőleg, egymásba szöve jelennek meg, különféle szempontokból vannak előadva. Így tehát a források készlete nem annyira azon idők történetének felderítésére szolgál, melyről azok szólnak, mint inkább a szellemi élet történetének adataiul azon időkre nézve, melyekben a forrásokként szolgáló okiratokat feljegyezték, illetőleg különféle szellemben megszerkesztették. Ezek hüvelyéből kell összehasonlítás alapján, a mennyire lehet, a történelmi igazság magvát kihámozni.¹⁾

A történelmi *tudás* ilyképen mindinkább sivárrá, negatív irányúvá vált. A századunk közepén uralkodó kritikai álláspont alapján *Ewald Henrik*, a nagyhírű göttingeni professor, a bibliai történelem-kutatás eredményeit egy nagyszabásu munkában foglalta össze, mely három évtizeden át Német- és Angolországban e tudomány alapkönyve volt.

¹⁾ Már a múlt század végén a szemlélet e módja polgárjogot nyert a művelt tudatban. 1797-ben Göthe *Woltmannak* éppen akkor megjelent »*Menschengeschichte*»-jéről szólván, nem győzi korholni a szerző elavult módszerét. »Az egész munka — így végezi bírálatát — homokra van építve, valóságos csodamunka, ha meggondoljuk, hogy Eichhorn Bevezetése ide s tova tiz éves és hogy Herder munkái még régibb idő óta hatást gyakorolnak.« *Briefwechsel zwischen Schiller und Göthe*» I. köt. 264. lapján.

Ewald, — kinek bár szigorú kritikai módszerét theologiai szempontok hatják át, sőt nem egyszer saját subjectiv politikai életnézete is befolyást gyakorol reá — a források apróra terjedő kritikája mellett a történelmi realitás számára még nagyon bő teret talál a bibliai történetben. Egészen a legújabb időkig a régi héber történet előadása azon az alapon maradt meg, melyre azt Ewald nagy munkája ¹⁾ helyezte, mely sokoldalúságánál fogva minden rokon vonatkozású kérdést is bele vont a kutatás keretébe és így a bibliai tudományt egyoldalú elszigeteltségéből kiemelte.

Azonban a bibliai okmányok legújabb analysisa, a történetbeszélő részeknek, mint történelmi forrásoknak élesebb bírálatával, a régiség zománczától megfosztott számos okiratot, mely azelőtt ős hagyományszámba ment. Mindinkább kidomborodott a babiloni fogság nagy hatása ez irodalom fejlesztésére. A történeti könyvek terén legmélyebben *Graf Károly Henrik* vonta le az új elmélet tanulságait egy úttörő munkában, ²⁾ melyet két évtizeden át Németországban is csak negatív túlzások halmazának, hyperkritikai furcsaságnak néztek volt, de melynek methodusa és eredményei azóta nagy tért hódítottak a bibliai tudomány ifjabb iskolájában, Németországban, Hollandiában, Franciaországban és, a mi különös említést érdemel, még az angol tudományban is (Robertson Smith, Rev. Cheyne, Driver, Montefiore).

Ez újabb módszer világánál mindinkább lejjebb kerültek a történelmi tudás kezdetei. Steinthal, a philosophiában, nyelvtudományban és bibliai irodalomban egyaránt nagyszabású kutató, alig mer pozitív történeti forrásról szólni a Salamon király halálát és a zsidó birodalomnak két államává váló szétoztását megelőző időkre nézve. ³⁾ Ez iskola téte-

¹⁾ *Geschichte des Volkes Israel* 7 kötet (1. kiadás, Göttingen 1843—49, 3. kiadás 1864—70); az ó-testamentomi történetre csak az első négy kötet tartozik.

²⁾ *Die historischen Bücher des alten Testamentes.* (Lipscse, 1866.)

³⁾ *Zur Geschichte Sauls und Dawids* (Berlin 1891.) 4. lap.
»In dieser Hinsicht trete ich nun sogleich mit der Behauptung hervor, dass die Begebenheiten, welche unser Buch (t. i. a Sámuel nevé-

leinek alapján alkotta meg a bibliai idők történetét *Stade Bernát*, bibliai munkájában, mely azzal is, hogy a művelt közönség közt is nagyon elterjedt *Oncken*-féle gyűjteményt egészíti ki,¹⁾ azon meggyőződésnek gyümölcse, hogy az új iskola eredményei már elég biztosak arra nézve is, hogy a művelt köztudatba hassanak át és teljesen kiszorítsák a felfogás azon módját, melyet az *Ewald*-féle történelmi constructió alapján eddigelé követtek volt.

Nagyon természetes, hogy az újabb irodalomtörténeti eredményeknek ily szigorú és kiméretlen alkalmazása a történelmi előadásra, a kételyeknek egymásra halmozása, a kérdőjeleknek és hézagoknak tetézése ott, a hol még *Ewald*-dal történelmi tények tudásában megnyugodhatunk, természetes, mondom, hogy az ily negativ eredmények nem lehettek inyére azon tudósoknak, kik a negatiók mögött még egy mindenesetre fontos kérdésre óhajtottak feleletet nyerni vagy adni. Arra a kérdésre ugyanis: miképpen töltse ki a *történetíró* azon tátongó hézagokat, melyeket a kritikai elemzés alkotott, miképpen pótolja a biztosnak vélt történelmi tőke azon részét, melytől a kritika bennünket megfosztott?

E kérdésre különféle módon adnak feleletet azon történetírási kísérletek,²⁾ melyek bár elfogadván az újkori kritika eredményeit az irodalomtörténet számára, mindamellett pozitívabb, teljejebb, elevenebb képét óhajtják látni és bemutatni a történelmi előzményeknek, azon idők mögött is, a melyekben a Graf-istákkal a valóságos história kezdődik. S e kérdéssel érünk el azon fordulóponthoz, melyből azt a helyet is méltathatjuk, melyet *Renan* e tudomány történetében nagy munkájával: »*Histoire du peuple d'Israël*« elfoglal.

---

ről nevezett két könyv) berichtet, noch gar nicht innerhalb der geschichtlichen Zeiten Israels liegen, sondern noch in die Vorgeschichte fallen. Erst mit der Teilung des Reiches beginnt die Reichs-Chronik.«

¹⁾ *Geschichte des Volkes Israel*. 2 kötet, Berlin 1887—88.

²⁾ Ezek közé tartozik német részről *Kittel* boroszlói professor könyve: *Geschichte der Hebräer*, Gotha 1888.

Nagyon félek, hogy paradoxonnak, tán egyenesen képtelen állításnak fogják hallgatóim jellemezni azon megjegyzésemet: hogy a nagy skeptikus Renan, akinek írói életmunkáját legszívesebben azon törekvéssel szokták azonosnak tekinteni, hogy a dogmatismus, a hagyomány, a feltételezett tanokon épülő bizonyosság alapjait megingassa, a múltnak kapuit döngesse, a biztos meggyőződés fellegváraiba rést lőjön rés után, addig míg biztos menedéket nyújtó falait egytől egyig végkép lerombolja, hogy — mondom — a leg-erősebb negatiók atyja, a legsivárabb skepticismus újkori képviselője, a bibliai történelem terén a reakciónak szószólója és azok közé sorakozik, kikről az imént mondtam, hogy az új iskola negatív eredménye helyébe ismét *positív történetet* óhajtanak helyezni. Ő maga vallja kritikai irányáról, hogy »bár minden tartózkodás nélkül rationalista, a szövegek kora és valódiságára vonatkozó vitás kérdésekben nem egyszer conservativnek látszik.«¹⁾ Midőn azonban művében reactiót képvisel az Ewald-féle felfogás felé, őt mindazoktól, kik a kritika rombolásainak láttára a historiai positivismus restauratióját írták zászlajukra, különösen pedig ez irány német és angol képviselőitől, a visszaállítás *szempontjai* különböztetik meg.

Ne higgyük, hogy a Saint-Sulpice növendéke lelkületének fellázadásáról van szó a kritika alkalmazása ellen, melynek eredményei voltak vala hajdan merev válaszfalat közötté és a seminarium oktatása közé.²⁾ Semmi esetre nem a hajdani seminarista Renan az, ki a kritika mérséklését követeli; hanem a *művész* Renan, kit munkája szabad alkotásában az iskola pedantismusa korlátol. Mert szempontját a historiai alkotás terén kiválóan *művészinek* nevezhetjük. S csakis így érthetjük meg a tőle végezett

¹⁾ *Souvenirs* 344. lapján: »Dans l'ordre des idées critiques, je cédaï également le moins possible, et c'est ce qui fait que, tout en étant rationaliste sans réserve, j'ai néanmoins plus d'une fois paru un conservateur dans les discussions relatives à l'âge et à l'authenticité des textes.«

²⁾ U. o. 298. lapon: »Mes raisons furent toutes de l'ordre philologique et critique; elles ne furent de l'ordre métaphysique, de l'ordre politique, de l'ordre morale.«

munka azon szembeötlő jelenségét, hogy bár meghajolván a tudományos kritika szerzett jogai előtt, mégsem fogadja el azt a követelést, hogy csakis tagadó eredményei, csakis kételyei, csakis kérdő jelei, csakis az elhordott törmelék helyében támadt hézagok a bizonyosságok, és hogy a rekonstruáló írónak nincsen meg az a joga, hogy a maga lelki erejéből a kételyeket eloszlassa, a tagadásokat tényekkel helyettesítse, a kérdőjeleket eltiüntesse és a törmelék helyébe valóságos palotát emeljen, melynek árnyas oszlopai között biztos kényelemben elmélkedhetik az emberiség múltjáról.

Ez azonban nem a *tudós* munkája, hanem a *művész* munkája; nem az objektív szemlélésnek eredménye, hanem a subjectív felfogásnak műve. Renan módszerét legjobban jellemzi az a vallomása, hogy »az efajta történetekben nem azon fordul meg a kérdés, hogy megtudjuk, tényleg miképpen folytak le a dolgok; hanem inkább az a feladat, hogy képzetet alkossunk azon különféle módrról, melyen történhettek.¹⁾

Nem egyszer helyezi a maga felfogását ellentétbe azon kutatókéval, kik »több képességgel a mikroszkopikus felfedezésekre mint a tágas szemkörök szemléletére« a történet és irodalom nagy tényei iránt nem birnak érzékkel.²⁾ Munkája bevezetésében világosan vallja, hogy a pusztá irodalmi kritikával ő nem elégszik meg, hanem annak módszerét a pszichológiai szemlélettel óhajtja kiegészíteni. Csakhogy erre nézve a »mikroszkopikus« kritika azzal a felelettel fog, még pedig teljes joggal, élni, hogy a történelmi kutatókban a pszichológiai szemlélet nem arra való, hogy a tényeket a *költői valószínűség* mértékével *rekonstruálja*, hanem arra, hogy a *bebizonyított tények* belső összefüggését *magyarázza*.

¹⁾ »Il ne s'agit pas dans de pareilles histoires, de savoir comment les choses se sont passées; il s'agit de se figurer les diverses manières, dont elles ont pu se passer.« *HPI*. I. köt. bevezetés.

²⁾ *HPI*. II. köt. 217. lap. »C'est pour ne s'être pas bien rendu compte de l'importance de cette première étape littéraire d'Israël, que des critiques, plus habiles aux découvertes du microscope qu'aux larges vues d'horizon n'ont pas eu d'yeux à voir en son grosseur capitale ce fait.«

A legszigorúbb kritikus sem bírná álláspontját élesebben jellemezni, mint azt ő maga teszi Mézières-hez intézett egy levelében. »A hagyomány — úgymond, — magam is elismerem, nem állapít meg abszolút bizonyosságot . . . . A hagyományt, sőt a legendát sem kell száműzni a komoly történetírásból. Nékik is van az igazságból egy részük. Ha nem is mutatják, hogyan történtek a dolgok, de legalább azt mutatják, hogyan fogták fel azokat. A legszigorúbb módon különbözteti meg nyelvi kifejezésem azt a mi bizonyos, attól a mi valószínű, meg attól a mi lehetséges. De jogot érezek arra, hogy, annak a mi valószínű vagy lehetséges, megadjam a maga helyét, természetesen azon feltétel alatt, hogy ezzel felszaporítom a »talán«-okat, »úgy gondolom«-okat és még egyéb kétkedő phrázisokat, melyekkel sohasem szabad fukarkodni ily tárgynál. Soha sem teszem azonban azt, hogy egy lényeges körülményt hozzátoldjak a szövegekhez, egy részletet a szokások rajzához vagy egy vonást valamely vidék leírásához. Az egész az a magam módja szerint fogom fel; de nem viszek bele oly elemet, melyet nem találok a tényekben. Az eredetek mindig homályosak; hogy az ember e régi történetek elmállott lapjainak tartalmát sejtthesse, ehhez divinátió szükséges, melyhez mindig némi személyes elem hozzávegyül. Majd csaknem lehetetlen, biztosan tudni, hogyan történtek a dolgok; a cél, melyet a kritika maga elé tűz az, hogy feltalálja azon módot vagy módokat, melyek szerint történhetek volna. De valóságos ténykörülmények feltevése, melyekre a szöveg semmi alapot nem nyújt, terméktelen és a történetíróhoz nem méltó eljárás volna; ezt sohasem szoktam alkalmazni.«¹⁾

Ez utóbbi korlátozást philologiai lelkiismeretének megnyugtatóra szabja maga elé. A ki azonban bibliai munkáját az egykorú kritikai tudomány eredményeivel hasonlítja össze, nyomban észreveszi, mily kevésbé követelő ő azon adatokkal szemben, melyeket a szövegekből merítve, rajzai

¹⁾ *Feuilles détachées* 212. lap. Construáló irányára nézve tekintetbe jő még nyilatkozata a *Les Apôtres* bevezetésében, a XLIII. lapon.

kiegészítésére használ, mily szívesen ragad meg minden alkalmat, hogy egy-egy apró részletet az általánosítások egész nagy rendszerévé bővítsen.

Bátran elmondhatjuk tehát Renan történelmi előadásáról, hogy inkább *művészi*, mintsem *kritikai* szempontok határozzák. Különösen áll ez az őskorról szóló fejezetekről, melyek munkája első kötetét töltik ki. Ezekben a történelem előtti idők homályát úgy világosítja fel, hogy valóságos eposzt helyez azon hézagok helyébe, melyek itt a történetíró biztos haladását megnehezítik.

»Nem azon fordul meg a kérdés, hogy megtudjuk, tényleg miképpen folytak le a dolgok; hanem inkább az a feladat, hogy képzetet alkossunk azon különféle módokról, melyeken történhetek.« Hát ezen különféle módok közül kiválasztja azt, mely subjectiv művészi felfogásának leginkább megfelel, melyet psychologice leginkább talál megokoltnak, mely egy epikus költőnek leginkább szolgálhat bevezetésül azon eseményekhez, melyek a történelmileg igazolt korszakok tartalmát alkotják, melyekben úgyszólván praeformálva előállíthatja a jövő képét. Ily szempontokból rakja papírra azon elragadó rajzokat, melyeket a jelenkori beduin viszonyoktól élesztett képzelete Izrael őseinek vándorlásairól alkotott; ily szempontokból teremti meg ragyogó tolla Palesztina meghódításának eposzát; így varázsol lelkünk elé a hősköltemény minden kellékével felruházott történelmi képet azon időről, melyek a nép állami életét megelőzték mindazon időig, midőn Dáviddal a zsidó nép állami élete szabott határok között kezd mozogni és sorsa egy dynastia sorsával lép szoros kapcsolatba.

A mi a saját történelmi felfogásának s előadásának jellemző elemét képezi, annak szükségét érzi, hogy az ősidők emberének lelkét is kitöltötte légyen.

Még lesz róla szó, hogy a multakról való képzeiteiben mennyire döntő értékkel bírnak reá nézve az *analogiák*. Ezek is egyik forrásul szolgálnak neki akkor, midőn a biztos adatok hiányában a saját erejéből, csupa pszichológiai eszközökkel, készül arra, hogy művészileg előállítsa azt, a minek objectiv megalkotására nincsen elég biztos anyagunk.

Leginkább más népek szellemi életének analógiája viszi őt arra, hogy a Szentírás némely apró adatából a régi héberetek számára egy nagy *epikus cyclust* követeljen, melynek irodalmi feldolgozásául kell tekintenünk a biblia azon részeit, melyek a népnek Dávid király idejéig viselt harczairól szólnak.

Ez irodalomtörténeti nézet nem is ujdonat új; nem Renan fejtette ki legelőször. Tulajdonkép csak túlhajtása annak, a mit már a régi iskola is a héberetek ősi hagyományaira nézve előadott.

A pentateuchusban ugyanis egyszer történik hivatkozás »*Jahve háboruinak könyvé*«-re (széfer milkhamôth J.); belőle egy vers is idéztetnék, mely Izrael vándorlásaival és harczaival van kapcsolatba hozva. Találkozunk továbbá egy »*Széfer hajjásúr*« azaz: »*az igazlelkű könyvé*«-nek említésével. Ebből van véve az izraeliták gibhe'oni győzelmének elbeszélése (Józsua k. 10 : 13), Dávidnak gyászdala Saul és Jónathán halálára (II. Sám. 1 : 18) és a Septuaginta toldása értelmében a Salamon király templomavató elmélkedése (I. Kir. 8 : 53 a LXX. szövegében). E gyér hivatkozásokat már régi idők óta használták fel ősirodalomtörténeti kombinációkra. A »Háboruk könyvé«-t Ewald is arra a következtetésre használta, hogy a pentateuchus forrásai között létezett egy régi énekgyűjtemény, melyben Izrael harczai és győzelmei Mózes és Józsua alatt, úgymint a Szent föld meghódításának részletei voltak verses alakban megörökítve. E históriás énekek képezték volna egyik forrását az ugyanazon korra vonatkozó történeteknek,¹⁾ Renan e gondolatot felkapva a kétes alapon nyugvó »Háboruk könyvét« az »Igazlelkű könyvével« kombinálva, annak eredetét abba az időbe viszi vissza, a melyben még irodalom Izraelben nem létezett, a Kr. e. X. századba vagy tán még ezt is megelőző időkhöz. A Septuaginta fentemlített toldásának szövege nyomán már régebben is azon nézet kapott lábra, hogy »*az Igazlelkű könyve*« helyesebben βιβλίον τῆς

¹⁾ Ewald *Geschichte des Volkes Israel* I. köt. 100—102. lap.

פִּדְיָה, azaz »az *Ének* (jásár helyett *sír*) *könyve*« légyen.¹⁾ Készen van egy terjedelmes énekgyűjtemény, mely a sivatagban vándorló, majd új hazáját elfoglaló Izrael harcainak és győzelmeinek emlékét tartotta fenn s melynek tartalma az Egyiptomból való kivonulástól kezdve egészen Dávid király idejéig terjed. Ez eredetileg csakis élő szóval nemzedékről nemzedékre átadott énekekből keletkezett volna a IX. században Kr. e. e háborúk történeti leírása a pentateuchusba kebelezett legrégibb okiratban.

Az irodalomtörténet e kezdő pontján Renan akaratlanul ellentétbe kerül az »*Histoire générale des langues sémitiques*« bevezetésében előadott azon nézetével, hogy a sémiak lelki élete már ősi határozottságánál fogva kizárja az éposz megalkotását Itt egy nagy terjedelmű héber époszt követel a héber irodalom fejlődése kezdetén. Mintegy érzvén azon ellenmondást, melybe az őshéber éposz feltételezésével azon lélektani theóriájával kerül, melyet a sémi népek történelmi hatása és művelődési életének sajátzerűségére nézve felállított és mindennemű czáfolat és kételkedés ellen váltig megvédett, az őshéber epika létezését egy hypothézissel magyarázza, mely, ha elfogadható is volna, még sem szüntetné meg a fennforgó ellenmondást.

Renan ugyanis nagy hatást tulajdonít azon érintkezésnek, melybe a Palesztinát elfoglaló héberek az ország déli részének tenger mellékét lakó philiszteusokkal kerültek. Ezen nép honnét vándorolt a héberekével szomszédos lakóhelyeire? e kérdésre *biztos* felelettel bajosan lehetne szolgálni. A philiszteusokat leginkább pelaszg eredetűeknek szokták tekinteni és a Földközi tenger délnyugati partjaira való bevándorlásukat megelőző lakóhelyükiül Kréta szigetét szokták feltételezni.²⁾ Nyelvükből pedig sokkal kevesebb maradékkal birunk, semhogy biztosan el lehessen dönten, mily fajhoz tartoztak és szellemi életük mily fokra fejlődött volt, midőn

¹⁾ Cornill, *Einleitung in das Alte Testament*. (1. kiadás, Freiburg i. B. 1891.) 121. lap.

²⁾ Lásd Kneucker cikkét a Schenkel-féle *Bibel-Lexikon*-ban s. v. Philistäer, Renan *Histoire générale des langues sémitiques* 53—57. lapjain.

a héberetek velük harczias érintkezésbe jutottak. Renan nagy befolyást tulajdonít nekik a héberetek állami életére és kulturájára. Többek között a héber nyelvben előforduló számos szót, mely a megfelelő fogalom görög kifejezésével hasonló hangzást mutat, a philiszteusok graeco-latin nyelvjárása¹⁾ révén átvett kölcsönszónak tekint. A héber éposz keletkezését is, az igaz, nem minden habozás nélkül, a philiszteusok befolyására szeretné visszavezetni,²⁾ bár egyébütt attól sem idegenkedik, hogy számára a semiták, különösen az arabok költészeti irodalmában keresse az analógiát. »A hódítás éveiben — így szól — sok hősiesség nyilvánkozott. Izrael számunkra oly annyira szent néptörzssé vált, hogy csak nehezen bírjuk Jeremiás, Ezdrás, Jézus őseit az Achillesek és Ajaxok, vagy akár az Imru-ul-Kejszek és Antarok³⁾ képében elgondolni. De Izrael is átélte a maga harczias lelkesedésének korszakát. A Kánaán ellen viselt százados harczok számtalan eseményekkel és kalandokkal jártak... Ezer történetben, nagyrészt mondaszerű elbeszélésekben ünnepelték Józua cseleit, Káleb vakmerőségét, Jerikó vételeit, Áj felgyújtását. Mindezekből egy valóságos epikus mondakör alakult, melynek hajtásai a szájhagyományban századokon át fenntartották magukat. Minden városnak minden tartománynak megvolt a maga legendája; körülbelül olyan, mint az arabok iszlám-előtti költészete. Az izraelitáknál épúgy, mint a pogány araboknál, az a szokás divott, hogy ünnepélyes vagy egyéb a maga nemében sajátos alkalommal, különösen harczok idején, a nép karénekekkel ünnepelte ez eseményeket; ez énekek többé-kevésbé a későbbi nemzedékek emlékezetébe vésődtek mintegy e harczok és győzelmek emlékére vert érmek helyét pótolták.... Ez írásban nem őrzött énekek idővel egy gyűjteménynyé alakultak, teljesen hasonlóvá az arab törzsek divánjaihoz.⁴⁾ A X. században Kr. e. ez énekeket össze-

¹⁾ *HPI.* I. köt. 157. lap. 2. jegyzet.

²⁾ *U. o.* II. köt. 24. lapján.

³⁾ Pogány-arab hősök és költők.

⁴⁾ Lásd: *A pogány-arabok költészeti hagyománya* 30. lap.

gyűjtötték és apró prózai elbeszélésekkel magyarázták, ami által oly könyv keletkezett, a minő az arabok *Kitáb al-agáni-ja* (Énekek könyve).¹⁾ E könyvet »*Jahve harczi könyvé*«-nek vagy a »*Jásár könyv*«-nek nevezték.²⁾ E gyűjtemények természetét, az énekek gyűjtésének módját, sőt helyét is apróra magyarázza; ³⁾ sőt azon helyzetben érzi magát, hogy a régiség ez irodalmi munkájának, melyből kézzelfogható pozitív adat nem maradt reánk, szellemét és formáját a görög eposz-szal helyezze párhuzamba és kifejtse azon különbséget, melyet a görög eposzszal összehasonlítva, a versmérték hiánya a héberek epikus költészetében előidézett. De magát a héber epikus költészet létezését, más értelemben mint a hogy annak rekonstruálását nálunk Szász Károly kísértette meg,⁴⁾ bebizonyított ténynek hiszi. »Izraelnek is megvolt tehát, úgy mint Görögországnak, a maga époszi gyűjteménye, az énekek és hősies tettek e primitív könyvében, melynek a későbbi könyvekben még felismerhető darabjai a biblia irodalmi hatását előmozdították. Ugyanazon eszménynek felelven meg, a Biblia és Homéros egymást ki nem szorították. Örökké a költészet világának két sarkpontjául fognak megmaradni.« »Az öntudatlan és személtelen szépség e két nagy kútforrása körülbelül ugyanazon időben, 900 körül Kr. e. nyílt meg az árja és sémi világnak.« ⁵⁾

E régi héber epikus cyklus, melyet Renan a legrégebbi forrásnak tekint, melyből a későbbi történetírás merített, midőn az irodalmi élet keletkezése és fejlődése idejében az ősök életéről és vándorlásairól, Palesztina meg-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy az időszámításunk tizedik századában keletkezett *Kitáb al-agáni* (szerzője *Abü-l-farads al-Iszfaháni* 962-ben halt meg) a Renantól feltételezett époszi gyűjteménytől teljesen különböző természetű és ennek analógiájaként egyáltalán nem is jöhet tekintetbe.

²⁾ *HPI.* I. köt. 257—259. lapjain.

³⁾ *U. o.* II. köt. 224—239. lapjain.

⁴⁾ Szász Károly. *A világirodalom nagy époszai.* I. köt. 416—469. lapjain.

⁵⁾ *HPI.* II. köt. 234—235. lapjain.

hódításáról, első uralkodói és királyai hőstetteiről kívánt hírt adni az utókornak, például szolgálhat arra nézve, a mit Renan az ókor pszichológiai felfogásának nevez. Lehetőségét ugyan a priori semmi logikai ok ki nem zárja; de másrészt a támogatására szolgáló positiv adatok oly soványak, históriai alapja oly ingatag és gyenge, hogy szigorú módszer mellett egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy az irodalomtörténet kezdeteit reájuk építsük. Erre csakis az által váltak alkalmasakká, hogy a történetíró a források hiányosságát *művészi* felfogásától követelt és belőle merített — s ennél fogva subjectiv — vonásokkal egészítette ki.

Renan történelmi előadásának és alakításának *művészi iránya* azonban ott sem szűnik meg, a hol a források bővebbek és biztosabbak és így a subjectiv elem befolyását inkább teszik nélkülözhetővé.

A szorosabb értelemben históriainak nevezhető korszakok rajzai sem pusztán az objectiv történetíró művei, hanem nagy része van bennük is a művész alkotó, *teremtő* hatalmának. S ez leginkább a közreműködő nagy egyének, akár politikai akár írói egyének, jellemrajzaiban jut érvényre. Bár a rokon népek köréből vagy az egyenlő koru idegen adatokból törekszik kiegészíteni vagy megvilágítani a zsidó forrásoktól kínált anyagot, a könyv figyelmes olvasója csakhamar felismeri a nagy író azon hajlandóságát, hogy a bemutatott kor- és jellemrajzoknak megvilágítására és érthetőbbé tételére felhozott analógiák felállításában ne csak az őskor vagy a keleti világ példáihoz folyamodjék, hanem az európai világ, sőt a legközelebbi jelenkor alakjaival tegye érthetővé a palesztinai nagy események kimagasló mozzanatait.

Történetírói jellemének e sajátossága nem Izrael viszontagságainak megírása alkalmával fogamzott meg lelkében. Már sok idővel azelőtt, hogy a nagy orientalista a jelenkor legnagyobb írói között foglalt helyet, midőn hírnevét csakis az orientalizmus terén nyilvánuló nagy ingeniuma alapította meg, egy száraznál szárazabb ifjúkori értekezésében már félreismerhetlen világossággal tűzi ki módszerének e mozzanatát: a multat a jelenkorból megérteni és megma-

gyarázni. A Sanchoniáthon phoenikiai történetíró munkáiból Eusebiosnál fenmaradt töredékek kritikai méltatásáról szóló, 1857-ben bemutatott akadémiai értekezésében találkozunk ugyanis már e tétellel: »... le critique pour se rendre un compte exact du passé, doit surtout étudier ce qui se passe encore sous nos yeux.«¹⁾

De sehol egyébűtt, még a modern világgal rokonabb történelmi események előadása alkalmával sem, találkozunk nála e szempont oly kifogyhatatlan alkalmazásával, sehol sem érvényesíti azt oly túlzó készséggel, mint éppen a *Histoire du peuple d'Israël*-ben.

Alig van a tárgyalt korszakoknak egy történelmi helyzete, melynek magyarázatára ne a modern történetből merítené hasonlatait, alig akad kimagasló alakja, akár király, akár hadvezér, akár író, akár költő, kinek típusát ne találná meg a nyugati világ és némi előszeretettel épp Franciaország irodalmában és társadalmában. Ha Salamon király jellemrajza mellett nem is említené világosan a XIV. Lajos nevét, a róla alkotott jellemrajz magában is e nagy uralkodó képmását ismertetné fel velünk; a Hezekiás király udvarát környező szép szellemek köre, kik az irodalmi életnek rakják le alapjait, egy újkori tudós társaság első próbálkozásaira vall; Hoseás próféta: »on ne peut le comparer, qu'à un prédicateur de la Ligue ou à quelque pamphlétaire puritain de Cromwell« (II. köt. 466. lap). Zerúbábelt, a Dávid sarjadékát, ki a perzsa király jóvoltából Babyloniából Palesztinába visszatérő zsidók élén állott, a mai török birodalom »*millet bási*«- (nem: pasah)-jaival hasonlítja össze (IV. köt. 5. lap), majd pedig »A zsidó pietisták szemében a VI. század vége felé ugyanaz volt a mi Chambord gróf volt napjaink legitimistái számára« (u. o. 37. lap). Jesaiás »que nous nous figurons« sous les traits d'un Carrel ou d'un Girardin« (II köt. 483. lap), Ezekhiel:

¹ *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'Histoire Phénicienne qui porte le nom de Sanchoniathon* (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres) XXIII. köt. — 1858. — II., 331. lap.

»rapelle Fourier, mais c'est un Fourier, qui décrirait son phalanstère avec la précision d'un architecte ou d'un arpenteur« (III. köt. 406. lap) és mindenekfölött azon mesteri jellemrajzban, melylyel a Kr. e. VII. század nagy prófétáját Jeremiást, a Kr. u. XV. és XVI. század vonásaival appericipiálva, e nagyhatású férfiut kiragadja az ó-kor homályából és közelebb hozza a modern ember tudatával rokonabb történelmi tapasztalatokhoz (III. köt. 153—159. lap). Nemcsak egyes alakokat, hanem a történelem fejlődését előmozdító egész körök, társadalmi osztályok megértetésére használja e színezést, és nem egyszer esik meg az írón, hogy a mivel csak hozzáférhetőbbé kívánta tenni az ókor alakjait, a rég letűnt századok elmosódott vonásait, a mivel csak világosabbá és kézzelfoghatóbbá akarta alakítani a homályos korszakok egyéneit és körülményeit a modern szemlélet számára, az író intuítiójában megszűnik segítő, *magyarázó mozzanat* lenni és majd csaknem a jellemrajz *alapvonásává* emelkedik. Mig Jeremiás próféta mintegy dominikánus világjavító jár-kél közöttünk, a kör, melyből kikerült, a héber próféták köre, és különösen annak első nagy képviselője a doktrínár radikalismust hajtogató zszurnalisztát adja. Érdemes elolvasni azt a helyet, melyben Renan e minden esetre túlzott hasonlatát kifejti. Legjobban értjük meg belőle azon uralkodó hajlamát, hogy rajzaiban az antik és modern vonások szövetkezése által élénkítse jellemzése tárgyát.

»El lehet mondani, — úgymond, — hogy valamely intransigens journalista legelső cikkelyét 800 évvel Kr. e. irták; írta pedig Ámós (próféta). A radikális írók ez őseitől vagy tíz szúránk¹⁾ van, a melyek a legkülönösebb lapok közé tartoznak, a melyeket a távol ókor hagyott reánk. Bizvnyynyal itt van valamely néptribunnak a legelső szózata, melyet a világ valaha hallott. Az asszyr, egyiptomi, chinai iratok együttvéve csupa hazugság és hizelgés. Lám itt vala-

¹⁾ A próféták beszédeit lépten-nyomon így nevezi, hogy a Muhammed Koránja egyes kinyilatkoztatásainak analogiája által értetőbbé tegye. (HPI. II. köt. 425. lap.)

hára egy elégületlen, ki bir annyi bátorsággal, hogy fel-emelje szavát és a hivatalos boldogságtól egy bíróhoz felel-bezzen, a ki a gyöngének pártfogója. A bölcs ember — úgymond — hallgat ez időben; mert rossz ez az idő! Ő csak azért beszél, mert egy magasabb hatalom készíti szólásra, Jahve semmit sem cselekszik, hanem megnyilatkoztatja magát szolgálainak, a prófétáknak. Oroszlán ordít, ki ne félne; az ur Jahve beszél, ki ne prófétálná?«.

Mint már néhány fentebb említett példa mutatta, a legmerészebb közvetlenséggel állítja egymás mellé az ókori társadalom embereit meg a modern korok egyéniségeit. Mennyire különbözik e művészi bátorságával a körültekintően fontolgató német írótól, ki, midőn neki bátorodik, hogy az egymástól helyre és időre nézve távol eső férfiak helyzetét összehasonlítva egy füst alatt említse, ily hasonlítást a tartózkodó önmegkorlátlolás kifejezéseivel sánczolja körül. »Ha nem értenének félre — hiszen az emberek egészen más fajtájából és köréből valók — Lafayette-el hasonlíthatnók össze az agg Jánost (az evangelistát), a mennyiben amaz is aggastyán korában mint az amerikai nép vendége látta viszont az Egyesült-Államokat, a melyek apró kezdeteiért az ifju oly sokat küzdött.«¹⁾

Mily óvatosság! Mennyivel bátrabban és merészebben cselekedte meg az ily hasonlatokat Renan, ki sohasem érezte szükségét az ilyféle önigazolásoknak, midőn frissiben egy kapásra minden antik jellem mellett az ő képzeletében ott terem egy-egy francia író vagy politikus!

Ő *mindenütt* modern érzésünkkel felérhető életet keres ott, a hol mások csupa hullákat bonczolnak vagy múmiákat elemeznek. S e jellemvonása, a mint a történelem nagy egyéniségeinek művészi alakításában érvényesül, úgy aktuális természetet kölcsönöz azon kutatásainak is, melyekben a régi irodalom emlékeit tárja elénkbe. Nem elégszik meg azzal, hogy a magyarázás tárgyát képező bibliai könyvet csupán csak irodalomtörténeti szempontból vizsgálja, hogy felfedje

¹⁾ Karl Hase, *Kirchengeschichte auf der Grundlage akademischer Vorlesungen* I. kötet (Leipzig 1885.) 188. lapján.

a benne nyilvánuló eszmék rúgóit, rekonstruálja uralkodó áramlatait és ellenáramlatait azon korszaknak, melynek szülöttje a kánonnak épp elemezett része, hogy ellesse legtitkosabb gondolatait, érzelmeit, aspirációit a korszak vezérlő elméinek és tanítóinak, hogy e viszonyokból megértse az író, és hogy az íróval felvilágosítsa az őt környező életet: mindezzel nem elégszik meg, pedig a források sokszor eléggé fukarkodnak még *ez* adatok szolgáltatásában is. Renan szemében nem szintelen szobor, vagy bár hússzint mutató, de mozgás nélküli festmény a biblia azon könyve. melyet éppen magyaráz. Legkevésbé sem hajlandó pedig holttestnek tekinteni, melyet a tudományos kritika bonczol, alkotó elemeire szed, hogy rajta okuljon az élet és a pusztulás tényezőire nézve egyaránt. Hiszen a mennyiben bonczoló kritikára adja is magát, azt a tőle magvasan kifejezett elvet vallja, hogy »a kritika oly anatomia, melynek kell, hogy életben hagyja a tárgyat, melyet tanulmányoz« (»La critique est une anatomie, qui doit laisser vivant l'objet qu'elle étudie.«)¹⁾

De ő még tovább megy. Nemcsak életben hagyja; ha kell, a holtak közül is feltámasztja, életre ébreszti.

Az életet keresi a betűk mögött.

Mily plastikus módon hozza szemünk elé pl. Nehemiást. Jeruzsálem falainak felépítőjét (az V. században K. e.); mily kézzelfoghatóvá teszi emberi tulajdonságait, erényeit és hibáit, és mily elevenséggel emeli ki a szerző jellemrajzát ama pár lapnyi emlékiratból, mely az irodalomban tőle reánk maradt, ama zsoltárokból, melyeket — gyakran csak merész hypothézissel²⁾ — ama kor törekvései, ellentétes áramlatai viszhangjának bizonyít! (IV. kötet, 93. és kk. lapjain.) Az igaz, senkivel méltatlanabbul tán nem bánt el

¹⁾ *Nouvelles études d'histoire religieuse* p. 143.

²⁾ Nagyon jellemző példa erre nézve, hogy mit következtet a 127. zsoltárból, melyet a Nehémiás törekvéseit ellenző párt nyilatkozatának tart (IV. köt. 77. lap), nevezetesen a zsoltár 3. verséből, az igaz egy »peut-être« (l. a 62. lapon) belétoldásával. Renan munkájából egész füzérét lehetne összeállítani az ily gyenge alapon álló hypothéziseknek.

Renan, mint éppen Nehemiás-sal. Benne csakis a pietistát látja és előbb szánakozó gúnnyal, később tagadhatatlan ellenszenvvel fordul ellene. Nem az ő embere. Elsülyedt kultuszt állít helyre, elrombolt templomot újra felépít. Azt hiszi róla, hogy ő vezette be a történelembe a *bigotizmust*. »Plátó, ki róla soha se hallott semmit, *Eythydémos*-ában az ő arczképét festi, ha ugyan e dialogus Plátótól való. *Eythydémos* nem pap, hanem laikus rajongó. Nehemiás se pap.« (IV. köt. 133. lap.)

Ez egy példa különösen azt is mutatja, hogy jellemrajzaira mily nagy hatással van az író személyes rokonszenve vagy idegenkedése. De másrészt meg éppen e személyes állásfoglalása a tőle ecsetelt események jelentőségéhez nagyban elősegíti azon eredményt, hogy tolla alatt minden életet, egyéni életet nyer. Valamint a saját könyveiből az utókor olvasói nem csak az író és tudós, hanem az élő és érző Renan fogják majdan rekonstruálhatni, úgy ő maga is mint a régi irodalom kritikusa a munkák mögött az írókat, a szerzőket látja és kiválóan ezeket, életük szenvedéseivel, kétkedésüikkel, erényeikkel s hibáikkal, szenvedélyeikkel; látja őket nem csak írni és beszélni, hanem mozogni is az emberek között.

Mintha az író neki mondaná tollába akaratát, szavait közbe-közbe magyarázó megjegyzésekkel kísérve, melyek nem voltak az írott szövegbe szánva, mintha bizalmát birná az emberek fölött, mintha csak kísérné utjaiban és mellette volna minden lépten-nyomon. Nem is annyira a *könyv* érdekli, mint inkább az író *egyéniisége*, inkább az *ember* mint az *írás*.

Ezért az irodalomtörténet bonyolódott problémáin könnyedén surran el Koheleth-jében; keveset hederít arra az egész kritikai apparatusra, melyet két század theologusai izzadtak e talányos könyvre. De a mit tudni akar: *ki* volt a titokzatos szerző, *mi* volt az emberek között? S hogy olvasóinak olyan Koheleth-et fessen, a minőt felérhetnek felfogásukkal: a jelenkor emberének alakjában mutatja elő. Modern helyzeteket előlegez az ókor embereinek, és valamint a Renan Ámosza valamely mozgalmas kor radikális

publiczistájára vall, bölcS Sirakh-ot »l'ancêtre d'un Mendelssohn«-nak jelzi,¹⁾ úgy Koheleth-je mellett nem csak sejteti, de ki is mondja a *Heine Henrik* nevét.

Az őskor és a jelenkor között számára hézag nem létezik. S azon hajlandósága, hogy a régen mult idők körülményeit és embereit a jelen kor szemléltetésével értesse meg, nemcsak az *analogiák* keresésében és felmutatásában nyilvánul. Folyton, a politikai történetben éppen úgy, mint az irodalomtörténetben, hidat alkot a rég letűnt korszakok között és az újabb idők között. Ha egyébbel nem, művészi képzeletével karolja át a távol évezredek és az újkor jelenségeit, a bennük működő nagy egyéniségeket beléhelyezi az őskor szellemi életébe és felmutatja a pontot, melyen az a lelki erő fogamzott meg, a mely a késő korszakok nagy alkotásainak sejtését hordá méhében. Soha ő előtte bibliai kritikus, midőn a pentateuchusban kimutatott két nagy forrás-okmány, az *elohista* és a *jehovista* okirat jellemzését végezé, fáradságos elemző munkájának sulya alatt nem jutott oly gondolatra, mint a minővel Renan az utóbbinak jellemzését befejezi: »La vouite de la chapelle Sixtine est la seule traduction digne de ces pages sublimes. Michel-Ange est le seul artiste, qui ait su interpréter le jéhoviste; car il est bien son frère selon l'esprit.«²⁾

Ugyanezen szempont magyarázza minden pillanatban nyilvánuló érzékét a *synchronismusok* föltűntetése iránt. Minthogy a *héber* szellemet a és *görög* szellemet a világ erkölcsi és értelmi művelődésére nézve két, egymást kiegészítő nagy tényezőnek tekinti, a héber historia előadása alkalmával folyton résen áll annak megfigyelése miatt, hogy midőn a héber eszmék fejlődése nagy fordulópontjához eljutott, ugyanakkor mivel járul Hellás azon nagy hagyományokhoz, melyek arra hivatvák, hogy a művelt emberiség szellemének egységes kincsét alkossák. A gondolatok egész sorát ébreszti fel lelkében az a véletlen, hogy Jósiás király törvényköny-

¹⁾ *HPI.* IV. köt. 294. lap.

²⁾ *U. o.* II. köt. 360. lap.

vének görög kortársa éppen Solon, »ki az igazságos társadalmat a puszta észre óhajtá alapítani,«¹⁾ és hogy Izrael önálló életének végső korszaka idő szerint a görög szellem legnagyobb fényének kifejtésével esik egybe. Ezdrás és Nehemiás Perikles korszakában élnek, kortársai Herodotosnak, Aeschylosnak, Sokratesnak és Hippokratesnak.²⁾

Egy alkalmat sem mulaszt el, mely módot ad neki arra, hogy a héber műveltség történetéből, melynek előadása képezi feladatát, át ne kacsintson a görögök földjére, melyen oly szívesen időzik szelleme.

VII.

Renan történetirői irányának jellemzése kiinduló pontunktól akaratlanul eltérített.

A héberek történetére vonatkozó nagy munkájáról értekezvén, bővebben kellett megokolnunk azon állításunkat, hogy Renanra e történet megalkotásában *művészi* szempontok gyakorolnak uralkodó befolyást.

Ebből már most az a kérdés következik: útjában állt-e a művész a kritikusnak, és ha igen: mennyiben és mily mértékben állt útjában?

Sokan teljesen igazságtalanul és nem csekély túlzással úgy ítélték Renan bibliai álláspontjáról, hogy az teljes ellentétben van a legújabb kutatások alapján igazaknak bizonyult tudományos eredményekkel. Ez nem igazságos jellemzése azon álláspontnak, melyet szemben a bibliai irodalomtörténet problémáival elfoglalt. Renan tényleg elfogadja és történelmi constructiójában alkalmazza, saját szempontjából feldolgozza az új iskola legfontosabb és nem csak az irodalomtörténetre, hanem az *intézmények* fejlődésére nézve is legsarkalatosabb eredményét. Ennek alapján a bibliai törvényhozás és intézmények fejlődésének három

¹⁾ *HPI.* III. kötet. 251. lap.

²⁾ *U. o.* IV. kötet. 192. lapján.

fokát kell megkülönböztetni, melyeket a pentateuchuson belül a következő, fokozatos fejlődés szerint egymás után keletkezett okiratok képviselnek:

1. az ú. n. Szövetségekönyv,
2. a deuteronomikus törvénykönyv,
3. a babyloni fogság után helyreállított államnak és cultusnak megfelelő (Ezekhiel próféta könyvétől megelőzőtt) papi törvénykönyv (Priestercodex).

E fokozatos fejlődést Renan is elismeri és könyvének a törvényhozásról és a társadalmi intézmények alakulásáról szóló szép fejezeteiben e szemlélet következményeit le is vonja. Elismeri főképpen e felfogás sarkalatos tételét: a babiloni korszak nagy hatását a héber irodalom és a társadalmi intézmények fejlődésére. Különösen ezen tétel az, mely az új iskola tanát a régi felfogástól megkülönbözteti. Ez utóbbi szerint a fogság előtt (621) keletkezett deuteronomium volna a bibliai törvényhozás záróköve; a fogságból visszatérő héberok az állami életük nagy katastrófáját megelőző törvényhozást restaurálják. Az új iskola felfogása szerint e restauratiót a törvényhozó irodalom egy újabb mozgalma kíséri, mely a papi törvénykönyvben talált definitív kifejezést. Ámde a törvényirodalom ezen fejlődését, a bibliai tudomány új iskolája szerint, a *történeti elbeszélések* megfelelő alakulása kíséri. A pentateuchus történetbeszélő részei a törvényhozás rétegeivel teljesen párhuzamosan alakulnak, a már régebben meglevők a törvényhozásban nyilvánuló újabb felfogások és eszmények szerint idomulnak. A papi törvénykönyv szelleme a történeti elbeszélésekben is érvényesül és a történetírásnak is egy új réteget szolgáltat, mely amannak eszményeit tükrözi.

E párhuzamot Renan történeti előadásának constructionjában nem alkalmazza, nem is ismeri el. Mint láttuk, felfogása szerint egy ős éposz hordja méhében a történetírás csiráit; ebből merítik az írástudók történeti előadásuk anyagát. Csak annyi engedményt tesz a kritikai módszernek, hogy régi módra a történelmi előadás bifurcationját készségesen elismeri, a mennyiben kétféle történetet élesen

megkülönböztet: az egyiket, melyet az északi állam, és egy másikat, melyet a déli állam literatorai, kiki a maga szempontjából, szerkesztettek meg.¹⁾

Renan szerint egymástól majd csaknem függetlenül fejlődik az irodalom két alkotó része: a *történet* meg a *törvény*.

E pontban tehát lényegesen eltér a modern kritika iradalomtörténeti eredményeitől és részben meghaladott álláspontot képvisel.

Ugy látszik, az új iskola kritikai schemáját sokkal egyszerűbbnek tartja, semhogy a bonyolódott kérdések helyes megoldásának elismerhetné. »A tudomány — így szól egy helyen — e nehéz kérdésekre nézve nem bírhat más igénynyel, mint azzal, hogy a nagy vonásokat mutassa ki. Elnézést kell gyakorolni azon tudósok iránt, kik szemeiket legelőször erőltették e munkában. A herculanumi tekercsek megfejtői sem álltak szemközt nehezebb feladattal. Ez elhamvasztott kis darabokon a betűk láthatók voltak ugyan; de a lapok olyannyira voltak egymásba keverve, olyannyira egymásra ragadtak és tapadtak, hogy nem lehetett megkülönböztetni, hogy ehhez vagy amához a laphoz tartozik-e a betű. Ügyes szétbontó művelettel aztán egymástól el lehetett választani azt, a mi azelőtt teljesen egymásba volt bonyolítva. Gyakran szokták a hexateuchus szerkezetére vonatkozó hypothesiseknek szemére vetni, hogy tulságosan bonyodalmasak. De nagyon valószínű, hogy nem elegendően bonyolultak, és hogy a valóságban még számos apró körülmény létezett, melyet már nem vehetünk észre. Az egyszerű hypothesisek majd csaknem mindig hamis hypothesisek. Ha a dolgokat úgy láthatnók, a mint tényleg történtek, azon vennők magunkat észre, hogy sok kérdésben a dolgokat egyszerűbbeknek képzeltük, mint a hogy valósággal voltak.«²⁾

Kritikai állása ennélfogva nem egyöntetű, határozott; azon összhang, mely mindamellet munkáján átvonul, és az

¹⁾ *HPI.* II. kötet 329—361. lapjain.

²⁾ *U. o.* III. köt. 67. lapján.

olvasóra oly jótékonyan hat, csakis azon subjectiv művészi elemek eredménye, melyekkel Renan kritikai álláspontjának darabosságát és ellenmondásait áthidalja.

Van azonban bizonyos mértékben Renannak, a nagy skeptikusnak is *dogmatismusa*, melynek hiján az ő módszerével teljes historiát meg nem alkothat, dogmatismus, mely nagyrészt saját tudományos multjában talál magyarázatot, és melynek tételeivel a manapság általánosan elfogadott tudományos tanokkal ellentétben áll. A *Histoire du peuple d'Israël* négy vaskos kötetének beható s a mai tudomány eredményével egyfolyton összehasonlító ismertetésére kellene vállalkoznom, hogy ez állításom igazságát részletesen kimutassam. Ez alkalommal, midőn csak nagy vonásokban szólhatok azon helyről, melyet nagynevű kültagunk az orientalis kutatások tágas birodalmában elfoglal, csakis egyes, különösen kimagasló mozzanatokot emelhetek ki e körből.

Renan történelmi könyvében is híve maradt azon régi nézetének, mely a sémi népeket, monotheista, sőt theocraticus ösztönnel ruházza fel: »La race théocratique des Sémites.«¹⁾ (V. ö. fönt a 28. lapon.) A historiai fejlődés magasabb fokai e felfogás szerint mint a fejlődési lánczolat első szemei tűnnek elének. Itt sem ismeri el azt, hogy a régi hébereknél, úgy mint minden egyéb népnél, a *monotheismus* a vallásfejlődés egy magasabb fokát képviseli, melyet a polytheismus különféle nyilvánulásai megelőztek. Ez alapon konstruálja művének vallástörténeti részét, mely e kiinduló ponton haladva, az összehasonlító vallástudományban mintegy különvélemény foglal helyet. S még szembeötlőbbek ez álláspont következményei, a belőle kifolyó mellékes tételek hatása azon schéma alakulására, melyet a vallásfejlődésre nézve felállít, és történelmi előadásában váltig alkalmaz. Nem hiszem, hogy e tudomány képviselői közt sokan fognak szegődni azon tanához, mely szerint a *Jahve*-tan, a zsidó vallásfejlődés e legmagasabb, legabstractabb tana súlydést jelezne a Renan szerint sokkal tisztább *Elohimus*

¹⁾ *Histoire générale des langues sémitiques* 4. lap.

mögött, melyben az elfogulatlan szemlélő, a héber monotheismus legegyszerűbb sarjadzását, a kanaani közösségből való legelső kiemelkedését látja, mely universalis monotheismussácsakis a Jahve-ismus tisztult tanai által tökéletesedett.

Aztán mily sok tudást ajándékoz Renan a primitív nomadismus életviszonyai között történelmi életüknek alig első fokán álló terachitáknak? Már ős időkben eljutnak a nagy műveltségű Babyloniába; ott e szelíd lelkű nomádok futólagos tartózkodásuk alkalmával elsajátítják a babyloni papok kosmogoniájának, theológiájának főbb gondolatait, azokat a hagyományokat, melyek a biblia mai szerkezete szerint a szentírás legelső fejezeteiben a világteremtésről, a bűnbeesésről, vízözönről stb.-ről szóló elbeszéléseket foglalják magukban. Ez elbeszélések alapgondolatai azon ékiratos kosmogoniára és vízözön-történetekre vallanak, melyeket a legutolsó évtizedekben a babyloni emlékek között felfedeztek. A zsidóknak e hagyományok eltanulására kiváló alkalmuk volt a babyloni fogság idején, mely egyébként is szellemi, irodalmi életükre nagy befolyással volt.¹⁾ Munkájuknak ez elbeszélések körül maradandó jelentőséget azon tény kölcsönöz, hogy azokat a tisztult monotheismus szempontjából feldolgozták és ez által új irányt, új életet adtak nekik, nemesebb erkölcsi hatásra tették képessé. Primitív nomád nép lelkét ily kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják. Nincs rá példa a világtörténelemben, hogy a műveltség e kezdetleges pontján a primitív ember a haladott szellemi életből fejlődő bonyodalmas problémákra óhajtsa feleletet adni. Hogyan képzeljük el egyébként, hogy egyszerű pásztor-emberek Mesopotámiában való véletlen tartózkodásuk alkalmával a babyloni papok bonyolódott theológiáját tanulják el, és e tanulmányuk eredményét, saját teljesen eltérő világnézetük szerint módosítva évezredek vándorlásaikon, harcaikon át szellemi kincsül őrizték, míg végre maguk is

---

¹⁾ V. ö. *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* 379—387. lapokon (angol fordítás 318—327. lapokon).

a műveltség oly fokára emelkednek, hogy az idegen hagyományokat irodalomba foglalják? ¹⁾

Mig Renan egyrészt teljesen kevesli azt a hatást, melyet a *fogság* a héberek szellemi kincseinek gyarapítására gyakorolt, ²⁾ ámbár nem hozhatnánk fel semmi okot, mely által a Babyloniában való tanulás lehetősége e korszakot tekintve, valótlanszínűnek tűnnék fel; ³⁾ addig a legutulzóbb mértékben terheli meg azt, amit ő »*premier bagage apporté de Chaldée*« szempontja alatt szemlél, ⁴⁾ vagy mint »*le vieux fond d'idées babyloniennes, que le peuple portait comme le fond le plus ancien de son bagage traditionnel*« ⁵⁾ a héber őskor szellemi érintkezései eredményének tart.

Nemcsak mondai és kosmogonikus képzeleteket és fogalmakat sajátítottak el már ősidőben a Mesopotámiát útjukba ejtő nomádok, hanem nagy fontosságú institutiokat is (ilyen p. o. a *sabbáth* intézménye) itt tanultak el. Sőt a mi Renan e hypothézise teljes tarthatatlanságát tetézi, még az *Ábrahám* alakját is ez alkalommal kölcsönözték volna a vándorló héberek a babyloniaktól. Ábrahám nem volna egyéb, mint a babyloniak egy mythologikus királyának, (*pater Orchamus* Ovid. *Metamorph.* IV. 212.) átmódosítása; a mire az alkalmat Renan szerint azon tény szolgáltatja, hogy az »Orkham atya« ábrájával a nomádok gyakran találkozhattak a sűrűn előforduló és talismanokul is használt hengeralakú eszközökön. ⁶⁾ Nem hiszem, hogy

¹⁾ HPI. I. köt. 64—81. lap. »*Antique influence babylonienne*« című fejezet.

²⁾ III. köt. 380. lap, 3. jegyzet; 386. és 440. lap.

³⁾ Renan egy egész fejezetet szentel azon befolyásnak, melyet a persa uralom hatása alatt az *iráni* eszmék a zsidóságra gyakorolnak és melyek nagy része még a bibliai kánonban érvényesült. IV. köt. 156—179. lapjain.

⁴⁾ I. köt. 88. lap.

⁵⁾ II. köt. 179., 206., 336. lapjain.

⁶⁾ HPI. I. köt. 76. lap. »*Nous inclinons à croire que cet Orkham est le personnage réel ou fictif qui a fourni le nom et quelques-uns des traits caractéristiques de l'histoire d'Abraham, Cela est d'autant plus admissible que ces mythes d'Orkham étaient le plus souvent représentés sur de petits cylindres, sans grande valeur, qui*

volna rá példa, hogy bármely vad vagy művelt népnek legelső ősről szóló hagyományai ily módon keletkeztek légyen!

Ez éles elméjű tudós iránya és módszere nem egy ponton mutat fel ellenmondásokat, melyeknek magyarázása inkább a biographus feladatai közé tartozik. Mint bibliai kritikus is nem egy talány elé állítja műveinek figyelmes olvasóját. Gyakran azon benyomást kelti fel bennünk, hogy skepticismusa a saját kritikai eredményeit sem kiméli, hogy felmutatott constructioi sokszor csakis azért vannak definitiv tételek alakjában feltüntetve, mert mint művész hézagot nem hagyhat alkotásában. Hisz kezdettől fogva műegész, nem pedig *torso* alakítására szánja el magát. Hitelt adunk Jules Lemaître-nek, ki még Renan életében bibliai előadásaiából a Leviticus szerkesztésére vonatkozó következő mondását őrizte meg a *Revue bleue*-ben: »Oh, szerencsét kívánok azoknak, kik e dolgokról biztosat tudnak. Legjobb, semmit sem állítani, vagy legalább is időről időre nézetet változtatni. Így legalább módunk van arra, hogy legalább egyszer helyes lehetett a nézetünk.« (»Ah, je fais bien mes compliments à ceux qui sont sûrs de ces choses-là! Le mieux est de ne rien affirmer, ou bien de changer d'avis de temps en temps. Comme ça, on a des chances d'avoir été au moins une fois dans le vrai.«¹⁾)

VIII.

Még nem válunk el Renan bibliai dolgozataitól. Egy jellemző sajátosságára nézve kell még figyelmet igényelnünk. Azt láttuk, hogy a *magasabb kritika* kérdéseiben nem óhajtott azoknak utjain járni, kiknek kutatásait a »mikroszkopikus« szóval jellemzi. Annál aprólékosabb érzéket tanúsít a *szövegkritika* részletei iránt és legszivesebben időzik azon körülmények fejtegetése mellett, melyek által a gou-

---

circulaient entre les mains des nomades comme des talismans et devaient singulièrement faire travailler leur imagination.

¹⁾ *Les contemporains. Études et portraits littéraires* (5-ik kiadás 1886.) I. köt. 200. lapján.

datlan másolók kezeire került szövegek eredeti alakja megromlott vagy megzavarodott. E körülmények és okok tárgyalásával legszívesebben foglalkozik mind könyveiben,¹⁾ mind élő tanításában.

Itt nyilvánul a »szigorú philologia«, melyet a »Collège de France« előadásaitól váltig követel (főnt a 4. lapon). Renan e tekintetben is a régi francia tudomány nagy és dicső hagyományának fejlesztőjéül érezhette magát, ki, bár mindenfelé új utakat tör a tudományos megismerés számára, új ösvényeit mutatja fel a tudományos igazság felismerésének, nem újdont új dolgot mível, nem legelőlről kezdi a tudomány nagy munkáját, hanem a nemzet szellemi élete multjának nyomdokaiba léphet és midőn nagy lépésekkel előrehaladva fejleszti a tudományt, az ősköztől felhalmozott kincset gazdagítja és új szemeket rak az évszázados komoly munka láncolatához. A szövegkritikai módszer dolgában szívesen hivatkozhatott e disciplina multjára Franciaországban. A XVII. század kezdeményezései után (Morinus, Capellus, Vossius) Houbigant Károly Frigyes párisi oratóriánus pap (szül. 1686., megh. 1783.) volt az első tudós, ki az ÓT szövegén nagyobb szabású kritikát művelt és ki, a régi másolók gondatlanságát és hiányos értelmiségét tétélezvén fel, arra vállalkozott, hogy a szerinte fogyatékos alakban hagyományozott (ugynevezett: maszoretikus) szöveget részint régi kéziratok variánsai és a kánon régi fordításai-
ban észlelhető eltérések, részint pedig pusztá conjectura alapján javítsa. Legelőször vajmi félénken, egy külföldön megjelent névtelen munkában, egy zsidó, egy protestáns és két sorbonnei doktor között folyó tudós vitatkozás alakjában adta elő a hagyomány elleni aggodalmait.²⁾ E névtelenül kibocsátott kísérletére csakhamar nagy, négykötetes bibliai munkája következett, melyben a biblia őszövegének helyreállítására irányuló törekvése kézzel fogható eredmé-

¹⁾ P. o. *HPI.* IV. köt. 182. lapján és egyébbütt.

²⁾ *Conférences de Metz entre un juif, un protestant et deux docteurs de Sorbonne.* Leyde 1750. V. ö. *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy* I. köt. (Paris 1842.) 112. lapján, 551. sz.

nyét mutatta be. E munka,¹⁾ mely a bibliai szövegkritika legelső nagyobb szabású monumentuma, abban az időben nem maradt ellenmondás nélkül azok részéről, kik régi módra a hagyományozott szöveget kritikai törekvések által meg nem bolygatható alapnak kívánták továbbra is tekinteni.

De még a kritikai iskolának képviselői sem nyugodtak bele a francia theologus gyakorta önkényes módszerébe. Ezek közül csak egynek nyilatkozatát akarom itt fel-
említeni. A kortársak közül Németországban különösen *Michaelis* János Dávid, akkoriban nagyhirű göttingeni professor járt elől a bibliai szövegkritika pályáján. Számos önálló munkái, úgy mint 1771-től 1789-ig huszonnégy részben (Frankfurt a. M. Gerhard és Körber kiadásában) megjelent folyóiratában (*»Orientalische und exegetische Bibliothek«*) tőle, tanítványaitól és üggyársaitól kiadott tanulmányok honosították meg Németországban a szövegkritika alapos módszerét. Jakobi, Hannoverában élő tudós, már 1755-ben arra akarja buzdítani göttingeni barátját, hogy egy *Societas critica* alapítása által a kritikai törekvéseket saját iskolájának körén túl az egész tudós világ közös munkájává tegye és e célra a francia és olasz tudósokkal is szövetkezzék. E tervről hosszas levelezés folyt a két tudós között. Egy erre vonatkozó levelében *Michaelis* a francziák közreműködését gúnyos hangon visszautasítja. »Ez országokban (Francia- és Olaszországban) — ugymond — nem akadunk nagy tudósokra. *Houbigant* oly férfiú, kit mindenekelőtt a nyelv és kritika elemeire is még csak tanítani kellene. A codexeket és régi fordításokat alig századrészben használja fel, e helyett azonban conjecturákat koczkáztat, melyek közül még egy felet se helyeselhettek, mivel bennök nyelvtani dolgokra nézve a legnagyobb tudatlanság nyilvánul. S ez az ember akar grammatikai analogiák szerint anomáliákat javítani, midőn arra a megemészthetetlen elvre alapítja kísérleteit, hogy Mózes és Maleákiás, bár évszázadok választják el egy-

¹⁾ *Biblia hebraica cum notis criticis et versione latina ad notas criticas facta*, 4 kötet in fol. (Paris 1753., a biblia héber szövegének elhagyásával utánnyomat jelent meg belőle 2 quarto-kötetben Frankfurt a. M. 1777.)

mástól, egyféle helyesírást használtak. Arabul és szyrül tud ugyan valamit, de tudásának nem birja hasznát venni. Még most sem tudja, hogy Schultens valaha a világon létezett, és hogy Celsius a Hierobotanikon-t megírta; ellenben a nyomorult Clericus az ő legujabb tekintélye . . . . És ez az ember egész Franciaországban a héber philologia és kritika, vagyis inkább antikritika, legnagyobb embere,

quo nil majus generatur usquam
nec viget quidquam simile aut secundum.«¹⁾

Renan sokkal kedvezőbb véleményt nyilvánít Houbigantról. Elődjének és mesterének tekinti; az ő munkáját kívánja folytatni. Hibáitól és fogyatkozásaitól menten a töle egyengetett pályán áll — bár nevezetes, hogy nem minden belső küzdelem nélkül — a szövegkritikusok táborába.

Midőn ez értekezésem azon pontjához érek, ahol Renan érdemeivel a palaeographia terén fogunk megismerkedni, világossá válik számunkra az a jelenség is, hogy egy férfit, kit az irodalomban leginkább a nagy vonások, a magas szempontok érdeklik, ki előkelő mosolylyal tekint le a hegy ormáról, melyen fészket építé, a vályogvető munkások sürgő-forgó seregére, hogy ugyanő mily aprólékos gonddal valatja a szöveget és mily komoly ránczokba szedi professori homlokát, ha arról van szó, hogy egy alkalmatlan betű helyébe, melyet valamely gondatlan másoló torzított el, az *igazit* rakja, azt, melyről hiszi, hogy a szerző maga úgy használta. E jellemvonás láttára Renan tudományos módszerének komoly lelkiismeretessége tárul fel előttünk. A ki a bibliai *Prédikátorról* (Koheleth) irt (eredetileg a *Revue des deux mondes*-ban megjelent) elegáns essay-jére nyit, melynek csillogó antithesisekben gyönyörködő tartalma alig sejteti velünk azt az embert, ki a Collège de France legkisebb termében krétával kezében grammatikai és palaeo-

¹⁾ *Literarischer Briefwechsel von Joh. David Michaelis* geordnet und herausgegeben von Joh. Gottlieb Buhle (3 kötet, Lipcse 1794—1796.) I. köt. 119. lapján. Ezen nem a nyilvánosságnak szánt ítéletnél sokkal kedvezőbbben nyilatkozik Houbigant kritikai munkájáról az *Orient. und exeget. Bibliothek* XII. kötete (1777.) 14—16. lapjain.

graphiai tényeket demonstrálva, veti táblára a görbe betűcsoportokat, meglepődve fogja a könyv függelékében szemlélni azt a körülbelül negyvenre rugó conjecturát, melyekkel »*Corrections proposées au texte regu*« czim alatt a Koheleth romlott szövegének megtisztításához kívánt hozzájárulni és melyeknek valószínűségét előzetesen azzal bizonyította, hogy velük türhető fordítást, összefüggést hozott létre. S e szövegkritikai kísérleteiben nem a pillanat ötletei, nem szellemes szeszélyek vezérlik. A szövegkritikában Le Hir tanítványa volt; volt állandó módszere, a melyet alkalmazott, voltak *biztos* szempontjai, melyeken indult s melyeket tudatosan követett. Nem ő fedezte fel e módszert, mert már ő előtte is szívesen alkalmazták, még oly exegeták is, kik a textus receptus irányában különben nagy kimélettel viseltetnek (csak *Luzzato Sámuel Dávidot* említem); de philologiai józanságának világos tanujele, hogy épp ehhez ragaszkodik, és benne találja fel a fegyelmező elemet a conjecturális kritika féktelen és önkényes kicsapongása ellen.

Előrebocsátom, hogy a héber betűknek azon alakját, melyen a héber nyelvet most is írjuk, az ugynevezett *asszír írást* (ketháb assúri) vagy, mint később a cursiv írással való ellentétben¹⁾ nevezték, *négyszögletes* írást (kethábh merubbá'²⁾ megelőzte az írás egy régibb alakja, melyet a makkabäus pénzekén látunk, melylyel a szamaritánusok bibliája is írva van, és melyet a régi forrásokban *héber írásnak*, vagy e még nem eléggé világos nevekkal: ketháb *da'acz* vagy k. *Libóná'a* neveznek.³⁾ Ez utóbbi ősi ductusból fejlődött ki az ujjab, szögletes írásfaj. Ha már most Renan a romlott szövegen

¹⁾ Lásd Löw Lipót: *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*. (Lipce 1870—71.) II. p. 72.

²⁾ E nevet a betűk alakja semmiképpen sem igazolja; csak csekély részükre illik a »*négyszögletes*« elnevezés. Az a véleményem, hogy a kurzívval ellentétben monumentalis és ünnepélyes czélokra használt betűknek ez elnevezése a rómaiakat utánozza »*Quadratae litterae*« volt a rómaiaknál a nagy betűk neve, melyeket feliratokon használtak. Petronius, *Coena Trimalchionis* 29: in pariete . . . . quadrata littera scriptum »Cave canem.« Lásd Friedländer jegyzetét e helyhez, Petronius-kiadása 204. lapján.

³⁾ Cornill, *Einleitung in das alte Testament* 283. lapján.

javítani akar, palaeographus létére visszamegy a zsidó írás legrégebb formájára, melyet azok használtak, kik az illető könyvet régi időben másolgatták. Ennek természetéből magyarázza a nem éppen ritkán előforduló íráshibákat. E módszer fejtegetését talán szivesebben hallgatjuk meg Renan saját szavain: »Az összes hibák — ugymond — azokból a zavarokból származnak, melyekre a szögletes írás szolgáltatta az okot. A maszorétikus szövegnek a régi fordításokkal való összehasonlítása azt bizonyítja, hogy ily hibák feltételezése nem a legvégső szükség kritikájának dolga (d'une critique aux abois). Már ily összehasonlítás is megadja az eszközt arra, hogy a héber szöveg számos elváltozását javítsuk. A palaeographia még ennél is hathatósabb kritikai eszközt ad kezünkre. A sémi epigraphia haladása a bibliai exegesist végre ki fogja menteni abból a zsákutczából, melybe szorult. A régi iskola, mely arra vállalkozott, hogy a szöveget úgy magyarázza, amint előttünk van, még akkor is, ha romlását kétségbe nem is lehet vonni, gyermekiesnek fog feltűnni. De azt az iskolát sem ítéljük el kevésbé, amely kénye-kedve szerint kényelmesebb olvasásmódokkal pótol mindent, a mi zavarba ejti. A régi kéziratok híján, melyek összehasonlítása a bibliai kritikára nézve terméketlen vagy pedig teljesen ki van már merítve, egy egyetlen eszköze marad a kritikának arra, hogy a régi könyvek primitív szövegét helyreállítsa, melyek közül némelyik nagyon sokat szenvedett a másolóktól. Ez eszköz abban áll: hogy a szövegeket azon íráson írottaknak kell visszaképzelnünk, a melyeken legelőször megjelentek és a melyeken legelső viszontagságaiknak voltak kitéve. Ily uton valószínű, sok esetben biztos conjecturákat érhetünk el. Ezen módszer, mely a Collège de France-ban tanításom alapját képezi, sok szövegjavításra nyújtott nekem módot, melyeket e kötet végén egy függelékben foglaltam össze, azért, hogy számot adhassunk azon részletes eltérésektől, melyek fordításom és az elfogadott szöveg között fenförognak.«¹⁾

Jellemző mindamelllett, hogy a merész gondolkozó mily

¹⁾ *L'Ecclésiaste traduit etc.* 76. lapján.

nehezen határozta el magát a szövegkritika még e módszerének gyakorlására is, mily óvatossággal ragaszkodik az eredeti szöveghez, míg a legvégső kényszer nem sodorja az emendatiok útjára, és míg a megromlott szöveget nem pótolhatja oly javítással, melyet lelkiismeretes biztonsággal ajánlhat. Midőn *Job*-ját írta (1859.) e tekintetben a textus receptus-sal szemben valóságos orthodox állásponton állt.

Még a régi fordítások tanuságát, melyet abban az időben szelítiben használtak már alapul a homályos szövegek megjavítására, sem ismeri el jogosnak. »De hát mit tegyünk — ugymond — midőn mindamellett oly szöveggel állunk szemben, a hol világosan érezzük, hogy valami hiba van, anélkül azonban, hogy a hiba orvoslására bármely eszköz kínálkoznék? Úgy hiszem, az ily helyek száma sokkal nagyobb, semmint rendesen feltételezni szokták; de azt is elismerem, hogy óvakodnunk kell, nehogy e tényből kiindulva, vakmerő javításokat ajánlgassunk. Meglehet, hogy, ha a sémi palaeographia nagyobb haladásokat tesz (és teljes joggal tetemes haladást remélhetünk e téren, szemben azon nagy eredményekkel, melyeket az utolsó években Luynes herczeg és egyéb ügyes régiségkutató munkáikkal elértek), e veszélyes ösvényen is, persze mindig nagy óvatossággal, fogunk járhatni. De ez idő szerint a *maszoretikus* szövegnek törvény erejével kell birnia.«¹⁾

Látjuk, mily elszánt határozottsággal ragaszkodik tanárának, Le Hir-nek álláspontjához, bár sejti, hogy a sémi palaeographia nagy haladásai a szövegkritikának is csakhamar biztos támasztó alapot fognak nyújtani. S már e sejtésnek kifejezése is teljes programmal ér fel. Nem akar pusztán *ex conjectura* szöveget javítani. Csakis palaeographiai biztos alapon nyúl a hagyományhoz. S a palaeographia haladásai erre nemsokára jogot nyújtottak neki. Már láttuk, hogy 1882-ben a Koheleth szövegére mily bőven alkalmazza a szövegkritika e módszerét. És 1886-ban: »Azon nagy haladások — ugymond²⁾ — melyeket az utolsó

¹⁾ *Le livre de Job* X. lapján.

²⁾ *HPI*. I. köt. p. XXIII.

harmincz évben a sémi palaeographia terén felmutatunk — haladások, melyek azon széles terjedelem eredményei, melyet a sémi epigraphia elfoglal — most arra jogosítanak fel, hogy a biblia szövegére biztossággal alkalmazzuk a verbalis kritika azon módszerét, melyet a XVIII. században Houbigant atya indított meg. Az adatok fogyatékosága, melyek még akkor a sémi írások történetére nézve rendelkezésre állottak, utjában állott annak, hogy e tanulmány biztos alapra álljon. A tudomány mai állása szerint a héber philologia jövője e téren keresendő. Régibben bizonyos babonával szemlélték a hagyományos héber szöveget; nem akarták észrevenni, hogy a régi fordítások gyakran jobb szövegnek felelnek meg. Mióta századról századra megállapíthatjuk azt a módot, melylyel a régi héber iratokat másolták, a hibák szembeötlőkké válnak, és szabályokat állíthatunk fel arra nézve, hogyan kelljen rajtuk segíteni. Ezen, a palaeographián alapuló szabályok kifejtése a Collège de France-ban tartott előadásaim legelőkelőbb tárgyát képezi.«

Itt jutottunk el azon ponthoz, melyen a sémi palaeographia terén szerzett érdemeivel foglalkozhatunk.

3.

IX.

Renan tevékenysége a palaeographia terén Phoenikia régi történetének és műveltségének tanulmányozásából indult ki és mint e kiinduló pontjából, melyet Renan mindvégig mint palaeographiai tanulmányainak czélját fentartotta, következtetni lehet, a közönséges palaeographia határain túlterjedve, bővebb keretben mozog.

Renan már egyik régibb tanulmányában (1857.)¹⁾ is

¹⁾ *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'Histoire phénicienne qui porte le nom de Sanchoniathon* (Mémoires de l'Institut imp. de la France — Académie des Inscriptions et Belles-Lettres — XXIII. kötet, 1858, II. 241—334. lapjain.

jelét adta nagy érdeklődésének a Phoenikia régi történeteiről fenmaradt hagyományok iránt.

Előrehaladó bibliai tanulmányai révén is mindinkább bővebben kellett kutatásai körébe vonnia a Kanaánt és közvetlen határait lakó népeket.

Ekképpen a phoenikiai buvárkodások, melyek e tanulmányok kiegészítő részét képezik, mindinkább önállóbb vonásokkal domborodnak ki tudományos feladatainak körében, s velük természetszerűen a régi sémí írás fejlődésének diszciplínája is.

Habár tehát ifjúkori tanulmányainak fokozatos elmélyedése vezeti őt e tudományok csarnokába, a sémí régiségtan és palaeographia nagy kutatójává mégis azon nevezetes tudományos expeditio avatta, mely Napoleon császár megbízásából 1860-ban a régi Phoenikia földjére vezette őt, és melynek leírása forma és tartalom tekintetében az e nemű munkákban bővelkedő franczia irodalomban is a legelőkelőbbek és becsüket tekintve a legértékesebbek között foglal helyet.¹⁾ Ezen expeditio alkalmasint belső kapcsolatban áll Renan egy régibb vágyával és reményével, melyet 1857-ben a Sanchoniathon phoenikiai történetéről irt Mémoirejában²⁾ fejezett ki, hogy tudniillik a régi Phoenikia vallásos központjain, főképpen Byblos helyén ásatásokat rendezzenek azon czélra, hogy ily földalatti kutatások által talán azon stélákat hozhassák napfényre, melyekre a régi phoenikiaiak vallásos irodalma volt vésve, miképpen a Hannon Periplusa Karthagóban ily táblán volt megörökítve. E vérmes remény nem teljesült. De azért Renan phoenikiai expeditioja gazdag volt kultur- és vallástörténeti eredményekben és epigraphiai aratása is a sémí régiségtudomány előbbreviteléhez nagyban hozzájárult. A »Colbert« hajón a Phoenikia partjaira érkezett expeditio éjszak felé indulva, az ókor emlékezetes telepét, azon négy nevezetes ponton tette kutatás tárgyává, melyek a phoenikiai nép vallásos, politikai és művelődési életében a legnagyobb szerepet vitték, és

¹⁾ *Mission de Phénicie*. Páris 1864, 885. lap in 4-o (szöveg) hozzá tartozik 1 kötet in folio, mely a táblákat tartalmazza.

²⁾ 332. lap.

melyeket a phoenikai civilisatio leghiresebb középpontjainak ismeri a történelem. E négy hely: az ókori Aradus (Ruád), Byblos (Dschebeil), Szidon (Szaidá) és Tyros (Szúr). A földalatti kutatások abban az időben még sokkal nagyobb nehézségekkel jártak mint a mi időnkben, midőn az európai tudomány kénye-kedve szerint bolygatja a vidékeket ásóval s kapával.¹⁾ A hatvanas évek elején a török kormány fermánjának hatását még a piacz fanatismusa zavarhatta meg és Renan munkájának haladása nem egyszer szenvedett a köznép fanatismusától az európai tudósok ellen, kik felfegyverzett kézzel jöttek megzavarni őseik földjének nyugalomát. Némelykor egyáltalán nem akart munkás akadni, ki a nép közvéleményének ellentállva, napjában pár piasztert mert volna keresni az európai tudomány szolgálatában. Aradusban megtörtént, hogy egy munkás csak azon föltétellel akart Renan szolgálatába állni, hogy előbb a nép szeme láttára jól megkorbácsolják, ami által azon látszatot ébresztheték, hogy nem a maga akaratából, hanem az európaiak kényszerének engedve vállalkozott e gyűlöletes közreműködésre.

Ily körülmények között ásta fel Renan a fentemlített régi helyek azon területeit, melyeken a régiség emlékeit sejté, a melyek nagy bőséggel kerültek is elő a vezetése alatt eszközölt ásatásokból. Különösen Byblos nagy eredményekkel jutalmazta Renannak szerencsés sejtésektől vezérelt kutatásait. Itt tényleg felfedezte a byblosi cultus középpontját, Baalath és Adonis szentélyét, a Dea Syria byblosi templomát, mely az ókorban libanoni nép zarándoklásainak és vallásos szertartásainak színhelye volt. E nevezetes felfedezés, tudományos hatásai miatt, egymaga is egy külön expeditiot érdemelt volna; hiszen a Renan által felfedezett byblosi templom romjaiból került elő később Jehavmelek byblosi királynak a Baalath istennő tiszteletére készített emlékkő, melynek feliratát mind vallástörténeti, mind nyelvészeti és palaeographiai tekintetben valóságos kincsnek

¹⁾ V. ö. *Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben* (Budapest, 1886.) 50. l.

üdvözült a tudomány. Így tehát Renan felfedezése a phoenikai vallás ismeretének egy új korszakát vezeti be. S még megérhette az ősz tudós, hogy élete vége felé az őskor még erősebb szózatát hallhassa Byblos felől és mindazon phoenikai városok felől, melyeknek régi életét ő oly szívesen varázsolta lelkünk elé. Még értesülhetett *Ribaddá*-ról, szolgájáról »a gebáli Baaláth-nak, ki erőt ad a királynak« és az utolsó nyolczvanas években felfedezett ama levelekről, melyeket e byblosi király harmincznégy századdal a mi időnk előtt az egyiptomi fáraohoz intézett — az igaz, még nem azon íráson, melyből a magunké is kifejlődött, hanem ékiratú jegyeken, melyek Előázsianak abban az időben diplomatiai írását alkották. Ime, ismét egy új korszak a régi Phoenikia viszonyainak ismeretében.¹⁾

Renan byblosi templomfelfedezése nem állott magában. A nagy szentélyen kívül a föld alatt és a felületen számos régi pogány templom helyét és azok romjait s maradványait sikerült Renannak kimutatni és egyúttal lekapni és megmagyarázni az ott — ugyan nem a hely fontosságának megfelelő számmal — fenmaradt feliratokat. Nevezetes, hogy az a nép, melynek az írást köszönjük, aránylag oly csekély számú írott emléket hagyományozott az utókornak. E feliratok között a legnevezetesebbek azon leletek, melyeket Renan a régi Tyros területén hozott napfényre, azon helyen, melyet a mai lakosság jellemző módon »*Umm al-'avámúd*«, »az oszlopok anyjának« azaz »*sokoszlopúnak*« nevez. E feliratok erős fényt derítenek Phoenikia művelődési viszonyaira a Nagy Sándor utódainak uralkodása alatt. S bajosan sorolhatnám fel mindazon *vallástörténeti* tekintetben nagy fontosságú felfedezéseket, melyek Renan ez expedíciójának eredményeit képezik.

Kutatásaiban először érvényesítette az összehasonlító vallástudomány módszerének azon fontos elvét, mely sze-

¹⁾ Ez új phoenikai forrásadatok a *Tell el-'Amárna*-féle lelet egy részét képezik; 1. az *Akadémiai értesítő* III. köt. (1892.) 644—45. lapjait. E felfedezések historiai nagy eredményeire nézve a művelt közönséget most legjobban tájékoztatja az *Edinburgh Review* 1893-iki júliusi számának (365. sz.) első cikke: »*The Tell el Amarna Tablets.*«

rint a vallásos élet modern nyilvánulásainak egyes elszigetelt mozzanataiból a régi pogányság maradékait hámozhatjuk ki.¹⁾ A semitismus terén legelőször Renan »Mission de Phénicie« cz. munkájában tapasztaljuk e módszer alkalmazását nagyobb kapcsolatban. A phoenikiai expeditio legdúsabb gyümölcsét azonban a *műtörténet* terén aratta. Renan előtt nem igen sokat tudtunk a phoenikiai művészet sajátosságairól. Csak most tárult elénk e művészet fokozatos fejlődése a történelem különféle korszakaiban és azon tény, hogy a phoenikiai nép, mely hajóépítőivel az egyiptomiakat segítette ki, melynek építőmestereire és munkásaira mindenfelé Palesztinában és itt különösen, a biblia tanúsága szerint, Salamon király nagy építkezései alkalmával is szorultak, a művészet lényegét és formáit tekintve, kezdettől mindvégig semmiféle eredetiséget nem mutat, hanem folyton átveszi a reá ható nagy kulturnépek művészeti formáit.

E receptív készség magyarázza a különféle korszakokból előkerülő formák különféleségét. Phoenikia kezdetben Elő-Ázsia nagy culturnépétől, később Egyiptomtól, majd megint a görögöktől, de még legkésőbbben a rómaiaktól is átkölcsönzi azon művészeti formákat, melyeket templomaiban, melyeket sarkophágjain és egyébütt alkalmaz: eredeti phoenikiai művészet nem mutatható ki azon maradványokon, melyek a régiségből előkerültek. S e maradványok tanulmányozása és korszakokonkinti szemlélete leginkább azon ébresztés által vált lehetségessé, melyet Renan helyszíni tanulmányai e kérdésekre nézve nyújtanak. Ebben áll phoenikiai nagy munkájának egyik nagy érdeme a keleti régiségtudományra nézve. S e tanulmányok tették őt magát is képessé arra, hogy Phoenikia hatását a héberek építészetére kimutatassa, midőn a Salamon alkotásairól szóló bibliai tudósításokat a phoenikiai építészet emlékeivel összehasonlítva, a héber király műveinek alkatát reconstruálta egy gyönyörű tanulmányban, mely történeti munkája legvonzóbb részletei közé tartozik,²⁾ szemeink elé állítván a Salamon király szent és

¹⁾ Lásd felolvasásomat: *Az összehasonlító vallástudomány ethnographiai kapcsolatai*. Ethnographia 1892.

²⁾ *HPI.* II. köt. 138—152. lapján.

profán architektúráját, a mint az a Hiram phoenikiai király művészei és munkásai segítségével előállhatott.

E futólagos jellemzésben csakis általános sejtést keltetek azon nagyon tudományos eredményekről, melyek Renan phoenikiai kutatásának gyümölcsét képezik; csakis nagy vonásokban és vajmi tökéletlenül érinthettem egy vaskos foliáns kötet legkimagaslóbb mozzanatait. De művelt közönségünknek érdeklődését tételezvén fel a Mission-ban megvilágított régiség iránt, meg nem állhatom, hogy *Jules Soury* egy tartalmas értekezésére ne utaljak (*«La Phénicie d'après les dernières découvertes archéologiques»*),¹⁾ mely eleven színezésben állítja a művelt olvasó elé Renan expeditiójának legfontosabb mozzanatait, egyuttal számot adva azon viszonyról is, melyben e tanulmányok a régiségtudomány egyéb eredményeihez állanak.

A sémi régiségtudomány története szempontjából nagy nevezetességű phoenikiai utazás még egy másik czélra is szolgált, melyre nem terjedt ki a császár megbízása. Renan épp ez időtájt készítette elő »Jézus életét«, melyet, midőn megjelent, hű testvére »Henriette tiszta lelkének« ajánlott, tanulmányai áldozatkész őrangyalának, ki őt keleti útjára is elkísérte. E lelkes hölgy 1861. szeptember 24-én egy lázas betegség martalékává lett és »Adonis földjén a szent Byblos közelében nyugszik, a melynek szentelt forrásaiba vegyíték könyveiket az őskor misztériumainak asszonyai.«²⁾ A Jézus életéhez szolgált tanulmányul a palesztinai utazás, melylyel Renan phoenikiai expeditióját megtoldotta. Bejárta a biblia országát, a Jordán folyamának partjain vándorolt, átengedte lelkét Jeruzsálem közvetlen hatásának, keresztül-kasul járta Galilaeát, hogy ez által élethíven illeszthesse be a magok localis keretébe azon történeteket, melyeket elmondandó volt és felismerhesse, átérezhesse azon természeti tényezőket, melyek hősei jellemének alakulására és kifejlődésére befolyással voltak.³⁾

¹⁾ *Études historiques sur les religions, les arts, la civilisation de l'Asie antérieure et de la Grèce* (Paris 1877.) 87—135. lapjain.

²⁾ Dédicace a »*Vie de Jésus*« elején.

³⁾ E tanulmányainak eredményei közül nem lehetne szebb pél-

Már Jeromos egyházatya, és talán ő legelőször a világirodalomban, ajánlott ily irányú tanulmányt mindazoknak, kik a biblia értelmébe behatolni akarnak.

»Valamint — úgymond Jeromos — a görögök történeteit jobban értik azok, kik Athenae-t látták és Virgilius harmadik könyvét, kik Troasból Leucaté-n és Acrocerauniá-n át Sziciliába és innen visszafelé a Tiberis torkolataig hajóztak: úgy a szent írásba is világosabban pillanthat az, ki Judaeát tulajdon szemeivel szemlélte és a régi városok emlékeit és a helyeknek akár a régiségből fenmaradt, akár megváltozott neveit felismerte.«¹⁾

Ugyanily szempontok vezérelték Renant is palesztinai kirándulásaiban.

Két czélnek szolgált ilyképpen 1860-iki keleti utazása, melynek eredményei nemcsak azon munkákban vannak megörökítve, melyek ez utazás közvetlen gyümölcseül láttak napvilágot. Legnevezetesebb következménye azon lendület, melynek a *sémi palaeographiai tanulmányok* ez idő óta Európaszerte indultak.

Ennek legelőkelőbb nyilvánulása a *Corpus Inscriptio-num Semiticarum* czímen az Académie des Inscriptions et Belles-lettres-től kiadatott, még mindig folyamatban levő nagy gyűjtemény, mely keletkezését csakis Renan kezdeményezésének, továbbvitelét nagyhatású útmutatásának és közreműködő buzgalmának köszöni. E nagy vállalat által a sémi epigraphia a görög és latin epigraphia egyenjogú testvérévé avatott és a berlini *Corpus Inscriptionum Atticarum* és *C. Inscript. Latinarum* nagyföntosságú gyűjtemények a sémiség köréből hozzájuk fogható párjukat nyerték.

dára reámutatni, mint Damaszkus környéke természetének megragadó leírására azon alkalommal, hogy Pál apostol damaszkusi útját rajzolja és lelki életét magyarázza. *Les Apôtres* 177—179. lapjain.

¹⁾ Hieronymus *Praefet. in libr. Paralipomen.* »Quomodo Graecorum historias magis intelligunt, qui Athenas viderint, et tertium Virgillii librum, qui a Troade per Leucaten et Acroceraunia ad Siciliam et inde ad Ostia Tyberis navigaverint: ita sanctam scripturam lucidius intueri eum, qui Judaeam oculis contemplatus sit et antiquarum urbium memorias, locorumque vel eadem vocabula, vel mutata cognoverit.«

A sémi palaeographia és epigraphia legelső kezdetei a XVII. századba nyulnak vissza, a midőn azon csekély számú emlékek révén, melyek akkor ismeretesek voltak, már egyes archaeologusok a régi phoenikiai írásmódról tudomást szereztek, sőt a görög írást abból származtatták. A XVIII. század elején jelentkeznek azonban e téren a legelső összefüggő kísérletek, melyek körében a század nagy palaeographusának, *Montfaucon*-nak közreműködésével is találkozunk. Azonban csak a XVIII. század közepe felé állt a Maltában és Cyprusban felfedezett phoenikiai feliratos emlékek által annyi anyag a kutatók rendelkezésére, hogy a régi sémi írástan rendszeres kifejtéséhez hozzáfogni lehetett. Ez legelőször történt *Barthélemy János Jakab* francia tudós munkájában: »*Réflexions sur quelques monumens phéniciens et sur les alphabets qui en résultent*« (Paris 1758.) mely az *Académie des Inscriptions Emlékiratai* XXX. kötetében látott napvilágot. Az azóta lefolyt évszázad a sémi palaeographia nagyszerű haladásának nyújtotta folytonos tanújeleit. A régi Phoenikia földjéről és még nagyobb számmal azon helyekről, a hol Európában (Sicilia, Sardinia, Marseille) és Afrikában (különösen Karthago), a vállalkozó kis nép gyarmatai virágoztak, mindinkább nagyobb számmal kerültek elő a fontos emlékek, melyek az írás története különféle fejlődési fokainak adataiként szolgálhattak, és egyszersmind a phoenikiai nép társadalmi és műveltségi viszonyairól adtak hírt. A mi e körből 1837-ig a tudományos kutatásnak kínálkozott, azt a nagy hálai semitista *Gesenius*, az ujjbkkori héber philologia megalapítója, egy nagy gyűjteményes munkában azon módszeres tapintattal gyűjtötte és magyarázta, amely a nagynevű uttörő férfiú minden munkáját a tudományos izlés mintájává teszi.¹⁾ A phoenikiai jegyekkel irt összes ismert emlékeknek a reproductio akkori állásának megfelelő bemutatása,

¹⁾ *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta quotquot supersunt edita et inedita ad autographorum optimorumque exemplorum fidem edidit additisque de scriptura et lingua Phoenicum commentariis illustravit.* Guil. Gesenius (Lips. 1837.) I. köt. 3. lapján.

philologiai magyarázása és földolgozása mellett bevezetésül megalkotta az írástörténet azon rendszerét, mely ez anyagokból akkoriban levonható volt.

E munka alapította meg a *sémi palaeographiát* mint *tudományos disciplinát*; leegelőször nyújtott alapot arra is, hogy e tudomány a magasabb oktatásban ¹⁾ is megvethesse lábát.

De abban az időben még nem voltak felfedezve azon emlékek, melyek rövid pár évtizeddel később e tudomány történetében a haladás legfontosabb mozzanatait alkották; nem volt még, — hogy csak a legfontosabbat említsem — a föld mélyéből kiásva a szidóni király, Esmûn'azar koporsója és hires felirata, melynek felfedezése (1855-ben Szidon területén »Apollo barlang«-jában Magárat Ablûn) a phoenikiái ismeretekben nevezetes fordulópontot jelez. S hol voltak még abban az időben a phoenikiain kívüli sémi feliratok, a palmyrai, a sábai (dél-arab) a nabatäus epigraphiának emlékei, melyek századunk közepe óta e folytonosan haladó és gazdagodó tudomány legemlékezetesebb fejezeteit alkotják?

Gesenius korszakos munkáját, mely századunk közepén

---

¹⁾ *J. D. Michaelis*, már 1762-ben, valószínűleg a Barthélemy munkájának hatása alatt, gondolt a sémi palaeographiának meghonosítására az egyetemeken. A nevezett év május hava 22-ikén ezeket írja Müller sz.-pétervári tudósnak: »Ich gehe jetzt damit um, eine ganz neue orientalische Disciplin auf der Universität einzuführen, von der man nur die zerstreuten Tafeln gehabt hat, ohne ein Compendium, aus dem ein junger Mensch vermittelt mündlichen Unterrichts lernen könnte, was jetzt der grosse Gelehrte zerstreut in Büchern sucht und unvollkommen erlernt. Phoenicische, samaritanische, jüdische Münzen, die Palmyrenischen und manche phoenicische Denkmäler sind entziffert und erklärt: unser Säculum ist hierin an Entdeckungen reich gewesen. Was man hievon hat, und auch einige erklärte arabische Münzen, suche ich in eine kurze Chrestomathie zu sammeln . . . . Über dies Buch wollte ich lesen, und hoffte, dadurch meine Zuhörer so weit zu bringen, dass sie andere Münzen und Denkmäler des Orients leicht lesen und verstehen könnten. Fünfundsiebzig Stunden sollten hinlänglich zu diesem Unterrichte sein.« *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis*, II. köt. 524. lap. Az irodalomban, tudtommal, nincsen nyoma annak, hogy Michaelis e szándékát valaha megvalósította légyen.

a sémi palaeographia teljes foglatját képviseli, csakhamar meghaladja a tudományos anyag rohamos felszaporodása. Bár a palaeographia egyes ágai (p. a palmyrai Vogüé munkájában) gyűjtő munkákban találtak egyesítést, az egész anyag összefoglaló bemutatására és feldolgozására, a mint ez például a latin és görög feliratokra nézve Németországban történt, e téren nem igen gondoltak. A palaeographia terén felmerülő újabb anyagok magyarázása, a régiebbeknek folytonos revideálása nem szűnt meg az orientalis tudomány egyik kiváló tárgyát képezni, mely a szakfolyóiratok és évkönyvek hasábjait tölti be, és melyre nézve különösen a német tudósok elmélyedő kutatásai méhszorgalommal hordták egybe az anyagot. A Gesenius munkája után korunk tudományos színvonalának megfelelő újabb palaeographiai codexet alkotni, ez ugyanazon tudományos társadalom érdeme, melynek kebelében 1758-ban Barthélemy legelőször kísérlette meg a sémi palaeographia rendszerének kifejtését: a *francziáé*. S a francia tudomány szószólója ez ügyben nem csekélyebb ember mint azon férfiú, kinek halhatatlan emléket ez órában ünnepeljük.

A francia akadémia 1867. január 25-diki ülésben, Renan élő szóval egy indítványt terjesztett elő, mely nemcsak e tudós orientalista nagy conceptiojáról tesz tanúságot hanem a sémi palaeographia történetében korszakos mozzanatot jelez. Kijelenti, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy a sémi epigraphiának összes szétszórt anyagát a lehető leghivebb másolatokban egy nagy tárházban összegyűjtsék és egységes szempont alatt a tudomány közkincseként hozzáférhetővé tegyék, a magyarázat fejlődéstörténetét visszatüköröző jegyzetekkel kísérik és az ellenmondó magyarázatok megvitatása eredményeül a philologiai és palaeographiai szempontból legvalóbbszinűnek mutató magyarázatot kellő apparátussal megvilágítsák. E munka négy nagy csoportban volna hivatva mindazon anyagot magában foglalni, melyet másfél évszázad munkája a sémiség négy nagy ágának: az aramaeus, a kánaáni, a phönikiai, végre az arab, beleértve a szabäus nép régiségének emlékeiből megmentett. Kifejté egyuttal, hogy különösen a francia

nemzetet és a francia akadémiát tartja hivatottnak arra, hogy a keleti régiségtudomány e nagy segédeszközét megteremtse.

A Renantól előadott indítvány bizottsági tárgyalás alapján csakhamar elnyerte az akadémia helyeslését és megindulhatott a »*Commission du Corpus*«, a munkatársak karának szervezése, melynek tagjai az eszme megteremtőjének és a végrehajtásban is a leghivatottabb közreműködő erőnek, Renannak vezetése alatt, hozzáfogtak az előmunkálatokhoz, melyeknek első kész gyümölcse az ő szerkesztése alatt 1881-ben jelent meg: a »*Corpus inscriptionum semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum humaniorum conditum atque digestum*« első phoenikiai fasciculusa. Ezt csakhamar a többi sectióknak is megkezdése és sikeres folytatása követte.

A szövegeket a technikai sokszorosítás útján elérhető legnagyobb hűség tünteti ki, a feliratok fordítását követő magyarázó jegyzeteket és excursusokat a lehető legjózanabb kritikai és exegetikai elvek vezérlik. S ez különösen a phoenikiai részről áll. A ki ismeri azon módszertelen eljárást, mely az ötvenes években a phoenikiai epigraphia terén uralkodott, olyannyira, hogy a magyarázók éleselműsége sokszor a legfinomabb gondolatokat olvasta ki ott, hol pusztá tulajdonneveknél egyéb nem volt található, az kellően fogja méltathatni azon alapelvek üdvösségét, melyeket Renan mintegy a maga és munkatársainak fegyelmezésére a nagy munka küszöbén kitűzött. Philologiai elveit alig ismertethetném jobban, mintha ide iktatom a Corpus bevezetésében (XII. l.) olvasható methódikai gyöngymondatok közül az egyiket, mely fölé bátran írhatnók e czimszót: »*Renan mint philologus.*«

»Nova aetas — úgymond — ab integro his studiis nata nobis videtur, et maturitatis, ni fallimur, signum est, quaedam in conjiciendo sobrietas, hariolatione exclusa« . . . és tovább: »Apage ergo monstra illa, portentosas dico interpretationes, quae mira atque inaudita tradebant, ut scriptores harum inscriptionum tribus Anticyris capita insanabilia habuisse viderentur. Hic nihil invenies, quod non simplex, quod non obvium, quod non epigraphices graecae et latinae legibus consentaneum sit.«¹⁾

¹⁾ V. ö. Maurice Vernes czikkét Renanról a *Revue inter-*

Könnyen érthető, hogy a »Corpus« különböző szakaszain, a munkatársak képességének s avatottságának mértéke szerint a bevezetőleg hirdetett vezérelvek nem egyenletesen érvényesülnek. Legtökéletesebb lesz valószínűleg a phoenikiai és héber rész. Sok kifogást tettek külföldi szakértők a sábai sectio eddigi füzeteiben található magyarázó jegyzetek ellen.

S már e tény is, hogy soha a sémi epigraphia kérdései oly sűrűen vitatás és eszmecsere tárgyát nem képezték, nem legcsekélyebb hatása a Corpus kiadása kapcsán támadt tudományos mozgalomnak.

Mig a régóta ismert, egyébült már kiadott és mindenféle magyarázási kísérleten már untig keresztülment s ennélfogva a végső szóra megérett feliratok egyszerűen a Corpus-ba bekebelezhetők, addig a gyűjtemény számára megszerzett, eddig teljesen ismeretlen, mert csak legújabbkori utazások alkalmával megkerített feliratokat vagy feliratsoportokat a dolgozótársak gyakran a keleti tudományokat szolgáló francia folyóiratban, a *Journal asiatique*-ban szokták külön értekezésekben legelső magyarázatnak alávetni, hogy ily módon netalán eltérő vélemények alkalmat találjanak a nyilatkozásra és a Corpus-ban közlendő definitív értelmezés annál biztosabb alapon álljon.

A Renantól teremtetett vállalat ilyképpen sok oldalról szolgált ébresztőül, gyűjtőpontul a sémi palaeographia terén és így közvetve nagybecsű szolgálatot nyújt az ókor történelmének. Mert hiszen ennek javára gyűlnek egybe a *Corpus*-ban a legfontosabb s leghitelesebb okiratok és alapos philológiai feldolgozásuk által ott érnek meg arra, hogy a történettudomány tétovázás nélkül fordíthassa a maga céljaira, az emberiség ős multjának felderítésére, a fölötte elterülő homályosság eloszlatására.

A *Corpus* keletkezését joggal ünnepli az orientalis tudomány mint a leghatalmasabb lépést, melyet Gesenius óta a sémi régiségtudomány terén tettek, Renant, a vállalat

---

nationale de l'enseignement XII. kötete (1892.) novemberi füzetének 387—395. lapjain.

megindítóját, szervező lelkét és legbuzgóbb munkását, mint azt a férfiút, kinek nevével a tudomány e haladása egybekapcsolva van. »Az Ön neve — így szólítja meg őt *Berger Philippe*,¹⁾ most utódja a *Collège* tanszékén — az írás történetéről szóló munkájában, melyet mesterének ajánlott, »az Ön neve legelső sorában tündököl azon tudósoknak, kik az írás fejlődő alakulásait a különféle népeknél tanulmányozták és azok törvényeit megállapították. A phoenikiai epigraphia, az írás történetének e csomópontja, különös hálára van kötelezve Önnek. Onnek köszöni azt a biztosságot, mely által tudományá vált, ugyanazon czimen mint a görög és latin epigraphia.«

S e ponthoz elérkezve, még a saját tudományos viszonyaink szempontjából sem volna minden tanulság nélkül elmélkednünk e rendkívüli jelenségről: hogy az az ember, ki lelkének merész szárnyalásával a gondolkodás legfenségesebb köreiben mozgott, kinek tolláról egész Európa mohón leste amaz ékes hirmondást, melyet a szellemi világ beláthatatlan magaslatairól hozott kortársainak, legjobban a phoenikiai *betű* mellett érezte magát, legboldogabbnak, midőn fáradságos palaeographiai tanulmányai során egy új szót fedezhetett fel, a *nyelv* egy ismeretlen *szerkezetét* fűrészlhetette ki.

Valóban, azon becsülés s méltánylás, melyben Renan a keleti régiség nagy problémáit és részletes apróságait részesíté, azon lelkiismeretesség, melylyel ő maga ezek tanulmányára adta magát, azon lelkesedés, melylyel az irodalomban és a tanszéken reá buzdított, azon súly, melyet hazájának műveltsége szempontjából reájuk helyezett, fenszóval hangozó tanúbizonyság a tudomány e csoportjának nagy hivatása mellett, de egyszersmind intő szózat is, hogy a tudomány nagy rendszerében *mi* is megadjuk neki az őt megillető helyet.

---

¹⁾ *Histoire de l'écriture dans l'antiquité* (Paris 1891.).

III. KÖTET.

Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i>	
r. tagtól	Ára 10 kr.
Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i>	
<i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i>	
t. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. <i>Pauer Imre</i>	
tisz. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i>	
rendes tagtól	» 20 kr.
Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollós</i>	
<i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

Emlékbeszéd Zsoldos Ign. r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i>	
l. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i>	
<i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. <i>Mihalkovics</i>	
<i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
I. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i>	
t. tagtól	» 10 kr.
I. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
I. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i>	
r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i>	
lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i>	
t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i>	
r. tagtól	» 40 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy</i>	
<i>Károly</i> tagtól	» 10 kr.

IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	> 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	> 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	> 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett, Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	> 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	> 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	> 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	> 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	> 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	> 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	> 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	> 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádza Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	> 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Emlékbeszéd Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	> 20 kr.
X. Emlékbeszéd Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i>	> 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 3. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PANČIĆ JÓZSEF

KÜLSŐ TAGRÓL.

(PANČIĆ ARCZKÉPÉVEL.)

KANITZ ÁGOST

I. TAGTÓL.

*(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. deczember 18-án tartott
összes ülésén.)*

Ára 40 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

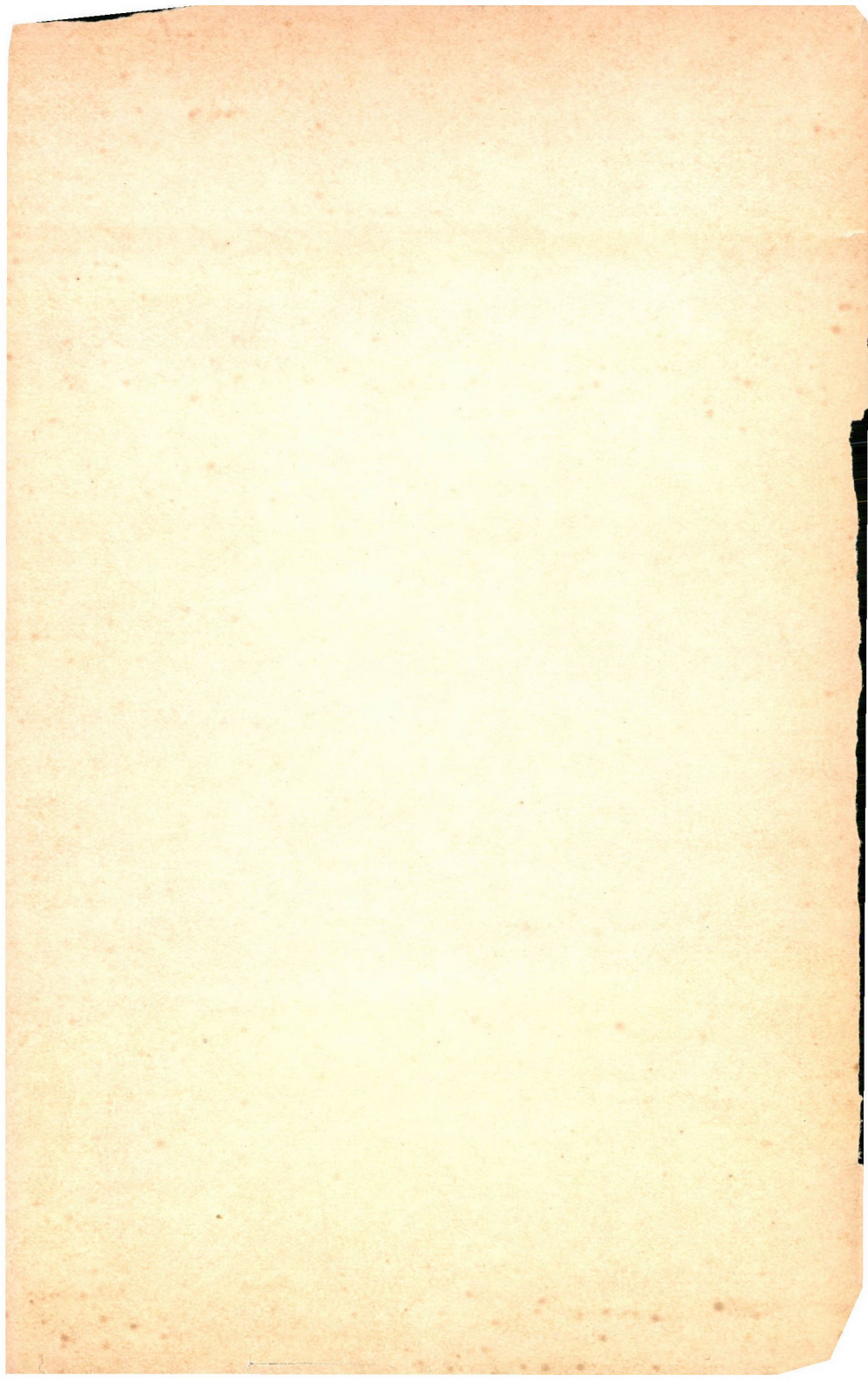
I. KÖTET.

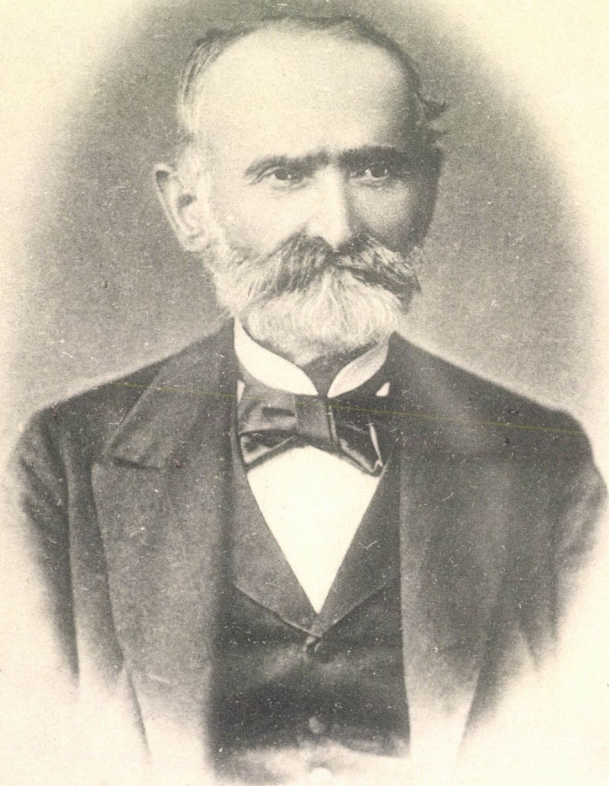
I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

Donald Henderson

PANČIĆ JÓZSEF.

EMLÉKBESZÉD
PANČIĆ JÓZSEF

külső tagról.

(Pančić arczképével.)

KANITZ ÁGOST I. tagtól.

(Olvastatott az Akadémiának 1893. decz. 18. tartott összes ülésén.)

Régibb honi botanikusaink utánzásra méltó, de el alig ért ideálja *Kitaibel Pál* volt; nevének varázsa, nyomtatott díszmunkája, az irodalomban elszórt számos adatai és kéziratban maradt nagyszámú dolgozatai egy növénytani iskolának szolgáltak alapul és buzdítóul, mely majdnem két emberöltőn át a legjobb botanikusokat nyújtotta a hazának; e mellett tanúskodnak (eltekintve *Kitaibel* számos kortársaitól) *Haberle*, *Baumgarten*, *Sadler*, *Láng*, *Rochel*, *Heuffel*, *Wierzbicki*, *Sándor*, *Dorner*, gróf *Zichy János*, *Kováts Gyula*, *Brassai*, *Haynald*, *Fuss* és mások nevei.

*Kitaibel*nek *Waldstein* gróffal¹⁾ kezét fogva kiadott »*Plantae rariores*«-ét csak nagyon kevesen látták, de növényei és kutatásainak eredményei össze voltak foglalva *Willdenow* *Species plantarum*-ában, *Persoon* *Enchiridium*-ában és ezek alapján magyarul a *Diószegei-Fazekas*-féle Magyar Fűvészkönyvben, későbbi eredményeivel együtt pedig talán a legtöbb *Schultes* *Oesterreich's Florája* II. kiadása és *Reichenbach* *Flora excursoria* című olcsó és könnyen hozzáférhető

¹⁾ *Kanitz*: *Kitaibel* és hátrahagyott munkái. Budapesti Szemle XVIII. 1863. 145—153. — Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Halle, 1865. 93—129.

férhető könyveiben volt található. Budapest vidékén *Sadler* Pestmegye florájának első kiadása, Pozsonyban *Endlicher* Flora Posoniensis-e, Erdélyben *Baumgarten* enumeratio-ja tettek jó szolgálatot *Kitaibel*-féle szellemben. Messzire vezetne, ha ezzel az alkalommal *Kitaibel* működésének a növénytani irodalomban továbbterjedéséről még bővebben beszélnék; de habár egy vagy más colossalisabb munkában, pl. *De Candolle* Prodromus-ában avagy a regensburgi kir. növénytani társaság emlékkönyveiben vagy más helyen *Kitaibel*nek egy-egy új faja fölbukkant,¹⁾ mégis mindenki meg volt arról győződve, hogy a *Kitaibeltől* hátrahagyott kéziratokban még ennél sokkal több kincs van elrejtve.

A *Kitaibel*-féle kéziratokat akkor ugyan nagyon kevesen forgatták, de azért annak a híre, hogy kéziratok, és pedig nagy számban, maradtak vissza és őriztetnek a Nemzeti Muzeumban, a haza legutolsó zugában lakó botanikusig el volt terjedve. Mily valóban helyes alapja volt ennek a »mendemondá«-nak, arról volt alkalmam meggyőződni, midőn immár több mint harmincz év előtt magam is lapozgattam *Kitaibel* kézirateit és azoknak egy-egy részét, kár, csak kivonatosan közölhettem. Sajnos, de alig van remény arra nézve, hogy azok valamikor teljesen kiadva legyenek.

Egy nagy természetbuvár alakja tárult föl előttem, a ki nem csak a haza flórájáról, hanem annak geographiájáról, mineralogiájáról és geológiájáról s itt különösen ásványvizeiről, sőt részben a faunájáról is sok, de igen sok nagybecsűt jegyzett föl pontos és nagyterjedelmű úti naplóiba, továbbá a kormányhoz intézett beható jelentéseibe, a melyekben a haza természeti kincseinek értékesítéséről is elég tájékozottan nyilatkozott.

Egy vagy más kedvencz tanítványnak ezeket, habár csak távolról is, bizonyosan megmutatta *Sadler* egyetemi tanár és nemzeti muzeumi őr, a kinek őrizetére volt bízva *Kitaibel* tudományos hagyatéka és ennek hatása alatt ki-ki tervezgette magának növénytani életföladatait, és valóban nem egy orvos, gyógyszerész, tanár, pap stb., gondteljes és

¹⁾ *Kanitz*: *Kitaibel* i. h. 149. — Versuch sat. 116—117.

nehéz kenyérkeresete mellett, a szabad időben, vagy hivatalos vagy hivatásból kifolyó utazása alkalmával, erejéhez mérten hozzáfogott a haza növénytani átkutatásához.

Legyünk őszinték, az a negyven év, *Kitaibel* halálától (1817) *Heuffel* haláláig (1857), a haza botanikai átvizsgálására nézve nem volt eredménytelen, habár többnyire nagyon szerény viszonyok közt élő magánemberek próbálkoztak ezen a téren. Ők vetették meg *Kitaibellel* együtt a növényismeret biztos alapjait hazánkban, nekik jut ki az érdem oroszlan-része abból az időből, mikor azt akarták elhitetni, hogy a haza növénytani átkutatására nézve külföldiekre szorúl. És elég sajátságos, ehhez az iskolához, vagy ha úgy tetszik irányhoz, tartozó férfiaknak talán legkiválóbb alakja, a ki már a második nemzedékhez számítható, nem is a hazában, hanem a hazán kívül, külföldön tudta a *Kitaibel*-féle tradíciókat oly fényesen conserválni, érvényesíteni és modern irányban továbbfejleszteni, hogy új (adoptív) hazájának a szó legteljesebb értelmében *Kitaibele* lett és hogy a kisebb ország szűkebb kereteiben mindazt valóban véghez vitte, a mit *Kitaibel* tervezett és csak részben végezhetett.

Mert az őt őszintén bámuló és tisztelő polgártársainak, igaz! lépésről-lépésre tőle nagy szivóssággal és ügyszeretettel kieszközöltött áldozatkészsége; az a nagy szerencse, hogy aránylag magas életkort elérve, majdnem utolsó lehelletéig lankadatlan munkaerővel birt és határtalan lelkesedése, odaadásteli ügyszeretete, nagy tapasztalata és tudománya mindvégig nem hagyták el, azt eredményezte, hogy Szerbiának szépen rendezett muzeuma első sorban az ő gyűjtési eredményeit tartalmazza, a melyek nagybecsű, nyomtatásban megjelent dolgozatokban a tudós világnak hirdetik, hogy az egykori horvát katonai határőrvidék szülöttje, a budapesti tudomány-egyetemi orvosi kar egykori tanítványa és doctora, *Heuffel*nek addictusa, *Pancíc József*, ki a magyar hazában is mindvégig botanizált, a hazára is fényt árasztott, midőn új hazáját fényesen illusztrálta.

Bármily öröndetes ez a körülmény, nem mint rendkívüli kivétel szerepel mivelődésünk történelmében, mert attól az időtől kezdve, hogy báró *Batthyányi Boldizsár*

vendégszeretete és barátsága *Chusius Károlyt*, kora legjobb floristáját, abba a helyzetbe juttatta, hogy a gombaismeret szülőhelye Magyarország legyen, Magyarország kiváló botanikusokat szolgáltatott a külföldnek: *Hedwig*, *Endlicher* nevei, a Balkánfélsziget északi részének floristikai átkutatója, ha többet nem mondok is, elég tanúság a mellett.

Botanikai tekintetben a könyvnyomtatás föltalálása óta Magyarország mindig lépést tartott a többi Európával; volt talán egy-egy idő, a mikor erőlködni kellett, hogy ne maradjon hátra, de a mikor a kitűzött végcélzt mások elérték, Magyarország sem volt soha hátul. Különben másutt sem ment ez mindig egyenletesen, biztos vagy gyors léptekkel.

Bárhogy vegyük pedig a dolgot, a velünk szomszéd Kelet botanikai átkutatása körül a magyar botanikusok is szereztek érdemeket és azokat tőlük elvitatni nem lehet.

Mily hiányos lett volna Románia floristikája gyermekkorában, ha *Czihac*-ot (*Ziehhack*) nem segíti a marosbogáti születésű *Szabó József*; mennyire ismerték volna a Balkán flóráját a bolgár fejedelemség létrejötte előtt, ha *Frivaldszky Imre* nem áldoz, *Janka Győző* nem lelkesedik, de mit tudna az egész botanikus világ Szerbiáról, ha a horvát tengerpart szülőltje, a budapesti tudomány-egyetem egykori tanulója, *Pančić József* nem működött volna ott tovább mint egy emberöltőn oly nagyszabásúan, mint nálunk nagy hazánkfia *Kitaibel Pál*. Szerencséjére olyan korban működhetett, midőn még Szerbiában is nem járt nagyon nagy nehézséggel a nyomdafestéket igénybe venni, mert volt ott néhány könyvet nyomtató műhely, de kevés a ki ott végzendő munkát bízott volna reá, és azért sokkal kedvezőbb volt helyzete mint *Kitaibel Pálé*, a kinek roppant tömeget tevő megfigyelései még most is, száz év múlva, hogy azokat írni kezdette, a Nemzeti Muzeumban jórészt kiadatlanul hevernek, csak kevéstől használatnak, holott *Pančić* legalább legbecsesebb dolgait mind kiadhatta ő maga. Mennyire haladott a világ. A mikor *Kitaibel* működött, nálunk censura, a napoleoni háborúk és az ezekkel járó nagy pénzügyi szűke voltak a tudományos munkák kiadásának is nagy hátrálói; Szerbiában pedig ugyanakkor alig szabadultak föl

a török járom alól és az egész goszpodárságban még egyetlenegy népiskola sem létezett. Mikor *Pančić* Szerbiába ment, akkor nem rég alakult volt meg a Szerb Tudós Társaság, de azért még a szerb királyság megalapításáig is a könyvnyomtató műhelyeket a két kéz ujjain lehetett felsorolni!

Ilyen helyen, ily körülmények alatt a tudománynak igazán jó szolgálatokat tenni, a tudomány minden művelője, a tudomány minden barátja részéről az osztatlan elismerést érdemli meg. *Pančić*nak pedig a botanika terén oly nagyok az érdemei, hogy addig, a míg Európa flóráját a mostani irányban fogják művelni, neve azzal elválaszthatatlan, miután egy oly országot ismertetett meg, a mely az ő fáradozása nélkül a szó teljes értelmében egy valódi terra incognita volna.

I.

A tekintetes Akadémiának azt a kegyes megbizását, hogy *Pančić Józsefről* magas színe előtt megemlékezzem, mely hálával fogadtam.

A nem közel multból ifjúkori emlékek csillámlottak föl, midőn a fölszólítást vettem; valóban örvendettem annak, hogy egy nevezetes flóristát méltathatok és ezzel az alkalmammal oly küzdelmeket és törekvéseket vázolhatok, a melyekhez hasonlók nálunk a hazában, nem épen elszórva, majdnem száz év óta léteznek.

*Pančić József*¹⁾ Bribirben (Ugrinban), az egykori horvát-szlavon katonai határőrvidék likai ezredének a ten-

¹⁾ *Kanitz*: Geschichte der Botanik in Ungarn. Hannover, 1863. 128—129. — Versuch etc. 209—210. — Magyar Növénytani Lapok. XII. 1888. 40—42.

J. M. Žujović: Le docteur Josif Pančić. Extrait des Annales géologiques de la péninsule Balkanique. Belgrade, Imprimerie d'État. 1889. 13 pp. 8°.

M. M—é Prof. Dr. Josif Pančić. Glasnik etc. Zagreb, III. 1888. 154—160.

B. S. (Bogoslav Šulek?): Dr. Josip Pančić, Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. IV. U Zagrebu, 1889. 132—165.

gerparthoz tartozó egyik falujában, 1814. április hó 17-én született. Szegény szülők gyermeke volt. Atyjának fivére *Gergely*,¹⁾ ki mint goszpicsi ezredplébános, zengi egyházmegyei archipresbyter és később prépost is, jó anyagi helyzetben volt és a kit jótékonyágáért még ma is áldanak azon a vidéken, magához vette a kis Józsefet és előbb a maga szeme előtt az elemi iskolába, később pedig (1824—1830) Fiumében a gymnasiumba, Zágrábban (1830—1832) a philosophiára járatta, a mikor pedig életpályát választott, Pestre küldötte, hol orvostudományi tanulmányait meg is kezdette, be is fejezte.

Inauguralis dissertatiója a növénytan köréből volt választva, czíme: »Taxilogia Botanica« (Pestini, Typis Jos. Beimel 1842. 4 számozatlan, 22, I, II. 2 old., III—V, 2 sz.-zatlan l.); tehát a »systematologia«-val foglalkozott, három fejezetben; az elsőben a növénytan történelmének rövid áttekintését adja, különös tekintettel a systematológiára (2—19. l.), a methodus analytikát, melyet később saját munkáiban oly ügyesen juttatott érvényre, itt csak föltételelesen dicséri;²⁾ a másodikban a species, subspecies, varietas, subvarietas, genus és ordo fogalmait adja (19—22. l.), fajfogalma, a mint a részletezések mutatják, nem épen a legszilárdabb, habár az akkori botanikusok zömének nézeteivel nagyban egyezik; a 3. fejezet *Tournefort* (I. l.), *Linné* (II.

Ziv. J. Jurišić: Dr. Josif Pančić 1814—1888. Pančić: Flora u okolini Beogradskoj etc. Flora agri Belgradensis ed. sexta. U Beogradu, 1892. V—XIII., de már az 5. kiadás első X ll.

Žujović J. belgrádi főiskolai tanár úr ritka szívességgel adott több hozzá intézett kérdésre kimerítő választ; *Mostits Milanné Pančić Milica* úrnő, boldogult tagtársunk leánya, kérésemre szintén több érdekes adatot bocsátott rendelkezésemre, fogadják mindketten meleg köszönetemet. Köszönettel tartozom még *Brusina Spiridione* zágrábi tud. egyetemi tanár, *Kostrenčić Iván* zágrábi tud. egyetemi könyvtárnok és *Kassics Károly* csanád-egyházmegyei plébános uraknak, a kérésemre közölt adatokért.

¹⁾ Szül. Bribirben, 1780. június 11-én, meghalt Goszpicsban, 1865. június 7-én.

²⁾ Methodus ista, quae pro primo studio aliqua commoda offert, pro expertioribus botanophilis amplius non valet l. c. 11.

2. l.), *de Candolle*, *Jussieu* (III. l.), *Reichenbach* (IV. l.), *Oken* (V. és a 7. számozatl. l.) rendszereit tünteti föl. Habár *Endlicher* »Genera plantarum«-a már két évvel a dissertatio előtt be volt fejezve, azt csak a történelmi áttekintésben említi föl röviden (19. l.). Úgy látszik, az *Oken* rendszere imponált akkor leginkább Budapesten; kétségtelen, hogy természethistoriájának sok kötete és szép atlasza sok barátot szerzett, ha kevesen tudtak is természetbölcséleti gondolkörébe belehelyezkedni. Vajjon *Sadler*, mint sok más esetben, ebben is egyenesen befolyásolta a szerzőt,¹⁾ nehezen dönthetni el. A dissertatio némileg azt a hatást kelti, mintha *Sadler*nek csonkán maradt »Institutionum Botanicarum pars prior«-jának²⁾ egy részét alkothatná. A »védendő« thesisek között nem egy van, melyet *Pančič* vagy fiumei tanulói emlékeiből kedvelt,³⁾ vagy később is komolyan helyesnek tartott,⁴⁾ de sajnos egyetlenegy sem található, a melyből a későbbi botanikusra lehetne következtetni, mi annál is inkább

¹⁾ *Kanitz*: Versuch etc. 159—161. A külföldön egykor sok helyt divó szokást, hogy az illető szaktanár írta meg a dissertatiót, a disputaló, illetőleg thesis-védő helyett, nálunk is mutat nyomokat, így nevezetesen kétségtelen, hogy *Winterl* (l. *Kanitz*, Versuch etc. 58—59.) előadásainak egy része dissertatiókra fölosztva jelent meg nyomtatásban, így *Sadler* is (l. i. h.) a magyar flórára vonatkozó előmunkáinak egyes részeit engedte át tanulóinak hasonló czélra. A szűkös pénzviszonyok mellett ezt a kiadási módot is választották.

²⁾ *Institutionum Botanicarum pars prior continens glossologiam, systematicam et phytographiam botanicam*. Pestini, 1834. Typis Nob. Trattner-Károlyianis. 128 pp. 8°. Sokáig azt tartottam, hogy ez a Nemzeti Múzeumban 1913. Quart. Lat. alatt őrzött mű kiadatlan. — Mult évben volt oly szíves *Wolff János* kolozsvári gyógyszerár-tulajdonos az eddig előttem teljesen ismeretlen könyvvel engemet megajándékozni, collationálván példányomat a Nemzeti Múzeum kéziratával, meggyőződtem arról, hogy négy (120—123.) §. hiányával az egész kézirat, a mennyiben az a glossológiát felöleli, ki van nyomtatva; a második caputból, mely a »Systematica sive Taxonomia botanica«-t tartalmazta volna, a kéziratban nem találtam semmit. De a mi fenmaradt, eléggé tájékoztat *Sadler* tanításáról.

³⁾ *Natatio in aqua* 15—20 gr. R. princeps homini sano gymnas.

⁴⁾ *Libri therapeutici in usum populi conscripti nunquam utiles.*

Medicus se curans, male curat.

Medicus, ut poeta, nascitur.

föltünő, mert Pest és Buda környékén akkor már igen szorgalmasan botanizált.

Pančić dissertatiója is visszatükrözi némileg azt a szellemet, melyet *Sadler* Budapesten táplált és mely tanuló körében uralkodott. Akkor egy magyar flórának a megírása minden botanikust foglalkoztatott és Pesten is nem egyszer volt arról, különösen *Sadler* körében, szó.

Orvosdoctorrá való avatása után átment *Pančić* Budára és ott az egyik gyógyfürdő közelében megkezdette orvosi működését; patiensei a közeli piacz egynéhány zöldségárásnői voltak. Az anyagi eredmény nem volt fényes, mert egy egész hónapi keresete harmincz garas volt. Abban az időben a *Hoffmann*¹⁾ és *Maderspach* családok Ruszkabányára egy oly házi tanítót keresvén, ki egyben orvos is, *Pančić*-ban találták az erre alkalmas egyént, kifizették tehát adósságait és levitték oda messzire a haza déli részébe, az oláh-bánáti határörvidékre Ruszkabányára, Hunyadmegye közelébe, nem nagyon távol a Retyezát tövétől.

Mint sok év mulva maga is említette, két boldog évet töltött ott a bányatulajdonosok és bányatisztek társaságában.²⁾

A természeti kincsekben gazdag vidéken ottidőzése alatt sok tanulást gyűjtött, mi későbbi tanulmányainak irányára nézve lényeges befolyással volt, mert nem csak a bányászat oly érdekes viszonyaiba nyert némi betekintést, hanem Ruszkabánya környékét és annak szomszéd hegyeit majdnem minden nap meglátogatta, sőt gyakran távolabbi vidékekre is kirándult, a hátszegi völgybe, a bánáti havasokra, Mehádiára, a Kazán környékére, Csiklovára (hol *Wierzbickivel* botanizált), a homoksivatagra Versecz és Ku-

¹⁾ Den 5. Juli nach Mehadia.

In dem Gebirg Málá Ruszka hat Hoffmann, ein Oberlieutenant ein ungemein mächtiges Lager von Eisenerz, welches 0'84 Eisenerz gab, entdeckt, welches er baut. Es ist ihm eine bisher unbenutzte Waldung zugetheilt worden. Kitaibel Iter Banaticum a. 1805. MSS. saec. XIX. Mus. Nat. Hung. Quart. Lat. 494.

²⁾ *Pančić J.*: Zur Moosflora des nordöstlichen Banates, Verhandl. der k. k. zool.-bot. Gesellsch. XI. 1861. 93.

bin között. Gyakori kirándulásai alkalmával társa volt az ottani római kath. plébános *Vuchetich Ferencz*,¹⁾ kivel a botanizálást megkedveltette és ki azután szintén élte alkotmányáig a növénygyűjtést folytatta. Sok, igen sok, érdekesnél érdekesebb növényt gyűjtött. Két év alatt megismerkedett a *Kitaibel*-féle fajokkal, mi őt előkészítette egy addig majdnem ismeretlen szomszéd országnak átkutatására, a melyben ezek közül a fajok közül sok tenyészik és soknak épen ott van elterjedési centruma.

A kritikai fajokra nézve a szomszéd Krassómegye híres botanikus főorvosa, dr. *Heuffel János* tanácsát kérte ki és nyerte meg.

A Ruszskabányán és az északkeleti bánság más helyein 1845. tavaszán gyűjtött mohokat a nagytekintélyű *Ernst Hampe* Blankenburgban determinálta és ezek a determinációk az első adalékok az egykori Bánóság, helyesebben a mostani Krassó-Szörénymegye bryologiai ismeretéhez.²⁾ Köztük egy új faj is volt: *Angstroemia banatica Hampe*.³⁾

¹⁾ A nemes csenei Vuchetich-családból származó V. Ferencz horvátországi Brindelben 1811. aug. 19. szül. Hittudományi tanulmányait Temesvárt végezvén, u. o. 1835. aug. 18. szenteltetett áldozó pappá a nagynevű Lonovics József csanádi püspök által. Krassován, Verseczen, Temesvárt káplánkodott és 1838. szeptember havától 1884. márczius hó végéig Ruszskabányán működött mint plébános »híven, pontosan, üdvösen« és hazafiasan. 1849-ben egy cs. kir. lovassági kapitány őt és Maderspach Francziska asszonyságot 25—25 botütésre ítélte, mfg az a hazafias asszonyságon végre is hajtattott — több történelmi könyvben ez meg is van örökítve, — V. csak papi ruhájára való hivatkozással menekülhetett ez alól meg, de katonai fedezettel Temesvárra kísértetett és augusztus végétől december 21-ig belebezve maradt. V. 1889. június 6-án halt meg Ruszskabányán. Értékes herbariumát, mely a Ruszskabányán és vidékén gyűjtött növényeket tartalmazza, 1878. febr. 20-án a délnagyarszági természettudományi társulatnak ajándékozta (Természettudományi Füzetek II. Temesvár, 1878. 31., 53.), mely azután sietett (i. h. 165—182.) a fajok lajstromát *Vuchetich-herbarium* cím alatt közölni.

²⁾ *Pančić J.*: Zur Moosflora des nordöstlichen Banates. Verhandl. der k. k. zool.-bot. Gesellsch. XI. 1861. 93—96.

³⁾ *Ernst Hampe*: *Angstroemia* (*Dicranella*) *banatica*. Oesterr.-Bot. Zeitschr. XI. 1861. 154—155.

1845-ben elhagyta Ruszskabányát. Rövid időre látogatóba haza rándult Likába és azután Bécsbe ment, hol a Magyarországon, Erdélyben, Horvátországban, Stiriában és az ausztriai főherczegségben több év alatt összegyűjtött elég terjedelmes herbariumát az udvari növénytárbeliekkel összehasonlította és *Endlicher* előadásait hallgatta. Bécsben megismerkedett *Vuk Stefanović Karadžić*sal, ki őt dr. *Jovan Stejić*hez, a szerb fejedelemség közegészségi főnökéhez ajánlotta.

1846. június 30-án érkezett *Pančić* Belgrádba, új hazájának fővárosába. Nemsokára Jagodinába ment, hol előbb mint gyári orvos, 1848. január 27-től kezdve pedig mint a jagodinai kerület szerződéses főorvosa működött, de már ennek az évnek vége felé, november 24-én, ugyanebben a minőségben Kragujeváczban volt. Mióta Szerbiába került, szorgalmasan gyűjtötte és észlelte ott a növényeket. A nép ennek a célnak elérésében melegen támogatta. Igen természetes, mert akkor, mikor *Pančić* Szerbiába jött, Szerbia lakosai majdnem egészen még ősi eredetiségökben voltak és így még finom érzékek volt a természet iránt. A csekély igényű nép vályogházai száraz hársfaháncsossal voltak bevonva ¹⁾ és szénafödéllel födve. Kevés külső segélyre volt a lakóknak szükségök és a gyéren elszórt, kevés házból álló, de több kilométerre elterjedő falvakban többnyire csak egy mesterember, a kovács lakott, a ki a szerszámot csinálta. A férfinép házakat, ekét, szekeret, a vonó állatok számára jármot maga készített, az abroncsot a hordókra maga verte és a nyers bőrből a lábbelit is maga szabta. A ruházatot a fáradhatatlan nők sok helyt még ma is magok szabják és varrják, miután megelőzőleg a gyapjúból és kenderből szálakat fonnak, azután vásznat és posztót szőnek, sőt pirostító buzérrel meg is festik. Az egy sön kívül pedig minden tápanyagot maguk nyernek a földből. És a mikor még a sok üldözés és menekülés résen tartotta azt a sok ifjú és vén

---

¹⁾ *Leopold von Ranke*: Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert. Sämmtliche Werke. Zweite Gesamtausgabe. XXXIII. Band. Leipzig, 1879. Viertes Capitel. 35. sk. II.

embert, mennyiszer volt az erdős hegyek rejtekeiben a fák és bokrok ismerete a magányban a hosszú unalom úzóje; hányszor nyújtották a vadon termő növények az egyetlenegy tápanyagot, üdítő vagy gyógyító szert. A kora tavasztól a késő télíg érintkezésben voltak a növényvilággal és a vegetatio első hajtásai épen úgy szerepelnek mint a lomb, a virágok, gyümölcsök, a magvak, a fák kérge és tuskói. Alig van a népélet egy víg vagy szomorú vagy életbevágó jelensége, a melyben növények kisebb-nagyobb szerepet nem nyernének; a szerb szokások, a szerb népdalok tanúskodnak erről.

Érdekes új légkörbe jutott *Pancíč*. A nép bizalommal volt iránta és ő is ennek a derék és eszes népnek kezdettől fogva őszinte híve volt.

Szerbia flórájáról akkor, a mikor ő oda érkezett, keveset tudtak Európa botanikusai.

Azóta, hogy a Nürnbergből származó *Stephan van Hausen* in Servia sive Moesia superiore sub Belgrado 1579. vagy 1580. márczius havában egy virágzó sáfrányt talált, melyet *Clusius Károlynak* adott, ki azt (*Rariorum Plantarum Historia Lib. II. 206. l.*) *Crocus vernus latifolius flavo flore* phrasissal vezette be a tudományba és mely mai nomenclaturánk szerint *Crocus aureus Sibthorp et Smith* (*C. moesiacus Gawler*); — több mint 250 év múlt el, míg ott megint valaki néhány növényt gyűjtött, a melyeknek nevei és lelőhelyei csak a negyvenes évek első harmadában jöttek nyilvánosságra; mert, sajnos, *Kitaibel Pálnak* Szerbiára vonatkozó 1800. július 19. naplójegyzetei ismeretlenek maradtak.¹⁾

¹⁾ *Kitaibelnek* »bánsági naplói« (Nemz. Múz. MSS. saec. XIX. 494. Quart. Lat.) között van egy, mely mint az 1810. évről szóló szerepel, de melyet a szakértő, a benne használt nomenclatura szerint azonnal mint a sokáig elvesztettnek tartott 1800. évi naplót ismeri föl. Ebben vannak az első Szerbiára vonatkozó postclusiusi adatok, a melyekről nem tudott senki semmit sem.

Álljanak ezek már most itt:

Dubova ist unter der Veteranischen Höhle unweit vom linken Ufer der Donau, wo die abfallenden Gebirge eine kleine Fläche lassen.

Oberhalb und unterhalb, besonders aber oberhalb, ist die Donau

Osszesen vagy hatvan növényt ismertek Szerbiából, mikor *Pančić* oda érkezett;¹⁾ ezek közül a *Friedrichsthal* és a *Viquesnel* geologustól gyűjtött növényekről azt is tudták, hol szedték gyűjtőik, ellenben *Ami Boué* csak elvétele közölte a lelőhelyeket, mi annál is inkább különös, mert 1836-ban Szerbián, Maczedonián át föl az Athos hegyig az épen említett ritka ügyességű *Friedrichsthal* lovag volt botanikus kísérője.

Ezek a nagyon hiányos adatok és a földrajzi alakulás alapján kockáztatta *Grisebach* göttingai tanár, kit sokáig méltán tartottak a rumeliai flóra legelső szaktekintélyének, azt a nézetet, hogy Szerbia a botanikusoknak nem látszik sokat ígérni: botanicis non multum promittere videtur.²⁾

Pančić Szerbiában is azon volt, hogy a külföldi botanikusokkal összeköttetésben maradjon vagy velők összeköttetésbe jusson. Az első időben leginkább *Sadler*hez Pestre

---

zwischen hohen Felsenwänden eng zusammengepresst und fliesst daher sehr schnell.

Die Waldungen sind beiderseits schlecht, eigentlich ein Gestrüpp aus Hainbuchen, Karpanicza, Ornus, Avellana, Pyrus communis und Malus, Cornus mascula und sanguinea, Cotinus, Ulmus suberosa et effusa, Tilia europaea, Vitis vinifera, Hedera Helix, hie und da, besonders auf der türkischen Seite mit vielen weissen Linden (= Tilia argentea Desfontaines) gemischt, unter Populus alba, Salix alba.

Vom Trajan'schen Weg ist nur wenig übrig, hie und da ist alles weg und an mehreren Stellen ist das Ueberbleibsel kaum $\frac{1}{2}$ Schuh breit und doch müssen Menschen unter den steilsten Felsenwänden, die tiefste Donau unter den Füßen, Schiffe darüber hinaufziehen.

An der Trajan'schen Tafel, die schon grössten Theils unleserlich, verkratzt, verschmiert, mit Russ angelaufen ist, wuchsen Centaurea atropurpurea, Silene Saxifraga, Alyssum Csikloviense (= A. edentulum W. K. *Pančić*: Flora Knež. Srbije 143).

¹⁾ Leszámítva tizenöt kétest, melyet *Pančić* a Verzeichnissban (l. 11. l.) szintén megemlíti, de melyhez ő első alkalommal nem tudott a maga részéről lelőhelyeket felsorolni és később is minden szorgos keresés daczára sem találhatott meg Szerbiában; továbbá bele nem számítva Kitaibelnek épen most említett és itt először közölt ismeretlenül maradt adatait.

²⁾ *Grisebach*: Spicilegium Florae rumelicae et bithynicae. Vol. I. Brunsvigae, 1843. VII.

és *Heuffel*hez ¹⁾ Lugosra fordult; miután az előbbi nemsokára meghalt, jó ideig csak *Heuffel*lel levelezett, neki küldött egy terjedelmesebb jelentést a jagodinai kerület vegetatiójáról, vele közölte az első időben gyűjtéseit és kételyeit, de a levelezés alig volt nagyon élénk; nem emlékezem, hogy *Heuffel*nél, ki később férje levelezéseit megsemmisítette, sok *Pančić*-től írott levelet láttam volna, de arra bizonyosan emlékszem, hogy *Pančić* levelei terjedelmesek voltak. A levelezés és a szárított növények elküldése akkor nem ment oly könnyen mint most, mert egyrészt a forgalmi nehézségek és különösen a küldeményeknek még postai úton való kézbesítésének bizonytalansága, másrészt a levél- és csomagviteldíj drágasága a szűkebb anyagi viszonyok között levőket nem egyszer akadályozták, hogy kedvök szerint levelezzenek.

Mindazon időkg, mikor a nemzetközi és belföldi postaforgalomra a nagyobb könnyítések életbe léptettek, a panasz a postára és forgalmi nehézségekre igen gyakori, az egyik *de Visian*hoz intézett levelében (1857. ápr. 30.) a fölött panaszol *Pančić*, hogy egy növénycsomag Lugosról Belgrádba, tehát 36 mértföld távolságra, nyolcz évig volt úton, a nélkül, hogy azt megkapta volna, másszor megint igéri, hogy a növénycsomagot mielőbb elküldi, nehogy az a Dunagőzhajózás megszüntetése miatt a jövő tavaszig elmaradjon, a mikor azt megint megnyitják.

Némelykor kedvezőbb körülményeknek örvendhetett; így nevezetesen az osztrák consulat^{us} egyszer-másszor a küldeményeket a cs. birodalmi földtani intézethez Bécsbe költség nélkül továbbítani hajlandó volt, a mikor mások számára is rakhatott *Pančić* a csomagba vagy ládába egyet-mást. Későbbi években már kevesebbet bánta a vitelbéri költségeket és arra kérte levelezőit, hogy a leggyorsabb úton küldjenek neki, mert egy-egy érdekes könyvért vagy egy-egy érdekes

¹⁾ *Pančić*ot mint floristát *Heuffel* említi először Sertum plantarum novarum aut minus cognitarum Flora XXXVI. 1853. c. értekezésében, midőn őt (622. l.) mint az *Astragalus Pancicii* és (625. l.) a *Dianthus pelviformis* Szerbiában vadon termő új fajoknak fölfedezőjét és (624. l.) mint a *Thlaspi Kovátsi*nak a Bágyeshegyen való ismétlálóját mutatja be.

csomagért szívesen fizet nagyobb vitelbért is azért, hogy annak tartalmával mielőbb megismerkedjék.

1853. október 8-án végre hajlamainak inkább megfelelő állást nyert el, midőn a belgrádi fejedelmi lyceumhoz a zoologia, botanika, mineralogia és agronomia tanárának neveztetett ki; itt messzire kiható működését ugyanazon év október 19-én kezdette meg. Most már egy nyilvános természetrajzi múzeum berendezésére is gondolhatott, melynek érdekében utazásokat is kellett tennie.

1855-ben Bécsbe ment, hogy az udvari növénytarban a gyűjtéseit összehasonlíthassa és meghatározhassa. *Fenzl* szívesen fogadta, nagy szorgalommal dolgozott ott négy hétig, midőn kijelentették előtte, hogy a helyiségeket rendezési czélokbl bezárják, pedig még 5—6 centuria várt a revisióra; nagyon el volt keseredve, de miután már Bécsben volt és az időt valahogy mégis értékesíteni akarta, elment az udvari könyvtárba, hogy a drága díszműveket, különösen *Sibthorp* és *Smith* nagyszerű *Flora graeca*-ját s *Reichenbach* *Icones*-eit tanulmányozza, de meggyőződött arról is, hogy több faj, a melyet ő újnak tartott, a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben (és azokból utánnyomva a Regensburgi Florában) már föl volt állítva, mind ez megerősítette abban a szándékában, hogy mindazt, a mit gyűjtött, haladék nélkül földolgozza és minél előbb közzétegye. Így jelent meg első összefoglaló értekezése Szerbia vadontermő phanerogam növényeiről,¹⁾ melyben a *Grisebach* *Spicilegium Florae rumelicae et bithynicae* sorrendjét követve, nem kevesebb mint 1806 faj²⁾ sorolt föl, köztük 8 új faj vagy érdekes varietást.

1) *Pančić*: Verzeichniss der in Serbien wild wachsenden Phanerogamen, nebst den Diagnosen einiger neuen Arten. Verh. zool.-bot. Ver. VI. 1856. 475—598.

2) Beleszámítva azt a 75 faj¹⁾ (l. 12. l.), melyről már említés volt téve, még mielőtt *Pančić* Szerbiába jött, továbbá négy faj²⁾, melyet *Hantken Miksa* és egyet, melyet *Zelevor* talált. Ennélfogva 1726 faj³⁾ azaz az összes fölsorolt fajoknak több mint 95 százalékát *Pančić* találta először Szerbiában. Az egykori szerb fejedelemség flórájára nézve az idők folytán a százalékszám, tekintettel a számos új fölfedezésre, még inkább emelkedett. A szerb királyság flórájára nézve ez a

»Ennek az áldott, de kevésbé ismert országnak« tíz évi szorgalmas és szakavatott átkutatásának eredményét közölte szerző és csak az a rész, a melybe a Dinári Alpök Szerbiába hatolnak (az užicai kerület) nem volt behatóbban átkutatva.

Megelégedéssel hivatkozik arra, mily jó szolgálatot tett neki az a herbariuma, melyet tíz év előtt Bécsben összehasonlított és helyesbített. Különösen kiemeli, hogy újdonságait lelkiismeretes kritikának vetette alá és ezért egyet-mást csak jelzett és későbbi észleletekre tartott vissza.

Térkimelés kedvéért a közönséges fajoknak specialis lelőhelyeit nem sorolta föl és azokhoz nem is citált ábrákat, mit ritka vagy nehezebben meghatározható növényekkel megtenni sohasem mulasztott el, többnyire a *Reichenbach-féle Icones Florae Germanicae et Helveticae* című díszmű ábráira hivatkozik, ha akár növényeit azokkal azonosítani akarta, akár azoknak a képektől való eltérését jelezte; bonyolódottabb esetekben az ábrák fölemlítésétől tartózkodott és vagy elismert auctoritások vagy ismeretes herbariumok példányaira hivatkozott. Azt is megjegyezte az illető fajknál, hogy mint gyógy- vagy haszonnövényt mily módon veszi a nép igénybe.

Munkáját a bécsi állat-növénytani egyesület 1856. július 4-én tartott ülésén *Reissek* udvari növénytári segédőr mutatta be. Az abban az évben Bécsben összegyűlt német orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésén *Pančić* is megjelent mint a szerb kormány delegáltja. Itt ismerkedett meg több kiváló szakférfival, kikkel tudományos összeköttetésbe lépett, melyet csak a halál szakított meg. Eddig a bécsiek közül *Fenzl*el, *Reissek*kel, *Schott*tal, a schönbrunni udvari kertek igazgatójával és *Pokorny Alajossal* volt összeköttetésben, most megismerkedett *Naegel*ivel, *Alex. Braun*nal,

---

százelékszám csökken, itt már *Petrović Száva* adatai is számba jönnek; a halálos ágyon diktált *Enumeratio plantarum vascularium Serbiae* (I. 32. l.) szerint, melynek nyomdai correcturáját, sajnos, *Pančić* már nem végezhette, a *Dicotylok* száma 1906, a *Monocotyloké* 484, a *Coniferáké* 12 (tehát a *Phanerogamoké* összesen 2402), a *Pteridophytoké* 41.

C. H. Schultze Bipontinussal a Compositák ismeretének első szaktekintélyével, a híres bryologussal *Ernst Hampé*val és *Roberto de Visianival*, a padovai egyetem tanárával, a dalmát flóra classikai megírójával.

II.

Néhány hónappal azután, hogy Bécsből Belgrádba hazatért, *de Visiani* kereste föl egy nyájas levéllel. *Pančić* a válaszában élénk szavakban adott köszönetének kifejezést. Nagy reményeket fűzött ehhez az összeköttetéshez, a melyek jórészt be is teljesedtek. A Szerbia flórájáért rajongó *Pančić* némileg elkedvetlenítve tért vissza, mert, habár nagyon nagy szolgálatot tett munkájával Európa flórája ismeretének, úgy látszik némely bécsi elemek őt megfélemlítették, mert ő, ki ugyancsak lelkiismeretesen végezte a munkát, ki oly előkészülettel fogott ahhoz, melylyel kevés flórista dicsekedhetett, kislelkűen írja *de Visiani*nak:

» — — — — —
utolsó bécsi utam alkalmával, midőn szerencsém volt Önnel megismerkedni, nekem azt javasolták, keresnék egy rajzolót, ki az új vagy ritka szerb növények képeit elkészítené, de már haza kellett sietnem s másrészt bécsi barátaim, kik a szerb ritkaságokat szeretik, arra figyelmeztettek, hogy azoknak kevés a tekintélye, ha a leírások egy *szlávtól* származnak. Ezt a véleményemet még inkább megerősítette az, hogy a midőn a szerb phanerogamokat tárgyaló fölsorolásomat megkaptam, láttam azt a nagy hanyagságot, ha nem rosszindulatot, a melynek párját alig találni egy európai könyvnyomdában, annyi a kis munkában a hiba és a szövegi változás, mely némelykor az értelmet elrontja.«¹⁾

¹⁾ — d'altronde poi mi sono avvertito che i miei amici di Vienna, benché amatori delle rarità serbe, poco le hanno a grado se descritte vengono da un Slavo. In questa mia opinione sono stato confermato ancora più l'altro giorno in cui ho ricevuto la mia Enumerazione dei fanerogami serbi stampata con gran negligenza se non malizia in una tipografia che cerca in Europa il suo pare, tanti sono

El volt tehát szánuva *Pančić* az újdonságok leírását másra bízni és épen a dalmát születésű *de Visianinak* azt szívesen engedte át.

Majdnem negyedfél év mult el, míg *de Visiani* öt új szerbiai növényfaj ábráit és leírását, melyhez *Pančić* ugyancsak sok anyagot és információt adott, a velencei Istituto di Scienze, Lettere ed Arti Emlékkönyveiben ¹⁾ kiadta. Az első bemutatott növény, egy érdekes új *Umbellifera*-genus a *Pančićia serbica* volt, ²⁾ melyről különben már az 1857-ben kiadott *Sem. hort. bot. patav. 1857. 9. l.* tesz említést. *De Visiani* csakhamar belátta, hogy a szerb növények kiadásánál *Pančić*nek mint társkiadónak kell a nyilvánosság előtt megjelenni, de míg ez történt, *Pančić* nagyobb működést fejtett ki és annak irodalmi nyomai is megvannak.

Ő, a ki oly sok növényt látott a szabad természetben és a ki oly sok szárított növényt hasonlított össze herbarium-
anyaggal, nagyon kíváncsi volt arra, hogy Szerbia eleven növényei, más országok és vidékek eleven növényeivel összehasonlíttassanak; leginkább az indította arra, hogy a csere vagy vétel útján szerzett szárított növények gyakran hiányosak és azért az összehasonlításnál megbízhatatlanok; ennek következtében azt javasolta, hogy a botanikusok növénymagvakat ²⁾ úgy cseréljenek mint szárított növényeket, mert azután a magvakból lehetne növényeket tenyészteni. A javaslat elég meggyőzően volt indokolva; kétségtelen, hogy *Pančić*nek elvileg igaza volt, de azért erre nézve mégis igen kevés követőre akadt.

Szerbia vidékeit immár behatóbb vizsgálat alá vette. Alig múlt el év, hogy maga, vagy több tanítványa társasá-

---

nella piccola operetta gli errori non solo ma anche alterazioni, che qualche volta guastano lo stesso senso. (1857. jan. 7. kelt lev.)

¹⁾ *Robertus de Visiani*: Plantarum Serbicarum Pemptas ossia Descrizione di cinque Piante Serbiane illustrate Estr. dal Vol. IX. delle Memorie dell' I. R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti Venezia 1860. VI. tab., 11 pp. 4° maj.

²⁾ *Pančić*: Ueber den Umtausch von Samen wildwachsender Pflanzen. Flora XLI. 1858. 771—774.

gában ne látogatta volna meg az ország egy vagy több érdekes részét.

Az utazások és kirándulások alkalmával fölmerülő nehézségekkel edzett természete mindig szerencsésen megbírkózik, habár minden nagyobb, 4—8 hétre terjedő utazás a kényelemről és megszokott táplálkozásról való lemondást mint szabályt követeli, melynek vannak néha kivételei is. Leginkább arra panaszol, ha egyszer nagyon sokáig várnia kell míg tovább juthat, másszor pedig gyűjtéseit siettetnie kell, hogy egy tűrhető éjjeli állomásra jusson, mely igen sokszor emberi lakokon kívül volt. Csak a határon való utazás fölött nem fojthatta el hébe-korba panaszait. Ő, a »béke- és rendszerető flórista«, idővel mégis megsokalja azt a sok beszédet lelőtt határőrökről, elhajtott nyájakról és hasonlóról — és a kellemetlen helyzetből csak úgy szabadul ki, hogy még érdekes vidékeken is, hol valóban érdemes volna tovább időzni, gyors, sőt erőltetett lovaglással menekül biztosabb vidékre. Az időjárás viszontagságai nem egyszer érzékenyen károsítják meg, a mennyiben vagy keveset vagy éppen semmit sem gyűjthet, némelykor pedig, ha még anynyira is sietett egy-egy hegyvidéket elég korán meglátogatni, nem csekély bosszúságára mégis megelőzték — a kecskék!

Kirándulásairól igen érdekesen írt. Sok finom észlelés van erre vonatkozó dolgozataiban lerakva és élvezettel olvassa a botanikus azt, a mit olyan szépen kidomborítva írt meg a futóhomokról és az azt jellemző növényekről,¹⁾ Közép-Szerbia serpentinhegyeiről, vagy Szerbia más vidékéről.²⁾

¹⁾ *Pančić*: Živi pesak u Srbiji i bilje što na njemu raste. De arena mobili ejusque flora. Glasnik društva srbske slovenosti XVI. 1863. 107—233. és kül.

²⁾ *Pančić*: Die Flora der Serpentinberge in Mittel-Serbien. Verhandl. k. k. zool.-bot. Gesellsch. IX. 1859. 139—150.

Botanische Ergebnisse einer im J. 1866 unternommenen Reise in Serbien. Oesterr. Bot. Zeitschr. XVII. 1867. 166—173, 201—209.

Kopaonik i njegovo podgorje. Na Sv. Savu 1869 g. u vel. školi. U Beogradu, 1869. 23 pp. 8°.

Botanische Reise in Serbien im Jahre 1869. Oesterr. Bot. Zeitschr. XX. 1870. 173—182, 205—208.

Der Kirschlorbeer im Süd-Osten v. Serbien. Belgrad, 1887. 8 pp. 8°.

Ezek nem pusztá floristikai közlemények, hanem systematikai, biológiai, növényföldrajzi és némelykor tisztán geographiai tekintetben is sok becses nyújtanak.

Elragadtatásában nem túloz és ha például elmondja, hogy a Suvo rudište csúcsáról, mely az egész régi Moesián uralkodik, oly távlati képet élvezhetni, mely a láthatárig fölmerülő ismeretlen és sajátságos alakok sokaságát oly dúsan mutatja, hogy ennek Európában alig van párja, akkor azt azután, azzal a mit látott és tud, be is bizonyítani törekszik. Még *Darwin* a fajok eredetéről szóló munkájának megjelenése vagy legalább német nyelvre való lefordítása előtt, egy-egy a darwinismusra emlékeztető ötlet félreismerhetlen, később maga is hivatkozik egy-egy darwinistikus adatra,¹⁾ ámde azért legtávolabbról sem állíthatni, hogy a nagy brit tudós elveinek consequens keresztülvitelét maga elé tűzte volna; különben úgy a mint ő működött, különösen floristikai dolgozatainál, melyek mégis munkáinak főrészt alkotják, arra szükség nem is mutatkozott annyira; de végre az, hogy a fajok állandóságára nézve a későbbi időkben nem foglalt el sohasem merev álláspontot, az kétségtelen.

Majdnem mindenkor mezei gazdasági és erdészeti érdekerekre is ügyel, sőt néha külön értekezéseket — melyek egynémelyike a tudományos irodalomban is számít — szentel ezeknek; így midőn a sáfrányt és a sáfránymívelést tárgyalja,²⁾ a *Prunus Laurocerasus*nak előjövételét,³⁾ a gabonafélék eredetét⁴⁾ ismerteti, vagy az egész világon oly nagy föltűnést keltett *Picea Omorikát*, mely egy egész kis irodalmat tud már magáról fölmutatni, először bemutatja⁵⁾ és később egy több táblával díszített értekezésben bővebben⁶⁾

¹⁾ Darwinistikus hajlamokról tanúskodik a következő értekezése is: Prepotopni čovek (a vízözön előtti ember). Starinar 1886. évf.

²⁾ Pančić: Šafran. Glasnik etc. XVIII. 1865. 213--252.

³⁾ Pančić: Der Kirschlorber (l. 18. l.)

⁴⁾ Pančić: O Poreklu žita (Gabonanemeink eredetéről) prestamp. (különl. a) Težak(-ból). Beograd, 1887. 20 pp. 4°.

⁵⁾ Pančić: Eine neue Conifere in den östlichen Alpen. Belgrad, 1876. 8 pp. 8°.

⁶⁾ Pančić: Omorika nova fela četinara iz Srbije (Omorika egy

méltatja, »valamit a szerb erdőkről« elmond¹⁾ és a szerb népnek dendrologiát²⁾ ad a kezébe.

A helyi érdekeknek szolgált akkor is, midőn tekintettel a keleti orthodox vallást követő lakosság sok böjtjeire, a melyek alatt a halakkal való táplálkozás igen gyakori, Szerbia népszerű ichthyológiáját³⁾ megírta és később is a halászati kérdésekhez⁴⁾ hozzászólt, egy másik könyvecskével lehetővé tette a Szerbiában lakó madarak meghatározását,⁵⁾ egy harmadikkal a Vertebráták,⁶⁾ egy negyedikkel pedig az Orthopterákét.⁷⁾

A népnek világosan írt, rövid munkákkal kívánt szolgálni, a mint élte későbbi éveiben a mellett is küzdött, hogy a természetrajznak az elemi iskolákban elegendő idő szenteltessék,⁸⁾ miután ezek az ismeretek az anyagi jólétet is elősegítik. Azokhoz a szerencsés kezű és irányú emberekhez

új tülevelű fa-faj Szerbiából), prestamp i Težak. U Beograd, 1887. 3 tab. 8 pp. 4°.

¹⁾ *Pančić*: Nešto o našim šuma, prilikom zatvaranja prvog izloga zemaljskih proizvoda 4. Oktobra 1870 u Kragujevci čitao (Valami erdeinkről, olvastatott 1870. október 4/16. Kragujeváczon az első orsz. terménykiállítás bezárása alkalmával). U Kragujevcu. 1870. 24 pp. 8°.

²⁾ *Pančić*: Šumsko drveće i siblje u Srbiji (Erdei fák és cserjék Szerbiában). Glasnik etc. XXX. 1871. 129—312. és kül. U Beogradu, 1871. 184 pp. 8°.

³⁾ *Pančić*: Ribe u Srbiji (Pisces Serbiae). Glasnik etc. XII. 1860. 500—667.

⁴⁾ *Pančić*: Nešto o ribarstvu u Srbiji (Valami a haltenyésztésről Szerbiában.) Srbski Novini (a hivatalos lap) 1886. No. 54. 214—215. és kül. 15 pp.

⁵⁾ *Pančić*: Ptice u Srbiji (Aves Serbiae). Po analitičkom metodu U Beogradu, 1867. 80 pp. 8°.

⁶⁾ *Pančić*: Gradja za faunu kneževine Srbije. Glasnik XXVI. 1869. 60—103.

⁷⁾ *Pančić*: Ortoptere u Srbiji. Glasnik XV. 2. Ser. 1883 és kül. Beograd, 1883. X. 172 pp. 8°.

⁸⁾ *Pančić*: Jestastvenica u osnovnoj školi. (A természetrajz az alsóbb osztályokban.) Különl. a Škole IX. 8—12. br. Beograd, 1876. Nálunk ebben az irányban valóban sok a kívánni való! Svédországban például Linné iránt való kegyeletből az elemi iskolák és gymnasiumok minden osztályában, kivéve az utóbbiak legutolsó osztályát, növénytant tanítanak.

tartozott, kik a nép szája ízére tudnak beszélni és írni, minél fogva az »egyszerű embert« is, a ki írni és olvasni vagy legalább türelemmel hallgatni tud, megnyerhette arra, hogy az iránt, a mit a természet körülötte nyújt, érdeklődjék. Ő nem csak a nép érdekében, hanem a nép számára is tudott és akart írni.

A szkupstina tagja csak egyszer volt 1870-ben, két évvel *Mihály fejedelem* meggyilkolása után és habár nem választás útján jutott oda be, hanem a képviselőknek ahhoz az egyharmadához tartozott, a kiket a kormány akkori jogánál fogva kinevezett, oly nagy volt népszerűsége, hogy a szkupstina alelnökének választatott. A kormány föltétlen híve volt és mikor a nem épen szabadelvű sajtótörvényt keresztül akarták vinni, egy beszédet tartott a javaslat mellett, mely végett nehezteltek is reá; oly mondásait, mint a következők, a radicalisok még ma sem felejtették el: »A szabad sajtó egy kényes culturnövény, a melyet nagyon sokáig kell ápolni, míg azt szabadba ültethetni és használhatni.« — »Hiszen én is nyomattam egyet-mást, de azért nem korlátozott engemet senki sem.« — Szkupstina-tagtársainak egy alkalommal az erdőgazdaságról tartott előadást, a mi lényeges befolyással volt a szerb erdészeti törvény alkotására. Nem tartozott a nagy szónokok közé, de azért bármikor feszült figyelemmel hallgattak reá és élénken tapsolták meg.

Pančič azon ritka szerencsések egyike, a kiről még mikor élt és most is, második hazájában majdnem mindenki azt mondotta: »propheta in patria«.

Mily nemes fölénye, mily varázshatása volt neki Szerbiában, hogy mindenki ismerte, mindenki tudománya, mindenki az országot ismertető nagy érdemei előtt meghajolt Alig találhatni a tudomány történelmében hasonló teljes elismerésre a polgártársak összesége részéről, mert nem volt Szerbiában egy lélek sem, a ki nem ismerte volna *Pančič*ot a ki mindent nemes egyszerűséggel végzett!

III.

A mint *Pančić* tanszékét a lyceumnál elfoglalta, a rendes orvosi praxissal fölhagyott és csak kivételesen vett orvosi consiliumokban részt, egész idejét, minden erejét a tanszéknek, a tudománynak és eredményeinek Szerbiában gyakorlati téren való alkalmazásának szentelte. A tanári fizetés különösen kezdetben nem volt nagy, legelőbb csak 600 tallér (2880 frank), mikor a lyceum főiskola lett 800 tallér (3840 fr.) és utoljára 1400 tallér (6720 fr.). És ezzel az összeggel nem csak élt, hanem ebből még a tudomány érdekében is költött.

Heti hat órai előadásra volt kötelezve, minden félévben két tantárgyat adott elő három-három heti órában. A régi lyceumban egy bölcséleti és egy jogi csoport volt, mikor az főiskolává emeltetett, akkor hozzá jött a technicum. Mind a három csoportbeliek kötelezve voltak *Pančić* előadásaira eljárni; csak 1873 óta nem kötelezettek erre a joghallgatók. Az agronomiai előadásokat, *Pančić* javaslatára, 1868-ban beszüntették, miután azok 15 év alatt semmi haszonnal sem jártak. A lyceumon a tanulmányi idő minden csoportra nézve három évre terjedt, a főiskolán azt idővel négy évre emelték. 1876 óta *Pančić* csak növénytant tanított. Több alkalommal volt rector, előbb a kormányzóságtól kinevezve, később társaitól választva; a rectori méltóságot ott is egy évig viselik, ennek következtében tehát hétszer (1866—1868, 1869, 1870, 1871 és 1872) jutott neki az a megtisztelés, mely néha igen súlyos volt, mert a tanárok mindig »liberalisok« (kormánypártiak), a tanulók pedig »radicalisok« és »socialisticusok« voltak. Rectoratusa alatt sikerült neki a botanikus kert számára területet eszközölni ki. De csak életének utolsó tíz évében örvendhetett némileg annak a kilátásnak, hogy a növénykert minden kíváncsival megfelelőleg fog berendezve lenni.¹⁾ Ennél is kitűzött életfeladatának

¹⁾ *Pančić*: Botanička bašta u Beogradu (A belgrádi botanikus kert). Különl. Prosvetn. Glasnikb. Beograd, 1 karc, kép, 17 pp. 8°. I.

minél sikeresebb megoldása volt előtérben, t. i. Szerbia és illetőleg az ennek tanulmányozására szükséges többi Balkánvidék növényeinek cultiválása, hogy alkalom legyen azoknak minél kényelmesebb megfigyelésére és hogy az egész világ botanikus kertjei az őket érdeklő magvakat, gumókat stb. kiválaszthassák.

Pančić rajongva szerette a növénytant és ennek szentelte idejét első sorban, de azért Szerbia geographiai, geologiai és zoologiai ismeretéhez többé vagy kevésbé becses adatokkal járult.

Szaktárgyai tanításánál a színvonalon maradni törekedett, szükségesnek tartotta, hogy hallgatói rendelkezésére instructiv múzeum és hasznavehető tankönyvek legyenek. Mind a kettőt minden tőle kitelhető erővel és tudással törekedett elérni.

Mikor *Pančić* mint tanár öntudatosan hozzáfogott a természetrajz első alapjainak Szerbiában való lerakásához, akkor még alig oszlott el a szellemi sötétség, hiszen csak 45 évvel előbb nyitották meg az első nemzeti iskolát, mely öt év múlva, azaz 1813-ban, mikor a törökök Szerbiát megint leigázták, már megszűnt. Az első iskola alapítása után 33 évvel később már egy tudós társaság keletkezett és már 80 év múlva megkezdette működését a szerb királyi tudományos akadémia!

Boldog nép, a mely a XIX. száz kezdetétől szellemi fejlődését a sok gyermek-betegség kínjai nélkül gyorsan lefuthatta!

Tehát *Pančić* említett céljainak elérése érdekében írt egy zoológiát *Milne-Edwards*, *Agassiz* és *Leunis* nyomán, melynek első kiadása 1866., másodika 1872-ben jelent meg.¹⁾

különb. még Regius Hortus Botanicus Belgradensis 1887. Belgradi, 1888. számozatl. lapján az előszót.

A kolozsvári tudomány-egyetemi növénykert többször oly nagy mennyiségben kapott *Pančić*tól igen érdekes magvakat, hogy azokból még egyet-mást a növénykertekkel való csere alkalmával forgalomba is hozhatott.

¹⁾ Zoologija po *Milne-Edwards*-u, *Agassiz*-u i *Leunis*-u. U Beogradu, 1866. I—IV, 364 pp. 8°.

2. kiad. U. o. 1872. 338 pp. 8°.

A mineralógia és geológia *Naumann* és *Beudant* nyomán 1867-ben¹⁾ készült. Ezekre nézve nem nyilatkozhatom, mert nem tartoznak szakomhoz. Oly korban, midőn nálunk csak igen másodrendű magyar középiskolai tankönyvek léteztek, *Pančić* egy a közelmúltban még ragyogó fényű botanikus tekintély *Schleiden* nyomán írta meg botanikáját 1868-ban,²⁾ tehát *Sachs* kitűnő botanikai tankönyvének megjelenési évében hagyta el ez a sajtót először, 1873-ban másodszor. A könyv minden esetre többet tartalmazott mint például a mi könyveink, de vajjon ha *Pančić* *Sachs* könyvét látta volna, lett volna-e erre is tekintettel, arra nézve nehéz a válasz; annyi áll, hogy *de Visian*hoz írt egyik levelében alig várja, hogy ettől a boszantó (akár terhes) munkától (lavoro tedioso) megmeneküljön és élte hátralevő részét egészen Szerbia flórájának szentelhesse.

A tankönyvekben mind a nomenclaturára, mind a terminológiára nézve óvatosan járt el, erre szerbül írt floristikai munkáinak tárgyalásánál még visszatérek. Habár *Pančić*ot jóságáért és nagy tudományosságáért tanítványai igazán szerették, mégis csak gyűjtési céljainál voltak rendelkezésére, talán helyesen is lett fejlesztve természetrajzi, illetőleg növényteni érzékek, de oly tanítványai, kik tanulmányaik befejezése után még tovább behatóan foglalkoztak volna a növénytannal, csak igen csekély számúak.

IV.

Megjött az idő, a mikor kizárólag a növénytannal foglalkozhatott és volt még annyi idő életéből, hogy befejezessen oly munkákat, melyek méltán a »mű betetőzésének« nevezhetők.

¹⁾ Mineralógija i Geologija po *Naumann*-u i *Bedan*-u. U Beogradu, 1867. 448 pp. 8°.

²⁾ Botanika po *Šlajden*-u. U Beogradu, 1868. 402, 1 inn. pp. 8°. 2. kiad. U. o. 1873. 402 pp. 8°. Az elsőnek majdnem változatlan lenyomata.

Ez a három tankönyv *Jestastvenica za učenike velike škole* közös cím alatt is megjelent, a zoológia annak első, a botanika második és a mineralógia harmadik része.

De Visiani rábírt *Pančić*ot, hogy a szerb növény-újdonosságokat vagy ritkaságokat együtt adják ki, mert mégis érezte, hogy egy botanikust, a ki méltó társa, minden szerény visszavonultsági hajlamai ellenére nem szabad a háttérben hagyni, ez a sok munka, eredmény és tudás nem maradhatott elrejtve; tehát együtt adtak ki (1862, 1866 és 1870-ben) három Decast, hozzájuk való könyomatú táblákkal.

Pančić színezett képeket ohajtott és úgy is volt a kiadás tervezve, úgy látszik a colorálással járó nagyobb költség miatt, el kellett attól állaniok. *Pančić* akkor (1861. febr. 18. lev.) azt remélte, hogy a Decasok, melyek nem csak új fajokat, hanem más ritkaságokat is fognak tartalmazni, gyorsan egymásután jelennek meg; így nevezetesen azt hitte, hogy 1861. szeptember végéig az első három Decasnak való anyag föl lesz dolgozva. Akkor terve szerint tíz Decas jelent volna meg, vagy a legkedvezőtlenebb esetre 7—8. Máskép jöttek a dolgok; *de Visiani* azon volt, hogy a menyire csak lehet első sorban az új fajok jelenjenek meg. Úgy is történt.

A körületekintő olasz tartott eshetőségektől és azért a legjobbat akarta a tudománynak megmenteni; a következő incidens ezt eléggé megmagyarázza.

A mint *Pančić* a növényeknek Bécsben megjelent fölsorolása után teljesen el volt kedvetlenítve, most is az első közösen kiadott Decas megjelenése után el akart állani mint munkatárs és át akarta engedni az egészet *de Visianinak*. Ha akkor azért nem akarta az új fajok kiadását megkezdeni, mert egy szláv iránt esetleg bizalmatlanok voltak Bécsben, most meg otthon tartott confictusoktól, mert a senatus elnöke *Marinović*, ki legnagyobb jóakarattal volt *Pančić* iránt, azt kívánta, hogy az új fajok Belgrádban lássanak napvilágot, a mit megint *Pančić*, tekintettel az ottani könyv- és könyomási állapotokra, nem vélt jó móddal eszközölhetőknek és az akkori politikai constellatióktól is tartott, holott előtte az új növényekre nézve csak egy czél lebegett, t. i. az, hogy a legjobb typographiai és artistikai kiállításban váljanak mielőbb a tudomány közkincsévé! (1862. auguszt. 28. lev.)

A fajok legnagyobb részt addig ismeretlenek, azaz újak voltak, ezeknél mind a ketten szerepelnek mint szerzők; azután egynehány olyan volt, mely a növényeknek *Pančić*től származó első fölsorolásában nem mint új faj volt fölemlítve, ezeknél vagy *de Visiani* maga, vagy ő és *Pančić* együtt írták oda auctor-nevüket, egy pár növény pedig olyan, a mely mint »critica species« jó ábrákkal és szabatos leírással nyert kellő megvilágítást.

Szerencsés lehettem *Pančić*nak *de Visiani*hoz intézett leveleit, melyek a padovai növénykertben őriztetnek, hála *Saccardo* tanár és kertigazgató valóban lekötelező előzékenységének, ki azokat használatra hozzám küldeni szíveskedett, kellő nyugalommal áttanulmányozhatni. Valóban megható látni, mily körültekintéssel, mily óvatossággal, mily szakismerettel, mily tapasztalattal tárgyalja *Pančić* növényeit, mennyire türelemmel, minden elhamarkodástól tartózkodva cseréli ki több éven át gondolataikat a kérdéses növények fölött.

A Pemptas és a három Decas¹⁾ pendantját képezi a *Waldstein-Kitaibel*-féle díszműnek, sajnos úgy mint nagy hazánkfiai munkája szintén csonkán maradt. Úgy látszik *de Visiani*t, ki nagyon óvatosan dolgozott, a dalmát flórájához írt Supplementumainak a kiadása foglalta mind inkább le. Abban a reményben, hogy a Supplementumokat főmunkája lipcei kiadójának utódja át fogja venni, családott, és ennek következtében a velencei Istituto emlékkönyveit kellett igénybe venni. Annak pedig dotatiója úgy látszik nagyobb áldozatokat nem engedett, a mi mellett a szerb Decasoknak is nagyon lassú megjelenése tanúskodik és így ezeknek folytatása elmaradt,²⁾ még a szerb flóráról ígért összefoglaló közlemény sem készült el.

¹⁾ *Robertus de Visiani et Josephus Pančić*: Plantae Serbicae rariores aut novae descriptae et iconibus illustratae.

Decas I. Ex Vol. X. Mem. Imp. Reg. Instituti. Venetiis 1862. VII tab. 26 pp. 4° maj.

Decas II. Ex Vol. XII. Mem. Imp. Reg. Instituti. Venetiis 1866. tab. VIII—XV. 18 pp. 4° maj.

Decas III. [Ex Vol. XV. Mem. del R. Istituto. Venetiis 1870. tab. XVI—XXI. 21 pp. 4° maj.

²⁾ 1871. jan. 5. kelt. levelével küldött még anyagot a IV. Decas számára, többek között a következő fajok példányait: *Erysimum*

A Decas-ok, a Pemptassal együtt, nagyon becses adalékok a szerbiai, sőt az egész rumeliai flórához, de a mi flóránkra nézve is értékes forrásmű, eltekintve a hazánkra vonatkozó elszórt megjegyzésektől pl. igen érdekes a *Nasturtium proliferum* *Heuffel* faji értékének a védelme.

A mi alatt a Decasok elkészültek, *Pančić* több nevezetes botanikussal lépett összeköttetésbe, így *Boissier*val, *Grisebach*hal, *Jankával*, *Ascherson*nal, *Kotschy*val; a Decasok érdekében *De Visiani* egyet-mást személyesen hasonlított össze Sz.-Pétervárt; *Pančić* pedig Budapesten, hol *Kitaibel*-féle magyar és *Frivaldszky*-féle balkáni növényeket tanulmányozott több alkalommal.

Mikor a munkához hozzáfogtak, *de Visiani* is némileg *Grisebach* véleményén (l. 12. l.) volt és nevezetesen azt hitte, hogy a *Pančić* első fölsorolásában fölemlített növényekhez alig fog sok megjegyzés férni, mire *Pančić* egész őszinteséggel (1857. ápr. 30. lev.) kijelenti, hogy ő meg éppen az ellenkezőről van meggyőződve és mindjárt egy versben vagy 22 fajt említ föl, melynek példányait elküldi *de Visianinak* megbírálás végett. Az idő alatt, hogy egymással leveleztek, nem ritkán magokat, hagymákat, gumókat is küldött a szárított példányokon kívül, hogy *de Visiani* azokat elevenen is tanulmányozhassa.¹⁾ Ő is kér gyakran összehasonlításra alkalmas anyagot; Szerbiában lakó egyéneket nem egyszer arra nyer meg, hogy egy vagy más érdekes növény-példányt neki megvizsgálásra borszeszben küldjenek el, így, eltekintve attól, hogy az illető növény színeitől megfosztatott, az oly alkalmas volt a tanulmányozásra, mint akár egy eleven.

A flórára nézve elért tudományos eredményeket siet közhasznúvá tenni, már 1865-ben jelent meg szerbül írva Belgrád területének flórája az analitikai módszer szerint,²⁾

---

comatum *Pančić*, *Orobanche* *Esulae* *Pančić*, *Centaurea* *calvescens* *Pančić*, *Stipa* *cerariorum* *Pančić* sat.

¹⁾ A mikor *de Visiani* érdemdús életét befejezte, *Pančić* a szerb tudós társaság előtt emlékezett meg róla: Dr. Roberto Vizijani. Névkrolog. Glasnik etc. XLII. 1879. 312—

²⁾ *Pančić*: Flora u okolini Beogradskoj po analitičnom metodu.

a munkának öt kiadását *Pančić* maga eszközölte, a hatodikat halála után 1892-ben egykori tanítványa *Jurišić* tanár. Csak az első és utolsó kiadást láttam, az első kiadásban az új fajok latinul vannak jegyzetekben röviden diagnosztálva. Az első öt kiadásból összesen több mint tizenegyezer példány fogyott el, a hatodik 3000 példányban nyomtatott. Az 550-nél több oldalra terjedő és az államnyomdából kikerült könyv ára harmadfél frank.

Huszonnyolcz évi fáradhatatlan botanikus működés eredménye a *Flora Principatus Serbiae*¹⁾ és a tíz év múlva hozzáadott terjedelmes pótlék²⁾ szintén szerbül vannak írva. Belgrád flórája egy vocabularium terminologicummal is el van látva úgy, hogy az, ki magának a csekély fáradságot veszi a cyrill betűkkel való olvasást elsajátítani, a szótár használatával könnyen eligazodhatik a szerbül írt diagnózisokon. A Belgrádi Flóra utolsó kiadása és Szerbia Flórája érdekes növényföldrajzi tájékoztató fejezetet is tartalmaznak. A fajok a *De Candolle* rendszere szerint vannak elhelyezve.

Flora agri Belgradensis methodo analytica digesta. U Beogradu, 1865. 4 inn. X, 295 pp. 8°.

Ed. 2. U Beogradu, 1878. IX, 472 pp. 16°. Ebben és a köv. kiad. a Pteridophytok is.

Ed. 3. U Beogradu, 1882. XVI, 516 pp. 16°.

Ed. 4. U Beogradu, 1885. XVI, 518 pp. 16°.

Ed. 5. U Beogradu, 1888. XIX, 535 pp. 16°.

Ed. 6. U Beogradu, 1892. XXIV, 535 pp. 16°.

¹⁾ *Pančić*: *Flora kneževine Srbije ili vaskularne biljke, koje u Srbije divlje rastu.* U Beogradu, 1874. XXXIV, 4 inn. 798 pp. 8°.

²⁾ *Pančić*: *Dodatek Flori Kneževine Srbije Additamenta ad »Floram principatus Serbiae«.* U Beogradu, 1884. 253, 1 inn. pp. 8°.

Tekintettel a megváltozott állami viszonyokra mint első cím még ez van eleibe nyomtatva: *Gradja za floru kraljevine Srbije.*

1. *Flora Kneževine Srbije.* 1874.

2. *Dodatek »Flori Kneževine Srbije«.* 1884. U Beogradu, 1884.

A Dodatekben már több szerb gyűjtőt említ föl, ezek, dr. *Száva Petrovič*on kívül, *Ranko Petrovič* a paedagogium igazgatója, dr. *Jovan Danič* a tébolyda igazgatója Belgrádban, *Živ. J. Jurišić* gymnasiumi tanár u. o. — *Sreten Pelivanović* és *Száva Pavlovič* gymn. tanárok meghaltak.

Terminológiára nézve óvatos és sokszor megtartja a tudományos terminust, nomenclaturára nézve pedig utánzandó mintául nem eléggé ajánlható, mert szerbül csak azokat az elnevezéseket használja, a melyeket a nép száján talált, azért igen sok genusnál, igen sok speciesnél hiányzik a szerb név.

Szerbül írta ugyan Belgrád flóráját, szerbül az egész »fejedelemségét«, de azért az igazi, minden sovinizmustól mentes botanikus itt is nem tagadja meg magát sohasem.

Nem közöl többet, mint a mennyit okvetlen közölnie kell, hogy a könyv segítségével a növény meghatározása eszközölhető legyen.

Sok évi tapasztalatával megmondhatja, mely növény van elterjedve az egész országon át. Synonymiát pedig, miután első sorban csak saját előmunkálatai jönnének tekintetbe, csak ritkán említ föl.

Az a borzasztó synonymia-tenger, az a nagy véleményeltérés a fajfogalomra nézve, mely sajnos nálunk is, másutt is, mondhatni az egész világon hullámszik és sok kérdés tisztázását még hosszú, igen hosszú időre elodázza, Szerbia Flórájára csekély mértékben hatott.

Ez a csapás azért érte Szerbiát sokkal csekélyebb mértékben mint más országokat, mert habár ott sokkal kevesebb a növényteni irodalmi termék mint nálunk, abban igen sok az igazán haszonvehető. Ott is van több tévedés, de az kerülve lett, a mennyire csak lehetséges volt és a legtöbb esetben csak azért történt meg, mert az illető növényre nézve az irodalmi és herbariumi anyag nem volt kielégítő. *Pancic* lévén sok éven át mindennek az egyedüli gyűjtője, ha kétes esetekben különböző fajfelfogású és érzékű szakférfiakhoz fordult is; miután mindent maga gyűjtött, mindent maga látott és nemcsak azokat a példányokat, a melyeket a szakemberekhez küldött, hanem azokat is, a melyek nála maradtak, sőt a legtöbbször fölkereshette őket a szabadban, hol még számos példányban láthatta és tanulmányozhatta is; a kellő kritikát a legtöbb esetben szerencsésen eszközölhette.

Modern növényteni műveltsége volt, és a modern systematika feladatai iránt kellő érzéke; mind a mellett igazi *Linné*-féle szellemben tanulmányozta a növényeket, a melyeket

legtöbb esetben helyesen tudott definiálni. Ebben a tekintetben meglátszik *Endlicher* befolyása és azért őt méltán az igazi *Endlicher*-epigonok közé sorozhatni.

*Pančić*ban különben mind a mellett, hogy a kor földatait teljesen átértette, meg volt az a növényen való öröendezés, a mely a *Linneista* flóristákat jellemzi; de míg a mi tájainkon ezeknek a prototypja az öreg fiumei születésű *Host Miklós* császári udvari orvos féltékenyen titkolta a növények lelőhelyeit: *Pančić*, a ki szintén szerette a ritka növényeket, sok buzgalommal és fárasztó kitartással keresvén föl őket, szintén örövendett leletei fölött, — de híres földijétől annyiban tért nagyon előnyösen el, hogy nem titkolt el semmit.

Igaz, hogy nem is volt oka, a lelőhelyeket más botanikusoktól féltetni!

Az a derült odaadás, az a classicus naivitás, az a tárgyakon való igazi öröm, melyet a régi görögöknél annyira bámulunk, oly szépen érvényesült ennél a szláv származású, szláv lelkületű, szláv gondolkozású férfinál.

Az országot az ő egyszerűségével, a kevés igényű *Pančić* aránylag igen egyszerű eszközök segítségével kutatta át. Az ő egész hosszú működése úgy szólván egy botanikai idyll és annak végeredménye az, hogy Szerbia phanerogam flórájának ismerete biztos alapokra van fektetve. És ebből a munkából az átkutatási részt, több mint negyven éven át, *Pančić* maga végezte, a földolgozásnak pedig szintén legnagyobb részét. Ő nem csak úttörő volt, hanem az út nagyobb részét maga készítette és pedig oly jól, oly pontosan és oly biztosan, hogy az még a távol jövőben is csak nagyon kevés komolyabb javítást fog igényelni.

A mit másutt több nemzedék sok éven át végzett, azt Szerbiában *Pančić* egymaga végezte és pedig oly módon, hogy az összes botanikusok elismeréssel adóznak neki.

Nemsokára azután, hogy Szerbia területileg nagybodott, a korán elhunyt *dr. Petrović Száva*¹⁾ megírta Nyssa

---

¹⁾ *Petrović Száva* szül. Sabacson 1840. jan. 14/26-án, meghalt Belgrádon 1889. jan. 20-án mint Szerbia katonai közegészségi főnöke és a szerb király házi orvosa.

vidékének flóráját¹⁾ és már három évvel később annak elég terjedelmes pótlékát;²⁾ a munka *Pančić* szellemében van írva, de elkészítésénél is *Pančić* segítségére volt mindenkor, a mikor *Petrović* igénybe vette.

Az alsórendű növényeket is szerette volna földolgozva látni, a mykologiai részre *müggenburgi Schulzer Istvánt*, a bryologiára *Hampét* nyerte volt meg, mi volt annak az oka, hogy a munka elmaradt, arra nézve nyomok nem találhatók.

A hosszú életpályán sokan keresték föl leveleikkel, sokhoz fordult ő is egyszer, másszor. A már említetteken kívül még levelezői voltak a botanika, zoologia vagy geologia következő kiváló szakférffiai: *Andrieux, Baenitz, Batalin, Beck, G. Bertoloni, Bolle, Borbás, Brandza, Burnat, A. de Candolle, Christ, Crić, Déséglise, Engler, Freyn, E. Fries, Gandoger, Grecescu, Hackel, Halácsy, Haynald, Heldreich, J. D. Hooker, Jordan, Kerner, Kesselmeyer, Kmet, M. Kolb, Leichtlin, Leimbach, Le Jolis, Levier, Lojacono, Nicholson, Palacky J., Pantocsek, Parlatore, Peck, Purkynje, Regel, H. G. Reichenbach, Senoner, Skofitz, Solms-Laubach gróf, Todaro, Tommasini, R. von Uechtritz, Williams, Willkomm, M. Winkler, Ami Boué, Mortillet, Neumayer, Szabó József, Agassiz, W. Blasius, Bolivar, H. Drouet, J. C. Koch, G. Rouy, F. von Schlechtendal.*

V.

Azt a helyes elvet, hogy az illető ország pontos ismerete érdekében multhatatlanul szükséges a szomszéd országok flóráját is ismerni, *Pančić* a maga részéről is vallotta. Hazánkban, hol helyes növénytani ismereteit szerezte, többször botanizált, többször kereste föl nagyobb herbariumait, nevezetesen Budapesten a Nemzeti Múzeumét s Karloviczon az Érseki gymnasiumét, melyben annak egykori igazgatója,

¹⁾ *Petrović*: Flora okoline Niša. Flora agri Nyssani. Beograd, 1882. XXXII, 940 pp. 8°.

²⁾ *Petrović*: Dodatek Flori okoline Niša. Additamenta ad Floram agri Nyssani. Beograd, 1885. VI, 281 pp. 8°.

Kitaibel kortársa, *Wolny András*¹⁾ növénygyűjtéseinek szép része őriztetik. Tehát teljes hivatottsággal járult nagybecsű adatokkal hazánk déli részeinek pontosabb ismeretéhez, de Pestmegye flórája is köszön neki nem egy becses közlést, nem egy érdekes kritikai megjegyzést.²⁾

1873-ban a Csernagorát is meglátogatta, annak flóráját is gazdagítván.³⁾

Bolgárországban kétszer volt, először 1880-ban *Brunner von Wattenwyl Károly*lyal a híres zoologussal, másodszor 1883-ban, *Dokić* és *Žujović* szerb tudósokkal; meglátogathatta a *Frivaldszkytől* és *Jankától* föllállított új fajokat lelőhelyeiken, de maga is sok adattal bővítette ennek az új fejedelemségnek a flóráját.⁴⁾

Pančić herbariuma, úgy mint botanikai hagyatéka a belgrádi tudomány-egyetem növénytani intézetének tulajdona; a herbarium 282 fasciculusa közül a kryptogamok csak 12-öt foglalnak el.

A herbarium az ő gyűjtéseit és az ő gyűjtéseinek feldolgozásához és megbírálásához szükségelt növényeket tartalmazza.

¹⁾ »Tudós Wolny András életének rövid leírása.« Beregszászi Nagy Pál. M. Nemz. Múz. Quart. Hung. 899. sz. kéziratából közölve. *Borbás*: A szerbtövis hazája és vándorlása (De origine atque itineribus *Xanthii spinosi* L. *ocultatis*). Budapest, 1893. M. Tud. Ak. Math. és Természettud. Közl. XXV. köt. V. sz. 92—98. ll.

²⁾ *Pančić*: Zur Flora des Banates. Oesterr. Bot. Zeitschr. XVIII. 1868. 78—84. — Számos Zimonyra és a Szerémségre vonatkozó adat, *Schulzer von Müggenburg, Kanitz, Knapp*: Die bisher bekannten Pflanzen Slavoniens, majdnem minden oldalán. A Bánságra (a Szerémséget bezárólag) és Budapestre vonatkozó egy-egy adat *Pančić*nak majdnem minden Szerbiáról szóló kirándulási jelentésében.

³⁾ *Pančić*: Botanische Bereisung von Montenegro im Jahre 1873. Oesterr. Bot. Zeitschr. XXIV. 1874. 82—85.

Elenchus plantarum vascularium quas aestate a. 1873. in Crnagora legit. Belgradi, 1875. VII, 106 pp. 8°.

⁴⁾ *Pančić*: Gradja za Floru kneževine Bugarske. Elementa ad floram principatus Bulgariae. Glasnik etc. LIII. 1883. 161—231. és külön. U Beogradu, 1883. 71 pp. 8°. Nova gradja za Floru kneževine Bugarske. Nova elementa ad Floram Principatus Bulgariae. Glasnik etc. LXVI. 1886. 103—145 és kül. U Beogradu, 1886. 43 pp. 8°.

A zoologiai, mineralogiai és geológiai múzeumnak is ő rakta le alapjait, melyen idővel egy »nagy Szerb muzeum« fog fölépülni.

1850-ben a Szerb tudós társaság levelező, 1853-ban (?) rendes tagjának választották, ennek természettudományi osztályának 1865 és 1866, az egész társaságnak pedig 1879, 1880, 1881 és 1882-ben volt elnöke.

1887-ben *Milán király* az épen akkor alapított tudományos akadémia elnökének nevezte ki s a sz. Száva-rend nagy és a Takova-rend középkeresztjével tüntette ki.

1884-ben az államtanács tagjának is kinevezték; mikor ezt vele közölték, bizalmasabb barátainak ezeket mondotta körülbelül: »A botanikám miatt is örvendek. Ha tanítványaim látni fogják, hogy valaki a botanikával is az államtanácsba jöhet, talán ők is erre a tudományra adják majd magukat!«

Milán királynak Szerbiában tett körútja alkalmával 1875-ben kísérője volt. 1868-ban hét más kiváló férfúval a szerb gazdasági társaságot alapította. 1880-ban az akkor föllállított közoktatási tanács tagjának neveztetett ki, és abban az évben, azután 1881. és 1882-ben is annak elnökének választatott. Specialis megbízásokban is nem egyszer járt el. 1863-ban a jagodinai bányák számára állított bizottság tagja volt, 1867-ben a Duna mentén elterülő futóhomok megvizsgálásával, 1880-ban a soko-banjai meteorkő fölkeresésével bízott meg.¹⁾ 1856-ban Bécsben a német orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésén, 1874-ben a Firenzében tartott növényteni nemzetközi congressuson, 1884-ben Bécsben az ichthyologiai congressuson a szerb kormány képviselője volt. 1879-ben a belgrádi gymnasiumok fölügyletét ruházták reá. Külföldi társaságok is tiszteleti vagy levelező tagúl választották, a mi Akadémiánknak 1868. márcz. 18. óta volt külső tagja.

Politikai kérdésekkel keveset foglalkozott, minden kormány iránt loyális volt; csak mindig abban járt, hogy a botanikus kert, a tanszék, a bel- és külföldi növényteni

¹⁾ *Pančić*: Soko-Banja prvi meteorit u Srbiji. Glasnik XLVIII. 1880. 241—273 s. kül. Beograd, 1880. 32 pp. 8°.

kirándulások érdekében a szükséges anyagi források meglegyenek.

Pančić többször gyengélkedett, de azért komolyan csak 1887. tavaszán betegedett meg. Mint *Milica* leánya *Mostits Milán* belgrádi ügyvéd neje írja, az erdőt nagyon szerette és gyakran mondogta, hogy ha egy nyáron nem mehet az erdőbe, nemsokára meg fog halni. 1887-ben föl kellett hagynia a botanikai kirándulásokkal és 1888. márcz. 8-dikán megszűnt szíve dobogni. A zenét nagyon szerette és maga is jeleskedett abban, mindig jókedvű és életvidor volt, élte utolsó napjáig a botanika iránt lelkesedett; legalább száraz névlajstromban akarta még egyszer Szerbia összes növényeinek neveit felsorolni ¹⁾ — és a midőn maga már nem írhatott, a munka végét tanítványainak mondogta tollba.

Egy szerény és szeretetreméltó botanikus életét, küzdelmeit és eredményeit törekedtem vázolni, nem felejtván el más téren való érdemeiről megemlékezni.

Az összes politikai pártok Szerbiában egyenlően versenyeztek iránta való tiszteletük és szeretetük kimutatásában, a liberalisok a szkupstinába vitték be, a haladópartiak államtanácsosnak tették meg, a radicalisok pedig őt, a horvát tengerpartról beszármazott római katolikus mintaférfiút nagy díszszel államköltségen temették el.

Nem csak Szerbia flórája köszön *Pančić*nek majdnem mindent, az egész Balkánfélsziget igen sokat, hanem a magyar flóra történelmében is szép helye van.

Volt egy idő, hogy floristikus törekvéseket nem vettek nagyon számba, ma már megint legtöbbször meg vannak győződve arról, hogy a növényalakok helyes megkülönböztetése, kellő feltüntetése, a növények organographiáját is gazdagítja.

Pančić Európa növénygeographiájának egy meglehetősen nagy üres terét töltötte be.

---

¹⁾ Enumeratio plantarum vascularium Florae Serbiae Regius Hortus Botanicus Belgradensis 1887. Belgradi in typographia Status 1888. 1. inn., 29 pp. 4° maj.

Kevés az azoknak a nagy systematikusoknak a szemében, a kik már egy félszáz előtt elismerték azt, hogy arra az esetre, ha Európa flórája elmosatnék, a növényrendszer (systema plantarum) nem szenvedne változást.

És egy félszáz óta mennyit dolgoztak, mennyit közöltek Európa flórájáról!

Harminczöt éve annak, hogy egy szép fagyos téli napon Temesvárt egynéhány iskolai társammal az akkori dísztéren álltunk.

Gyalog jött a trónvesztett *Karageorgiević Sándor* egy pár kísérvél méltóságteljesen, de nagyon komoran és a helytartó lakása felé tartott, honnan nem soká vártatva talán még komorabban tért vissza!

Egy pár héttel később kaptam kezeimbe a bécsi állat-növényteni társulatnak azt az épen befejezett kötetét, melyben *Heuffel* »Enumeratio plantarum Banatus«-a volt; ebben találkoztam először *Pančić* névvel. Nem sejtettem akkor, hogy később majd munkáit annyszor fogom kezemben forgatni és hogy róla, ki új hazájában a tudomány fejedelme névre alig fog versenytársra találni, hazám első tudományos testülete magas színe előtt mint arról a férfiról fogok megemlékezhetni, ki a mi hazai légkörünkben nyerte hosszú, fényes életpályájára azt az alapot, melylyel Európának, a tudománynak, egy egész, szép és nagyon érdekes országot botanikailag meghódított!

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósý</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ign. r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmic László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy</i> <i>Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.

IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ókröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádza Rádzsendlála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Emlékbeszéd Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy Józ.</i> l. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR

T. TAGRÓL.

GYÖRGY ENDRE

L. TAGTÓL.

*(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1894. január 29-én tartott
összes ülésén.)*

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR EMLÉKEZETE.*)

(Szül. 1830. jan. 19., meghalt 1888. okt. 23.)

GYÖRGY ENDRE L. TAGTÓL.

Olvasta az összes ülésen 1894. január 29-én.

Nem ismerek ünnepélyesebb helyet és ünnepélyesebb pillanatot, mint azt, a melyben a tek. Akadémia kegyeletes szabályai értelmében elhunyt tagtársainknak emlékezetét újítjuk meg s adjuk át az utókornak.

Ha szent volt a régi Egyiptomban a foglalkozás, mely a kihűlt tetemeteket balzsamozta be, kenetekkel, szövetekkel igyekezett biztosítani az elrothadás ellen: mennyivel szentebb a mienk, a kik ismerve, vagy legalább ismerni vélve az agyat, mely velünk együtt gondolkozott, a szívet, mely velünk együtt érzett, az embert, ki velünk együtt élt, igyekezzünk a maga egészében feltámasztani pár percze, s felöltöztetve saját felfogásunk köntösébe, átadni a történelemnek.

Íme, báró Kemény Gábor még csak az alig elmúlt napok alakja. Mintha itt járna közöttünk. Mintha látnók örökké derült vonásait, mintha hallanók a legapróbb részletekre kiterjeszkedő gondoskodó figyelmét, mintha éreznők szíve melegét, s mintha követnők gondolkodása egész menétét. Mi, a kik ismertük, mi, a kik közel állottunk hozzá. még látni, ismerni véljük ma is. A koreszmék áramlata, mely rajta végig zúgott, nyaldossa a mi elménket is; ugyanaz

---

*) Levelező taggá választatott 1863, tiszteleti taggá 1886.

irányítja a mi működésünket is, mely vezette az övét; és mégis, a mikor felettünk is leperegnek a futó órák, sőt a mikor gyökerestül megváltoznak a ma uralkodó eszmék: a ki kutatva keresi a magyar elmének működését a mi körünkben, a mi segélyünkkel keresi majd a kortársak ítéletét, mely ilyen módon alkotó eleme lesz a történelemnek. Határkőn állunk ez ünnepélyes pillanatban, tek. Akadémia. E határkőről lenyulik kezünk az előttünk lezárt koporsóba, hogy onnan melegítsük fel az életet, melynek tanúi, küzdőtársai valánk, s melynek melegségét, rugóit éppen ezért vagyunk illetékesek méltányolni; és e határkőről felnyulik kezünk a történetírás hidegebb, szárazabb régióiba, hol társaink felett és felettünk, a kik az Írás szerint maiak és tegnapiak vagyunk, összecsap az eszmeáramlatok, a korszellemek változó folyamatja, a melyeknek a költő szerint nem vezérei, de uszói valánk, míg agyunk működött, szívünk dobbant, gondolkozánk és érezénk.

És méltó is ismerni ezt az áramlatot.

A közélet magyar harczosainak a legközelebbi múlt és a jelen nemzedék korszakában dicső, de nehéz feladata volt megteremteni az egységes magyar hazát, az egységes magyar nemzetet. Ez a feladat ugyanaz volt akkor, a mikor 1825-ben Mózesünk felemelte pálcáját, ugyanaz a 40-es évek dicső küzdelmeiben, ugyanaz a 48-iki események véráztatott barázdáján, ugyanaz a tranquilla potestas azon nemes küzdelmeiben, mely folyton ápolva, folyton gondozva a magyar elmék legjobbjai által, végre is bevezetett az ígért földjére, s ugyanaz ma, mikor az ellentétes áramlatok sötét felhői alól iránytűül mégis az egységes magyar nemzet ideálja lebeg változatlanul előttünk.

De a feladat nehézsége valóban óriási volt.

Semmi sem állott távolabb az egységes nemzet fogalmától mint Magyarország és Erdély állapota e küzdelmek kezdetén. Teljes lethargia, a halálos bágyadság minden oldalon. Még Magyarországon is elfojtotta a *Recrudescunt inclytae gentis Hungarorum vulnera* hatalmas akkordjait a *Dolet paterno cordi enyhébb* szózata: osztályokra, szűkkörű érdekcsoportokra alakulva a nemzet, melyek kölcsönös bizalmatlansággal egy-

más iránt csak a hatalom közös nyomása által voltak ideig-óráig együtt-érzésre, együtt-munkálkodásra galvanizálhatók. Az a legrosszabb hővezető, melyet a politikai alchymia kitalált és kisszerű felfogásainknak hizelegve oly busásan alkalmazott a magyar közéletben, az érdekek elválasztása: ez természetelte gyümölcseit buján, gazdagon. Senki sem tudta, hogy kinek részére terem az. Fel kell tennünk magoknak a tenyésztőknek jóhiszeműségéről, hogy előttök sem a rettenetes méreg lebegett, melyet beolthatnak általa, s melyet matematikai kényszerűséggel beolt maga az idő a nemzet testébe a megérés idején, hanem csak a válaszfal, melynek erősítése a szomszédok gyatra kerítései helyett olyanira elsőrangú szükségnek látszott. Csak a mikor megtermett a gyümölcs, a mikor lelkiismeretlen kezekben véres fegyverré kovácsolódott a méreg: csak akkor tűnt ki annak a liberáliszmusnak hazafisága, a mely föladatát a szűk kerítések lebontásában, elseprésében kereste, de csak azért, hogy az így megnyert anyagot az egész ország, az egész nemzet védelmére szolgáló bástyák megerősítésére használja fel.

Mennyivel szomorúbb, mennyivel kétségbeejtőbb volt a helyzet Erdélyben. A híres három nemzet és négy bevett vallás, Erdélynek ez a hét sebe, teljes erővel tört egymás ellen. Osztálygyűlölség vitte a vezérszerepet osztálygyűlölséggel szemben. Csak kettő volt közös e hét fellegvár küzdői között: a közös elnyomatás felülről és a közös elnyomás lefelé.

A Leopoldinum diploma meg nem tartatott. A guberinum tagjai között alig volt már valaki, ki törvényszerű választás útján került oda; magok a megyei választások is kijöttek a gyakorlatból; országgyűlés 23 évig, majdnem egy egész nemzetöltő alatt nem tartva. Hozzá még panasz sem volt, az érdekek szövetsége elnyomta a panaszló hangokat; uralkodókká fejlett családok önkénye gátolta meg a szabaddabb szót, s a panaszlók bejutván a hatalom bűvös körébe, feledték annak szűkre mért voltát panaszolni a közössé vált birlalás megnyugtató tudatában.

De épp oly közös volt az elnyomás lefelé. Félnék, hogy idegen húrokat pengetek s fájó sebet érintek meg, midőn

atyáink mulasztásainak ezt az oldalát érintem, mely súlyos volt nálunk is, még súlyosabb Erdélyben, de azt vélem, hogy a politikai helyzet megértésére feltétlenül szükséges az igazság, s ez az igazság ebben a kérdésben nem a mi javunkra szól. Fajunk arisztokrata, exclusiv természete legélénkebben nyilvánult Erdélyben; a szűkkörű hatalomért, de mégis hatalomért, versenygés dynastiákat teremtett az olygarcha családokból, a kik még jobban ápolták, még intenzívebbé tették az elválasztó falakat. Erdély egész története külön találja az erdélyi fejedelemség megállapítása óta a szászokat, sőt Báthory Endre feje felett székely támadók jóvoltából mondja el Mihály vajda a seracul popa szavakat. Mennél szűkebb körű az érdek, annál közelebb áll az egyénhez, s így annál jobban lelkesíti őt; magasabb felfogást igényel a széles látkör, a távolabb eső bástyákban nagyobb biztosítékot keresni, mint kunyhójának závarjában.

Elfogulatlan tanura hivatkozom. Maga Kemény Gábor mondja egyik tanulmányában (Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—9-ben 26. l.) az erdélyi oláhokról, kiknek elhanyagolása később oly vészessé vált reánk nézve:

»Mindent összevéve, könnyen lehet látni, mennyi civódási okot, egybeütközési pontot lehetett az oláhok és többi polgártársaik közt, különösen a magyarok és legkülönösebben a magyar nemesek, az urak és közöttük találni. Hiszen az oláh, mint nemzet, nem volt elismerve, csak a más három. Vallásuk csak részben volt bevett, részben csak türtnek nevezett. Az oláh nép, mint faj, politikai és társadalmi tekintetben alantabb állónak volt tekintve: és valósággal is a fejlődés alsóbb fokán állott. Az oláh nép nagy tömege urbéres; az urak nagyobb részint magyarok. Az oláhok nagyobb részint szegények; a magyarok közt igen sok tehetős. Az oláhok csaknem mind falusi földműves, pásztor nép, a mely számára bámulat volt a vidéki kis város. Ha volt ürügy valaha fellázítani az elnyomott fajt az elnyomó ellen; az üldözött valást az üldöző ellen; a szegényt a gazdag ellen; az alárendeltet a parancsoló ellen; a közembert az úr ellen; a babonást a felvilágosodott nézetek ellen: úgy azokat kivétel nélkül lehetett alkalmazni az oláhok fellázítására 1848-ban.«

Íme, ez volt az állapot, melyben Erdélyt a magyar mozgalmak híre találta. A nyelvújítás nagy eszmei mozgalma, s mindenek fölött Széchenyi István, az a csodás szellem, a kit annál jobban bámulunk, a mennyivel távolodunk tőle. A ki semminek mondható anyagból nemzetet teremtett. A ki a darabokra zúzott cserepeket egységes egésszé forrasztotta össze. A ki megtámadta az egész vonalat, a ki porrá zúgta szelleme varázsával az összes létezőt, hogy a tabula rasán új magyar államot alkosson. A ki pályája előhaladtával félkezével a szent hajdankor története szerint téglákat hordott, a másikkal karddal védelmezte az emelkedő szent falakat. A kit a pillanatnyi siker mámorában a fenyegető vészjelek kétsége megöl, s a ki élő sirboltjából, mint a megvakított Sámson, összezúzta a hatalom dobzódó palotáját. A ki félig ember, félig emberfeletti; ritkán téved, gyakran divinál.

1831-ben kezdődik meg a mozgalom Erdélyben, s első sorban Alsó-Fehérben az újraéledés elvi harca; s a támadások, melyek Kemény Simon halála után eleinte személyes éllel indultak meg népszerűtlen utóda ellen, igen hamar elvharczczá nőttek ki magokat. Szász Károly, e bámulatos polyhistor fő, kinek magas látköre, széles tudománya és személyes szerénysége egyaránt csodára kész, és Kemény Dénes, az ő erélyes, határozott modorával, azzal az erkölcsi rigorizmussal, a melylyel mindent, mit jogtalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt, vezették a támadást, mely a létező állapot ellen indult, még pedig a lipóti hitlevél s az 1791-ki törvényczikkek nevében és védpaizsa alatt.

Ez az irány vezette az erdélyi ellenzéket. Ugyanaz, mint Magyarországon. Közös volt a közjogi érzék, közös a szabadságszeretet, közös az elnyomás. A Magyarországon megindult administrator korszak Erdélyre is kiterjedt; a választások joga helyettesítésekkel altattatott el, országgyűlés nem volt, s a gubernium Erdélyben összealkotására, jogfelfogására és mindenek felett jogainak gyakorlására nézve szakasztott mása a helytartótanácsnak Magyarországon. Büszkeséggel utalhatunk e nagy küzdelem első kezdeire és egész lefolyására. Schol a törvények ellen semmi.

Ellenkezőleg a főszempont, a főtörekvés azok helyreállítása az egész vonalon. A régi — sokat gúnyolt — gravaminális politika új kiadása. Hiszen az erdélyi 1834-ki országgyűlés előző kérdéseiben a közfelfogás szakasztott mása volt a pozsonyi országgyűlések rescriptum-vitáinak. E körül forgott a közfelfogás; ezt tekintették mindakét oldalról egyaránt a helyzet kulcsának.

Széchenyi saszeme tovább látott és új elemet vegyített a küzdelembe. A »Hitel« töretlen nyomokra lépett s új világot nyitott meg. Az eszközök felett folyt hosszas, unalmas küzdelmek közt egyszerre felvillant villámfény gyanánt a cél öntudata, a nemzeti önérzet helyett a nemzeti öntudat, s hatványozta a küzdő elméket a forma mellett a lényeg. A magyar nemzet többé nem fájó sebeit akarta meg-orvosolni, de új életet követelt, s ez új élet megnyerése kedvéért megégetni késznek nyilatkozott ősi hagyományait.

A legnevezetesebb átalakulások korszaka következett be. Egyelőre a gondolkodó elmékben s később a közvéleményben is. Nem jogok foszlányai, de új vérkeringés kezdte bolygatni az elméket, s mikor a kormány makacssága, kése delme új és új gátakat emelt az áramlat természetes medrébe: a haladás vágya annál erőteljesebb löktetésére ösztönözte a reformerek csoportját, az ellenkezés pedig, mely egyformán nyilvánult mindakét irányban, összekapcsolta a közjogi opposíciót a liberális reformiránnyal.

Ma alig lehetünk kétségben az iránt, hogy a 48-iki átalakulások gyökereinek ápolásánál kiváló szerepe volt a hatalom gyakorlóinak e két decennium alatt. Az övék az érdem, hogy makacs ellenzések lassan, észrevétlenül behajtotta a közjogi jogos és népszerű ellenzék minden tényezőjét a reformok zászlaja alá, hogy a közfelfogásban a magyar jogok védelmének természetes következményeül tekintetett a reformok utáni vágy, s érthetatlenné vált a patriota konzervatív és a reformer kormány gondolata egyaránt. Tragikus helyzet egymagában, és tragikus helyzet különösen azokra nézve, a kik a kettő határán állottak s a kiket fényes tehetségeikkel, fényes érdemeikkel és még fényesebb hazaszeretetökkel majdnem nyomtalanul elfűtt az idők szele;

de kétségtelenül áll, hogy ez az ellenállás, ez a csodálatos merevség, mely mindig későn engedett, kapcsolta össze a közjogi ellenzék fogalmát a Széchenyi-féle reformok radikális felfogásával. Összekapcsolta annyira, hogy elszigetelve maradt az a kis, bátor, tudós csapat, mely Desseffy Aurél körül csoportosult; és elszigetelve maradt maga Széchenyi, mikor reformeszméi valósítását kezdte meg. Közös sorsa minden mozgalomnak, közös sorsa minden nagy embernek. Ez a pont egyúttal a válpont, melyen a férfi és politikai jellem egész erejére van szükség, hogy álljon, mint a szikla, le- és felfelé egyaránt. A mi Széchenyinél mithoszszerű magaslaton bevált: utána csinálta sok hű fia a hazának, a kik szorongtak, tépelődtek, küzdöttek, gyaláztattak lent és üldöztettek fent:

Eiche, die dem Sturme steht.

Erdélyben is ez történt. Észrevétlen változott át az egész küzdelem vonala. Az 1834-ki országgyűlés gravaminális irányban mozgott egészen, s nemsokára reá, már a szebeni országgyűlésen, a magyarországi reformtörekvések uralkodtak, sőt 1839 óta az unió kérdése is aktuális lett. Az összes reformügyek előkerültek a napirendre; a szatmári pontok és a patrioták betetőzték a munkát, és 1848-ban Erdély éppen ott állt, éppen ott volt, a hol Magyarország. Semmi sem volt természetesebb, semmi sem volt igazoltabb, hogy azon — utójára is egy véletlen esemény által leszakított, de a nemzeti közvéleményben két decennium nehéz küzdelmei során teljesen megért és jól megérdemelt — eredmények között benfoglaltatott Erdélynek végleges visszakapcsolása Magyarországhoz.

Az uniónak és az unióra való törekvésnek azonban még egy más nagy fontossága is volt a vezető államférfiak szemében a Királyhágón innen és túl egyaránt. A nemzeti-ségi kérdést értem, a melynek első hullámai már ekkor is nagyon érezhetők valának Erdélyben. Senki sem kételkedhetett az iránt, hogy Erdélyben a különböző előjogok váracseinak ledöntögetése nem fog minden nehézség nélkül megtörténni. A három nemzet és a négy bevett vallás féltékenyen fogja őrizni előjogait. Az uralkodó rendszer által elké-

nyeztetett arisztokraczia szintén nehezen fog megnyugodni a megváltozott viszonyokba. Sőt az sem lehetett titok körültekintő, óvatos politikusok előtt, hogy új tényezők is fognak megjelenni az osztzkodáson; tényezők, a melyek kívül estek a régi kiváltságok keretén, s a melyek ennél fogva semmit sem veszthettek, ellenben mindent megnyertek a gyökeres változással, de a melyeknek — talán éppen a hosszas koplaltatás által borzasztóan megnövekedett — étvágya többé nehezen volt csillapítható a teljes jogegyenlőséggel, az összes előjogok megszüntetésével, tehát mind azzal, a mivel a rendi törvényhozás saját rovására, saját közel fekvő érdekei ellenére közérdekből megajándékozta őket.

Magyarországban az 1830-ki törvényhozás adta meg az első impulsust a nemzetiiségi panaszokra. Ez kötelezte a helytartótanácsot, kuriát, kerületi táblákat, hogy az addigi kizárólagos hivatalos latin nyelv használása mellett, bizonyos esetekben használni kötelesek a magyar nyelvet is. Az 1836-ki törvények már a latin és magyar nyelven szerkesztett törvények magyar szövegét jelentik ki hitelesnek; kiterjesztik a magyar nyelv használhatását a tabularis pörökre és mindennemű authenticatiókra; elrendelik oly községekben, a hol magyarul prédikálnak, az anyakönyvek magyar nyelven vitelét. Az 1840-ki törvények azt rendelik, hogy a törvényhozás, és minden törvényhatóságok felterjesztései, továbbá minden kormányzések, hivatalok, világi és egyházi hatóságok egymás közti levelezései kizárólag magyar nyelven szerkesztessenek. A már csak magyar nyelven szerkesztett 1844-ki törvények, annak előrebecsátása után, hogy az ország minden tanodáiban a magyar, mint tanítási nyelvnek használata kormányilag már elrendeltetett, azt rendelik, hogy az egyházi és világi összes hatóságoknál, kormányzéseknekél, hivataloknál ügykezelési nyelvnek is kizárólag csak a magyar nyelv használandó. Végül az 1848-ki törvények szerint népképviselőnek sem választható meg az, a ki a magyar nyelvet nem bírja.

Erdélyben kétségkívül még nehezebb, még veszélyesebb volt a helyzet. A királyföld különös kiváltságait csak sokkal később, napjainkban birta ledönteni s az

állami egység oltárán feláldozni egy erélyes politika, mely természetesen megérte és el is vette tetteinek jutalmát a rosszul informált külföldi sajtó és közvélemény tájtékos támadásaiban. Ezek az unio alkalmával cum beneficio inventarii adattak át a magyar törvényhozásnak. A másik kielégítésre váró tényező lassan forrt, lassan mozgott, de — mert a létező állapotok alapján sem megmenteni, sem veszteni valója nem volt — egyelőre passive viselte magát.

Nem kell, nem szabad tagadnunk, hogy a negyvenes évek liberalizmusának végcélja egy nemzeti magyar állam volt. A nemzet erejét emelni, a külön futó tényezőket centralizálni s az együtthatás által geometrikus arányban emelni az egyenként elforgácsolt erők súlyát: ez volt a feladat és Széchenyi működése óta ez volt az öntudatosan követett cél is. Széchenyi erős faji politikát folytatott, minden ízében magyar politikát mindenek felett. Ha ennek kedvéért meg tudta kezdeni az ostromot az arisztokrata jellegű előjogok ellen, a melyek pedig éppen ezen természetökből kifolyólag sokkal kedvezőbbek voltak a magyar fajra, mint a többi nemzetiségre; ha ezek uralkodtak bevallottan rajta, a mikor nagy közgazdasági akcióját megkezdte: kétségkívül ezek vezették, a mikor Erdély unióját bevette programjába. És ha vezették őt, mennyivel inkább vezették Wesselényit, Szász Károlyt, Bethlen Jánost vagy Kemény Dénest, a kik közvetlen szemlélői voltak a demokratikus áramlat folytán ellenállhatatlanul fejlődő nemzetiségi veszedelmeknek, a kiknek erős faji érzelme benne gyökeredzett Erdély specialis viszonyaiban, s a kik a demokracziának hozott áldozatot nem voltak hajlandók, és bizonyára nem is tudták volna meghozni a magyar jelleg rovására. Erdély megmentése a magyarság részére a demokrácia áramlatával szemben csakis az unio ténye által volt az átmeneti idők tartamára emberi számítás szerint biztosítható. Ezért nem volt az ő zászlókra írva — hogy Kemény Gábor Macchiavelliről írott tanulmányának képét használjam — Toscana vagy Medicek, hanem az, hogy Italia.

Az erdélyi arisztokrácia sajátágosan különös társadalmi helyzetet foglalt el az 1848 előtti időkben. Mig a

magyarországi főnemes családok részben már a Mária Terézia-féle törekvések folytán, részben s még inkább a szövettség altató hatása alatt a bécsi udvar körébe vonzat-
tak, s míg ezekre nézve a katolikus érdekek bizonyos állandó közösséget is megteremtettek az udvari felfogással, melynek
után egyszerűen visszhangjaivá váltak az általok különben sem ismert, ritkán, csak ünnepélyes alkalmakkor látott s
tőlök nyelvben, felfogásban, igényekben és műveltségi fok-
ban, sok helyütt vallásban is egyaránt távol eső középne-
mességgel szemben: addig az erdélyi arisztokrácia határo-
zottan nemzeti irányt vett. A fényes gubernátori helyzet
volt majdnem az egyedüli, mely fölfelé a Béccsel való
érintkezést szükségessé tette. De egyrésről a történeti em-
lékek, melyek ez állások elfoglalóit Erdély függetlenségi
eszméihez kötötték, másrésről a protestáns gubernátorok
felekezeti felfogása, mely végleg elszakította a Bécsben ural-
kodó áramlattól, természetessé tette, hogy magok a guber-
nátorok is ott, és csak ott érezték magokat otthon, a hol
gyökeredzett létök, nem volt ambíciójuk Erdélyen kívül
még a bécsi kancelláriához sem, s miután maga a köz-
ponti kormány sem sokat törődött a legmellőzhetőnebb-
ben túl az erdélyi dolgokkal, inkább csak arra törekedve,
hogy az egész birodalommal ellentétes irányok ne fejlődje-
nek ott, mint a nap, s annál kevésbbé a jövő fejlődés
esélyeivel: semmi sem volt természetesebb, mint hogy a guber-
nátorok lassanként bele találták magokat a nemzeti kis kirá-
lyok szerepébe, és mint ilyenek, öntudatlanul vagy öntuda-
tosan, magok lettek a nemzeti eszme természetes központjai.

Hasonlókká vált az arisztokrata családok nagy része.
Mint régen a fejedelemségért, verseny folyt most közöt-
tük a hatalom birtokáért. De a Bánffyak, Bethlenek, Józsi-
kák, Kemények, Aporok, Béliiek, Bornemisák, Telekiek,
Mikesek, Wesselényiek és Zeykek egyaránt hazafiak, magya-
rok voltak s ezt az érzelmet meg tudták menteni az egész
vonalon. Csodálatos egy helyzet volt a történetíró előtt. Egy
magyar, utolsó csepp vérig magyar olygarchia fejlődött ki,
vagy legalább erősödött meg az uralkodó magyarelles
áramlatban. A következmények igazolták, hogy inkább volt

magyar, mint olygarcha. A magyar szellemet — jogaira büszkén, — bevitte minden intézményébe; az Approbata és Compilata annyiszor kigúnyolt szellemének árnyékában még a katolikus egyház sánczait is bevette a nemzeti érzelmek védpaizsa alá, és ápolta megyékben, egyházban, a közélet minden lüktetésén a nemzeti öntudatot annyira, hogy mikor az erősebb lett, mint az őt körülvevő jogi paragraphus-sánczok, a mikor a beteljesedett idők vihara elfújta azokat a föld színéről, nemcsak megmaradt, de a romok alól még diadalmasabban kelt ki a nemzet géniusza.

Kétségkívül megható és nemes volt a magyar kiváltságos osztály állásfoglalása a demokratikus irányzattal szemben, de még sokkal szebb, sokkal meghatóbb az erdélyi nemessége. Öntudatosan nemzeti ügynek, nemzeti géniusznak nagyobb áldozatot senki sem hozott, mint az erdélyi olygarcha családok. És éppen ezért ismételten jól esik lelkemnek, reá mutatni a képre, melyet a liberális reformtáborban első sorban küzdő erdélyi arisztokrácia nyújtott.

Egyénileg, családirig csak veszteség volt reájok minden lépés előre. Ők urak, nagy urak voltak ekkor sasfészkeikben. Kizárólagos rendelkezők voltak kormány széken, megyén, egyházban és falvaikban egyaránt. Munkáskéz bőven, az úrbéres viszonyok minden igényöket kielégítve, az ősiség biztosította családai fényét, a középosztály csatlakozása s a nép tudatlansága vezérszerepöket, a hatalom természetes és kizáró birtoklása befolyásokat. Sem egyénileg, sem osztályilag nem nyerhettek semmit.

Sőt éppen ellenkezőleg. A liberális áramlat teljes egészében és az egész vonalon ellentétben állott szűkkörű érdekeikkel. Vagyon helyzetöket megrontással fenyegette az ősiség eltörlése, ónsúlylyal nehezedett reájok a közteherviselés elve, kizárólagos jogi viszonyaikat alapján fenyegette a demokrata áramlat. Mind ezeket sokkal súlyosabban kellett érezniök, mint a magyarországi nemességnek, már csak azért is, mert aránylag sokkal inkább birtokában voltak ezeknek, mint a magyar főnemesség, és sokkal inkább élvezték azt, mint a nagyjára külföldön élő magyar főurak. De ők még többet kockáztattak ennél is. Szembeszökő volt, hogy figyel-

men kívül hagyva az urbarium meg nem állapított voltában rejlő anyagi veszélyeket, meg nem bírják a magyarországi viszonyokkal a versenyt, leomolván a szűkebb hazájok köré vont korlátok, nemcsak nem nyernek befolyást azokon túl, de szenved, nagyon szenved hatalmi körök azokon belül is, s e tér, mely évszázadokon át az ő kizárólagos dominiumok vala, megnyilik az erősebb testvér előtt is, mely az uralkodó koreszmék nevében hadat üzen az ódon intézményeknek, s azok romjai alá oda temeti az ő történelmi szerepök, kiváltságos helyzetök túlnyomó részét is.

Mind ezt bizonyára épp úgy átérezte Bethlen János, Kemény Dénes, Wesselényi, mint akár Széchenyi és Kossuth. De a mikor látták a helyzet súlyát, a veszedelmeket, melyek a magyar nemzet feje fölé tornyosodnak, a mikor világos öntudatára jöttek annak, hogy a válaszfalak lerombolása, az egységesítés adhatja meg csak az újra éledés szankczióját, s csak annak omladékain lehet politikai álmaik netovábbját, az egységes, nagy magyar nemzeti államot felépíteni: mint felesleges czafrangot dobták oda régi kiváltságaik minden foszlányát, a család biztosítékait, a vagyon függetlenségét, a természetesen kezeik közt levő hatalmat, az öröklött és szerzett befolyást: és hirdették, ők magok hirdették első sorban az örökváltságot, közteherviselést és az uniót.

Bizonyára csodás egy állapot volt ez, tek. Akadémia. Számtalan példát mutat a történelem, hogy a nemzet szive megmozdul, s elér a csodák határáig. A jegyes ott hagyja aráját, az apa gyermekét. Arra is van példa Erdély történetében, hogy családi ékszerek dobatnak a haza oltárára, felszentelt harangok ágyúvá öntetnek. Dicső vitézek, Dugovits Tituszok, Kemény Simonok sem ritkák annaleseinkben. De talán nem politikai elfogultság, hanem a nemes tettek iránt való természetes hódolat mondatja velem, hogy a lassan, normális viszonyok közt megérlelt politikai meggyőződés soha nagyobb, öntudatosan hozott áldozatokra nem ragadt társadalmi osztályt, mint a negyvenes évek liberális irányzata az erdélyi arisztokracziát, hogy úgy a belátás mélysége, mint az áldozatkészség megdöbbentő nagysága örök időkre hirdetik az elmék mélységét és a szívek nemes-

ségét, a gondolat és az érzelem egész világának azt a nemes összhangját, mely e veszély nagyságában önként teszi radikálisokká az olygarchákat, demokratákká a főurakat, s a hagyományok merész szétrombolóivá az azok védelmében növekvőket. Talán nincs sehol ehhez hasonló eset, s jól esik nekem, közel félszázad mulva, ez ünnepélyes helyen és pillanatban reámutatni e tényre, mint fajunk egyik büszkeségére, mint tanujára, emlékére annak, hogy nem pusztá frázis, de élő igazság nálunk a parancs, melyet első reformatorunk adott ki: a haza minden előtt!

Ennek a Kemény Dénesnek, az első erdélyi magyar államtitkárnak, s hozzá méltó nejének, Kemény Katalinnak volt fia, ebben a körben, ezeknek az eszméknek benyomása alatt nevededett Kemény Gábor, tek. Akadémia.

Nem könyvekből tanulta a liberalizmust, nem frázis, nem is czél volt az nála sem, nálunk sem soha. Nem az emberi jogok proklamált igazságait, mindenek felett nem a francia szabadság, egyenlőség és testvériség frázisait, még kevésbbé nem a német könyvtudósok szabadelvű elméleteit követte Kemény Dénes, sem fia, sem mi. A mi liberalizmusunk magyar liberalizmus, mert a mi politikánk magyar politika. A jogok kiterjesztésének alapgondolata a nemzeti test izmosítására tett lépés, a közös teherviselés elve a nemzeti haladás gyorsításának feltétele, az egyenlőség elve a hazafiui kötelességek általánosítására irányzott lépés volt. A magyar államnak mint magyar államnak megteremtése, nem elméleti okoskodások, tették szükségessé e reformokat, s ez teszi szükségessé folytatását, és csak addig jogosult, csak azon határig fogadható el, a meddig e czélnek megfelel.

D'Israeli egyik ragyogó beszédében, mely annyira segített államférfiúi hírnevét megállapítani, a konzervatív politikát nevezte nemzeti politikának, s a liberálist filozofikusnak. Általános szempontból lehet igaza. Nagy nemzetek reformtörekvéseit gyakrabban vezette az általános igaz, az általános emberi, s a mivel szemben találták magokat: az a nemzeti hagyomány volt. Hanem ez a megkülönböztetés egyáltalán nem talál a mi viszonyainkra sem 1848 előtt, sem 1848 után. Nem általános szempontok vezették a 40-es

évek reformmozgalmaikat, legkevésbé Széchenyit, a legnagyobb magyart, hanem a magyar nemzet specifikus érdekei, s csak politikai belátás, de nem örökre tartó iránymegjelölés volt nála, ha a nemzeti érdekeket a reform szolgálatában találta egyedül megővhetőknak.

Innen a magyar politika kettős irányzata. A faji érdekeknek tagadhatatlanul arisztokrata irányzata szemben a jogegyenlősítés demokrata áramlatával; innen az az ellentét, mely a benső válaszfalak lebontása után az államnak eminenter nemzeti irányzata és a különböző nemzetiségeknek folyvást hangosabb aspirációi között támadt. Az áldozatok, melyeknek árán megteremtetett annyi joglemondás és később annyi polgárvér, annyi keserű, nehéz küzdelem után a magyar állam, nem egy elvont, theoretikus irányzatnak voltak hozva, hanem egy élő, virágzó eszményképnek: a nemzeti magyar államnak. Sacrilegium lett volna oda dobni ezt áldozatul egy úgy is lehetetlen fantomnak: a poliglott, federalisztikus törekvéseknek; megbocsáthatlan bűn, a jel-szavak lidérczfénye után indulva feneketlen posványba vezetni az elért eredményeket.

Konstatálnom kell, hogy magyar államférfi nem vállalkozott erre soha. Az ígéretek, a melyek az elnyomatás és a küzdelem nehéz, válságos pillanataiban tétettek, loyálisan voltak kigondolva, s kiindulási pontul a magyar állam nemzeti jellegét nem tagadták meg soha. Valamint nem tagadta meg magyar publicista a tetszetős elméletek kedvéért a konkrét tényeket.

A fiatal Kemény Gábor azt hitte, hogy igen. Azt vélte, hogy a magyar állam nemzeti irányára veszélyessé válhatnak azon következtetések, melyek báró Eötvös Józsefnek a XIX. század uralkodó eszméiről írt tanulmányából levonhatók. A »Nemzetek fejlődése« e felfogás ellen iratott. Ma, közel negyven év keserű eseményei után, mint Kölcsey mondja, hideg tagasztalattól kihűtött agygyal olvasva át az Eötvös és Kemény közt folytatott polemikát, nehezen tudjuk megtalálni a támadás és védelem sarkpontjait egyaránt. A nemzetiség fogalma épp oly tisztázatlan maradt utánok, mint volt előttök. Ha Eötvös tulságosan ragaszkot-

dik a faji distinkciókhoz, Kemény viszont tulságosan sokat ad a történeti háttérre, nála mindjobban összeolvad a nemzetiség fogalma a nemzetével. Örök vita, melynek vége alig lesz egyhamar, mint minden oly kérdésnek, a hol a választó vonalat nem elmei distinkció, de az érzelmi világ imponderabilis atomai adják meg. A faji és nyelvi egység, az összetartozandóság tudata, a jövő aspirációk maguk a legtöbbször bevegýttenek külső oldalról eredő machinációk közé, mind ezeket bőséges lepelként elborítja a nemzetiség jelszava. És így a vita még mindig sub iudice van; nemzetiségi kérdést hord vállán, sokszor lázadó akarat, sokszor tudatlan kiskoruság; nemzetiségi kérdést üldöz sokszor bureaukrát önkény, sokszor államférfiu belátáshiány.

A negatív pontokban azonban egyetért Eötvös is, Kemény is. Abban, hogy a nemzetiség nem közjogi tényező, nem kíván külön szervezetet, és abban, hogy az egységes állam kerete nemzetiségi széttagolást nem tűr meg, saját legbensőbb természete szerint nem is tűrhet meg.

Mindakét gondolkodó előtt világos volt a helyzet, s bár Eötvös szélesebb látkörrel, nagyobb apparátussal Európának írt, Kemény pedig nem teljesen kitisztult fővel, szűkebb horizonttal csupán hazája állapotára figyelt: a végkövetkeztetés alig lehetett más egyiknél, mint a másiknál. S ha majd a ma is uralkodó eszmeáramlatok lezajlanak az idő rokkáján, s azok a ma még kicsinyeseknek tetsző ezer és ezer apró szálak, melyek polgárt polgárhoz kötnek, visszanyerik ismét teljes jogosultságokat azzal a nagy, de mégis csak egyetlen köteléssel szemben, melyet a nyelv egysége alkot meg, kétség kívül igazat fog adni az elfogulatlan ítélő a magyar felfogásnak, mely Eötvösnél is, de még markansabbúl Keménynek e tárgyról szóló irataiban nyilvánult.

Hosszú idők mulva is nehéz feladata lesz a történelemnek kideríteni az okokat, melyek az 1848-ki nemzetiségi mozgalmakat vezették. Az erdélyi szászokra nézve kéznél vannak azok. Az erdélyi szász nemzet történeti fejlődés alapján birtokában volt a közjogi helyzetnek és a territorialis elkülönítésnek. Hogy maga ez a széleskörű autonomia és ez az elkülönítés komoly veszedelembé került a 48-as

eszmék nivelláló hatása alatt: senki sem tagadhatta. Egy-egyel több ok, hogy a nyelvi s más hajlandóságok ez alkalommal is a magyarellenos mozgalom táborába vitték az erdélyi szászokat.

A román elemre nézve másképp állott a helyzet. A változás egész vonalon az ő javokra szólt. Az úrbériség megszűnte főképp őket szabadította fel, az egyenlő teherviselés főképp rajtok könnyített, a jogegyenlőség pedig őket hozta eddig nem élvezett helyzetbe. Politikailag teljesen indokolatlan volt az az álláspont, a melyet 1848-ban elfoglaltak. Hora és Kloska lázadásának, s a csak előbb lezajlott rejtélyes Varga Katalin-féle mozgalom, az a kétségkívül szerencsétlen és nyomorult helyzet, melyben voltak, lélektanilag indokoltá tette, hogy a bilincsek széttörésének napját a boszuállás sötét szelleme homályosíthatta el, a felszabadítókban először is régi urait látó tudatlan népben. De kétségkívül ez sem elég magyarázat egy elmaradott nép fegyelmezett, szervezett és politikailag indokolatlan támadására; és biztosra kell vennünk, hacsak az emberi természet minden nemesebb vonása felől kétségeskedni nem akarunk, hogy azoknak, a kik e parazsat égő lánggra lobbantották, nehéz, nagyon nehéz munkájuk volt.

A balázsfalvi gyűlés pontjai közt találkozunk először román részről formulázva, azon óhajtással, hogy a román nemzet — ugyanez a gyűlés jelentette ki az oláh elnevezés felcserélését a románnal — külön incorporáltassék, külön területet nyerjen s ugyanez tiltakozott először Erdély uniója ellen, követelvén Erdély autonómiáját. Ugyanez óhajok formuláztattak az 1863-ki szebeni törvénytelen gyűlésen nem minden édes-keserű polémia nélkül a szász urak részéről, a kik világosan látták, hogy az elv gyakorlati keresztülvitele bele fog vágni a Királyföld testébe is, a melyet az egyszer teljes pompával felállított elvnek következményei alól semmiféle rabulistikával kivonni nem lehet. És ez az elv lett domináló a román nemzeti pártban, különösen 1881-től kezdve, mind e mai napig makacsán, mereven, visszaautósítólág.

Semmi sem volt természetesebb, mint hogy úgy az erdélyi,

mint az összes magyarság az ellenkező felfogás talajára állott. Sem a külön nemzetiségek közjogi állását nem akarta becikkelyezni, sem ez elvnek gyakorlatában a territorialis új beosztást nem vélte megegyeztethetőnek az állami egység kívánalmaival, sem Erdély nagy nehezen elért unióját nem engedhette új alkudozások menetelére bizni. Hiszen évtizedek nehéz küzdelme, nehéz áldozatai, aztán vér és elnyomatás szentesítették a nemzet egységére törekvő politikát: az elért eredményeket kockáztatni, helyrehozhatlan politikai hiba lett volna.

Íme, a küzdelem sarkpontjai. Kemény Gábor irodalmilag is, a közélet terén is részt vett a sarkpontok felállításában, részt vett azok következményeinek gyakorlati levonásában. A nemzetiség kérdésében Eötvössel folytatott polemiján túl Nagy-Enyed pusztulásának leírásában hűséges, objektív szemmel keresi a kiindulási pontok hibáit, behúnyja szemét akkor, a mikor a végkövetkeztetést a vad csöcselék vonja le, ismét igazolva ezer és ezredik alkalommal Madáchot, hogy a filozofikus tévedések rettenetes komolysággá válnak a gyakorlatban kint. Ez a történeti leírás egyik maradandó becű forrás; egy igazságos, nyugodt magyar embernek a napi — és annyira igazolt — szenvedélyeken fölül álló álló szelleme, mely akkor is pártatlan igazságot keres, a mikor csombordi szülőházának vad elpusztítását írja le.

Az 1863-ki szebeni országgyűlés összehívó rendelete a Schmerling-féle politikai quodlibet egyik legsajátosabb tüneténye volt. Új kísérlet, mely a sikertelenség magvát rejtette magában. Deák ismeretes hasonlata szerint új gomb a mellényen a sorban, a mikor el volt hibázva az első. Bureaucrata bölcsesség, mely nem számított az élő érzettel, s mely elégnék vélt egy nemzetiségi aspirációt, hogy azzal szövetkezve szétrobbantsa évtizedek munkáját. A fiume nessuno, s az erdélyi magyar képviselők kilépése — indokolva a Kemény Gábor tollából folyt rövid, de határozott nyilatkozattal és a koronához intézett, de oda nem jutott felterjesztéssel — a fiasco közel bekövetkezését jelentette.

Egyértelműleg, megdöbrentő elhatározással léptek ki a magyar küldöttek, regalisták és választottak egyaránt. A magyar és székely elem nélkül lefolyt tárgyalások azonban nem maradtak nyom nélkül. Mint a szászok és románok postulatuma fenmaradtak a nemzetiségi megállapodások, melyeknek lelkes kezdete, a mikor a közös támadás volt a magyar hegemonia ellen napirenden, és elhidegült vége, mikor a gyakorlati következtetések kezdettek alkalmatlanok lenni a szászoknak, méltó képet ad a kielégíthetlen aspirációkról s méltán jósoltatta meg Eötvössel, hogy a nemzetiségi, helyesebben chauvin törekvéseknek végczélja mégis csak egy, mindenütt egy: az uralkodás.

Nagy kérdés, vajjon e minden oldalról és minden fegyverrel megkísérlett nyomás nélkül képes lett volna-e Deák Ferencz bölcsesége bevezetni az ígért földére népét. Nagy kérdés, vajjon a veszélyek hydrafejének minden oldalról való felbukkanása nélkül nem kockáztatta volna-e a vérmes önbizalom az elérhető eredményeket? Talán szükséges volt politikailag nemcsak a harcmezőkön elhullott piros vér, hogy feltámaszsza a magyar öntudatot, hanem e rettenetes korszak folytonos remegése, hogy a tiszta hazafiság salaktalan ragaszát adja a széthulló elemekre, a százfelé szakgatás czudar vágya, hogy az egységesség erejébe vetett hitet emelje, és a ravasz kétszinű játék, hogy a jogfolytonosság mentsvárából ki ne lépjen a magyar politika. De ha nem lett volna is szükség erre, az kétségbevonhatlan tény, hogy a szerzett szomorú tapasztalatok nagy mesterek voltak. Összekapcsolták a különböző elemeket, segítettek lerontani az életben is a választó falakat, és mikor 1861-ben megszólalt Deák Ferencz, és mikor 1867-ben megkötötte a kibékülésnek azt a formáját, mely visszaadta Magyarországot — az egészet — magamagának: nem kasztok, nem osztályok, nem érdekek szövetsége, de egy egész, erejében gyenge, reményeiben kétkedő, önbizalmában megcsappant, de érzelmeiben, politikai öntudatában, gyakorlati céljaiban mégis egységes, egy egész nemzet állott háta mögött.

A kiegyezés első idejét a keretek védelme és a védbástyák felállítása foglalta el. Védni kellett a talajt, me-

lyen állott a nemzet, védeni nemcsak a kívülről jövő támadások, hanem védeni a nemzeti erősebb öntudat hullámcsapásai ellen is. Semmi csoda, ha a veszélyeknek sokkal jobban kitett Erdély majdnem teljes egészében a Deák-párton foglalt helyet, és semmi csoda, ha lelkesülten követte a vezért, épúgy mint a korszak első pitymallatán Széchenyit, a ki félszázados nehéz küzdelemnek diadalra juttatását biztosította részére. Kemény Gábor is ott foglalt helyet e sorokban, hűséges támogatója volt ennek, s midőn 1874-ben megindította a »Korunk«-at, mely csak rövid életet élt, tartaléktalan kifejezést adott, mint már előbb tette a Helyzetünk és jövőnk, majd A baloldal politikájában, ismételten politikai programjának, mely liberális volt, de mindenek felett magyar, mely a kiegyezés keretében teljes biztosítékot talált, s mely ezen alapon akart tovább építeni, munkálkodni.

Akkor még nem sejtette ő sem, hogy a vezérmunkások sorába lesz hivatva belépni. Az ő szerény modora nem is arra való volt. Ő előszeretettel foglalkozott — mint maga írja — azon okok kutatásával és vizsgálatával, melyek egy nemzet emelkedését vagy hanyatlását okozzák; ezt vizsgálta Machiavelli és Montesquieuról szóló jeles tanulmányaiban, melyek a tek. Akadémia kapuit nyitották meg előtte; ezt kereste a magyar politikai problémákban azzal a hagyományos — hogy egy szóval fejezzem ki — patriota liberalizmussal, mely minden adott viszonyok közt 1830 óta Erdély arisztokráciáját vezette. Nem volt benne semmi, mely őt vezető államférfivá destinálta volna; sem ékesszólás, sem széles ambíció és nagyszabású elme, sem a nap igényei iránt való fogékonyság. Csak elvhűség, komoly meggyőződés, szorgalmas munka; tiszta, józan fej és mindennekefelett nagy ember- és hazaszeretet.

Több mint egy évtizedet töltött a kormány rudjánál. 1875-től, a mikor a fuzió végre-valahára minden kétséget kitörölt a gondolkozó elmékből Lajtán innen és Lajtán túl egyaránt arra nézve, hogy Magyarország akar és tud az 1867-ki alapokon fejlődni, hogy ez alapot sem sanguinistikus túlzások innen, sem centralistikus valleítések onnan át többé meg nem bolygatják; mert ha akadnak is pontok,

melyek felett a vélemények csatája újra és újra megindult, az egész mű immár a nemzeti közszellem hatalmas védőpaizsa alatt áll, ez időtől fogva 1878-ig mint államtitkár a belügyi, 1882-ig mint miniszter a földmívelés-, ipar- és kereskedelmi, s végül 1886-ig a közmunka- és közlekedésügyi tárczának agendáit vezette.

Nagy politikai alkotások sehol sem hirdették nevét. Nem is áhitozott utánok. Engedte az általa nagy gonddal, nagy fáradsággal összegyűjtött anyagot mások sikereinek alapjául; irigylés nélkül nézte, hogy táplálkoznak és erősödnek nálánál erősebb ambíciók az ő munkájának gyümölcseiből; őt soha sem az vezette; neki maga a munka, s annak tárgyi eredménye feküdt szívéen.

Semmi sem jellemzi az ő felfogását jobban e tekintetben sem, mint tudtommal legutolsó politikai nyilatkozata, az a nyílt levél, melyet választóihoz a kormányból kilépésekor intézett. »Mi nem vagyunk nagy ország, nemzetünk viszonyosan nem számos, geográfiai helyzetünk, több száz éves tapasztalat bizonyítja, igen kedvezőtlen; nekünk kétszeresen kell kerülnünk minden, habár futólagos rázkódást; nekünk nem szabad próbálgatni. Nekünk jobbak a mediokris miniszterek, mint jeles emberek gyakori helycserével.«

Egész lényén átvonult a szerény munkás kifejezése, a kinek labor ipse voluptas. És erre volt felfegyverkezve is. Bár az elméleti politika hűvösebb régióiban növekedett fel, s ott nyerte nagyobb sikereit, mihelyt megtalálta vezéreit e téren, beállott hűséges munkásnak, a mint a költő mondja:

... A ki várakat épít,

A legapróbb szegnek tudja, mi haszna vagyon.

És a legapróbb szegnek felhasználásában volt az ő érdeme, sikere. Az 1867-ki kiegyezés megalkotván a kertet, az utána következő évek széthordván a romokat, a teljesen renovált új telek beépítése, lakályossá tétele volt a feladat. Ebben a kertész munkában nagy része volt neki, ebben fáradt, ebben dolgozott, ezen tünődött és ennek örült mind haláláig.

Ebben a munkában sem utolsó helyet foglaltak el az

erdélyi specialitások. Gyakorlatilag gúnyolni, nevetségessé igyekszünk tenni ezeket. Pedig sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek és követelnek ezek az egész közvéleménytől. Meltányosak rendszerint azért, mert századokon át fejlődött társadalmi és politikai viszonyoknak következményeiül jelentkeznek, politikailag is fontosak, mert kiindulási pontjuk és rendesen végcéljuk is az, hogy a sok áldozathozatalban megtört, megfogyatkozott magyar elem pozícióját emeljék, vagy legalább a további romlás útját ideig-óráig megakadályozzák.

Az egység törvényesen, politikailag megvolt: meg kellett teremteni az életben és társadalomban egyaránt. Ez vezette Mikó Imrét arra az irányra, hogy lassanként Erdély külön miniszterének tartották; az vezette Kemény Gábort, hogy politikai foglalkozásainak bokros teendői mellett egyaránt kezében tartotta az erdélyi reformált egyház vezetését, mint főgondnok, és az erdélyi gazdasági egyesületét mint elnök. Az összeolvadás lassan, de biztos úton haladt; a társadalmi ellentétek hova-tovább letűntek a napirendről, s a vesztett befolyások, vesztett hatalmi körök emlékezete compensáltatott a teljesen befejezett egyesülésnek a magyar nemzetre nézve teljesen megnyugtató tudatában. A szoros igazságnak vélek eleget tenni csak, tek. Akadémia, ha az egybeforrás lassú, állandó, sok élt lesimító processusának érdeméből vindikálom elhunyt tagtársunk emlékezetének az őt megillető részt.

De e folyamat nem gátolta meg őt sem, társait sem, hogy a nemzetiségi veszélyekkel komolyan ne foglalkozzék továbbra is. E nemzetiségi veszélyek egyik sarkpontjának tartatott még a hetvenes évek derekán is a régi erdélyi census megváltoztatása. Nekem úgy látszik, hogy tulzottak voltak az aggodalmak már akkor is. A végleg egyesült Erdély nem félhetett többé az autonóm Erdélyre nézve végzetes eredményekkel fenyegető változásoktól, vagy legalább nem annyira. De Kemény Gábort és társait ott látjuk hiven vezérelvökhöz, mely nem theoretikus, hanem specialis magyar liberalizmust hirdetett, azoknak sorában, kik félve e változásoktól, különösen azért, mert ugyanazon census alkalma-

zása a törvényhatóságokat is kiszolgáltatta volna a nemzeti-ségi túlzóknak, teljes erejökkel — és sikerrel — működtek annak elodázásán. Ez a liberalizmus írta a negyvenes évek zászlójára az egységes politikai nemzetet, az egységes Magyarországot, s ennek főfeltételét, a jogegyenlőségnek intézményeinkben való megtestesítését, hogy a szétválasztó faktorokkal szemben az összekötő kapocs, a kulturának nemzeti jellegében és egyöntetűségében, a jogintézményeknek és az állami belső szervezetnek egységében és e szervezetnek egységes vezéreszmék szerinti működésében legyen feltalálható. De mindenek felett magyar voltok — tekintettel a megújult nemzetiségi küzdelmekre — nem vélte kockáztathatónak a faji szempontból elért fényes eredményeket az egyenlősítésnek — e szempontból szerintök pusztán theoretikusnak látszó — postulatumáért.

Hogy ez az eredmény még inkább fokozta, — különösen a románok közt — az elégtelenséget: ez előrelátható volt. Legnagyobb tévedés volna azonban akár csak egy pillanatra is föltételezni, hogy e nélkül kisebb lett volna az. Az erdélyi census kérdését lehet vitatni a politika, mindenekfelett a méltányosság és osztó igazság szempontjából; felette helytelen és igaztalan volna azonban erre vezetni vissza a román nemzeti mozgalmak elmérgesedését, vagy itt keresni a végleges megoldásnak, a végleges rendezésnek kulcsát.

Valóban au fond kiengesztelhetlen ellentét van a magyar politika és a román követelmények között. E kiegyenlíthetlen ellentét vonatkozik főkép a nemzetiség közjogi elismerésére, a territorialis érvényesítésre és Erdély autonómiájára, pedig éppen ezek a sarkpontok a balázsfalvi népgyűléstől kezdve mind mai napig. Végig néztem azon becsületes, jóakarató törekvéseket, a melyek politikai eszély és meleg hazaszeretet által diktálva, a legnehezebb küzdelmek idejétől fogva mind a mai napig tétettek magyar részről — felhatalmazással vagy a nélkül — román polgártársaink politikai támogatásának megnyerése végett: soha, sehol sem akadtam olyanra, mely e három kardinalis dologban engedményt rejtett volna magában. Nem a legnagyobb vész ide-

jén, a szegedi országgyűlésen, sőt nem azon pontozatokban sem, melyet a már iszonyúan dúló polgárháború pacifikálása céljából közöltettek a mártirhalált halt derék Drágos útján Jancuval, a havasok királyával. Szó volt igenis arról, hogy az oláhok, mint külön nemzetiség, jövőre az okmányokban román névvel neveztesse, de közjogi elismerés nincs. Szó van arról, hogy a vármegyékben és községekben a román többség használhassa a magyar mellett anyanyelvét is, de territorialis új beosztásról szó sem volt, a törvényhozás és kormányzási ügyekre nézve a magyar nyelv kizárólagos használata itt is biztosított; Erdély autonómiájának visszaállítása pedig még ekkor sem képezte a tárgyalás anyagát.

Csodálatos módon még az 1868-ki nemzetiségi törvény tárgyalásakor sem formuláztatott Erdély autonómiájának kérdése — dacára a szebeni gyűlés ismeretes törvényjavaslatainak — a román nemzeti párt feltétlen postulatumául. Alig is kétkedhetett benne valaki, hogy az ujonnan visszanyert alkotmány azt a drága kincset nem fogja könnyelműen eldobni, s így ez új vitapontnak bevegyítése az aktív küzdelembe nemcsak ingerlő, de teljesen reménytelen lett volna. Így a vitának sarkpontja a közjogi állás és a területi beosztás volt.

Senki sem kételkedhetik abban, hogy ezek a kívánalmak teljességgel lehetetlenek, és összeegyeztethetlenség azzal a politikai eszménnyel, a mely az egész korszak elméit hevítette: az egységes magyar állammal. Hiszen új váracsokat teremtett volna a régiek helyett, és annál nagyobb veszedelmet, mert az új bástyák a korszellem által könnyű szerrel fel lettek volna használhatók az állam egysége ellen. Szomorú tapasztalatok szóltak mellette, hogy a politikai opportunitás vagy a liberális velleitások sugalmazása mellett se engedjék e trójai faló által leromboltatni az egységes bástyákat, és ezen a ponton rigorozusan ragaszkodjanak az egységes nemzeti élet postulatumaihoz.

Nem is engedték. Az 1868-ki nemzetiségi törvény nemcsak a magyar elem befolyásával hozatott meg. Hozzájárult ahhoz az országnak minden nemzetisége, maga a román is, a tulzók természetes kivételével. És mily jóleső hang ömlik

el, tek. Akadémia, például a derék román pap, Pap Simon beszédén. Méltó volna, hogy felragaszszák minden román ajkú polgártársunk ajtajára, hogy érezze, lássa, szeme előtt legyen minden nap, minden pillanatban. »Én, t. ház, ki koromra nézve már a sír szélén állok, hosszú tapasztalatom igazolta meggyőződéseim szerint, nem szakadásra, hanem politikai nemzetiség egyességére törekedtem és törekszem mindenkor; sőt nem is hiszem, hogy létezzék józan nemzetiség a hazában, mely az egyenjogúság alapján való testvéries közeledéstől vonakodjék; mert az oly nemzetiség csak folytonos csalódásokban, hogy ne mondjam veszélyes ábrándokban, ringatná magát. Azon nemzetiség, mely ma nemzetiségi különzésre törekszik, holnap végelszakadásra fog törekedni; és az oly nemzetiséget nem hogy az országgyűlés képes lenne megnyugtadni, kielégíteni, de nem talán az Isten sem.«

Istenének és hazájának hű szolgája visszatért Urához, de, a szomorú következmény teljesen mutatta, nem volt igaza abban, hogy ne lenne ily nemzetiség. Igaza volt abban, hogy nincs ily józan nemzetiség. Józanul nem lehet, nem szabad lehetetlent kívánni, hacsak nem törekszünk feltétlenül a tagadó válaszra. Közjogi nemzetiség, territorialis felosztás nemzetiségek szerint, Erdély uniójának megtagadása oly kívánalmak, melyek józanul magyar politikához nem intézhetők. Akkor sem, ma sem, soha sem. Itt alkuvásnak helye nincs: ez forradalmi kérdés.

A mit 1848-ban és 1868-ban inkább csak sejtettek: az bekövetkezett az elméletben is azóta. A nemzeti állam-eszme postulatumai kezdettek levonatni. Egy természeténél fogva erőszakos nagy elme vette kezébe a hatalom polczán azt az eszmét, melyet III. Napoleon csak robbanó anyagúl akart használni. Bismarck levonta ez elv minden konzekvenciáit erős kézzel, erős akarattal, egy nagy állam élén. És köröskörül ez történt körülöttünk. Ezt tette Románia, Szerbia egyaránt. Nem tagadom, hogy van a chauvinizmusban erkölcsi érték és erkölcsi erő egyaránt; de legesodálatosabb, legérthetlenebb előttem a türelmetlenségnek az a faja, mely más szemében a szálkát kiabálja, elfedni vélve cz által saját gerendáját. A szerb és román közoktatási

törvények tiltó magaslataig nálunk sohasem emelkedett a legtúlzóbb áramlat sem; a nemzeti állameszme következményeit olyan leplezetlen erőszakkal nem hirdették nálunk soha, sehol.

És e vigasztalan, nehéz küzdelemben legvigasztalanabb, legnehezebb része van a szegény tudatlan népnek, a mely tűr, szenved, panaszkodik és zúgolódik. A melynek könyeit eszközül használják fel lelkiismeretlen izgatók vagy fanatizált próféták arra, hogy téveteg eszméiknek abban keressék a szivárványszínezést. A mely panaszainak meghallgatása fejében törvénytelen útra csábíttatik, a mely egyik kötelék, a nyelv homogeneitása kedvéért oda vonszoltatik, hogy társadalmi, állampolgári létének minden kincsét ez oltárra áldozatul dobja oda.

Meddig ásta be magát már e méreg jó román népünk testébe? Bajos volna elfogulatlan feleletet adni rá. Erdélyi politikusok nagyobb hatását látják, mint mi. Kemény Gábor is ezekhez tartozott. Ő hirdette ugyan, hogy az egyéb kötelékek kapcsa megmarad, nehezen paralizálható; de félt a veszélyes teoriák még veszélyesebb következményeitől mindek felett.

Hát úgy vagyunk-e már csakugyan? Érezhető-e már a lázas érverés, sőt itt-ott a paralysis államszervezetünk gépezetén? Lokális-e a baj vagy beállott a vérmérgezés első tünete? Igaz-e, a mit hirdetnek rajongók és gonoszok a tulsó táborból egyaránt, hogy az állami eszme egységének alapjai a szivekben le vannak döntve, történeti mult, egymásra utaltság lábbal tiporva, az állami együttélés csak külső vaskapocs, melynek ethikai tartalma többé nincs?

Igaz-e, hogy itt-ott új tömörülést kezdettek meg az állampolgárok nyelvi határok szerint, s hogy e negatív irányzat megsibbasztani van hivatva az egységes nemzeti létet, hogy a megsibbadást dermedés, és a dermedést tetszhalál követi; tetszhalál, a melynek felületes nyugalma alatt a természet örök törvényei szerint az atomok új egyesülésének lázasan folyik munkája, hogy a halál beálltával átve-

gye örökét az új élet: nem a régi egész ember többé, hanem a földön csuszó rovarok éhes csoportja, melyből az együvé tartozás érzete kihalt, s helyébe falánk étvágya van csak? ...

Nem, bizonyára nem igaz, tek. Akadémia.

A magyar nemzet egységében, teljes egységében van alkotmányunk sánczai között. A múlt liberális hagyományainak folytatása gyanánt újabb kötelékeket fonnak napjaink a nemzet egysége köré. A régi válaszfalak újra felépítésére csak az akarat van meg. Erő és anyag egyaránt hiányzik. Intézményeink modern fejlődése nem engedi érvényre jutni azokat.

És hibáinkat — mert vannak azok is — rajtunk áll jóvá tenni. Nem gondolom, hogy a specialis nemzetiségi törvényhozás volna a tér, a melyen a nemzetiségi kérdés megoldását lehetne keresnünk. Gondosan átvizsgáltam a multat s azt hiszem, többet engedni nem lehet önfeláldozás nélkül. De igenis meg kell változtatnunk a kérdés egész vonalát. A társadalmi együttélés, a közös érdekek és közös gazdasági viszonyok niveauját kell emelnünk. Azt a végtelen mennyiségű, maga-magában imponderabilis csekélységet orvosolnunk, melynek elmulasztása hibánk, politikai bűnünk volt. A legutolsó román parasztnak épúgy joga van, hogy otthon érezze magát az egységes magyar államban mint a legelső magyar zászlósnak. Ennek az érzetnek előmozdításában kell fáradsunk mindannyiunknak. Emelni, javítani helyzetét, együtt érezni, együtt élni vele, s az együttélésből fejlődik ki az egymásra utaltság, épúgy mint a közönyös egymás mellett élésből az egymásra törés. Tout comprendre, c'est tout pardonner. Ha megértjük a bajokat s őszintén igyekszünk javításán: magára marad az izgató, s meg lesz oldva a nemzetiségi kérdés, nem hatalmi szóval, nem frázissal, de tényleg. Közgazdasági és kulturai haladást kell adnunk, mert adhatunk, üres lázításokkal szemben. Ha adunk is: az a siker biztosítéka nekünk. Megelégedett népet felizgatni alig lehet, s hogy közigazgatásunk, közgazdasági viszonyaink javuljanak, hogy az állam mint adó is szerepeljen a folytonos elvevés közt a paraszt lakáson: ime az tőlünk függ, s

a ki így orvosolni kíván, fáradságos, folytonos munkát végez, de bizonyára nem hiában.

Kemény Gábor ennek a dicstelen, szorgos, de hasznos munkának buzgó munkása ott fekszik immár maga választotta sirjában, az ajnácskői liget hatalmas, terebélyes tölgyfája alatt. Sirja ölébe nem hat le a napi zaj. Álmodik, az életről, melynek nehéz rögeit öntudatosan, hűségesen dolgozta le, melynek örömeiből csekély része volt, de a melyet a filozófus megnyugvásával futott végig, tudván, hogy az egész élet sem nem a gyönyör ágya, sem nem a szenvedések kínpadja, hanem a kötelességteljesítés száraz, tikkasztó útja. Álmodik az eszmékről, a melyek őt vezették, és a melyek bennünket is vezetnek, és talán érzi, talán tudja, hogy küzdelmei nem voltak hiába, hogy nap nap után erősödik az, a miért egész küzdelmét folytatta nehéz, rögsös pályáján: az egységes magyar állam. Álmodik és álmát nem zavarja meg többé semmi. Por és hamu ő is, mint a hogy por és hamu vagyunk és leszünk mi is.

De talán még sem egészen, tek. Akadémia.

Talán mégis van valami igaz a non omnis moriar-ban? Talán, ha annak az egységes Magyarországnak nevében harcoljuk tovább a küzdelmet, rontva gátakat, építve falakat; talán ha folytatjuk a munkát, mely igyekszik a közgazdaság és kultura vívmányaival népesíteni be az egységes haza területét, ha társadalmi és törvényhozási téren folyton nem lankadó buzgalommal igyekszünk azon, hogy ez egységes hazának minden polgára otthon érezze magát ez országban, a melyen kívül nincsen számára hely; ha átértjük és átérezzük az ő vezető eszméit, azokat, a melyeknek foszlányaiba takargatva igyekeztem én most átadni Kemény Gábor szellemét a jövő nemzedéknek: talán akkor ő is velünk van, velünk érez, velünk küzd, mint Csaba királyfi égi hada népének élet-halál harcában.

És ez az együttküzdés az, a mi megörökíti az ő szellemét, megacélozza a mi karjainkat.

III. KÖTET.

I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János I. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztnián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf I. tagról. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János I. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István I. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon I. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> I. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> I. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> I. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Irán</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
WENZEL GUSZTÁV

RENDES TAGRÓL.

VÉCSEY TAMÁS

R. TAGTÓL.

(Előadta a M. T. Akadémia összes ülésén 1894. május 28-án.)

Ára 75 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

WENZEL GUSZTÁV

(* Lukau, 1812. jan. 19. † Budapest, 1891. nov. 23.)

Emlékbeszédre gyűltünk össze, tisztelt Akadémia, hogy áttekintsük feledhetetlen tagtársunknak, Wenzel Gusztávnak, tudományos írói munkálkodását, egyszersmind, hogy méltányoljuk annak hazánk szellemi haladására s nemzetünk közművelődésére gyakorolt hatását.

A képnek, mely eme hatást feltünteti, háttéreül szolgál a magyar jogéletből az a küzdelmekben és sikerekben gazdag, 1839-től 1889-ig terjedő félszáz év, melynek Wenzel nemcsak szemtanúja, hanem egyik tevékeny, noha szűkebb körű, de ezer és ezer tanítványai útján messzeható munkása volt.

Emlékbeszédeinkben nem szabad helyt engedni az ó-kori sírfeliratok szépítő jelzőinek, nincs helye a diszítő művészetnek, mely eszményivé színezt és csoportosított. Hű és igaz vonásokat vár az Akadémia, melyek az ünnepelt tudósnak lelki alakját s működésének körét elfogulatlanul vetik szemünk elébe. Az elhunynak magánügyei, mintegy az ő házi történetei nem foglalkoztathatják a nyilvánosságot, de igenis foglalkoztatja: mibenléte annak a tudományszaknak, melyet tagtársunk lelkesen képviselt, sőt előbbre vitt.

I.

Tanulói évek.

A mit az elemiekből a milanói katonaiskolában, a remek-írókból, a veronai, salzburgi és veszprémi gymnasiumokban a huszas évek alatt, továbbá a bölcsészeti tanfolyam tárgyaiból Váczott 1829/30-ban tanítottak, s a mit a joghallgatóknak a pesti egyetemen az 1830—1833. tanévek alatt előadtak: azt az ifjú Wenzel a jeles tanulók nemes becsvágyával mind elsajátította. Tanúsítja ezt gymnasiumi bizonyítványa »*primae eminentiae calculo*«, továbbá az egyetemi leczkéken szerkesztett s szépen letisztázott számos jegyzete,¹⁾ a jogkari dicsérő fölterjesztés alapján élvezett ösztöndíja,²⁾ és végül a jól sikerült pályaművének odaitélt Schwartner-féle jutalom.³⁾

A pesti jogi karban Frank volt az a tanár, a kihez mint mesteréhez, Wenzel leginkább vonzódott. Felvillanyozó hatást gyakorolt rá a bölcsészeti karban, nem politikájával, hanem magyar fajszeretetével, Horvát István, őstörténetünk látnoka. Horvát István múlt-imádása nélkül talán a »Régi

¹⁾ Pl. Horvát István előadásai után kidolgozta Wenzel, a figyelmes tanítvány, a történet több segédtudományának a vázlatát, névszerint: a Chronológiát, a Genealogiát, legbővebben a Diplomatikát, melynek czíme: *Diplomatika Juxta praelectiones Domini Stephani Horvát conscripta per G. W. iuris primum in annum auditorem. Pestini 1830/1.* A jogot ekkor kezdte hallgatni. Megkedvelte Wenzel a Sphragistikát és gyűjtött hozzá pecsétlenyomatokat és rajzolatokat. Frank után jegyezte a magyar magánjogot. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

²⁾ A jogi kar ajánlatára 1833-ban megkapta a *gradualis stipendiumot* Wenzel. »*Coram facultate iuridica tam de diligenti studio iuridicorum pertractatione, quam de morum probitate optime notus*« mondja róla az egyetemi felterjesztés. Országos Levéltár.

³⁾ A Schwartner-féle nagy díjat ítéltek oda a kazarokról írt művének. A kazar történet kedves tárgya maradt, melyre Horvát István iratai oly sokat mondanak. M. N. Múz. Levéltár.

dicsőségünk» és más hőskölteményeink se találtak volna áhitatos fogadtatást s Wenzel aligha lett volna oly buzgó kutatója a magyar történetnek. Lelkes tanárát, Eötvös szerint, az utolsó ázsiai magyart, a kinek szellemi rokonait már csak Munkácsi »Honfoglalás«, vagy Feszty »A magyarok bejövetele« című képein láthatjuk, hálából, egy negyed századdal később, a Kazinczy-ünnepek évében, mikor a magyar geniusnak legrajongóbb képviselői voltak a legnépszerűbbek, szép jellemzéssel mutatta be a háládatos tanítvány, a tűntető hazafias közönségnek.¹⁾

Tanárainak kedvező véleményét fényesen igazolta Wenzel felavatási értekezésével, melyben a magyar magánjog forrásait ismerteti.²⁾ Ennek alapján 1836-ban a jogtudományok doctorává avatták. Ezt az értekezést a bíráló tanárok közlésre méltónak ítélték. Annak kinyomatásáról gondoskodott Kopácsy József veszprémi püspök, később hercegprímás. Jól sejtve írta a nemes szívű püspök a kitüntetett értekezőnek eme biztató szavakat: mihi persuadeo conatus hos praeludia esse eorum laborum, quibus a dominatione vestra res patriae olim ornabuntur.³⁾ A kitüntetett értekező nemzeti önérzetességgel hirdeti 1836-ban a magyar

¹⁾ Horvát István jellemzése. Bud. Szemle. VI. 185. 227. Még egy másik tanulmányát is láttam a nemzeti Múzeum levéltárában: »Kovachich Márton György, Horvát István és Fejér György, mint történetmívelők. Rövid visszapillantás a magyar történeti irodalomnak legközelebb lejárt stádiumára.« Horvát István (* 1784. † 1846 jan. 13.) érdemeinek elismeréséről lévén szó, Deák 1836 jan. 30-án felszólalt, hogy H. Istvánnak tisztességes fizetés rendeltessék, hogy a nyomasztó anyagi gondoktól fölmentve, közérdekű tudományos munkálatait folytatni s bevégezni ideje legyen. Horvát az egyetemen két katedrát foglalt el, de csak mint supplens, e mellett actuarius a az egyetemnek, ór a Széchenyi könyvtárban, hogy magát s családját táplálhassa. Tegye meg a nemzet, a mivel tudósainak tartozik! Deák F. beszédei. Kőnyi! 185. l. Deák indítványára az 1836. országgyűlés H. I.-nak rendes fizetésén kívül levéltári munkálatokért halála napjáig évi 2000 frtot rendelt a nemesi felkelési pénztárból (cassa insurrectio-concurrentialis).

²⁾ »Dissertatio inauguralis iuridica de fontibus iuris privati Hungarici.«

³⁾ Kopácsy József püspök sajátkezű levele. A M. N. Muz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

jognak függetlenségét, kiemelve, hogy idegen törvényt tömegesen nem honosított meg nálunk se az országgyűlés, se a szokás. Ezért nálunk nem uralkodott a római jog, ránk nézve csupán tudományos értékkel bír.¹⁾ Wenzel állami jogi tanulmányainak alapját az a beható foglalkozás vetette meg, melylyel Ürményi Józsefnek kéziratban bírt közjogát elsajátítá.²⁾ Ez alapon vizsgálta Wenzel a királyi fentartott jogokat, továbbá kutatta Magyarország primásainak hercegi diplomáját és a kettős pecsét sorsát. A közjogi fejlődések iránt már 1836-ban érdeklődván, nagy figyelemmel kísérte Kossuth Lajos törvényhatósági tudósításait, úgy hogy még azt is feljegyezte, hogy melyik tudósítást mikor olvasta. Az 1832/36. országgyűlési követi jelentéseket nem csak lapozta, hanem a Széchenyi Hitele és Stadiuma világánál az elért eredményeket s az orvosolatlanul maradt sérelmeket szembe állította.³⁾

II.

Törekvés az önállóságra.

Wenzelt, a huszárcapitány árváját, az élet terhei már korán kényszerítették, hogy a megélhetés eszközeiről gondolkozzék. Az iskolák akkori állapotában a magántanítóság volt a legkönnyebben elérhető jövedelmi forrás.

Igy lett Wenzel a b. Orczy Béla, majd 1836. aug. 16-án a József nádor második fiának, Sándor főhercegnek magántanítójává (informator), hogy tanítsa a történelmet, földrajzt és mennyiségtant.⁴⁾ Sándor főherceg tehetséges

¹⁾ *Jus civile Romanorum neque lege neque consuetudine receptum fuerit unquam, eximiam tamen praestat iuris consulto Hungarico utilitatem.* Vitatétel, melyet a doctori disputatióra tűzött ki s közöl nyomtatásban a *Dissertatio* kapcsán. A római jog hazánkban. Vécsey Tamás. A római jog Institutiói. III. kiadás. 151—154. lap.

²⁾ *Principia iuris publici Hungarici ex ipsis legibus actisque publicis eruta.* 1744. Érdekesen vázolt ellentét a *iura Majestatica reservata* és *iura Majestatica limitata*. M. N. Múz. Levéltár. M. s. XVIII.

³⁾ Mindez látható az ő kézírataiból. M. N. Múz. Levéltár.

⁴⁾ Alaposságára mutat, hogy a földrajz tanítását Ptolemeussal (Kr. u. 70—150) kezdte. M. N. Múz. Levélt. Wenzel kézíratai.

ifjú volt, királyi ábrándokkal. Széchenyi azt jegyzé meg róla: il a une destinée à remplir.¹⁾ De a szép reményekre jogosító főherczeg növendék 1837-ben ősszel meghalt. E hírre azt mondták Bécsben, hogy most már ötvenezer katonával kevesebbet kell tartani Magyarországon.²⁾ A rövid tanítási idő is elég volt arra, hogy Wenzel buzgó és sikeres működésével elismerést vívjon ki a palatinus udvarában,³⁾ mi örökössé és változhatlanná tette szívében az uralkodóház iránti hűséget.

A váratlanul megszakadt magántanításnak rövid ideje megérlelte Wenzelnek azt a vágyát, hogy a tanári pályára lépjen. Az ügyvédi oklevelet 1836. decz. 3-án kiérdemelte ugyan, de nem az ügyvédi gyakorlat utáni vágy, hanem a tudós hajlam mutatkozott jellemében. Nem a nyers practicismus, hanem az elmélettel való foglalkozás lebegett szemei előtt.

Epen ez időben a zágrábi történeti professorságra kerestek alkalmas embert s pályázati vizsgára hívták fel a jelölteket. Ezek közt a Wenzel készültségét a legjobbnak találták. És még se nevezték ki.

A pályázatnak azonban annyi hasznát látta, hogy annak alapján ajánlotta őt az egyetem bölcsészeti kara a Weszerle halálával megürült történeti tanszékre helyettesül. Ebben a megtisztelő megbízatásban lelkiismeretes buzgósággal működött 1838 okt. 1-től, a theresianumi állás elfoglalásáig.

Az egyetem természettani tanszéke megürülvén, pályázat nyílt az érdeklődők számára. A természettani kérdések írásbeli megfejtésében a történeti tanszéknek helyettes tanára Wenzel is részt vett, s a hőtanból, a villanyosságról és az erők találkozásáról olyan latin dolgozatot írt, mely bizonyára elérte az emlékezetében megmaradt természettani leczkéknak színvonalát. A dolgozat s felelet alapján őt a bölcsészeti kar a második helyen ajánlotta. A Helytartótanácsnak a királyhoz tett felterjesztése szerint Wenzel a

¹⁾ Széchenyi. Napló. 1837. nov. 6.

²⁾ Marczali közlése.

³⁾ A főherczegi bizonyítvány szerint: mit besonderem Eifer und sehr gutem Erfolge.

szóbeli és írásbeli pályázaton olyan jelét adta természettani készségének, hogy annak alapján, további szorgalom mellett, alkalmas természettudományi tanár válik belőle.¹⁾ Első helyre Jedlik Ányost jelölte a bölcsészeti kar. Jedliket ki is nevezte V. Ferdinánd király, miután a felterjesztésben különben is az állott, hogy az egyetem érdekében lenne, ha Wenzelt a történeti tanszékre végleg alkalmaznák, mit Wenzel maga is inkább óhajt,²⁾ hiszen ő a történeti kutatásra született s ifjú kora óta vezető tudományának a történetet tekinti.

A bécsi Theresianum, melynek kedvéért a Vácson tervezett magyar nevelő intézet elesett, azt vallotta feladatául, hogy az előkelő családok fiait neveli, tanítja, hogy belőlük az egész monarchia számára felsőbb államtisztviselők váljanak. És mégis, noha a theresianumi alapítvány magyar jószágokat is birt és a tanulók közt 15–20% magyar volt, csak a jó Ferdinánd alatt kezdtek gondoskodni arról, hogy a magyar ifjak a magyar jogból is kapjanak oktatást.

Wenzel, a történettan helyettes tanára, a pesti egyetem jogi kara előtt a theresianumi pályázati vizsgálatot fényesen kiállotta. Ennek alapján 1838. november 17-én elnyerte a theresianumi egyik magyar tanszéket; a másikat ugyanakkor Brunner kapta.³⁾ Wenzel tartozott előadni a Theresianumban a magyar történetet, közjogot, bányajogot és statistikát. A theresianumi tanárságot olyan előkelőnek tartották, mint az egyetemi tanszéket,⁴⁾ s így Wenzel, a kit

¹⁾ Ea scientiae specimina dedit, ut conatu indefesse adhibito quem huc dum impendisse observatur, omnino idoneum doctorem evasurum. Az egyetem felterjesztéséből. Országos Levéltár.

²⁾ Ad cathedram historiae quam actu supplet potius reservan, dum desiderari velut genio suo magis arridentem. Az egyetem felterjesztéséből. Országos Levéltár.

³⁾ Brunner József tárgyai voltak a magyar polgári és a büntető jog, meg a tiszti irástan. Országos Levéltár. A kinevezési ügyiratok Bécsből leérkeztek 1839. febr. 12-én, tehát az expeditio majd három hónapot emésztett fel, mit csak ezért említek, hogy a »régi jó időben« milyen lassu tempóban haladt az elintézés.

⁴⁾ Ezer pft. fizetés, 150 frt szálláspénz járt vele. A két új tanszékre azonban a magasabb fizetési fokba való előléptetést ki nem terjesztették »Ohne Vorrückung in höhere Gehaltsstufen.«

ittthon kétszer is mellőztek, elégtétellel gondolt a akkori Pest felett annyira kiemelkedő Bécsre, de pesti hallgatói, köztük Lónyay Menyhért, Zichy Antal, sajnálták a népszerű fiatal tanár távozását s emlékül ezüst-serleggel tisztelték meg.

A tanítványoknak meleg ragaszkodása, a pesti tanárok vonzalma és a nádori udvarba érő összeköttetései ébren tartották Wenzel szívében a vágyat, hogy alkalmilag majd itthon tehessen szolgálatokat a magyar tanügynek. Ezért, midőn a végleges betöltés céljával kiírták a pályázatot a pesti egyetemi történeti tanszékre, melyen ő, mint helyettes tanár, olyan jó sikerrel működött, sietett részt venni a pályázatban. És noha a bölcsészeti kar Wenzelt a természettani tanszékre azért nem ajánlotta első helyen, mert a történeti tanszéket szánta neki, mégis, mikor a történeti tanszék betöltésére nézve tett felterjesztést: valakinek sikerült Wenzelt a harmadik helyre szorítani, minek következtében Reisinger Jánost, az első helyen ajánlott és már működő tanárt érte a kinevezés szerencséje 1840. november 7-én.

Eötvös előtt nem volt nálunk se gymnasiumi tanárképző, se egyetemi habilitatio. A *ratio educationis* (1806.) az egyetemi tanár kellékei közé nem sorozza az önálló és tisztán tudományos vizsgálódást és irodalmi munkálkodást, hanem csak a kitünő készséget s jeles tanultságot (*praeclara eruditio, egregia doctrina*). A pályázati vizsgálatoktól várták a szigorú megrostálást. De a szakrendszer hiányában szakszerű késztséget komolyan kívánni se lehetett s a mit elméletileg megköveteltek, azt a gyakorlatban esetenként igen leszállították, úgy hogy ifjak, a kik csak az imént léptek ki az iskolából, de a betanult tankönyvnek vagy irott füzetnek szövegét még el nem feledték, sőt azt latinul ügyesen tudták leírni, sikerrel állták ki a pályázati vizsgát.

A ki mindezeket tudja, ha méltányos akar lenni, se kapkodással, se elbizakodottsággal nem vádolhatja Wenzel térfoglalási kísérleteit; hiszen ő ifjú korát komoly és sikeres tanulásra fordítá és így olyan lett ő is, mint az ifjabb Pliniusnak barátja: Titus Aristo jogtudós, a kiről Plinius

igy szól: »nihil est, quod discere velis, quod ille docere non possit.«¹⁾

Wenzel nem lépte át a szerénységnek akkori határait s nem becsülte túlságosan nagyra a maga képességét. Nem szerénytelenség, hanem tanulmányainak sokoldalúsága, az ezt igazoló bölcsészeti és jogtudományi doctorsága, a zágrábi, theresianumi és pesti pályázati vizsgálat, a főhercegi magán, bölcsészeti helyettes és a theresianumi nyilvános oktatás igazolta hivatottságát és készségét, mely a megkívánt mértéket mindig megütötte, sőt meg is haladta. Tehetségének korlátain áttörni nem akart soha.

III.

A bécsi tanárság.

Wenzel, mint theresianumi tanár, abba a lelkes társaságba járt, mely b. Hügel Kelemen cs. kir. titkos levéltári igazgató körül alakult a jogtörténet művelése érdekében. A rendszer és a módszer, melyben a társaság dolgozott, minden időre megszilárdítá Wenzelnek tudományos irányát. Felesküdt a történeti iskola zászlója alá. Meggyőződésévé lett, hogy a XIX. századot történeti századnak méltán nevezik. Nem mintha annak jellemét egyedül a múlt idők intézményei és irányai szabnák meg s minden, mit a múltkor magában foglalt, az mind képes, vagy hivatva volna hatni a mai korra. Hiszen vannak régiségek, mik hathatós tényezőként az élet körében többé meg nem jelenhetnek. Századunkat történetinek abban az értelemben nevezte, hogy megszűnt a mámor, melybe az emberiség szellemi életét ejtették a bölcselkedőnek nevezett tizenharmadik század ábrándozói.²⁾

Tantárgya volt Wenzelnek a történet mellett a bányajog is. Ennek beható tanulása czéljából ásványtani és földtani kirándulásokat tett, s a bányászat műszaki részére, történetére és igazgatására is kiterjeszté figyelmét. Nemcsak az örökös tartományokban kutatta a bányászati levéltárakat, hanem a hazai bányászat oklevelei iránt is

¹⁾ Plin. Epist. 1. 22.

²⁾ M. N. Múz. Levélt. Wenzel kéziratai,

érdeklődött, mutatják ezt pl. a bánsági bányászatra és az erdélyi aranymosási kiváltságokra vonatkozó tanulmányai.¹⁾ Még a jelentéktelenebb bányavárosok helyhatósági szabályait, társládáit és kiváltságait is mind számba vette.²⁾

Négy közleményben látott világot szakszerű műve az osztrák bányajogról.³⁾ Ez alapon pár év múlva Bécsben elsőrangú szakértőnek tartották Wenzelt a bányáügyekben, s mint ilyen, 1844. február 13-án alkalmazást kért és kapott a bécsi udvari kamaránál, hol a titoktartási esküt letevén, tanári kötelességeinek csorbíthatatlansága mellett, részt vett a tanácsulésekben is bécsi tanárságának ideje alatt, és igen jól felhasználták benne a bányajogi szaktudóst.

Az 1840-iki országgyűlés Széchenyi közgazdasági politikájának, jelesen a »Hitel« és »Stadium« gerjesztő tételeinek hatása alatt munkálkodott. A hitel-törvények megalkotásától sokat vártak. E törvények tanítását a bécsi Theresianumban Wenzelre bízta.⁴⁾

A Haller-Stahl-féle hittani és a Savigny-féle jogtörténeti iskola szemben érezte magát némely bölcsészeti irányú iskolákkal. Hallernak államjogi felfogása a conservatív jogászoknak, köztük Wenzelnek politikai nézeteire nem maradt mérséklő hatás nélkül.⁵⁾ A szabad eszméket Metternich s vak eszközei a magyar cancellárok, minden módon igyekeztek elnyomni, nálunk még inkább mint Ausztriában, s a tanszéken még inkább mint a tanácstermekben. Nem csoda tehát, hogy Wenzel a Theresianumban igen tartózkodó, sőt aulicus szellemben vélte előadásait tartandóknak.

¹⁾ Der Banater Bergbau. Továbbá: Die Immunität der Goldwäsher in Siebenbürgen« M. N. M. Levélt. Wenzel kéziratai.

²⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

³⁾ Übersicht der Berggesetzgebung des oesterreichischen Kaiserstaates.

⁴⁾ A kereskedelmi jogból feladott kérdései olvashatók a M. N. Múz. Levéltárában. Ugyanitt vannak érdekes tanulmányai tengeri kereskedésünkről, a magyar tengerpartról, a flumei kikötő privilegiumáról (1717).

⁵⁾ Pl. Sur la diète de Hongrie (1825.), melyet Wenzel le is másolt, különben sok jegyzetet szemelt ki Hallerből, még ezt a bírálatot is felírta: mélange de droit public et de haute politique, M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

De valamint Mária Terézia korában a testőrségnél a magyar nemzeti érzelem, épen úgy a *theresianista magyar ifjúság kebelében a szabadelvű áramlat* ellenállhatatlan hatalommá fejlődött. Ennek csakhamar meghódolt Wenzel is s olyan tanítványai lettek, mint pl. *Szlávy József koronaőr*, a ki 1848-ban sietett a haza fegyveres védelmére Wenzel közjogi leczkéit a következő tételek bebizonyításával fejezte be: Magyarország független, jogilag nem volt alávetve se a római curiának, se a szultánnak, se a római-német császárnak.¹⁾ A tanulók figyelme emeli a tanár ékesszólását.²⁾ Valóban növeli a tanár bátorságát az ifjúság nemes tüze. Ez hevíté Wenzelt, mikor fajunk művelődési képességének bebizonyítása végett a magyar középorkból összeszedegette a jellemző adatokat előadásai számára.³⁾ Ez hevíté, mikor ethnographiai képet alkotott a honfoglaláskor itt lakott népekről s efféle képekben tüntette fel fajunk felsőbbbségét.⁴⁾ A lelkes ifjúság merészebb lendületet adott tanárának, ez pedig ismeret-kincsekkel gazdagítá hallgatóságát, ezért kölcsönösen emlegették a theresianumi órákat.⁵⁾ A fiatal magyar tudósnak és bányaszakértőnek jó híre-neve a bécsi tudományos körökben gyarapodik, közreműködését a bécsi jelesebb folyóiratok kérve kérik.⁶⁾ Írói egyénisége itthon

¹⁾ Wenzel a közjogi előadásoknál vezérfonalul saját füzeteit használta, melyekben a többek közt kivonatok vannak Mikosnak »Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn« című munkájából is, mely ezzel végződik: Ungarn ist der römischen Curie nicht unterworfen, auch dem deutschen Kaiser nicht, auch den Türken nicht. Ansprüche auf die Kronländer sind aufrechterhalten. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

²⁾ Auditorum benevolentia crescit facundia docentium.

³⁾ »Literarische Zustände der Magyaren im Mittelalter«, tiz folio ív. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

⁴⁾ Ethnographisches Gemälde der ungarischen Länder bei Ankunft der Ungarn. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

⁵⁾ Pl. Szlávy József, Bartal György, Rajner Pál volt ministerek, Bezerédj stb.

⁶⁾ G. Wenzel. Oesterr. Blätter für Lit. u. Kunst. 1844. Wiener Jahrb. für Lit. 1845. Historische Rapsodien über die neuesten Vor-kommnisse in Ungarn. Ily című tanulmányt írt Wenzel a: Zeitschrift für die Geschichtswissenschaft szerkesztőségének kérésére. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

is mindenfelé kezd ismeretesebbé válni. Ezt igen elősegítette az az irodalmi vállalkozás, melyben vázolja hazánk történetét, eredeti rajzok mellett, magyar és német nyelven.¹⁾

Korának nagy kérdései, pl. a lengyel vagy a keleti, de főleg a magyar kérdés mélyen érdekelte Wenzelt, nem mint vezércikkíró, hanem mint történettudóst, ezért pl. a krími háború alatt, míg a közönség Silistria és Sebastopol ostromával törődött, Wenzel a Krimnek ókori történetéhez fordult, ott kezdte tanulmányait, melyeknek tömkelegéből nem kellett kiábrándulni a napi események hatása alatt. Megnyitja nála a Krim történetét Mithridates. Jön aztán a római, góth, hun, kazár, velencei gyarmatok ideje, majd a tatár és török világ, míg végre eljut II. Katalinhoz, midőn a Krim orosz tartományyá lett.

Még nagyobb figyelemmel kísérte Magyarország állapotát. A magyar ügyekről, melyeknek fontosságát felismerte, jegyzeteket is csinált. Sajátkezűleg másolta le az 1844-iki magyar állapotokról készült s Metternichnek 1845. február 5-én benyújtott, hihetőleg Széchenyi Istvántól eredő jelentést, melynek tüstént való megszerzése bizonyára csak kevés akkori tudósna sikerülhetett volna.²⁾ A szerbek és horvátok nemzetiségi elvakultsága és forradalmi merényletei a magyar nemzet és állam ellen Bécsben sem kerülték el aggódo tekintetét.

A horvát mozgalmakat, 1848. márczius 16-tól naponként készült feljegyzései mutatják. A zágrábi hivatalos közleményeket, nyilatkozatokat, hírlapi tudósításokat és iratokat gyűjtötte, hogy a délszláv mozgalmakat lépésről lépésre követhesse.³⁾ A mit a szerb-román merényletekről ez időben

¹⁾ Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban. Geiger P. A. Jánostól. Tervezte, magyar és német nyelven magyarázta Wenzel Gusztáv. Bécs. 1843.

²⁾ Aphoristische Bemerkungen über die ungarischen Zustände am Ende des Jahres 1844. Abgegeben am 5-ten Feber 1845. Metternich m. k. Kezdeté így szól: Ungarn steht bereits in der Vorhalle der Revolution. Kiemeli, hogy a magyar kérdésben a király az alkotmányos út követését akarja. M. N. Muz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

³⁾ Pl. A horvátok a magyaroknak. Feleletül az 1848 márczius és áprilisi nyilatkozatokra. Zágráb 1848. Oly izgató, hogy ma se

írt, az épúgy becsületére válik a hazafinak, mint a történetírónak.¹⁾ A magyar jogéletnek fejlődését nyitott szemekkel kísérte. Deák Ferencznek, mint magyar igazságügyministernek, intézkedéseit nyomról-nyomra megfigyelte. Mutatja ezt az a nagybecsű jegyzete, melynek ez a címe: »Igazságügyi tárgyak a magyar ministerium idejében.« A jegyzet 1848 ápril végétől szeptember 28-ig terjed. Ez utóbbi napnak eseményeül ez áll: »Deák javaslata az urbériségre nézve.«²⁾

Az 1848-iki törvények védelmével kezdődő szabadságharcnak mezejétől Wenzel távol maradt ugyan, de annak ellenségei közé nem tartozott. Sőt közvetlen éber érdeklődéssel nézte a hazai drámát, melynek hősei közt Széchenyi, Eötvös, Deák, Kossuth s Batthyány tüntek ki.

A sokat ígérő bécsi márcziusi napok fellobbbanásában Wenzel épúgy nem vett részt, mint az 1848-ki őszi nyugtalanságokban. A bécsi egyetemi légióból ugyan ki nem vonhatta magát, de minden tüntetéstől és felvonulástól tartózkodott. És mikor az 1849. évnek derűs-borús küzdelmei lankadni kezdtek s a szabadságharcz titáni jelenetei tragikus véget értek, Wenzel a multakban keresi a tanulságokat s kutat a magyar jogtörténet messze eső vidékein.³⁾ A közvetlen közelében lezajló események szomorú végződése ellen a réges-régen lezajlott eseményekben s a dicső multakban talált bátorító vigasztalást.⁴⁾

Wenzelt tanulmányai a bécsi egyetemi élettel sűrű érintkezésbe hozták. Az egyetemek önkormányzati joga a középkorban a testületi szervezkedésen épült. A bécsi egye-

---

olvasható el ingerültség nélkül. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

¹⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

²⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai. Ugyanitt láttam kéziratai közt a Czuczor »Riadó« című versét is, de idegen kéz másolta le Wenzel számára.

³⁾ Pl. Beiträge zur Quellenkunde der dalmatischen Rechtsgeschichte in Mittelalter. 3 Hefte. Wien. 1849.

⁴⁾ Szent István törvényeinek legrégibb ismert szövegét 1849-ben közölte Endlicher, a kinek emlékeztétét szépen megírta Wenzel. Uj Magyar Múzeum, 1850. I. 194. lap.

temen 1365-től 1849-ig a *natio austriaca*, *rhenana*, majd a *slavica*, *hungarica* és *saxonica*, később *italica-illyrica* szerepeltek. Mindenik nemzet (*natio*) élén a választott gondnok (*procurator*) állott. A négy gondnok a rectorral együtt igazgatta az egyetemnek minden társas viszonyait és testületi jogügyeit. A nemzeti gondnokok voltak az egyetemi polgárság vezetői, szószólói és egyetemi érdekeinek képviselői. Részt vettek az egyetemi rector választásában.¹⁾ A magyar egyetemi nemzet 1847/8-ban Wenzelt kiáltá ki gondnokává, a ki, mint ilyen, közreműködött a rectori szék betöltésében, midőn Jenult emelték a bécsi egyetem legfőbb méltóságára. Wenzel halála napjáig mindig felsorolta címei közt azt, hogy ő az egyetemi magyar nemzet procurátora volt Bécsben.

Ennek az összeköttetésnek köszönhette Wenzel, hogy a *theresianumi* jogi tanfolyam eltörlésével a bécsi egyetem vette igénybe tanári tevékenységét. 1849. októbertől a bécsi egyetem jogi karán folytatja előadásait, egyelőre a *theresianumi* javadalmazással. A bécsi egyetemen az első félévre hirdetett leczkéi voltak: a római jognak története 3 óra, továbbá az osztrák bányajog 3 óra, végül az osztrák tengerészeti jog 3 óra.²⁾ A második félévben folytatta a bányajogot és tengerészeti jogot. A római jog történetének tanításánál azt emelte ki, hogy »a római jog alapja az európai jogfejlődésnek, mert oly időben virágzott, midőn a római birodalom világbirodalommal lett; tehát annak jogát az emberiség jogának nevezték«. Így tekinté a kánonjogot is, »mert a kereszténység nem egy nemzet, hanem az emberiség vallása«.

IV.

A budapesti egyetemi tanárság.

A nemzeti önvédelmi harcznak lefegyverztetése a pesti egyetemet se hagyta érintetlenül. A tanév megnyitását

¹⁾ Tanulmányosan ismertette Wenzel a M. Akad. Ért. 1850. X. 71. lap, a mikor bemutatta a magyar akad. nemzet statutumait 1414-ből és a tagok névjegyzékét 1453-ból.

²⁾ Hugó és Klentze műveit (*Römische Rechtsgeschichte*) használta. A külső jogtörténet volt az eszményképe.

1849-ben csak november elsején engedték meg. 1849. november 11-én b. Geringer tudatja az egyetemmel, hogy a »legfelsőbb helyről kegyelmesen megadott tanítói és tanulási szabadság a jelen ostromállapot alatt csak bizonyos korlátozásokkal alkalmazható«. A tanárok csak ideiglenesen működnek, sorsuk végső eldöntése az igazolási és tisztázási (purificatio) bíróságtól függ.

Frank, az 1848-ig fennállott magyar jognak tudós tanára, igazságügyi bizottsági munkálkodásra 1849. júliusban Bécsbe hivatott, hol 1850. márczius 4-én önként megváltván az élettől, tanszékét árván hagyta. Szerencse, hogy Wenzelt az 1848/9. év Bécsben érte. Ennek köszönhette, hogy nem környezte bizalmatlanság és így kineveztetése a magyar jog tanszékére elég gyorsan, 1850 májusban, megtörtént.¹⁾

Wenzel 1850 őszén kezdte leczkéit egyetemünkön. Elő kellett adnia a magyar magánjogot és bányajogot s a perrendtartást. Jogot kapott előadás tartására a jogtörténetből, az osztrák magánjogból és az összehasonlító jogtudományból, továbbá a bölcsészeti karon a történetből. E gazdag tárgysorozat változott négy év múlva. Thun ugyanis 1854-ben Wenzelt bízta meg a német birodalom és jog történetének tanításával, melynek fejében fölmenté őt a perrendtartás előadásának kötelezettsége alól.

Bécsből a nemzetiségek *egyenjogúsítása* hangzott. Ez már magában is összeütközött 1790 óta folytatott nemzeti politikánkkal, mert hazánkban a magyar nem nemzetiség, hanem államalkotó nemzet, melynek nyelve a honalapítás ténye és az 1844: II. tcz. erejénél fogva az állam hivatalos nyelve. De nemcsak ezt tagadták meg tőlünk, hanem a nemzetiségi egyenjogúságot úgy értelmezték, hogy a magyar nyelv a hivatalos tért a németnek engedje át. B. Geringer 1849 decz. 26-án meghagyja, hogy az egyetem a felterjesztéseit német nyelven tegye. Ezt a magyarul nem tudó Virosil készségesen cselekedte. A belső ügykezelésre nézve se tar-

¹⁾ Thun a kinevezési értesítésben ezt mondja Wenzelnek: es gereicht mir zum besonderen Vergnügen Sie von diesem, Ihren ausgezeichneten Kenntnissen einen weiten Spielraum eröffnenden Rufe an die Pester Universität zu verständigen.

tották meg a magyar nyelvet, az 1848. előtti gyakorlatot elevenítették fel, a latin nyelv előnyére. 1850. márcziustól kezdve már ismét latinul vezették az egyetemi Tanács jegyzőkönyvét. Az egyetemi leczkerend 1850/1-re már nem jelenhetett meg magyarul. A magyar egyetem előadási nyelve német lett. Csak Pauler tarthatott mindég magyar előadást. Henfner és Vizkelety latinul hirdették a római és az egyházi jogot. Wenzel a magyar magánjogot és az összehasonlító jogtudományt taníthatta ugyan magyarul, de az osztrák- és a bányajogot németül tartozott előadni s német leczkére voltak kötelezve a többi tanárok is.

A lelkes egyetemi ifjúság a törvények értelmében a tudományok magyar előadását követelte. A német előadásokról kimaradt, sőt hirlapi nyílt kérdést is tett, hogy milyen törvény alapján mellőzik a magyar nyelvet? De sikertelenül. Az állami-vizsgákon csak egyik-másik tárgyból csak úgy észrevétlenül lehetett magyarul felelni. Az osztrák-barátok szerették volna a magyar egyetemi jogi kar rendeltetésévé azt tenni, hogy az ifjúságot a német törvénykezési és közigazgatási hivataloskodásra idomítsa. Ez a németesítő törekvés a magyar tudományos Akadémiát ismét elidegeníté a nem magyar tannyelvű egyetemről, csak az ifjúság ünnepelt tanárai: Balassa, Pauler és Wenzel háritották el a teljes elhidegülést.

Elvben a »jogállam« lebegett a bécsi rendezők szemei előtt, de tényleg a magyar jog ellen ütöttek pártot. Azt éreztük, hogy reformra szorult a hazai jog, az 1848-iki jogegyenlőségi elv következtében. Ezért rendelte az 1848: XV. tczikk a magyar általános polgári törvénykönyv kidolgozását. A birodalom jogegységének tervezői azonban nem gondoltak a magyar törvényhozásra, a mi úgyse tartozott rájuk, hanem az osztrák magánjog s közigazgatási rendeletek behozatalának merész és jogtalan lépésére szánták el magukat. Így jogi állapotunk egy csapásra, alkotmányunk sérelmére átalakult.¹⁾

¹⁾ Wenzel: Jogéletünk átalakulása. Hat vezércikkben fejtegette ezt a kérdést 1853-ban.

A nemzet az alkotmány- és törvényelleni merényleteket az élő szobornak fájdalmával elkeseredve érezte, de fájdalmának vagy ellenállásának, mely csak passiv ellenállás lehetett, kifejezést se birt adni. A sajtó gyöngé; munkások és előfizetők kellő számának hiányában erő nélkül tespedett; írni az ostromállapotra kárhoztatott országban veszélyes volt. Különben is 1850-ben csak 9 lap jelent meg magyar nyelven, kilenczszer kevesebb, mint 1848/9-ben.¹⁾ Más tekintetben is nyomasztó helyzetbe jutott Magyarország szellemi élete.

Mikor Wenzel a magyar jogot tanítani kezdte, külön jogi szaklap magyar nyelven még nem is látott világot. Az ő jogtörténeti közleményei s értekezései, az Akadémiának Értekezések, Okmánytár, Monumenta és más című kiadványaiban, továbbá a Magyar Történeti Tár, Budapesti Szemle, Új Magyar Múzeum, Századok, Archaeologiai Közlemények lapjain jelentek meg. Külön jogtudományi folyóiratot Tóth Lőrincz kezdett szerkeszteni 1855-ben »Jogtudományi és Törvénykezési Tár« cím alatt. Erre következett 1857-ben Császár Ferencz szakközlönye »Törvénykezési Lapok« cím alatt; továbbá 1859-ben Szokolay Istvántól a »Törvénykezési Csarnok«. Isten segítségével megérte Wenzel az időt, midőn a magyar jog- és államtudományok elméleti és gyakorlati kérdéseivel 11 magyar szaklap foglalkozott.

A nyilvános könyvtárak akkori helyzete inséges vala. Az egyetemi, muzeumi s akadémiai három könyvtárban 1850-ben 231.534 körül volt (ma 620.000 körül van) a kötetek száma. Akkor inkább könyvhalmazok voltak, s nemcsak mennyiség, hanem elhelyezés tekintetében is szegényesek s közhasználatra nagyrészt alkalmatlanok voltak eme könyv-

¹⁾ Wenzeltől közleményeket hozott ez időben a Pesti Napló, a Magyar Sajtó, Kelet Népe, Vasárnapi Ujság. Wenzel megérte 1891-ben azt, hogy a magyar hírlapok száma 645-re szaporodott 7,426.730 magyar anyanyelvű ember számára szerkesztve. Még 1887-ben csak 539 magyar hírlap és folyóirat látott napvilágot; 1877-ben csak 268; 1867-ben, a koronázás évében, a magyar lapok száma még csak 80-ra, 1861-ben csak 52-re ment, 1854-ben csak 20 lapot tartott fenn az 1850-iki összeíráskor 4,942.000-re becsült magyarság. A magyar hírlapirodalom statisztikáját Szinnyey József ismerteti.

tárak, melyeknek szegényes javadalmazása a legszükségesebb beszerzésekre se volt elegendő.

Csányi eltávozásától kezdve majdnem egy éven át nyilvánosan ülést se tarthatott az Akadémia. Titkolt esemény számba ment, hogy 16 akadémikus szombat esténként találkozott.¹⁾ Az egyetemből Pauler és a Bécsből le-leránduló Wenzel vett részt a szombati kör »Estvélyein«, amaz a jogi szakot, emez a történeti szakot képviselte s mind kettőt dolgozó társai közé számítá az »Uj Magyar Múzeum«, mely sietett közölni Wenzeltől az »Eszmetöredékeket a magyarok eredetéről Szontágh Gusztáv ebbeli értekezésére vonatkozva«. Wenzel a szombati kör estvélyén felszólalt a magyar nemzeti hősmonda történet-tudományi méltatása végett.²⁾ Ismertette továbbá Schultz Ernő adatait II. Endre keresztes hadjáratáról.³⁾ Érvényesíté a történeti bírálatot, midőn Garaynak »Frangepán Kristófné« című eposzi költeményét történeti szempontból vizsgálta, vagy midőn Schwartner jutalmat nyert pályaműve nyomán a kazarok történetét ismertette. Végre 1850 junius 10-én Gróf Andrássy György, ideiglenesen megerősített alelnök, testületi működésre hívta fel az elalélt tudós társaságot. Nehezen ment a sorakozás, mert a tagok közül sokan elhunytak, elköltöztek, elmene-kültek. A megritkúlt sorok kiegészítése bajos volt, mert a választást eltiltották minden téren. Az Akadémiának törvényes alapját az 1827: XI. czikket és Ferencz királynak megerősítő levelét semmibe se vették s az Akadémiával mint alsórendű egyesülettel bántak. A helybeli rendőrség útján rendelkezett Akademiánkkal a bécsi kormány.

Ilyen nyomasztó közviszonyok közt, ilyen csekély segéd-eszközökre támaszkodva kellett Wenzelnek nehéz feladatához látni, hogy a magyar magánjogot a tudomány erejével megmentse és annak színvonalát emelje. De az ő lelkén nem vett erőt, mint Frank elméjén, a kétségbeesés. Ellenkezőleg. A lelkesedést s igazi odaadó munkakedvet, amit Bécsből

¹⁾ »Akad. Értesítő« 1892 okt. 563—576. l.

²⁾ Reguly-Album. 1850.

³⁾ Akad. Értesítő. X. 1850.

hozott magával, a sok nehézség csak éleszté, a magyar joghoz való hűséges ragaszkodását megőrizte mindvégig, az egyetemet pedig az imádatnak kegyelt tárgyaként becsülte s felfüggesztett kiváltságait, pl. az egyetem önkormányzati jogát, a karok önállóságát, a rector s a dékán választást, a magántanári képesítést áhitattal emlegette, nehogy elfeledjük a Bach-korszakban. Egyetemünk közjogi állásának érdekeire gondolva, közölte az 1827-iki országos választmány indítványát, hogy az egyetem, mint őt uradalom földes ura, országgyűlési joggal ruháztassék fel, mi azonban akkor elmaradt, de a főrendiház újjászervezésénél ismét szóba hozható. Az egyetemi tanár hivatását eszményi lényegében fogta fel, hogy t. i. a szaktudományt irodalmilag előbbre vigye, és hogy hallgatóinak irányt adjon a további haladásra. Szükség volt erre az eszményi felfogásra, melyre nézve irányeszméit Wenzel az összehasonlító jogtudományról tartott értekezésében jelezte.¹⁾

A tudományos munkálkodás az egyetemen, a mostoha viszonyok daczára, már 1850-ben megindult. Megindítá azt az egyetem jogi karán a Zágrárból Győrbe s onnan Pestre hívott Pauler és a Bécsből haza térő Wenzel. A hivatalos vezetés Virosil kinevezett rector és Vizelety kinevezett dékán kezébe volt, az egyetemi önkormányzat sérelmével, állandóan letéve, de a tudományos vezetés Wenzelt és Paulert illette, Frank nyomán ők plántálták be a tudományosság magyar szellemét a jogi karba.

Én 1856 október 8-án lettem a Wenzel tanítványává. Azért említem a napot is, mert ott kezdődnek tanítványi közvetlen személyes tapasztalataim, a melyeknek alapján nagyra becsült tanáromat méltányolni kívánom. Mintha most, 38 év után is, látnám akkor oly erős férfias lakját, éles körvonalú jellemzetes arcját, kiemelkedő egyéniségét, amint engem, a tisztelgő szerény első évi hallgatót a könyvtár-szobájában fogadott. Már akkor ritka gondos könyvgyűjtő hírében állt Wenzel. Gyűjtött, nem hiú kedvtelésből, hanem tudományos munkálkodása érdekében. Évtizedeken

¹⁾ »M. Akad. Értesítő.« Pest, 1850. X. 292—296. lap.

át nagy áldozatokkal sok becses és ritka könyvet szerzett a jogtudományi, történeti és államtudományi forrásművekből. Egyes különlegesség, pl. a délszláv jogirodalom, senkinél se volt úgy képviselve, mint Wenzelnél. Sikerült neki vagy 27.000-re vinni a kötetek számát. De könyvtárát használni egyedül ő tudta, főleg mivel arra is emlékezett, a mit helyre nem rakott, hanem szanaszét hevertetett. Rendesen sötétben is megtalálta a könyvet, a melyet keresett.¹⁾

Az első óra, melyre Wenzel tantermében megjelentem, a jogtörténet volt. Határozott komoly tartással, kutató szétpillantással foglalta el tanszékét, honnan kimért meghajlással üdvözlé a nagyszámú hallgatóságot, mely őt tiszteletből, felállással fogadta. Önérzetes jelenség volt abban az időben az ünnepelt tanár, a ki saját búvárlatainak nemcsak tudományos, hanem mulatságos részleteit is közölte hallgatóival. Paulertől mindég mintaszerű s nyomtatás alá adható, kizárólag magyar leczkéket hallottunk, holott Wenzel kedélyesen és érthetően, de többnyire átgondolt szerkezet és műbeszéd nélkül szólt hozzánk. Előadásaiiba sokszor bele szőtte utazásait, levéltári, bányászati kutatásait. Élményei, emlékei, melyekből sok érdekest közölt velünk, tanulságul szolgáltak. Tetszett nekünk a jogtanári hivatás eszményi felfogása, melyet látva érteni kezdtem Cicero eme szavait: *ius civile docere semper pulchrum fuit.*²⁾ Tudományos légkörbe vezetett bennünket, hol a lelkesedés terem. Megkedveltette velünk a külön és a részszerű jogok vidékeit, de még inkább a források keresését, olvasását. Tudott buzdítani a könyvtárak szorgalmas látogatására, mintha Plinius szavait hallottam volna tőle: *ingenia hominum rem publicam bibliotheca facit.*³⁾

Szívesen látott vendége volt, a ki a szünidőkről visszatérve, egy-egy régi okiratot hozott fel az otthoni levelesládából, vagy a padláson felfedezett régi papírosok közül, s ha nem volt is az okirat közérdekű vagy éppen az Árpád-kori új okmánytárba való, annak felkutatását nem kicsinyelte.

¹⁾ Wenzel könyvtárának egy részét a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur megszerezte az egyetemi könyvtár és a jogkari seminariumok részére.

²⁾ Vécsey. A római jog. 67. lap.

³⁾ Vécsey. A római jog. 71. l. Plin. Hist. nat. 35. 2.

A tehetséget és tudománykedvelést becsülte, de a lát-szatra törekvőket, szemfényvesztő kapaszkodókat nem pártolta. Őszinte, egyenes, néha nyers volt, de a jó tanítványok iránt kedélyes, atyai indulatú. Ezek is ragaszkodtak hozzá.

Franknak a magyar magánjogi műnyelv terjesztésére, megkedveltetésére nem volt ideje. Wenzel az egyetemen nem talált kész műnyelvet. Érezte a magyar műszavak újdonságát, a magyar nyelv szelleme behatásának hiányát a jogi szövegeknél. Ugy a tanszéken, mint irataiban sokat kellett küzdenie a jogi irodalmi nyelv fogyatékosával.¹⁾ Stilusa tiszta magyarrá soha se vált és a forma sohase jött segítségére a tartalomnak, de a magyar jogot szerette, imádta s imádására buzdított minket is. Lelkesedésünkben feledtük, hogy a tanszéki ékesszólás nem áll rendelkezésére; nem bántuk, hogy előadásai forma tekintetében soha se voltak tökéletesek. Ellenben azt nem feledtük, hogy oly időben és környezetben nevedett Wenzel, mely a magyar nyelv tanulásának nem kedvezett. A korabeli iskolákban senki se tehetett nagy haladást a magyar nyelvben, midőn ezt csak mint a latin fordítás eszközt tekintették. Wenzelen is meglátszott ez, pedig ő sok nyelvet tudott, a román és görög írókat, az olaszt és francziát, az angolt és szlávot is mind eredetiben olvasta; de a magyar nyelv tudása sántító maradt a nélkül, hogy nyelvhibáin megütköztünk volna. Nem. Mert keresetlen és hibás szófüzésű beszédében meghatott a tárgyszeretet, kisugárzott a lelkesedés, mely lendületet adott a jobbaknak. Sok érdekes kérdésre hívta fel figyelmünket, ami nem tartozott a tárgyhoz és napirendre. Vizsgálati kérdései kedélyes naivsággal voltak tele. Elemi dolgokat kérdezett, tudományának mélységeit vagy új vívmányait nem csillogtatta a vizsgálaton, hanem előadta a leczkén. A jelölttől rendesen kevés tudást kívánt, főleg az utolsó években.

Jóakarója volt hallgatóinak. Mink tiszteltük, becsültük. De utóbb sokan és gyakran feledték az egyetemen, hogy

¹⁾ Wenzel nyelvészetiileg óvatosan alárendelte kézirateit a házi censurának, mielőtt nyomdába adta. Ezt a M. N. Múzeum Levéltárában lévő kéziratei mutatják.

az érettségi vizsgálaton már túl volnának s az érdemes tanár babérkoszorújának leveleit a pajkos diákok tépdesték. Vagyontalan, de érdemes idősebb tanárokat a kari és az egyetemi Tanácsban s irodalmi állásokban kellene megfelelően foglalkoztatni, hová az ifjak csintalankodása fel nem hat. Wenzelt a hallgatók pajkossága nem bántotta annyira, mint az élczlapok gúnyos közleménye. Meg tudta tenni, hogy érdekesnél-érdekesebb közleményekkel visszahódította s lebilincselte a helytelenkedők figyelmét, úgy, hogy az óra elején csak egy-két ifjú figyelt és jegyzett, az óra folyamán mind csendes érdeklődő hallgatóvá lett. Egy-egy ilyen tan-széki siker boldoggá tette.¹⁾ De a sajtó hetenkénti gúnyolódásaihoz nehezen tudott hozzászokni. Eleinte becsületsértésnek vette az élczlapok rá vonatkozó közleményeit és mivel benne, a huszárkapitány fiában, finom becsület-érzés lakott, egy hírneves ünnepelt íróhoz, mint szerkesztőhöz, 1871-ben intézett levelében ezeket írja: »Én ugyan békés ember vagyok, de a ki engem becsületemben megtámad, azzal megküzdöm a végsőig, s ha tollal nem győzöm, kész vagyok akármikor más fegyverhez nyúlni, mely vagy kegyedet, vagy engemet örök hallgatásra kényszerít.«²⁾ Idővel megszokta s fel se vette a szabad sajtó tréfás közleményeit, melyeknek a nyilvánosság férfiai nálunk inkább ki vannak téve, mint a külföldön.

V.

A források kutatása és közlése.

A) *Okiratkutatás.*

Wenzel mindig neki hevült, mikor levéltári búvárlatait ismertette, melyek neki az ország határain kívül is sok ismeretséget szereztek, tanítványaiban pedig vágyat ébresztettek a tudományos kutatásra.³⁾

¹⁾ Tanítványai elismerését szerette, pl. 1861 febr. 18-ról eltett egy czédulát, melyen ez áll: »Nemes tanár! Remekül, meggyőzőleg, sőt elragadólag szólt. Fogadja szívből jövő acclamatiómat.« Wenzel kéziratai a M. N. Múzeumban.

²⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

³⁾ A levéltárak iránti meleg érdeklődéséről tanúskodik az az Emlékbeszéd is, melyet Walther László felett tartott, Akad. Ért. V. Ujfolyam. 1865.

Wenzel a diplomatikai anyag összehordását Fejér György és Horvát István példájára, egész életén át ernyedetlen buzgalommal folytatta s ezzel a feledés, az enyészet széléről ragadta ki a multaknak számos hírmondóit. A kutatás irányát s helyeit hosszú időre ő jelölte ki, az őt lelkesítő geniusnak vezetése alatt. Az országos levéltár alakítását melegen pártolta és sürgette,¹⁾ melyet véleményem szerint magyar udvari és állami levéltárrá kellene kibővíteni.

Szünidői tudományos utazásait és levéltári látogatásait tervszerűen előkészíté. Idejekorán kiszemelte az illetékes utat, melyen bemehetett a levéltárak rejtett szekrényeihez, s ezekből kiszedhette és lemásolhatta a felfedezett kiadatlan kútfőket. Ő nem elégedett meg azzal, hogy egyes töredékeket, szemelvényeket írjon ki az okiratokból, ezeket ő, ha eredetiben nem voltak megszerezhetők, csonkitatlan másolatban akarta birni.

Már 1839-ben, mint theresianumi jogtanár, kutatta a magyar udvari Cancelláriánál a legrégibb püspökmegyei név- és tárgymutatókat, továbbá az országgyűlési iratokat és az okiratgyűjteményeket. Ugyanabban az évben az udvari kamarától felhatalmazást (Offenes Creditiv) kapott az osztrák bánya-levéltáraknak átvizsgálására. Ezt a meghatalmazást 1841-ben Magyarországra és Erdélyre is kikérte s 1843-ban megújította.

Az 1843-ik évet és a következőt Horvát-Dalmátországokban, a magyar tenger melléken s az egykori velencei köztársaság szárazföldi tartományaiban tölté. Mindenütt különös figyelmet fordított a hazai vonatkozású délszláv kútfőkre, melyekből a bolgár, albán, horvát, szerb, bosnyák, orosz s ruthén népek régibb múltjára is lehet következtetni. Emez utazásnak köszönhette 1844-ben a Tudománytár I. Lajos magyar királynak az arbei tanácshoz intézett levelét, mely az Arbe városi jog szempontjából érdekes. Ugyanannak az utazásnak köszönhette továbbá a Tudománytár Miklós vegliai grófnak levelét, mely Arbe város és az egész

¹⁾ Wenzel: Magyar országos levéltár alakításáról. Akad. Ért. Legújabb folyam. I.

szigetnek kormányzására vet világot. Veglia iránt igen érdeklődött Wenzel. Ott van felírva Velenczének sokat mondó nyilatkozata: »Qui iusto Venetorum parent imperio uberi ac diuturna libertate fruuntur.«

A most említett utazáson felfedezett eredeti okiratok »Okleveles toldalék« cím alatt kerültek ki a sajtó alól.

A volt m. udvari Cancellária levéltárának használatára másodszor is kért engedélyt, csakhogy ezt 1850 márczius 24-én nem magyar főhatóság, hanem Bach belügy-miniszter adta meg Wenzelnek, a kiről tudta, hogy a magyar jogtörténet írásához gyűjti az adatokat.¹⁾

Az olasz földre, vidám gyermekéveinek gondtalan tanyájára, mindig örömmel gondolt. Az olasz könyvtárakban sokat búvárkodott. Így ismerte meg a Velenczében őrzött magyar vonatkozású kéziratokat, melyekről jelentést is küldött az Akadémiához.²⁾ Ugyanott talált adatokat Frangepán Kristóf velencei fogságáról³⁾ és Werbőczy István velencei követségről.⁴⁾

Sziléziai, luzsiczai és morvaországi utazásait magyar történeti, főleg Mátyás-kori emlékek találása jutalmazta.⁵⁾ Dalmáciai és németországi utazásaiból hazai történetírá-sunk látott gyarapodást.⁶⁾

1853 július 18-ki üléséből az Akadémia, gr. Teleki József elnök és Toldi Ferencz titkár aláírásával ajánlja Wenzelt minden könyvtár, levéltár és tudományos intézet előljáróságának és tagjainak. Így nyílt meg előtte a gróf Festetich családnak keszthelyi könyvtára. 1854-ben decz. 18-án kapott a bécsi belügyminisztertől engedélyt a volt velencei köztársaság és Dalmácia valamennyi levéltárainak

¹⁾ »Zum Behufe der Verfassung einer ungarischen Rechtsgeschichte.« Thun rendelete. Mily sikeres volt ez a kutatás, mutatja az a jogtörténeti becsű kivonat és másolat, melyet itt készített, pl. III. Károly instructiói a báni táblához, a szepesi kamarához, a Helytartótanács-hoz, az udvari Cancelláriához stb.

²⁾ M. Akad. Ért. XI. évf. 1851.

³⁾ M. Akad. Ért. X. 317—374. l.

⁴⁾ M. Akad. Ért. X. 390—399. l.

⁵⁾ M. Akad. Ért. XI. 276—281. lap. Pest, 1851.

⁶⁾ M. Akad. Ért. XII. Pest, 1852. Illetve XIII. 238. l. Pest, 1853.

használatára. 1855 nyarát a dunántúli levéltárakban, főleg a székesfehérvári és veszprémi püspökség nevezetességeinek megismerésére fordította.¹⁾ A Spree, Odera és Neisse folyók vidékein tett tanulmányi utazásai közben tűnt fel neki Mátyás király szobra Budiszinben²⁾ és Mátyás király címere a boroszlói és a görliczi városházakon.³⁾ Majd ismételtén a mindég kegyelt olasz földet kereste fel, hogy alapos ítéletet mondhasson arról, hogy mit érnek »Olaszhon levéltárai a magyar történelem szempontjából«⁴⁾ egyáltalában és különösen »Óváry Lipót történeti kutatásai a nápolyi levéltárakban«.⁵⁾ Az 1861-iki évet, a felirati és határozati pártok mérközéseinek évét, Wenzel a pozsonyi és nagyszombati levéltáraknak szentelte. Valamint előbb, úgy az 1863. és 1864-ik években tett tanulmányi utazásairól is küldött jelentést az Akadémiához,⁶⁾ mely utóbbi évben a báró Révay-család levéltárában tett vizsgálódásokat. A debreczeni, bártfai s lőcsei levéltárakban is keresett történeti kútfőket és mindenünnen érdekes eredménynyel tért haza. Még érdekesebb azonban a sopronyi gyűjtemény, mert abban Zsigmond-korabeli végrendeleti másolatokat is talált (Testamenta civium Soproniensium). A pozsonyi iratok közt is fekszik Zsigmond-kori végrendelet s a mi még becsesebb: telekkönyv 1439-ből.⁷⁾ A telekkönyv (Grundbuch) alkatrészei a birtokállási lap, továbbá a teherlap (Satzbuch), melyre ráírták a terheket és pedig részint kivonatilag jegyezték oda, hogy honnan erednek, részint a kötelezvénynek eredetijét varrták a zálogos jószág telekkönyvi teherlapjához. E szerint számos kötelezvény maradt kivonatban a teherlapon, sőt némely kötelezvény eredeti szövegével maradt fenn a teherlaphoz varrva. Látszik a kitörlés is úgy, hogy

¹⁾ »Furcsa érzelem, mondja 1855-iki naplójában, midőn Székesfehérvárott a püspöki kertben egy ölnyi mélységben régi királyunk sírját éreztem lábam alatt.«

²⁾ Archeol. közl. I. 229. 1859.

³⁾ Archeol. közl. I. 175. 1861.

⁴⁾ Monum. Dipl. VIII. 295—363. 1862.

⁵⁾ M. Akad. Ért. Legújabb folyam. VI. 9. 1872.

⁶⁾ M. Akad. Ért. Új folyam. B. V. 1865. 94.

⁷⁾ Lásd részletesebben Hajnik Imrénél.

ha valaki az adósságot lefizette, azt a városházán azonnal letörölték telkének teherlapjáról. Wenzel gyűjteményében az Eperjesre és Kassára vonatkozó okiratok is nagy számuk. Általában a királyi városokra vonatkozó gyűjtéseit gondosan folytatta, mióta Pulszky Ferencz sárosmegyei követ 1839-ben a városokról éles bírálattal nyilatkozott. Pulszky állítá, hogy a királyi városok nem a nemzet kebléből eredtek, hanem idegen coloniákból lettek, idegen nyelv, szervezkedés és gondolkodásmódjuknál fogva nem lehetnek kellő befo-lyással a magyar törvényhozásra. Gr. Majláthnak megjegy-zését is kiírta Wenzel, mely szerint »az Árpád királyok a felkelések elleni védelmet keresték a városokban«. ¹⁾ Eme felfogások ellen vagy mellett nem foglalt tüstént állást, hanem fel akarta tárni a városok multját, hogy kiderüljön az igazság. A hazai városokra és várakra vonatkozó és a városok szerint betűrendbe szedett adat-tár nagybecsű, csakhogy halmaz-állapotban maradt.

1865-ben a bécsi pénzügyminiszter engedélyét kérte ki W. a budai kamarai levéltár kutatásához, mit évközben szor-galmasan felhasznált. Az 1865-iki nyári szünidő alatt az Akadémia latin ajánló levelével, melyen Eötvös és Arany neve áll, felkereste Franciaországot s Páris levéltáraiban nézett szét. 1867 ápril 10-én kapott engedélyt Lónyay pénz-ügyminisztertől a budai kamarai levéltár további kutatására. 1868 márcziusban a Kállay-család levéltára nyílt meg előtte. Nagy hálával emlegette az ottani fogadtatását és jutalmazó munkálkodását. 1871 július 21-én a cs kir. közös had-ügyminiszter engedélyt adott Wenzelnek a bécsi hadi levél-és irattár átvizsgálására. A gróf Czernin-család neuhausi levéltára is feltárult előtte, onnan szerzette meg a Miksa-korabeli krónikatöredékeket. A Károlyi grófok levéltárában

---

¹⁾ M. N. Múzeum. Wenzel kéziratai. Nem csak Buda, Fiume Kassa, Nagyvárad, Veszprém és más ilyen híres város, hanem még Szikszó is bent van a gyűjteményben, ott fekszik másolatban a nevezett városnak Mária királynőtől 1391-ben kapott szabadságlevele, továbbá egy hirlapi értesítés 1871-ből, hogy Londonban 150 frtért megszerezhető Mátyásnak 1471-ben kelt szabadságlevele: Privilegium civium Szikszoviensium.

sajátkezüleg írta le »az ónodi országgyűlésre egybegyülekezett magyarországi statusok között való propositiókat«, melyek 1707 június 1-én készültek in castris ad Sajóköröm. Sajátkezüleg másolta le Károlyi Sándor napló-jegyzeteit 1703—1707. évekből, melyek a kibékülő Károlynak mély vallássosságát és keresztényi alázatosságát is mutatják. Emez újabbkori eseményektől ismét visszatért a régmultakhoz. Gondosan kutatta és gyűjtögette a Miczbánra, továbbá a Drugethekre vonatkozó okiratokat. Kereste a Crouy-család származására fényt vethető eredeti leveleket. Összehordta a Durazzói Károly történetéhez használható irott kútfőket.

Nem kerülték ki figyelmét a Zrinyiek nagy hatású szereplését ismertető levéltári adatok.¹⁾ Igen gazdag a Hunyady Jánosra vonatkozó okirat-gyűjtemény.²⁾ Gyűjté az okiratokat azokra az évekre, a melyeket »Mátyás király Ausztriában« töltött.³⁾ Kár, hogy a kidolgozás elmaradt. A Hunyadyakra vonatkozó okiratokat akkor kezdte gyűjteni, a mikor még Teleki jeles műve »A Hunyadyak kora« meg nem jelent.

Tudósít egy elfeledett országgyűlésről, melyet 1500-ban tartottak.⁴⁾

A János király történetére vonatkozó okiratokat, a külvárosokhoz küldött követeknek utasításait, a nemzeti királyság záró eseményeinek emlékeit Wenzel kezdte gondosabban gyűjtögetni.

Nagy szorgalommal írta össze az erdélyi országgyűléseknek végzeményeit, az elsőtől az utolsóig. Figyelme kiterjedt mindazokra a területekre, a melyek hazánkhoz tartoztak mint kapcsolt részek, vagy hűbéres országok. Van adat Szlavónia provincialis gyűléséről. Havasalföld kapcsolatáról, Luzsiczáról, a dalmát városokról. Készített sok jegyzetet és másolatot a Zsigmond hatalma alatti mellék-országokra vonatkozó oklevelekből.⁵⁾ Becsesek a Dalmáciára

¹⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratái.

²⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratái.

³⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratái.

⁴⁾ M. Akad. Ért. Legújabb folyam. V

⁵⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratái.

vonatkozó okirati másolatok. Egész vastag könyv a »Liber viridis civitatis Racusii.« Sajátkezűleg írta le Raguzának 1260-iki szabályzatát : »Liber statutorum Racusii.« Fontosságban közel áll ehhez Spalatónak 1312-iki szabályzata : »Statuta Spalatinae urbis.«¹⁾

Wenzelnek számos fogalmazványa mutatja a délszlávokkal való foglalkozását.²⁾ A bolgárok, albánok és más délszláv népek jogforrásait senki se ismerte jobban, mint ő.³⁾

Gyűjtötte Wenzel a román történetre vonatkozó adatokat is.⁴⁾

Általában a magyar királyok hatalma alá valaha tartozott vidékek jogemlékei iránt különös érdeklődést tanúsított.⁵⁾ Ezért fordult meg oly gyakran az adriai tenger partjain és szigetein.⁶⁾

Az országos levéltárakkal és hiteles pecséttel bíró conventek és káptalanok különösen érdekelték őt, pl. Jászó, Lelesz, Pannonhalma, főképen a Garam melletti Szent Benedek (conventus S. Benedicti juxta Gron) conventje, valamint a magyar királyok egykori hűbéres országainak területén működő vagy működött káptalanok, conventek és nagyobb zárdák.⁷⁾

¹⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

²⁾ Die Serben im oesterreichischen Kaiserthume. Versuch einer historisch-ethnographischen Beleuchtung der speciellen Verhältnisse einzelner Nationalitäten des oest. Kaiserthums, nebst vollstendigem Abdrucke der Privilegien der oesterreichischen Serben und einer Sammlung der wichtigsten sie betreffenden öffentlichen Urkunden u. Gesetzen. Van a Wenzel kéziratai közt másolatban ilyen mű is : »Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der Illyrischen Nation. 1802.« Becses okiratokkal egészíté ki. A többek közt van ott Palugyánszkyhoz intézett levél is 1803-ból és válasz Petersburgból.

³⁾ Bolgárország régi történetéhez okiratokat közöl. Monum. Diplom. XIII. 1870. 422—479. lap.

⁴⁾ Densusianu művéhez és a Kemény-féle Diplomatum collectiohoz a kritikai tanulmányok vázlatát el is készíté.

⁵⁾ A pogliczai, zengi és a grbolyi statutumokból magyar kivonatokat is csinált.

⁶⁾ Így készült : Des Rechtsleben auf Curzola. Das Rechtsleben auf den Inseln Brazza, Lesina und Lissa im Mittelalter. Rengeteg okirat-másolatokkal.

⁷⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

A latin, francia, olasz, szláv, angol, német, holland, spanyol nyelven megjelent, de többé meg nem szerezhető ritka könyveket lemásolta vagy kivonatolta. Még görög okiratokból is csinált jegyzeteket és szó szerinti idézeteket. Hazánkra vonatkozó török okiratokat is gyűjtött. A magyar történet szempontjából figyelemmel kísérte az összehasonlító nyelvészetet is. Lapozgatta a keletindiai társaság kiadványait ha nem talál-e ott további nyomokat a Kőrösi Csoma nyelv-kutatásai tárgyában. Felhívta az Akadémia figyelmét Rawlinson angol ezredes felirati közleményeire, s jegyzetei mutatják, hogy angol kútfők nyomán az egyptológia elemeivel is foglalkozott.

Wenzel gyűjtögetései és jegyzetei a történeti és a jogi ismeretek minden ágát felölelik. A szemelvényeket és kivonatokat, irodalmi utalásokat és eszmetöredékeket betürendbe rakosgatta s folyvást gyarapította a keresett vagy véletlenül kínálkozó adalékokkal. Gyűjteményes forrás jegyzetei és kivonatai a fáradhatlan hosszú kutatásnak jelentékeny emlékei. Az anyaggyűjteménynek nagy tömege, a szakcsoportoknak német címfeliratai valószínűvé teszik, hogy a régóta gyűjtött irodalmi anyagnak rendszeres beosztása, szakcsoportok szerinti elkülönítése és feliratokkal való ellátása már Bécsben vált halaszthatatlanná és az anyag felhasználása végett a csomagokba való beillesztés már akkor munkába veendő volt.¹⁾ De mégis sokat bízhatott emlékező tehetségében, mert rendezetlenül is tömördek jegyzet s okirat-másolat maradt hagyatékában, sőt a rendezett tömeget is megbontogatták a gyakori költözködések.²⁾

¹⁾ Hihetőleg a bécsi kezdetnek emlékeül maradtak meg a gyűjteménynek német címfeliratai, pl. Albanische Studien, Beweistheorie, Blutrache, Eigenthum, Lagmänner, Lehensrecht, Mormonen, Pfahlbauten, Notariat, Polizei, Process, Revolution, Sklaverei stb. Minden titulus alá a megfelelő szemelvényeket és idézeteket, jegyzeteket s okiratokat sorozta, úgy mint a compilerok. Egyes írók és más híres emberek neve alatt is sok jegyzetet csoportosít, nemcsak jogtudományi, hanem szépirodalmi körökből is, pl. Madame Staël und ihr Salon. A M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kézíratai.

²⁾ Sajátságos, hogy Wenzel, aki könyvekre oly bőven költött, a papírosban éppen nem volt válogatós. A keze ügyébe 1840-től 1890-ig

Benső ihletét követve, megfeledkezett ő arról a régi igazságról, amit Horvát István végtelen gyűjtögetéseire alkalmazott: *ars longa vita brevis est*. Az ő gyűjtögetései is annyira szaporodtak, hogy a leghosszabb életű ember se birta volna mindazt feldolgozni. De így is mutatják a történeti fejlődésnek fokozatos külső menetét.

B) Okiratok közlése.

Wenzel irodalmi tevékenysége 1836-ban kezdődött. 1860—1870 közt állt a délponton, életével végződött. Munkái hosszú sorain végigtekinteni nem könnyű. Önálló közleményei s az Akadémia Évkönyvei, Értesítői, Monumentái Wenzel rendkívüli munkásságát hirdetik, melynek oly sok könyv, még több tanulmány, értekezés, cikk, bírálat, jelen-

került mindenféle papirosra irogatott: vizsgálati, közgyűlési, értekezleti, szakülési, béli meghívók, szétvágott kérvény és folyamodványdarabok, könyvekről, füzetekről leszakított címlapok, régi útlevelek, halotti gyászjelentések, étlapok, színlapok, bizonyítványi és jegyzőkönyvi üres lapok, levélborítékok, quaesturái recognitiók, előfizetési felhívások, árjegyzékek, számlák, fővárosi adóbevallási ívek, adóintések alapszabálytervezetek, bizottsági jelentések, szavazati czédulák, írásbeli colloquiumok (?) tiszta lapjai, pakolópapirosok, szállítólevelek, correctura-ívek, rectori körlevelek, dékáni végzések, kereskedői hirdetmények, könyvtári ellennyugták és inté-czédulák, hangversenyi műsorok, ujévi üdvözetek s a többi amint épen kezébe kerültek, becsesnél becsesebb adatok, feljegyzések, okiratmásolatok és irodalmi utalások céljaira szolgálnak. A különféle színű papír következtében tarka képet mutat a jegyzet-halmaz és mutatja gyakran a másolás, gyűjtés, leírás idejét, mit Wenzel nem szokott a kéziratokra jegyezni. Ellenben a lemásolt vagy eredetiben megszerzett okiratok rövid summáját kivonatossan külön-külön lapra feljegyezte s a lapokat az évszámok szerint rakta sorba. Ugy hogy az összegyűjtött okiratok egész kiterjedésben a tartalomnak megfelelő csoportokba kerültek, de vázlatosan időszaki sorrendbe is helyezték.

Wenzel irományainak egy részét megszerezte gr. Csáky Albin miniszter a M. N. Múzeum Levéltára számára. A szerzeményben van eredeti példányban:

Árpádkori oklevél	...	15 db.
Eredeti oklevél a XIV. századból	...	114 db.
» » a XV. századból	...	124 db.
» » a XVI. századból a mohácsi vészig	...	22 db.

És így 1526 előtti évekből 275 db.

tés, közlemény és szerkesztés köszönhető. Az okiratok közléseivel új meg új tért világít meg a haza történetéből.¹⁾ Méltán sorakoznak azok mellé a jogi vagy történeti tárgyú monographiák s végül a magyar jogot tárgyzó rendszeres művek.

Wenzel kiadói buzgalmának jó részét arra fordította, hogy az Árpádok korának emlékeit olvashatókká tegye. Akadémiánk legelső alapszabályát követte, mely köteleességévé teszi az akademikusnak, hogy »bármely oklevelet, egyéb emléket és még rejtve lévő kéziratot felkeresvén, a tudományok díszére szolgálándókat közismeretbe hozza.« Az ő fellépésének idejében az építési anyagnak összehordása látsozt legsürgősebb teendőnek. Szükségkép megelőzte ez az építkezést.

Kritikai jegyzeteket tett Fejérnek »Codex diplomaticus Hungariae« című munkájára.²⁾ Szorgos előmunkálatok után indítá meg az okiratoknak újabb köteteit a következő cím alatt: »Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár.« A jelentékeny műből 14 év alatt 12 vaskos kötet került a tudósok asztalára,³⁾ a kik ott nem-

Továbbá a mohácsi vész előtti időből régi másolat van ott 244 db.

Eredeti okirat a mohácsi véstől a XVI. század végéig terjedő időből van ... .. 128 db.
a XVII. századból ... .. 214 db.
a XVIII. » ... .. 142 db.

Összesen : ... .. 484 db.

továbbá az 1530—1709 közti időből van 45 darab eredeti levél.

Eredeti városi irat : 24 db.

Végül van újabb másolat 985-től kezdve 1873-ig terjedő századok okleveleiből : 86 csomag.

A Wenzel-féle gyűjtemény darabjainak száma : 1087.

¹⁾ Okmány kalászat. I.—XXXII. Magy. Tört. Tár. II. 1855. Külön lenyomatban is megjelent.

²⁾ Diplomata et Literae saeculi XII—XIV. quae in Codice diplomatico Fejér non continentur. Ez a gyűjtés készítő elő az Árpád-kori új okmánytárt. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratái. Monum. Diplom. VI. 1860. 385—405.

³⁾ Pest, 1860—1874. Monumenta Hungariae historica. I 6—13., 17., 18., 20., 22. kötet.

csak az anyaországra, hanem az egykor kapcsolt részekre vonatkozó okiratokat is megtalálják.¹⁾ Kár, hogy palaeographiai jártasságát néha nem érvényesíté s az okiratok olvasása közben nem mindig gyanakodó. A forrásszerű anyagnak szorgalmas másolása az apró részletekre kiterjedő gondossággal néha nem párosult. Innen van az ő kiadványai-ban sok hiba s tévedés.²⁾ De azért a kútfők közlésével szerzett érdemei nem mennek feledékenységbe. Sokszor fogják emlegetni az ő munkás kezét a gyűjtők és kiadók.

Wenzel tevékenysége nem szorítkozott az oklevelek egyszerű közlésére, hanem kiterjedt némely régi írók (Scrip-tores) ismertetésére is. Így adta ki Szalay Lászlóval együtt Verancsics Antal összes munkáit.³⁾ Még korábban jelent meg tőle: Kitonich János XVII. sz. magyar jogtudós.⁴⁾ Közölte továbbá: Szerémi Györgynek II. Lajos és János királyok udvari káplánjának emlékiratát Magyar-ország romlásáról.⁵⁾ Marino Sanuto világkrónikájából ismer-teti a Magyarországot illető tudósításokat, a melyek II. Ulászló korára vonatkoznak.⁶⁾

VI.

Értekezések.

Wenzel történeti s jogtudományi értekezéseinek s egyes kérdéseket külön tárgyaló dolgozatainak nemcsak száma tűnik fel, hanem hazafias szelleme is, mely őt nemzetünk múltjának s jogainak, dicsőségének s gazdasági életének fel-derítése körül lelkesíté.

Hazai történettudományunk körül figyelemmel kísért, sőt támogatott minden mozgalmat,⁷⁾ többek közt a Magyar

¹⁾ Az Árpádkori új okmánytár és a kapcsolt országok okmányai. Monum. Diplom. 1861. VII. 387—402.

²⁾ Pauler Gyula. A magyar nemzet története. I. Előszó. 41. lap.

³⁾ Monum. Hist. Hung. II. osztály. 2—6., 9., 10., 19., 20., 25., 26., 82., összesen tizenkét kötet. Pest, 1857.

⁴⁾ Pest, 1851. Akad. Ért. XI.

⁵⁾ Monum. Hung. Hist. II. osztály. I. kötet. 1857.

⁶⁾ M. Tört. Tár. XIV., XXIV., XXV. köteteiben. Századok. V. 1871. 1., 73., 165. ll.

⁷⁾ Uj M. Múz. 1853. I. 535. Pesti Napló. 1853., 1078., 1080.

Történelmi Társulat törekvéseit is. Élénken érdekelte őt a történeti kutatás és történetírás általában¹⁾ és különösen minden hazai vonatkozású irodalmi termék.²⁾ Szeretett mindent a forrásoknál kezdeni,³⁾ bár némely forrás iránt nem volt eléggé kritikus, pl. szentül hitt az Anonymus régiségében.⁴⁾ Werbőczyt egész áhitattal méltányolta és vele kezdi Magyar- és Erdélyország törvényhozásának és jogrendszerének párhuzamát.⁵⁾ Az idegen irodalmakat a hazafias kutatónak tekintetével vizsgálta, így pl. a német szépirodalomból kiszemelte mindazt, a mi a magyarság szempontjából figyelemre méltó.⁶⁾ Már korábban (1853) tette ugyanezt a szerb nemzeti hősdalok elemzésekor, mely a magyar történetre nézve is mutat eredményeket, de még nagyobb szolgálatot tett ezzel Wenzel a szerbeknek, midőn a szerb hős költészet kincsét, melynek szépségeit már Göthe hirdette uj, történeti szempontból méltányolja.⁷⁾ Emlékezetes marad a következő hazafias értekezése: »Magyarországnak szerb eredetű lakosai történeti és közjogi tekintetben.« Ez a mű talán az udvar számára készült. Megvilágítja a szerbek nevében 1848-ban formulázott követelések alkotmány- és törvényellenes természetét.⁸⁾

A köztörvényhatósági élet ismertetését régóta tervezte.⁹⁾ E végből készültek a »Tanulmányok Magyarország megyerendszerének történetéről«. Az Akadémia előtt kívánta fejtegetni a vármegyerendszer eredetét, szervezetét, önkor-

¹⁾ Kelet Népe. 1856. I. 134. 223. Jelentés Flegler S. munkáiról. M. Akad. Értesítő. 1851. 122.

²⁾ M. Akad. Értesítő. XV. 1. 1855. Gr. Teleki József: Hunyadyak kora. Pesti Napló. 1852. 622., 623., 630., 633., 634. szám.

³⁾ A magyar történet legrégibb idejétől 1561-ig. Pest, 1856.

⁴⁾ Hell Miksa historiai kézírata azon részeiről, melyek Anonymust tárgyalják. M. Akad. Ért. 1851. 161.

⁵⁾ M. Akad. Ért. XII.

⁶⁾ Kifenberger és Radler két XV. századbéli német költemények méltatása a magyar történelem szempontjából. M. Akad. Ért. XVI. 401. lap. Pest, 1856.

⁷⁾ »A szerb nemzeti hősdalok a magyar történelem szempontjából.« 1853. A M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kézíratai.

⁸⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kézíratai.

⁹⁾ M. N. Múz. Lev. Wenzel kézíratai.

mányzati működését, befolyását az országra s párhuzamát a külföld hasonló intézményeivel. Még olyan részletre is gondolt, hogy elnökösködhetik-e a főispán vagy az administrator a megyei törvényszéken (sedria vagyis sedes iudicaria)? Végül az 1840: XXII. t.-cikknél állapodik meg, melyből kiolvasható, hogy a megyei törvényszék ülésén egyedül az alispán elnökölhet. Adalék jelent meg tőle az erdélyi szászoknak II. Endre előtti történetéhez.¹⁾ Bírálati fejtegetésekkel járult Marmaros megye történetéhez.²⁾ Kimutatta, hol voltak. a XV. században Nyitra vármegyének vámhelyei.³⁾ Új adatokat közölt Száva-Szent-Demeter város történetéhez.⁴⁾ Értekezett Magyarország középkori várainak és városainak építkezési módjáról.⁵⁾ »Kassa város parketkészítése a XV. század kezdetén« a felföldi kastélyokra és palotákra vet világot.⁶⁾ A magyar királyi udvari élet ismeretét mozditja elő: »Visegrádnak egykori fénye és dicsősége.«⁷⁾ »Diósgyőr mint magyar királyi mulatóhely.«⁸⁾ »Diósgyőr fénykora.«⁹⁾ »Diósgyőr egykori történelmi jelentősége.«¹⁰⁾ »Tata fénykora. 1412—1542.«¹¹⁾ A városi jogélet emlékeit nagyra becsülte és ismertette.¹²⁾ És midőn »Magyarország és Erdély képekben« szövegét írja, a természeti kincsek és szépségek feltüntetése mellett nem marad el a nagy események színterének bemutatása és a történeti műemlékek megismertetése. Mindez a nemzeti önérzet emelése végett.

Szive oda volt nőve a középkorhoz.

1) Tört. Értek. III. 3. Értesítő. Legújabb folyam. VII. 1873.

2) M. Akad. Értesítő, XVII. 1857.

3) Tört. Értek. II. 2. Akad. Ért. legújabb folyam. VI. 1872.

4) M. Akad. Értesítő. Új foly. V. kötet. Pest, 1865.

5) Magyar orvosok és term. munk. XII. 1868.

6) Társ. Értek. II. 3. Értesítő. Legújabb folyam. IV.

7) Századok. II. 1868. 395.

8) M. Akad. Ért. Legújabb foly. II. 1872.

9) M. Akad. Ért. Legújabb folyam. VI. 1872.

10) Tört. Értek. II. 7. 1873.

11) Tört. Értek. VIII. 9. 1879.

12) Budai Regesták. M. Tört. Tár. I. 1855. Ofner Stadtrecht. M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai.

Tekintetét Wenzel legszivesebben a múltakon pihentette, kiválóan ott, ahol a magyar lovagkor hősei szerepeltek. A huszártisztnak fia a lovas szolgálatot előkelőnek tartotta, miért is képzelete a lovagkort a valónál is dicsőbbnek festette. Lelkesült Magyarország egykori hőskoráért s hatalmáért, bámulta a növekedő, az erősbülő Magyarországot, a dicsőséges Anjou- és Hunyady-kort kiváló daliáival, a kiknek csillogó fényes seregéből egész arcképcsarnokot varázsol elő.

Alakjai hatalmasok. A nagy idők, kimagasló emberek ecsetelésében eltalálja a kellő színeket. Gondolataiban kifejezésre jut az emelkedettség. Hőseinek lélekállapotát világossá teszi előttünk. A közvetlenségig vezet hozzánk. Érdeklődést tud kelteni irántuk, még aprólékos ügyeik is figyelmet ébresztenek. A középkori társadalmat bemutatja eszméivel, küzdelmeivel, előítéleteivel. A magyar fajnak küzdelmeit, harczeit, dicsőségeivel. Bepillantást enged a középkori gazdasági élet menetébe, melyet épugy zavart akkor az ököljog, mint a mai gazdasági életet zavarja a socialista, nihilista, anarchista merénylet.

A multaknak alakjai, a kiket Wenzel elevenít fel, drámai cselekvényekkel s az ő korszakuknak izléseivel, bálványaival jelennek meg az olvasó lelki szemei előtt. A Zsigmond-korabeli nemességnek két bálványa volt. A becsület és a dicsőség. E kettő körül forgott sokáig a nemesség életének kereké. Szinte érezzük, hogy azok a feltámadt hősök a saját korszakuk előítéletei szerint nézik az emberi jogokat és kötelességeket, a boldogságot és szenvedéseket. Az akkori felfogás sokban eltér a jelentől, de az akkori erkölcsök mértékével méri őket az igazi történetíró. A középkori dynasták hatalomvágyaikkal és féktelen szenvedélyeikkel köztünk meg nem férnének, de eme kimagasló magyar férfiaknak, a hazai, sőt az európai történetre befolyást gyakorló nagy embereinknek ismertetésével az elnyomatás idejében a nemzeti önbizalom visszaadását Wenzel tágas körökben eszközölte. Ez az indító oka, hogy az Anjou korszak felé szembetűnő szeretettel fordul,¹⁾ ugyszintén a Zsigmond és

¹⁾ Magyar diplomatiiai emlékek az Anjou korból. Budapest, 1874. Monumenta Hung. hist. IV. oszt. I. 424.; II. 688.; III. 722. —

a Hunyadyak kora felé is.¹⁾ Néha az Árpádház viszonyaival is foglalkozik, pl. midőn a nemzetnek külföldi érintkezéseit s a magyar királyi ház családi összeköttetéseit nyomonza és közli. Érdekesen ismerteti II. Géza uralkodását,²⁾ különben Rasztizlaw galicziai herceget, IV. Béla király vejét.³⁾

Tanulással fejtegeti, hogy Róbert Károly eleinte az olasz befolyásnak nyitott tért. Róbert harmadik nejével, Erzsébet királynéval egy másik idegen befolyás kezdődik Magyarországon, a lengyel. Ezt az országra nézve szerencsének nyilvánítja, mert Róbert Károly és Erzsébet, Jagelló és Hedvig házasságában két szabadságszerető nemzet lépett frigyre. A két nemzet egyesülését úgy hirdeti Wenzel, mint az egyetértésben és szabadságban való szövetségnek egyik legszebb példáját, melyet egymástól távol lakó lovagias nemzetek közös védelemre kötöttek. Erzsébet özvegy királyné, I. Lajos magyar királynak anyja s udvartartása Visegrádon és Budán 1340—1371 közt a magyar társadalmi és művelődési téren üdvösnek mutatkozott. Neki melegebben beszéli Wenzel a királyné országtörténeti jelentőségét, vezérlő szereplését, művelődést terjesztő fényes udvartartását. Néhány házasságról is tesz említést, melyeknek megkötésére Erzsébet környezete nyújtott módot vagy alkalmat.

Nagy Lajos olaszországi fényes hadjáratát, melyet Arany megénekel, Wenzel kezdte először méltányolni. A mi

---

A magyarok Rómában 1350. M. Akad. Évkönyvek. X. kötet. 1. füzet. 1860. Kivonatilag Bud. Szemle. XI. 1860. 179. — A turini békekötés 1381. és a Velence által Magyarországnak fizetendő adó. M. Akad. Ért. VII. 1847. 342—365. lap. M. Tört. Tár. XI. köt. 1862. — Adalék 1352-ből az Arany bulla néhány cikkének alkalmazásához és magyarázásához. Pest, 1873. Tört. Ért. III. 2. Értesítő. Legújabb folyam. VII. »Óváry Lipót történeti kutatásai a nápolyi levéltárakban.« M. Akad. Értesítő. VI. 1872.

¹⁾ Nevezetesen per a lőcsei polgárok közt 1421—1429. Érték. a tört. tud. kör. II. 5. 1873. Okmányi adalékok Borbála és Erzsébet királynék birtokáról 1424—1439. M. Tört. Tár. XII. 1863. Hunyady János levele 1444. évből. Századok. 1869. 569. lap.

²⁾ Visszapillantás II. Géza korára. M. Akad. Ért. Legújabb foly. I.

³⁾ Tört. Érték. XIII. kötet. 8. szám. Budapest, 1887.

a magyar király dicsősége, az a magyar nemzeté is.¹⁾ A turini béke Velenczét adófizetőnké tette.²⁾

Nagy Lajos leányának, I. Máriának, Lajos orleansi herczeggel végbe ment házasságát a magyar és francia nemzetek érintkezéseként ismerteti.³⁾ Zsigmond király európai magas állását emeli ki, midőn előadja, hogy Hohenzollerni VI. Frigyes, nürnbergi vágróf, a magyar király szolgálatába szegődött.⁴⁾

Kedvelt alakja volt Wenzelnek Zsigmond hadvezére, Ozorai Pipó. Készült róla történelmi jellemrajz.⁵⁾ Előszere-tettel írt életrajzi tanulmányt Zsigmond másik hadvezéről, Stibor vajdáról.⁶⁾ Az Ujlakyak, Garák, Héderváryak, a Drugethek, a zengi, modrusi és vegliai grófok történetéről ok-iratai sokat mondhatnának. A Dóczyak hatalmát festi az alsómagyarországi bányavárosokkal folytatott küzdel-meikben.⁷⁾

Érdekesen vázolja, hogy a velencei nagytanács mint érdeklődött hazánk nemzetközi magatartása iránt.⁸⁾ A fő-urak hatalmának alapját, a jobbágyságot nem kicsinyelte⁹⁾,

¹⁾ Gyönyört talált az olyan dologban, mint pl. *Oratio Francisci Petrarchae ad Ludovicum I. regem Hungariae 1354.*, a ki a többek közt így szól: *de iusticia vero vestra inclite rex quid dicam? Est enim iusticia constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens. Vos autem in ista constanti et perpetua voluntate cuilibet quid est suum sic iugiter et laudabiliter insudatis tribuere, quod apud vos nulla est exceptio personarum.* Ki ne örülne azon, hogy Lajost így magasztalja Petrarcha? Én még azon is örülök, hogy a halhatatlan dalköltő a római jogból merítette a magyar királyhoz intézett fentebbi szavakat.

²⁾ Velence adót fizetett a magyar királynak. *Akad. Ért. VII. 1847. 342—365. lap.*

³⁾ *M. Akad. Ért. XI. 116—122. Pest, 1851.*

⁴⁾ *M. Akad. Ért. XI. 321—342. Pest, 1851.*

⁵⁾ *M. Akad. Értesítő 1859-re. XIX. 3. Pest, 1860. 72—270. l.*

⁶⁾ *Tört. Értek. IV. 2. Akad. Ért. Legújabb foly. VII. 1874. 215. lap.*

⁷⁾ *Tört. Értek. VI. 6. 1876. 96. l.*

⁸⁾ Bon Alajos jelentése Magyarországról a velencei nagytanács-hoz 1519-ben. *M. Akad. Ért. XVI. 1856. Külön lenyomatban is.*

⁹⁾ *Pl. Az 1514. somlyó-vásárhelyi urbariumról s további kifejlesztéséről 1678-ban. M. Akad. Értesítő. XII. 1852. 242. lap.*

és a kincsnek nyerését, az akkori nemes fém-bányászatot nagy gonddal nyomozta.¹⁾ Mátyás özvegyének, Beatrix királynénak, II. Ulászlóval kötött, de pápailag felbontott házasságát és II. Ulászló későbbi házaseletét 1501—1506. közt érdekesen ismerteti.²⁾

A Jagellók hanyatlási korszakában is felkeresi az emelkedő családokat. Így jelent meg: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból.³⁾ Így mutatja ki, hogy mi volt »A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében.«⁴⁾ A Héderváry Ferencz jószágai fölötti per és ítélet 1523-ban.⁵⁾ Kritikai tanulmányokat tett bő okiratgyűjtemény alapján a Frangepán-család történetéhez.

A hazafias érzelem s a magyar faj iránti szeretet vezette Wenzelt, midőn az ethnographia terére lépett, melynek sikeres művelését gyaníttatja velünk ily című dolgozata: »Historiai tanulmányok Magyarország ethnographiai viszonyairól.«⁶⁾ Nálunk fontos és sürgős tudomány. Meltányolta a mit Fényes Elek írt »az ausztriai birodalomban lakó nemzetiségekről« kiadott bécsi munkák és nyelvabroszok hiányairól. Tetszett Wenzelnek az a bírálat, mely b. Réden munkáját »statistikai kicsapongásnak, számait össze zavart otromba« számoknak tartá. Réden a magyarokról így szól: »IV. csoport. Ázsiai nyelvtörzsek: magyarok,

¹⁾ A magyarországi bányászat jogviszonyai régiebb időben. M. Akad. Értesítő. XI. Pest, 1851. 276. és 305. l. A hazai bányaviszonyokról jogi szempontból. M. Akad. Értesítő. XII.

²⁾ Századok; 1877. 630., 727. és 816. lapok.

³⁾ Tört. Értek. VII. 9. 1878.

⁴⁾ Tört. Értek. X. 4. 1882. Okmánytár. Budapest, 1883. 71—212. lap.

⁵⁾ Tört. Tár. VI.

⁶⁾ A magyar fajról dr. Pólya József cikkéből (Pesti Napló. 1859. 95. és 96. szám) Wenzel azt jegyzé ki, hogy a magyar faj nem áll más nemzetek után, sem a paraszt, sem az arisztokráciai körökben, sőt a paraszt körökben legelsőnek mondható. Mutatják ezt a régiebb és újabb magyarok arczképei; csak mérjük a magyarok és más nemzetbeliek fejeit s számok fogják igazolni ez állítást,

örmények, cigányok, zsidók.« Báró Réden sietett mentségül felhozni, hogy ezt a csoportosítást Czörnig báró tette az 1851-iki összeírás alapján.¹⁾ A magyar fajt megillető ethnographiai rangnak megkövetelése után Wenzel az örmények, zsidók és cigányok ismertetéséhez is gyűjté az adatokat. Ez utóbbiakból állítá össze tanulmányát »A cigányok társas-viszonyairól történettudományi szempontból és különös figyelemmel a magyarországi cigányokra.« Ebben előadja a cigányok történetének vázlatát, a cigányok eredeti társas életének, intézményeinek és viszonyainak fejtegetését és végül a mi cigányaink ismertetését. Becses benne a szakirodalom összegyűjtése.

Wenzel hátrahagyott kézírataiból meggyőződtem, hogy ő a középkori irodalom egyik ritka méltánylója.

A bölcsészet minden időben hatást gyakorolt az emberek gondolkodására és szellemi termékeire. Helyesen cselekedett tehát Wenzel, midőn a középkori tudománynak emlékeit abból a szempontból is vizsgálta, hogy milyen hatása volt azokra a középkori bölcsészetnek, mely csak külső alakját örökölte a régiektől, belső világát a kereszténységtől kölcsönözte. A középkori jogtudománynak legnevezetesebb ága a kánonjog. A középkorban a jogtudomány is lelkesült a keresztény intézményekért. Ezért terjedt a kánonjog, mely a népek közt az első összekötő és szervező tényező s mely mindent a kereszténység szempontjából rendez és szabályoz.

Buzgó keresztény érzelmekkel szólt Wenzel a keresztes hadakról s a szent földnek korábbi és későbbi sorsáról, mit érdekessé tudott tenni azzal, hogy adatokat közölt a magyar honfiak jeruzsálemi alapítványainak és zarándoklásainak történetéhez.²⁾ A keresztény szellem vezette Wenzelt a dolgozatoknál, a melyeket Török Jánosnak irogatott a Szent István társulat Encyklopaediájába.

Igen reszkető kézzel van írva egy értekezésének kezdete, melyben ismertetni készül Sziléziának s a két Luzsiczának, Mátyás alatt kezdődő s János koráig tartott függé-

¹⁾ Pesti Napló. 1853 márczius 23-iki szám.

²⁾ M. Akad. Ért. 1853. 370. lap.

sét Magyarországtól. Ez talán az utolsó tárgy, a melylyel foglalkozott. Ez zárja be értekezéseinek hosszú sorát.

Bármely tárgyat dolgozott fel W. mindig fentartott még az adatokból magának egyet-mást úgy, hogy nem ír le mindent, s midőn közleményeiről beszélgettünk, örömmel éreztette, hogy még maradtak birtokában további adatok, melyeket mások nem ismernek.

VII. A jogtörténet.

A) *A német birodalomnak és jognak története.*

Wenzel a német birodalomnak és jognak történetét hivatalosan Philips könyve szerint magyarázta, de tényleg mindig másról szólt, mint Philips. A többség kedvéért magyarul is beszélt a német jogtörténeti órán s úgy csoportosítá az eseményeket, hogy a germánokkal együtt a nekik parancsoló Attiláról sokat tanithasson.

A hún-scytha ősről úgy szeretett beszélni, mintha a fin-ugor atyafiságot fel se fedezték volna, pedig ismerte Sajnovich, Hunfalvi és Budenz elméletét: a fin-ugor nyelvcsalád rokonságáról, sőt gyűjté az ide vágó értekezéseket. Még is szerette a magyarok családfáját felvinni Attilához. Büszkén adta elő, hogy Attilának egyetlenegy hozzá méltó ellenfele volt, Aëtius. Ez is azért volt olyan nagy hadvezér, mert magát a húnoknál képezte ki. Aztán gúnyosan jegyezte meg, hogy Aëtius e mestereihez hűtlenül, érdemeinek jutalmát Rómától reménylette. »Egyedül mi vagyunk már képviselői a hún-scytha népcsalád történeti nagyságának, hivatva ennek emlékét gondosan fentartani és nagy őseink dicső emlékét megőrizni.« Az ilyesmi nemzeti hiúságunknak jól esett és gyűjtő hatást idézett elő nálunk, hallgatóinál. De ő nem maradt az általános dicsérgetéseknél, hanem tudományos kutatásokat tett fajunk érdekében, gyarapítá a magyar ethnografiát és bátran perelt a mi rosszakaratu perlőinkkel.

Wenzel mindenkit meggyőzött arról, hogy a »német« birodalomnak és jognak története alaposan kidolgozott, kütfőileg támogatott előadása: a magyar jogtörténetnek sok érdekes részét világosítja fel. Magyarország és a magyar

nemzet állami és jogi élete a német birodalommal és annak jogállapotaival gyakran függött össze és nem ritkán ugyanazon történeti események hatása alatt állt. Ezt tanultam Wenzeltől. Erre Philips nem is gondolt.

B) *Európai jogtörténet.*

Az egyházjog a római jogból sokat megtartott, a frank törvények (*Capitularia regum francorum*) sokat átvettek az egyházjogból, első királyaink végzeményei az egyházjog és a frank törvények hatásáról tanúskodnak. Így kezdett nyugoti jellemet öltetni a magyar jogfejlődés. Így vált fogékonnyá az európai jogeszmék és intézmények befogadására. A bizanczi, római, német birodalmi, olasz, franczia és szláv területeken átvonuló szellemi áramlatok útba ejtették hazánkat is. Ezért a jognak történetét európai fejlődésében kell vizsgálni, hogy a magyar jognak helyzetét s más népekéhez mért fejlődési fokát megérthessük és méltányolhassuk. Ez a meggyőződés vezette Wenzelt, midőn az októberi diploma után a német birodalomnak s jognak története helyett az »Egyetemes európai jogtörténet« című tágabb körű tantárgyat hirdette. Ennek a tantárgynak ő a kezdeményezője és első egyetemi művelője.

Európainak mondja e tantárgyat annyiban, a meny nyiben a német mellett tekintettel volt a szláv, a latin és fin-ugor vagy mint ő még nevezgette, hún-scytha származásu — tehát az összes európai szereplő népek középkori jogának történetére vagyis jogforrásainak fejlődésére. Egyetemesnek mondja, mert a latin, a germán eredetű s a szláv, a fin-ugor népek köz és magán, alaki és anyagi, közönséges és külön jogát, illetve mind ennek forrásait tanulságosan ismerteti.

Az európai népek jogfejlődésének drámáját kívánta előadni, de inkább csak a cselekvények színpadát, a keletnek s nyugotnak országait mutogatta, s a verduni egyezményt követő állami átalakulások változatos menetét tüntette fel, Izlandtól a Balkánon át a szent földig. Wenzelnek a Muzeum levéltárában őrzött kézírataiból láttam, hogy az összehasonlítások előkészítése czéljából milyen messzire ter-

jedt az ő kutató tekintete. Az összehasonlítások tehetése végett a legkülönbözőbb jogokkal foglalkozott s vizsgálta az európai főbb nemzetek jogfejlődését a Dontól a Tajóig, Izlandtól a Boszporusig. Az orosz joggal forrásszerűleg ismerkedett meg, a szibériai jogot, főleg a perjogot bőven kivonatolta. Kisebb országok, pl. Románia jogfejlődését se hagyta érintetlenül.¹⁾ Távolabb is tekintett. Vannak tanulmányai a mohamedán joghoz.²⁾ Érdekelte a régi héber jogélet.³⁾ Érdeklődése az oceánon túlra is kiterjedt, ennek alapján gyűlte össze az »Adatok az amerikai jogtudományhoz.«⁴⁾

A hallgatók az új tantárgyat eleinte csak jegyzetekből, később rendszeres tankönyvből tanulták, melynek címe: »Az egyetemes európai jogtörténetnek rövid vázlata. Budapest. 1875.« Wenzel e könyvében, a történeti háttér megvilágítása mellett mutat rá a középkori jogforrásokra, igazolva azt, hogy az európai jogfejlődésnek menete teszi teljesen átérthetővé a hazai jogéletet is. Ezért a codex és levéltári anyag felhasználásával fejtegette, miféle jogintézmények keletkeztek s váltakoztak abban a társadalomban, melyet honfoglaló őseink Európában találtak, melynek sokszor ellenséges, néha barátságos érintkezései a nemzet gondolkodására, eszményképeire s erkölceire hatást gyakoroltak. Az ő európai jogtörténete úttörő munka. Európai tudásnak a szelleme kellett a fogalom megalkotásához, továbbá olyan könyvtár, olyan olvasottság, mint a Wenzelé. Az Akadémia a nagyjutalomnak felét Wenzel e munkájának ítélte oda. Hogy azóta a jogtörténet Hajnik kezében átalakult s a külső források helyett inkább az intézmények fejlődését, terjedését és összefüggését tárgyalják, ez a kezdeményezés az úttörés becsét nem érinti.

¹⁾ Moldavisches-, Walachisches Recht, kezdve attól, mikor ezek a területek a keleti császársághoz tartoztak, mikor a Procheiros nomos és a Bazilikos nomos szerint éltek.

²⁾ Mohamedanisches Kirchenrecht u. Jurisprudenz.

³⁾ Jüdisches Kirchenrecht.

⁴⁾ M. N. Muz. Levéltár. Wenzel kéziratai, a hol a fentebbiek is találhatók.

VIII. Bányajog.

Az 1848 előtti magyarjog az akkori társadalmi viszonyoknak, a rendiség követelményeinek hódolt. A főpap, főúr, nemes, polgár, paraszt, székely, szász, jászkun, mind érvényesíté a maga különlegességét a vagyonjog, a családjog s az örökjog terén. Minő változatosság, minő szívárványszínek a jogéletben! A törzsi jogok emléke élt a részszerű (particularis) jogokban, miért is az országos jog és a részszerű jogok közti viszonyt Wenzel kiváló figyelemben részesíté.¹⁾

A külön (special) jogok, a melyek az egyes társadalmi osztályok külön hivatásszerű viszonyait rendezik, pl. bányajog, kereskedelmi jog, vasúti, posta-távirda-jog, vízjog művelését is fontosnak találta.²⁾ A sok apró külön és részszerű jog egy családnak tekinthető, melynek rokonsági köteléke a magyar haza összefűző közösségén alapul. A külön jogok közt Wenzel a bányajogot kedvelte leginkább s nyugdíjazva is szívesen tanította ezt élte fogytáig. A mit e tárgyból az egyetemi hallgatóságnak emlékébe vélni kívánt, azt magában foglalja: »A magyar és erdélyi bányajog rendszere.«³⁾ Fel van használva minden forrás-munka. Kéziratai közt láttam nemcsak a felső magyarországi bányapolgárság szabályzatát 1833-ból; az erdélyi általános bányaszabályokat 1858-ból, az abrudbányai s vöröspataki bányaszabályokat 1868-ból, hanem a Miksa-félét és a Miksa előtti időkre, a

¹⁾ Az országos jog és a particularis jogok közti viszony hazai jogrendszerünkben. M. Akad. Társad. Érték. IV. 5. Bpest, 1876; Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. M. Akad. Társad. Érték. IV. 9. Bpest, 1877. A XVI. századi tárnoki jog. M. Akad. Társad. Érték. V. 1. Visszapillantás az előbbi kir. Curiának 1724—1769. működésére. M. Akad. Társad. Érték. III. 8. Bpest, 1875.

²⁾ Az európai vasúti ügy a magyar magánjog szempontjából. Akad. Tört. Ért. IX. 10. Bpest, 1871. A vasúti ügy s a posta és távirda ügy Magyarországon. Akad. Társad. Ért. VII. 7. Bpest, 1883. Dicsérettel említhetem, hogy kéziratai közt a hazai egyes vasúttakra vonatkozó legfontosabb engedély s egyéb okmányok részint egész terjedelemben, részint kivonatokban együtt vannak.

³⁾ A magyar és erdélyi jog rendszere. Buda, 1866. Második kiadás: 1872.

Hunyadyak sőt az Anjouk korára fényt derítő adatokat is. Bizonyos, hogy a jogintézmény természetét csak a jogintézmény működési eredményéből lehet megismerni. Ezért kutatta Wenzel a Miksa-féle bányarendtartásnak multját és adta ki Magyarország bányászatának kritikai történetét.¹⁾

Úttörő munkát végzett Wenzel, midőn a tudomány-egyetemen bemutatta a vasúti jogot. Semmit sem adott elő, amit forrásokból nem merített, s ha sokféle tárgyat adott elő, ezt néha az egyetemi tanszékek csekély száma és a magántanárság akkori ritkasága okozta, pl. 1860/1-ben, az osztr. tanárok eltávoztával, a jogikar csak hét tagból állott. A sokféle tárgynak előadása²⁾, sok heti órának tartása gátolta a tárgy mélyébe való behatolást, bénította a tanár tevékenységének befelé terjedését és az összehordott anyagoknak sokfélesége nehezíté azoknak gondosabb feldolgozását.

IX. Magyar magánjog.

A) Tanítás.

Harminczöt évvel ezelőtt (1859-ben) hallgattam Wenzeltől az 1848 előtti magyar jogot. Ez a tantárgy volt az ő öröme és büszkesége.

A magyar magánjog bevezető részében a külső jogtörténetet vagyis a források történetét adta elő olyan rendszerben mint Kelemen és ennek nyomán Frank is. Az ifjúság akkori magyar történeti tájékoztatlanságának mértékében, de igazi épületességgel rajzolta lelkesülő tekintetünk elébe az ősök nagy alkotásait: a honfoglalást és honalapítást, a királyság és a kereszténység behozatalát, a kormányzat és a honvédelem korszakot alkotó intézményeit.

A dogmatikai részben ritkán haladt túl az adomány (donatio) ismertetésén, a következő részeket a magánszor-

¹⁾ Budapest. 1880. VIII és 456 lap.

²⁾ Ideiglenes polgári perrendtartás Magyar-Horvát-Tótország számára. Pest, 1853. Az ausztriai általános polgári törvénykönyv magyarázata. Pest, 1853/4. Handbuch des oest. Bergrechtes, auf Grundlage des Gesetzes vom 23 Mai u. der Vollzugsvorschrift vom 25 Sept. 1854. Wien, 1855.

galomra bizta, pedig akkor még nem jelent meg a könyve. Frank köteteire útalta azokat, akik nem jegyezték a lediktált főbb pontokat. Igaz ugyan, hogy nem végezte be az egész tananyagot, de megismertette a rendszert és módszert, megtanította, hogy miképen tanuljuk a magyar jogot, mely épen akkor 1853–1861. élte alkotmány-ellenes mellőztetésének nyomasztó éveit.

Ha forradalomnak nevezik a törvényes hatalom elleni törvénytelen támadást, úgy az osztrák törvények és rendeletek behozatala forradalmi tény a hazai jog ellen. Ismételten megsértették a magyar jogot azzal, hogy azt az ifjúság tanulmányai köréből is ki akarták szorítani. Ezen mesterkedtek 1855-ben, életbeléptetve a jogi karban a három államvizsgát, melynek tárgyai közé a magyar jogot fel nem vették, hallgatását pedig az egyetemen nem kötelezőnek nyilvánították. Mindez ellenkezett a Wenzel bécsi javaslataival; ő ugyanis, minden loyálisága és párton kívülisége mellett se tanácsolt Bécsben mást, mint a magyar jog érvényben hagyását.

Tanácsának el nem fogadását ép úgy nem hallgatta el, mint Paulus, midőn említi saját véleményét, másoknak ellenkező nézetét, s végül a neki nem tetsző fejedelmi döntést.¹⁾ Az előadások alkalmával Wenzel, noha eléggé burkoltan, de gyakran tett czélzást az idegen jog behozatala elleni fellépésére, mit mink mindég hazafias büszkeséggel hallgattunk s meg »éljen«-eztünk. Küzdelmei, melyeket a magyar jog érdekében folytatott, könyveiben alig hagytak nyomokat, de mi, akik tanítványai voltunk, elvétele hallottuk tőle, hogy illetékes helyen az idegen jognak Magyarországra való kiterjesztését nem javasolta, a magyar jog érvényben hagyását tanácsolta, de nem követték véleményét ebben a kérdésben. A magyar jog mellőzésének emlegetésekor Wenzel gyakran elérzékenyült, néha egész a könyvezésig. Könyezett fájdalmában, hogy a magyar egyetemen a magyar jognak minden idegen jogot elébe tolnak.

¹⁾ Paulus. Dig. 49. 14. 50. Placebat (mihi) fructus emtoris esse. P.-et M. novam sententiam induxerunt. Pronuntiavit (princeps) secundum illorum sententiam.

Wenzel szükségesnek vélte ugyan az osztrák jognak ismeretét a szakemberek körében s károsnak képzelte tova-terjedését annak a dacznak, mely hazafiságot talált abban, hogy az idegen, de ránk is kiterjesztett jogot nem tudja, nem ismeri és így az Ausztriából betelepedett idegen ügyvédekhez tereli a panaszkodókat. Jó szolgálatot vélt tenni a jogkereső hazai közönségnek az osztrák alaki és anyagi jog magyarázati kiadásaiival. Csakhogy Wenzel, mikor előtünk az osztrák jogot és a német birodalomnak s jognak történetét fejtegette, egyidejűleg a magyar magánjog megmentésére gondolt. Külsőleg nyugodtnak látszott, mikor az idegen jogot tanította. De belseje vérzett a magyar magánjog mellőztetése miatt s őszintébb pillanataiban hallatta gúnyos megjegyzéseit az osztrák jog némely gyöngéiről.

De bármennyire fájt is neki a magyarjog háttérbe szoríttatása, mégis óvakodott oly irányban izgatni a heves vérű fiatalságot, mely ezt tüntetésekre ragadta volna. Annnyival inkább óvakodott, minél kevésbé kételkedett abban, hogy a magyar jog előbb-utóbb helyre fog állíttatni.

Talán ennek a szent meggyőződésnek tulajdonítható, hogy az ő előadása nem volt a hazai jognak nekrológja, hanem annak apotheozisa. Wenzel meggyőződése volt, hogy előbb-utóbb helyre fog állani a magyar jog. A magyar jognak II. József alatti történetével vigasztalt s biztatott bennünket. Így a hazafias bánat nem lágyúlt szájalommá s jogunk mellőzése ellenségeinknél nem fajult el lenézéssé főleg miután Wenzel kifejtette, hogy a magyar jog, bár mellőztetik sőt elnyomatik, de e földről ki nem írtható, meg nem semmisíthető. Mintha a Szent írás emez igéit hallottuk volna: »mindenütt nyomorgattatunk, de nem esünk kétségbe. Háborúságot szenvedünk, de abban el nem hagyattatunk.¹⁾

Örömünkre kimutatta, hogy a vagyoni és a családi jogban, sőt még az örökségi jogban is számos viszonyokra nézve folyvást alkalmaztatott a magyar magánjog. Örültünk, mikor hallottuk, hogy még az akkori katonai határőrvidéken

¹⁾ Pál. II. Corint. levél. 4 r. 9 v. *Λοιζόμενοι ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλείπομενοι καταβαλλόμενοι ἀλλ' οὐκ ἀπολλόμενοι.*

se halt ki a magyar és erdélyi jog, jelesül az egyházi, pénzügyi és bányajog ott magyar maradt; továbbá, hogy az erdélyi katonai határőrvidéken, hol a középkori intézmények legtovább éltek, a magánjog kérdéseiben csak ritkán lehetett az osztrák törvényekre hivatkozni. Mind ezekből azt a következtetést vonta le Wenzel, hogy minden osztrák törvény s rendelet, mely hazánk területén hatályba lépett, nem mint ausztriai jog, hanem mint az illető vidékek számára abszolút hatalommal, tehát illetéktelenül behozott részszerű (particularis) intézkedés kapott érvényt, később, midőn az ország-bírói értekezlet az osztrák jognak a telekkönyvvel kapcsolatos részeit s némely patenseit megtartotta, ezeknek szokásjogi alapja támadt. De az ide alkotmány-ellenesen behozott osztrák jog a hazai jognak sohase volt mellé rendelve, hanem annak alá volt és van rendelve, és csak hégzagpótló, úgy mint az egykori római német szent birodalomban a befogadott római jog, de azzal a különbséggel, hogy Németországban a római jog receptiója tudományos úton előkészítve s alkotmányosan megengedve lévén, ott a német és a római jog dualismusa uralkodott, ellenben nálunk az osztrák jog behozatala alkotmányellenesen rögtönzöttetvén, a magyar és az osztrák jogok dualismusáról vagy éppen paritásáról hazánkban szó semmikép nem lehet.¹⁾ Nagyfontosságú közjogi kijelentések ezek, melyek az osztrák törvénykönyv itteni érvényét kellő világításba helyezik, s a háttérbe szorított, mellőzött, elnyomott hazai jognak érvényét arra az időre is igazolják, midőn a kétségbe esett magyar közönség, a romok közt, könyben úszó szemével meg se látta magánjogának folytonosságát.*

Soha meg nem hálálható érdeme Wenzelnek, hogy a mostoha időkben is lelkesen képviselte a magyar jogot. Beszélt róla elragadtatással s minél jobban fájt neki alkotmányunk s minden törvényünk háttérbe szoríttatása, annál melegebben élesztette hallgatóiban a magyar jog iránt a szeretet lángját, életképessége iránt a buzgó hitet s jövője iránt a reményt. Nemzeti intézményeinket Wenzel a hazafiság szent ügyévé tudta tenni s elő birta idézni a hazai

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyarjog 11. §.

Corpus iurisért való lelkesedést akkor, mikor a magyar államnak területét szétdarabolták, eszméjét hirdetni tilalmazták. A magyar jognak elnyomott helyzete hozta magával, hogy az a félve-féltett nemzeti jog nemcsak agyunkat foglalkoztatta, hanem szívünket is. Tanultuk, mert magyar, keblünkbe zártuk, mert a hatalom mellőzte. Megtanultuk magyar szemmel és szívvel vizsgálni a jogot. Előadásai alatt öletszerűen sok mindent hallottunk tőle. Megengedem, hogy néha nem a szigorú rendszeresség kívánta egyik-másik tárgynak felemlítését. De utólag az iratai áttekintése alapján meggyőződtem arról, hogy minden jogi kérdésre gazdag irodalmi kalászkodat és forrás-készletet hordott össze¹⁾ és így soron kívül többnyire a friss adatokat közölte hallgatóival, kiknek ő sokat elbeszélt, amit tankönyvekben híjába kerestek volna. Tételei ha nem öltöttek is élesen körvonalozott formákat s nem kísérte is azokat mindég meggyőző megokolás, megkapták figyelmünket a gondolat-iránynak tetszetős volta következtében.

Előadásai közben Wenzel sokszor fejezte ki azt a meggyőződését, hogy a magyar magánjog *nemzeti jog*, mind történeti előzményeire, mind fejlődési főirányaira nézve. Szerinte ez a nemzeti jog a magyar nemzet jogalkotó szelleméből fejlett ki s nemzeti életünk egyéniségét és önállóságát tükrözi vissza. Mig Werbőczy szerint²⁾ a magyar jognak forrása többnyire az egyházi és a római jog, addig Wenzel azt mondta nekünk, hogy a magyar jog »nemzeti szellemünk jogalkotó működésének gyümölcse«.

Werbőczy a renaissance-kori tudós felfogást, Wenzel hanyatló századunk nemzeti szellemét visszhangoztatja s korunk uralkodó eszméjének, a nemzetiségnek szószólója. A nemzetnek és jogának szerves összefüggését nálunk hitvallásszerűen Wenzel hirdeti legtöbbször. A jognak nemzeti jellege egészséges gondolat ugyan, de óvakodni kell a túlzásoktól. Az kétségtelen, hogy a magyar magánjog nem valami elvont általános eszmék alapján előre (a prioristice)

¹⁾ Pl. Kotanerin Helena denkvürdigkeiten. 1439.

²⁾ Werb. Hkv. 2. 6. pr. iura regni huius originaliter ex pontificii caesareique iuris fontibus progressum habent.

kiokoskodott rendszer; kétségtelen, hogy a magyar magánjog nem a nemzetre alkalmazott külső eredetű szabályozás; kétségtelen, hogy a magyar magánjog nem valamely idegen bár még oly remek jogrendszernek, pl. a római jognak befogadása (receptio) vagy utánzása. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy a nyugot-európai jogélet hatását mindig tapasztaljuk a honfoglalás óta.

Mindezt Wenzel azóta meg is írta a könyvében, több hévvel mint kritikával. Ezért csupán csak a hazafiság s nem a jognak biológiája adta tolla alá a következő sorokat: »A magyar jog fennállási alapját a magyar nemzet jogalakító öntudatában bírja, külső nyilatkozatát pedig a magyar birodalom alkotmányos törvényhozása által nyeri.« A magyar magánjog sajátos jelleménél fogva nem lehet más, mint a nemzet művelődés-történetének egy-egy lapja s alakulási fokozataiban is nemzeti életünk fejleménye, mit a nemzeti akaratnak kifejező tényezői hoznak nyilvánulásra. A magyar magánjog eleinte a szokás alapján képződött, később a törvényhozás és a bírói gyakorlat útján fejlődött, míg végre a nemzeti tudomány is lendített a jog fejlődésén.¹⁾

A jogtudományról ifjú lelkesedéssel magasztos képet alkottunk, midőn Wenzeltől eme szavakat hallottuk: »mikor a magyar jog önállósága a római jog terjedése következtében veszélyeztetve volt: további fennállását és gyakorlatban maradását tulajdonképp csak a tudománynak, Werbőczy jogkönyvének köszönhette.« Kevés tétele van magánjogunknak, mely a tudományos combináció közvetítése nélkül tisztába hozható volna. Jogunk önállóságának és nemzeti jellemének jövőben leendő megmaradását túlnyomólag csak a nemzeti tudományosság közremunkálásától lehet remélni.²⁾ Lelkesen éljeneztek, midőn a jogtudomány számára követelte az azt megillető méltóságot. Világosan szólt ez irányban a Magyar törvénytár kérdésénél. A volt Helytartótanács a Törvénytár tartalmának, jelesen a törvények hibásan másolt szövegének kritikai javítását, pótlását ellenezte. Ellenben Kovachichék a magyar jogtudomány egyik legfontosabb feladatának tekin-

¹⁾ Wenzel. 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 2. §.

²⁾ Wenzel. 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 10. §.

tették kritikai javításokkal és a hiányzó törvények utólagos beiktatásával a Törvénytárt anyagilag és alakilag tökéletesíteni. Wenzel a Helytartótanács ellenében úgy nyilatkozott, hogy »a tudomány azon jogáról, hogy az igazat keresse és magáévá tegye, valamint általában nem, úgy a magyar Törvénytár ügyében sem mondhat le soha.«¹⁾ Magasztalva emelte ki Kovachichékról: milyen fontos szolgálatot tettek e tudósok a magyar jogtudománynak.²⁾ Éppen nem felesleges azonban, szerintem, az Akadémia történeti bizottságának terve, hogy az eredeti vagy legalább hiteles régibb példányok kiadassanak, mely azonban a szokás által szentesített Corpus iuris Hungarici szövegét érintetlenül hagyja, az eltéréseket csupán a tudomány számára mutatva ki. A tudomány ítélőszékéről hirdeti Wenzel, hogy a törvényhozónak azon rendelete, mely szerint a törvény, amit hozott, jövőben meg ne szüntethessék, vagy meg ne változtassék (clausula perpetuae sanctionis) mint pl. Mátyás 1486-iki végzeményében és az 1741: VIII. t.-czben olvasható, a későbbi törvényhozásra nem kötelező.³⁾

Milyen jól esett tőle hallanunk az ötvenes évek végén, hogy Magyarország szent István óta európainlag szervezve, az európai országok sorának egyik *előkelő* tagja volt, s mint ilyennek alárendelte magát számos más ország, kimutatta a hűbéres tartományok függését Magyarországtól és azt, hogy hazánk a keleten ép oly kiváló állást foglalt el, mint nyugoton Franciaország. Ma, midőn a magyar állameszme nem elvont fogalom, hanem megtestesült valóság, melyet a koronás királynak másfél millió katonája őriz, elképzelni se tudják, milyen jól esett akkor nekünk a történetből kisugárzó fény és emelkedő hangulat.

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 20. §.

²⁾ Kovachich Márton György jellemzése. Bud. Szemle. VI. 1859. 227.

³⁾ Az idézett törvényeinkben nincs más, mint ismétlése Justinianus szavainak: *leges nostras in omne aevum valituras. Constit. Tanta. § 25.*, vagy mint más alkalommal követelte, hogy törvényei: *per omne tempus obtineant. Const. de emend. Codicis. § 6. Vécsey. A római jog. Instit. 3-ik kiadás. 138. lap.*

A történet a jogtannak alapja, ép úgy mint az orvostannak a természet-tudomány. Méltán fordított tehát gondot Wenzel a magyar jognak történeti részére.

Mi, a »Deutsche Reichs- u. Rechtsgeschichte« és a »deutsches« és az »österreichisches Privatrecht« köteles hallgatói, midőn a magyarjog nem volt a budapesti egyetemen és sehol a világon kötelező tantárgy, gyönyörrel hallottuk Wenzeltől ama hevítő nyilatkozatot, hogy »magánjogunk kútfői idegen befolyások által nemzeti jellemökből nem voltak soha kivetköztetve«.

Olvasva is szép ez! Hát még az ötvenes évek végén, hogy tetszett nekünk ez a rajongó beszéd. Nem is álmodtuk, hogy abban több a lelkesedés, mint a kritika. Az idegen jog itteni uralkodása alatt jól esett hallanunk, hogy a magyar jognak is vannak hódító terjeszkedései és diadalai. A nemzeti jog dicsőségéről mondottakat később Rectori beszédében kifejtette. E beszédben nemes büszkeséggel hozza emlékezetünkbe, hogy Werbőczy a lengyel földön is talált elismerésre, továbbá, hogy a horvátok a magyar jogot élvezték, Werbőczy Hármaskönyvét horvát nyelvre fordították. Igyekezett kimutatni, hogy a magyar jogtudomány, a múlt század végén és a jelennek kezdetén, az orosz jogra is gyakorolt hivatást. »Nem titok, hogy Oroszország törvényhozá-
sában ezen századnak kezdetén több magyarországi születésű és itt képzett jogtudós vett tekintélyes részt, minek folytán munkásságuk eredményén, sőt az akkori orosz jogi irodalmon is a magyar jogtudomány hatásának jelenségeire találunk.« Előidézői voltak e hatásnak honfitársaink közül Terlaics, Kukolnik, főleg Balugyánszky Mihály nagyváradi jogtanár.¹⁾ Ha tehát az ó-szloven nép, melyet őseink itt találtak, sok szót adott nyelvünknek, mink is adtunk szellemi tőkét a szláv népeknek.

A magyarjog figyelmet ébresztett a keleti kereskedők közt is. Mutatja ezt az Athos hegyi Xiropotamou nevű kolostorban fekvő nevezetes két kézirat, a melyek közül

¹⁾ Balugyánszky : született Felső-Olsván 1767. Nagyváradi jogtanár lett 1796-ban. Innen 1803-ban Pétervárra hívatott s mint az orosz birodalom egyik legelőkelőbb dignitariusa halt meg 1847-ben.

az egyik 1760-ból a Werbőczy Hármaskönyvét, a másik 1762-ből a királyföld jogszabályait tartalmazza görög fordításban. Erre hivatkoztak a görög kereskedők (quaestores graecae nationis), ha erdélyi emberrel pereltek.¹⁾

B) *A magyar magánjog tankönyve.*

A 18-ik század tetspedéséből a magyar nemzetet a Josefinismus légnyomása és a szabadság áramlata ébresztette fel. A magyar magánjog is ki volt téve az új eszmék tavaszi fuvallatának, melynek üdítő behatása alatt 1790-ben megindultak a már 1723 óta óhajtott országos választmányi munkálkodások. Az 1791 és 1827. országos választmányok javaslatainak nem lett az az eredménye, amit Deák 1834-ben képzelt, t. i. Deák már 1834-ben reménylte, hogy elközeleg az »általános codificatio a magánjog és a büntetőjog terén«, hanem néhány sürgős kérdésnek szabályozása (per excerpta). Mind az 1830-as, mind az 1840-es évtized csak a részletes codificatio kora, de reményeket ébresztő idő, midőn a Széchenyi »Hitel« és »Stadium« munkáiban kiemelt intézkedések némelyikét már meg lehetett valósítani. Így jött létre az 1840-iki váltó és hiteltörvény, az 1844-iki törvény igazságos rendelkezése a nem nemesek javára, hogy ők is szerezhessenek nemesi jószágokat és ők is viselhessenek közhivatalokat. Deák 1834-i codificationalis kíváncalmát törvénybe foglalta az 1848. XV. tcz., elrendelve az általános magánjogi törvénykönyv kidolgozását. Az önvédelmi harcz alatt nem lehetett törvénykönyveket készíteni. A fegyverletétel után pedig nyelvünk és jogunk ellen fordult a hatalom. A nemzet önvédelmi harczának balsikerét a jogélet inkább sínyli mai napig is, mint nyelvünk, mely hódít és alkotmányunk, mely biztosítva van. A nemzetiségünk fényesebben ragyog mint valaha. Az alkotmány még soha se nyugodott szilárdabb alapokon, mint ma. De magánjogunk még most se jutott el a rendszeres szerves törvénykönyvekhez. Az 1853 — 1860. évek az osztrák paragraphusok alkotmányellenes behozatalának évei. A nemzetnek kritikai öntudata az

¹⁾ Országos levéltár. G. 52. Compagnia Graecorum. Századok 1894. júniusi szám.

1861-iki országbirói értekezleten az idegen rendeleteket a Királyhágón innen nagy részben mellőzte s némi változtatással és pótlással előbbi magánjogunkat helyreállítá ugyan, de az 1848: XV. tczikk, mely az általános magyar polgári törvénykönyv elkészítését rendeli, még ma sincs végrehajtva. Formailag még Werbőczy Hármaskönyve, s az 1861-iki országbirói értekezlet alkotja mai magánjogunk alapját, mit egyes újabb törvények, pl. az 1878. XX. tczikk itt-ott kiegészít, főirányaiban és alapelveiben azonban át nem alakít. Magánjogunk újabb fejlődésének hatalmas tényezője a bíróság, mely az analogiával, s az »általános« (pandekta) jogelvekkel segít magán ott, ahol a világos szabály hiányzik.

Ily viszonyok közt a magyar magánjog rendszerét a mai tudományos magaslaton commentálni nehéz feladat. Jusson eszünkbe, ha Wenzelnek »Magyar Magánjog Rendszere« című tankönyvéről kéri véleményünket.

A Wenzelt megelőző magyar jogi irodalom néhány alapvető latin munkát mutathat fel. Ilyen munkát írt Huszty István.¹⁾ Eme négy kiadást ért mű volt irányadó 1745-től több mint félszázadon át egész a Kövy Sándor s.-pataki tanár művének megjelenéséig.²⁾ Kövy 1822-ben magyar kiadást rendezett tankönyvéből, mely különben a rationalisták hatása alatt készült. Magyar magánjogot Kövy előtt magyarul csak Georch Illés írt.³⁾ A történeti iskola újjáteremtő szellemétől érintve készíté Kelemen Imre nagybecsű munkáját.⁴⁾ Még magasabb színvonalon áll Frank Ignácznak előbb latin, aztán magyar nyelven megjelent könyve: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda, 1845. Ezután még a Kövy nyomán haladó Fogarassy János műve: Magyar közpolgári törvény elemei⁵⁾ Pest, 1845 és 1847. ébresztett nagyobb figyelmet. Az 1848-ik év sajtója nem volt tevékeny a magyar magánjog szolgálatában, mely magánjognak egyik alapintézménye, az ősiség, épen akkor

¹⁾ Juris prudentia practica seu commentarius novus in ius Hungaricum. 1745.

²⁾ Elementa iurisprudentiae Hungaricae. S.-Patak, 1800.

³⁾ Honnyi Törvény. Pest, 1804.

⁴⁾ Institutiones iuris privati Hungarici. Pest, 1814.

⁵⁾ Principia iuris civilis Hungarici. Pest, 1829.

töröltetett el. Várták az 1848. XV. tczikk ígérését, hogy egységes magyar polgári törvénykönyv készül. A végzetes események 1849-ben s az ötvenes években nem kedveztek a magyar magánjog irodalmának. A nagy terméketlenség alatt csak egy író gyarapítá a magánjogunk irodalmát. Libloyi Schuler Frigyes, de nem magyarul, hanem németül írt s csak részszerű téren mozgott.¹⁾ Monographia se sok készült akkor, de készült egy, mely páratlanul áll. Toth Lőrincztől az ősiségi patens magyarázata, melyet jogtörténeti és dogmatikai tudás jellemez. Az országbírói értekezéslet, mely a magyar jogot visszaállítá, korszakot alkot. Tüstént megjelent Dózsa Elektől az »Erdélyhoni jogtudomány« (Kolosvár, 1861); Dózsa az osztrák jogot hallgatással mellőzi. Műve fővonalaiban gr. Teleki József óhajására készült, aki megbizta 1848-ban Dózsát, hogy Erdély jogviszonyait jegyezze fel az egyetemes magyar jogtörténelem számára. 1861-ben még egy magyarjogi kézikönyv hagyta el a sajtót. Ökrös Bálinttól »Magyar polgári magánjog«. Hézagot pótoltt Suhayda 1862-ben kiadott »Magyar polgári, anyagi magánjog« rendszerével, mely a magyar jogba az osztrák polgári törvénykönyvből érvényben maradt szakaszokat illesztette be.

Tanítványai kívánságára 1863-ban sajtó alá adta tankönyvét Wenzel: »A magyar és erdélyi magánjog rendszere« cím alatt. Soká foglalkozott a magyar joggal, sokat kutatott, minden forrást közvetlenül megvizsgált, míg végre rendszeres könyvének kiadását megkezdte.²⁾ A magyar magánjogra az országbírói értekezéslet megállapításait, az erdélyi jogra ellenben az 1848-i állapotot tekinté ebben a kiadásban befejező pontúl.

¹⁾ Művének czíme: Das Privatrecht der siebenbürger Ungarn und Szekler. Hermannstadt, 1856.

²⁾ Első kiadás: Buda, 186³/₄. Első kötet XVIII és 689. lap. Második kötet X. és 388 l., tehát ezer lapnál többre menő két kötet. Második kiadás: Pest, 1872. XIX és 498 lap.; XH és 526 lap; IV és 145 lap. Harmadik kiadás: Budapest, 1879. Később külön átdolgozásban is megjelent ily cím alatt: Az 1848 előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakulására. Budapest, 1885. XX és 430 lap. Az előbbi alapvető munkának megrövidítése kiegészítve az újabb fejlődés eredményével. Wenzel Tivadar is készített az apja művéből egy rövid vázlatot.

Magánjogunk 1848 óta némely részekben átalakult, de az átalakulás előtti jogunknak ismerete az elméletben, sőt az öntudatos gyakorlatban is nélkülözhetetlen. Wenzel feladatául tekinté, hogy a magyarjognak 1848 előtti és utáni helyzetei közt az összefüggést felmutassa, és a haladást szembetűnővé tegye. Ez a tudományos törekvés inkább sikerült neki, mint a gyakorlati élet igényeinek kielégítése. Ezért művének inkább örült a tudományos irodalom, mint az iroda.

Wenzel Magyar és erdélyi magánjogának megjelenése igazi esemény volt hazánk jogirodalmában. Frank óta, tehát 16 év után, az első rendszeres, az egész magyar birodalom számára irt, olyan magánjog, mely *eredeti* forrástanulmányokon alapúl. A döntvények felhasználásával és a jogtörténeti vívmányok értékesítésével. A gyakorlatban nem forog úgy mint Zlinszky, vagy Herczeg, de mértőföldmutató marad minden időre, s Kelemennel összehasonlítva feltűnteti a magyar magánjog félszázados haladását.

Wenzel a jogtudományban a történeti módszert követi, melyre az országbirói értekezlet következtében jobb napok virradtak.¹⁾ Méltányolja a jogtörténeti iskolának elvitázhatlan érdemeit, melyek közt nem utolsó az, hogy Savigny a jogfejlés kérdését az alanyi észlegesség (subiectiv rationalismus) mellőzésével, tárgyilagos szempontból, a történet segítségével kezdte vizsgálni.

Ez az irány Németországból áthatott a francia, olasz, dán, spanyol, angol földre s hazánkba is, mit Kelemen, Frank és Wenzel képviselnek. Műveikből azt tanuljuk, hogy a jogéletet a nemzet életétől külön fejtegetni nem lehet, hogy e kettő szerves összefüggésben áll, sőt hogy a nemzet életének alig van közvetlenebb, jellemzőbb és érdekesebb nyilvánulása, mint a nemzetnek joga.

A történeti iskola jó hatását a Wenzel művén is láthatjuk. Természetesnek találjuk ezt, hiszen ő a római jog doctrinalis behatását nem kicsinyelte, de nem is kicsinyel-

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. § 6.

heti, aki Werbőczyt úgy ismeri, mint ismerte Wenzel.¹⁾ Őszintén mondja Wenzel, hogy jogtudományra a történeti és jogbölcsészeti módszer segítségével tehetünk szert. A történet és a bölcsészet a jogtudománynak két szeme.²⁾

A tételes jogban Wenzel szerint megkülönböztetendő az általános jogeszmé és a nemzeti elem. Szerinte a magyar tételes jog részben a *jogeszmé* kisugárzása. Ez a magyar jognak általános, tehát más pozitív jogokkal közös eleme. Részben hazánk geographiai viszonyaiból, népünk nemzeti jelleméből, az országunkban uralkodó társadalmi, gazdasági, vallási és politikai rendszerből következő szabályzat. Ez a magyar jognak különleges és sajátos nemzeti eleme.

A *jogeszmé* az egyes emberben közvetlenül fogamzik s hatályosnak az egyes emberek *jogi érzetében* mutatkozik. A jogeszmé belső erejének folytán támad a *jogi meggyőződés* a népben.

A jogi meggyőződés öntudatlanul az egyesek külső cselekvényeiben nyilvánlik. Így válik szokássá és alkotja a *szokásjogot*.

Bármi tökéletesek lesznek is a törvények, a szokásjog mindig fontos marad. A szokásjog tudományos fejtegetésénél Wenzel a Savigny-Puchta-féle iskola hatását matatja.³⁾ A szokásnak kötelező erejét Julianus értelmében a nép autonómiájában találja,⁴⁾ bár ennek némely eredményét el nem fogadja, nevezetesen a szokásnak törvényrontó erejét »csak azon megszorítással engedi meg, mely a magánjog természetének szükségképi következése«. Werbőczy kijelen-

¹⁾ Werbőczy Hk. Előb. 2.: a jogról és jogtudósról ezt mondja: Jus est ars sive scientia boni et aequi, secundum quam nos sacerdotes id est sacras leges et cuilibet iura sua ministrantes appellamur. Ez kölcsönzés Celsustól és Ulpianustól. Dig. 1. 1. 1. pr. és § 1.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 3. §.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti m. m. jog. 1885. 35. §. Puchta. Das Gewohnheitsrecht. Erlangen. 1828.

⁴⁾ Dig. 1. 3. 32. nam quum ipsae leges nulla alia ex causa nos teneant quam quod iudicio populi receptae sunt, merito et ea quae sine ullo scripto populus probavit tenebunt omnes, nam quid interest, suffragio populus voluntatem suam declaret, an rebus ipsis et factis.

téséről,¹⁾ mely szerint a későbbi szokás a vele ellenkező régibb törvényt hatályától megfosztja azt jegyzi meg, hogy Werbőczy tana tulajdonképen csak a XVI. századi európai jogtudomány doctrinär felfogását tükrözi le, mely még egészen Justinian császár római törvényeinek bilincsei által volt megkötve.²⁾ Azonban Wenzel maga beszéli, hogy van sok magyar törvény, a mely nincs a Corpus iurisba felvéve. Az ilyen törvényről azt állítja Wenzel, hogy csak annyiban használandó, a mennyiben a fennálló gyakorlattal nem ellenkezik, és »a szokás ellen az említett törvények már elavult határozataira hivatkozni többé nem lehet.«³⁾ Maga Wenzel mondja, hogy az ingatlanok szerzéséből az idegeneket kizáró 1715 : XXIII. teziknek az új szokás már derogált.⁴⁾ Különbben is a szokás befolyást gyakorol a törvénymagyarázásra és alkalmazásra. A tartalomba bele-magyaráztatik, amit a szokás jog kíván. Különböztetések, osztályozások tételnek. Megszorítások, kivételek történnek. A törvény szövegét az élő szokás a maga felfogásával tölti be. A szellem végre is legyőzi a betűt.

Elévülhetlen érdeme Wenzelnek, hogy a Magyarország és Erdély közti uniót a jogtudomány rendszerébe már a koronázás előtt felvette. A Hármaskönyv még az egész magyar birodalomnak jogkönyve. Utána külön írtak Erdélynek, külön Magyarországnak.

Werbőczy után Wenzel az első, a ki folytonosan gondol mind a Királyhágón inneni, mind a Királyhágón túli jogra. Már 1863-ban egységes jogfejlődésünk ideálja lebegvén szemei előtt, úgy beszél, hogy az iránt érdeklődnek a Lajtától az Oltig mindenütt. Nehéz időkben, a szebeni alkotmányellenes országgyűlés korában, a szász és román separatistikus törekvések szomorú éveiben kétszeres becsű volt a jogi kapcsolat, melynek érzetére buzdítja Wenzel a nemzetet. A nehéz idők munkásától, Wenzeltől

¹⁾ Hk. Előb. 10. § 4.; 11. § 4.; 12. § 2. Consuetudo habet virtutem derogatoriam. Usus realis et continuus saepe legem tollit.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 38. §.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 22. §.

⁴⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 85. §.

ne tagadjuk meg az elismerést, melyet kiérdemelt azzal, hogy a magyar birodalom jogegységét kívánta visszaállítani¹⁾ már az 1868 : XLIII. tczikk előtt.

A szokás Európaszerte elfogadta a római jog tanait, a mennyiben azok hézagot pótoltak s a jogélet követelményeit kielégítették. A római jognak rendszerét (de personis, de rebus, de actionibus) követte Werbőczy nyomán Wenzel is. A magyar magánjog általános részét három fejezetre osztja.²⁾ A pandektisták útmutatását követve, beszél a jogról: alanyi, továbbá tárgyi felfogás szerint.

Elfogadja a jogforrások osztályozását írottakra és nem írottakra (ius scriptum és non scriptum).³⁾ Tárgyalja, hogy a jogtudomány tekinthető-e jogforrásnak? Megemlíti a római jogban a jogtudósok véleményeinek (responsa prudentum) kötelező erejét.⁴⁾ Ez a kötelező erő azonban nem a tudományból következett, hanem a törvényhozó hatalmat gyakorló fejedelemnek rendeletén alapult.

A tökéletes és nem tökéletes törvények (lex perfecta és imperfecta) különbségét a magyar jogban is kimutatja Wenzel.⁵⁾ Kijelöli a kiváltság (privilegium) és a kedvezmény (beneficia iuris) határvonalait az Institutiók szerint. A kiváltságnak egyes nemeit (gratuita, onerosa, affirmativa, negativa) a civilisták szerint adja elő.⁶⁾

A jogtételek közti összeütközések (antinomiae) kiegyenlítése tekintetében a római tanokat ajánlja Wenzel, mely helyes irány már a Hármaskönyvben is észrevehető.⁷⁾ Nálunk is gyakran kell a törvényt vagy egyéb kútfői szabályt a joghasonlóság (analogia) útmutatása szerint más hasonló eseteknek rendezésére használni. A remekjog mál-

¹⁾ Magyarország és Erdély 1848 előtti alkotmánya. Budapesti Szemle. 1860. XI. kötet.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 75. §. Hk. I. 1. és 113. Da personis. De rebus. De actionibus.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 10. §.

⁴⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 10. §.

⁵⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 30. §.

⁶⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 46. §.

⁷⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 71. §. Hk. II. 2.

tánylójára ismerünk Wenzelben, midőn az analogiáról beszélve, Julianust követi.¹⁾

Az országbírói értekezlet végzéseinek érvényességét az országbírónak, mint az ország egyik nagybírájának, illetőleg a kir. Curiának tekintélyére alapítja. Az ideiglenes törvénykezési szabályok követését a Curián eleve mondották ki, mint a rómaiaknál a tisztí hirdetmények (edicta magistratum) követését.²⁾ Az ország nagy-bíráinak törvénykezési tekintélye azonban az 1868: LIV. tcz. hatályba léptével 1869. június 1-én megszűnt.

A törvénytárgyarázatról szóló elveket a romanisták fejtették ki. A magyar jog előadói is követik a római jogból elvont értelmezési elveket. Wenzel helyesen mondja, hogy »főirányadásul szolgál Celsusnak (Dig. 1. 3. 17.) nyilatkozata: scire leges non hoc est verba earum tenere sed vim ac potestatem. A civilisták nyomán közli Wenzel, mi a kötelező magyarázat (interpretatio authentica legalis, usualis, iudicialis) és mi a tudományos magyarázat (interpretatio doctrinalis)³⁾, mely utóbbi ismét megállapító, kiterjesztő, megszorító (declarativa, extensiva, restrictiva).

Az 1848-iki jogegyenlőség, melyet nálunk az osztrák polgári törvénykönyv tényleg megvalósúlva talált és következetesen érvényesített, az 1848 előtti magyar jog rendszerének a személyekről (de personis) szóló fejezetét sok részben elévítette. Wenzel a történeti maradványokat összehordogatta, a változott viszonyok követelményét a rendszerbe beillesztette, de a múltak iránti kegyelettel. Csodálatos szeretettel szólt Wenzel a nemességről.⁴⁾ A magyar nemes-

¹⁾ Dig. 1. 3. 12. Non possunt omnes articuli singulatim aut legibus aut senatus consultis comprehendere, sed cum in aliqua causa sententia eorum manifesta est, is qui iurisdictioni praeest, ad similia procedere, atque ita ius dicere debet.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 51. §. és főleg 73. §.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 6. §.

⁴⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 62. §. és 63. §.

⁵⁾ Adel című jegyzeteiben a többek közt ez áll: »bildete sich der ungarische Adel zum Ritterthume im edleren Sinne des Wortes heran, wurde die politische Grundlage des Staatswesens. Wier finden

séget senki nem fogta fel nagyobb idealizmussal, mint Wenzel. Lelkesedéssel adta elő, hogy a nemesség bölcsőjét »Árpád fejedelem és a honfoglaló ősök táborában kell keresnünk«. Eredetileg nemes volt a hét ősi törzs minden tagja. A nemesség azonos volt akkor a 108 nemzetség valamelyikéhez való tartozással. A nemességnek ős nemzeti kapcsa a kereszténység felvételével tágult s az u. n. lovagi kor virágzásával európai módon idomult. A kereszténymagyar lovagi kornak főtényezője volt a nemesség, mely a régi nemzetségek formájából kibontakozván, fennállásának alapját a haza eszméjében birta, melyért harcolni főkép a nemeseknek volt hivatása. Wenzel az una eademque nobilitas alapelvének híve.¹⁾ Ennek szerzéséről is jóhiszeműleg hirdeti, hogy »a magyar nemesség mindig (?) hazafiúi érdemek jutalma s a polgári erény koszorúja (laurea virtutis) volt. Egyedül (?) érdemek alapján nyerheti azt a nem nemes honlakos.²⁾ De bármennyire becsülte a nemességet, nem jött összeütközésbe az újkor jogegyenlőség utáni törekvéseivel. Igen szépen jellemzi a jogegyenlőségre való átmenet előkészítését, kimutatva, hogy a nemesség hiánya a nem-nemesek sok jogi megszorítását vonta ugyan maga után, de egészen azért ki nem zárta őket a nemesi jogokból, mert ezek országos jogok lévén, bár egészben a nemesek különös jogát alkották, mégis nagyobb-kisebb részben hol kiváltság, hol szokás alapján, főleg pedig más jogtétel hiányában a nem-nemesekre is kiterjesztettek, így 1848-ban a nemesi jog a honlakosok kiváltságos osztályának különös joga lenni megszűnván, minden magyar honpolgár jogává lett.

Wenzel a személyeket a Savigny műkifejezése szerint osztja természeti és jogi személyekre.

A Hk. alapján a magyarjog az életkor három fokozatát különböztette meg: u. m. teljes (aetas perfecta, fér-

dieses christlich-ungarische Ritterthum als tapferen Verfechter der Interessen des Christenthumes im Kampfe früher mit den Cumanen, später mit den Türken, auf dem Zuge ins Heiligenland, im 14 Jahrhundert in Italien etc. A későbbiek hibáit kiemeli. Még a szentgáli és túrmezei nemesekre is gyűjtögette az adatokat.

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 91. §.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 91. §.

fiaknál 24, nőknél 16 év) és nem teljes kor (*aetas imperfecta*); továbbá: törvényes kor (*aetas legitima* 12 éven felül) és nem törvényes kor (*aetas illegitima* 12 éven alul); végül az aggkor (*senectus*). De már az 1764: XXV. tezik a 24 éven alóliakat kiskorúaknak (*minorennis*) nevezni, kikkel szemben szokásba jött a 24 éven túliakat nagykorúaknak (*maiorennis*) nevezni. A kiskorú, nagykorú műkifejezést elfogadta az 1878: XX. tezik (2—11. 25., 113. §§.) s ugyanez a törvény behozta a római jognak azt a műkifejezését is, hogy a kiskorúak 14 éven felül: serdültek (*puberes*), a 14 éven alul pedig serdületlenek (*impuberes*).¹⁾ Igaz, hogy itt az osztrák polgári törvénykönyv látszik a kölcsönadónak, de tudni kell, hogy az osztrák polgári törvénykönyv e részben a római jogot követi.

Az 1878: XX. tezik még más római elemet is hozott be. Ennek a törvénynek 11. §-a kimondja, hogy a szegény szülők és nagyszülőknek az a joga, hogy »gyermekektől és unokáiktól tartást követelhessenek, változást nem szenved«, holott előbbi jogunk szerint a felmenőknek ilyen jogosítványa nem volt. Most már van. Ezt is a római jognak köszönhetjük. Igaz, hogy az osztrák ptkv. közvetítésével, de az osztrák jog e kérdésben is a római jogot követi, hiszen legelőször a római jog állapította meg a szegény szülők tartási követelését a lemenők terhére.²⁾

A római jognak a gyermekké fogadás tárgyában hozott némely tételei is átjöttek magánjogunkba, pl. hogy a gyermekké fogadás a természetet utánozza,³⁾ vagy hogy gyermekké csak az fogadható, a ki koránál fogva a fogadónak természet szerint is lehetne gyermeke.⁴⁾

A jogi személyekről a Code Napoléon és a Codice d'Italia keveset szól.⁵⁾ Az osztrák p. tkv. az »erkölcsi

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 85. §.

²⁾ Ulp. Dig. 25. 3. 5. § 2. ex aequitate caritateque sanguinis.

³⁾ Inst. 1. 11. § 4. adoptio naturam imitatur.

⁴⁾ Jav. Dig. 1. 7. 16. adoptio in his personis locum habet in quibus natura potest habere.

⁵⁾ A »particulier« ellentéte kétségkívül nem lehet más, mint a jogi személy. Code. § 619. Cod. It. 426. és 518. §§.

személyeket« említi ugyan, de jóformán a közigazgatási jogba tartozóknak tekinti őket.¹⁾ A porosz Landrecht is inkább az egyes jogi személyeket sorolja fel, pl. lovagrend, állam, alapítvány stb., de ezeket egy gyűjtőnévvel nem jelöli meg. Ezt a felsorolást követik az 1848 előtti magyar jogtudományi írók is. Még Kelemen Magánjogtanának második kiadásában (1818) se beszél külön a jogi személyekről, hanem csak a személyekről (De personis) és eme cím alatt fordulnak elő a nemesek, városok, kerületek. A nép csak az úri hatalom (dominica potestas) rovata alatt kerül tárgyalás alá. Be-fejezőleg szól Kelemen a fiscus regiusról s a felügyelete alá eső *közalapítványokról* (bona politico-fundationalia).²⁾ Kövy e téren nem hagyja el Kelement. Frank beszél a nemesekről, polgárokról, az úri hatalom alatt levőkről. Továbbá említi a testületeket,³⁾ de bővebben nem ismerteti az *alapítványokat* s általában nem fejti ki, mi az a jogi személy? Mégis ő az első, a ki a Savigny által jogi személynek nevezett alanyokat fogalmilag (iuris fictione) hazai jogunkban felismeri.⁴⁾ Dozsa Elek erdélyhoni jogtudományában (1861) tüzetesen beszél a Testületekről: personae fictae, morales, seu iuridicae. Frank nyomain haladva, Wenzel az első, aki a természeti és jogi személyeket árányosan tárgyalja, de a jogi személy fogalmára és szabályozására vonatkozó általános elveket nem állítja össze, hanem az institutiók nyomán külön-külön felhossa a nevezetesebb jogi személyeket, ilyenek a királyi fiscus, a világi és egyházi közönségek, községek, testületek (corporationes), alapítványok (fundationes).⁵⁾

A dolgok osztályozásával nálunk a Cynosura iuristarum⁶⁾ kezdett először az elmélet szempontjából foglalkozni,

¹⁾ A p. t. k. 26. és 646. §.

²⁾ Kelemen. Instit. iuris Hung. 1818. II. kötet. 475. lap.

³⁾ Frank. A közigazgatás törvénye 1845. I. kötet 79—86. §. sz. k. városok, kerületek, hiteles helyek, szerzetesek, protestans közönségek, kereskedői testületek.

⁴⁾ Frank. Principia iurus civilis Hungarici. Pest, 1829. I. kötet : De personis quae iurifictione intelliguntur.

⁵⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 106. §.

⁶⁾ Cynosura iuristarum. Pottendorf. 1668.

példáztatva az ingó és ingatlan (*res mobilis, immobilis*), dolog és testetlen jogtárgy (*res corporalis és incorporalis*) közti különbséget. Ez a pár szó tartalmazza a múlt század közepéig a magyar jogtudománynak erre a kérdésre vonatkozó egész elméletét. Csak Huszty István óta mutatja hazai jogtudományunk a dolog fogalma és osztályozása iránti civilistikus tanoknak bővebb hatását.

A dolog (*res*) fogalmának fejtegetésénél Wenzel Savignyra utal.¹⁾ A dolgok felosztásánál a fentebbiekhez fűzi még a római jogból ismert fontosabb megkülönböztetéseket.²⁾

Civilistikus nyomon halad, midőn a jogszerzést eredetire és származtatottra osztja (*acquisitio originaria, derivativa*), midőn a jogutódlásnál az egyetemes és a külön jogutódlás (*universalis és singularis successio*) megkülönböztetésről beszél, a midőn a jogelőd és jogutód (*auctor és successor iuris*) felől nyilatkozik. A képzelt tények (*fictiones*) és a vélelmezett tények (*praesumptiones*) fejtegetésénél a Puchta álláspontját vesszük észre, de e mellett utal a magyar törvényekre és helyesen jegyzi meg, hogy a *fiction* elfogadásának csak ott van helye, hol a törvény vagy szokás engedi.

Az újítás (*novatio*), engedmény (*cessio*), utalványozás (*assignatio*) intézményére alkalmas helyen emlékeztet.³⁾

A »Cselekvények« rovata alatt tárgyalja Wenzel a jogügyletek czíme alá tartozó kérdéseket, még egészen a Kant-féle »akarati theoria« szellemében. A jogügylet lényeges kellékeire ismerünk, midőn szóba kerül az akarat-tehetség, az akarat-eltökélés és az akarat-nyilvánítás. Az akarat elhatározás motivumai közül kellően bírálja a rászedést (*dolus és fraus*), erőszakot s megfélemlítést (*vis ac metus*), a megtévesztés (*error*), a nem tudás (*ignorantia*) hatását. A jogügyletek esetleges alkatrészeire ismerünk ott,

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 118—127. §. Savigny. *Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung u. Rechtswissenschaft*. 2. kiad. Heidelberg, 1828. 99. lap.

²⁾ Pl. *res consumptibilis, non consumptibilis, fungibilis, non fungibilis, res principalis, accessoria*, jelesül a *pertinentia* és a *fructus*, továbbá *res divisibilis, indivisibilis, res in commercio és extra commercium, universitas rerum*.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 190—193. §.

hol a feltétel (*conditio*), idő (*dies*) és kikötés (*modus*) kerül szőnyegre. A feltétel igenleges vagy nemleges (*affirmativa*, *negativa*), felfüggesztő vagy felbontó (*suspensiva* vel *resolutiva*), végül hatalmunktól függő, esetleges vagy vegyes (*potestativa*, *casualis*, *mixta*). Az időhatározmány (*dies*) jelentőségét jelzi (*ex die* és *in diem*). A *modus* tekintetében is a tudós civilistikus nyilatkozik s hasznos fejtegetéseit azzal zárja be, hogy a magyar és erdélyi magánjogban feltétel, időhatározmány és mellék-célzás (*modus*) közt eddig (1885) nem igen volt szokás különbséget tenni s praxisunk mind a háromra nézve a feltétel szóval élt. Érdeme Wenzelnek, hogy eme finomabb de lényeges különbséget művében feltünteti.¹⁾

A jogügyletek osztályozásáról a pandekták általános tanai értelmében beszél. Kiemeli az egyoldalú és a kétoldalú jogügyletek csoportját. A jogügyletek belső kellékei cím alatt érinti a jogügyletek alkatelemeit (*essentialia*, *naturalia*, *accidentalia negotii*.) Röviden említi a semmisség (*nullitas*) és megdönthetőség (*rescissibilitas*) kérdését.²⁾

Mélyebb dogmatikus fejtegetéseket, sajnos, Wenzel magyar magánjogában még nem találunk. Csak egy példát tekintsünk. Azt mondja, hogy az idő kitűzéssel (*sub die*) rendelt jog azonnal (*simultane*) megszereztetik, de a gyakorlása el van napolva. Ez igen is áll a zálogjogot megállapító vagy a kötelmet létrehozó, vagy átruházó (*cessio*) jogügyletről. Az ilyen jogügyletek az idő bekövetkezése előtt (*ante diem*) a természeti kötelem (*naturalis obligatio*) erejével bírnak. Az adós természetileg (*naturaliter*) már kötelezve van, tehát tőle óvadék (*cautio*) kívánható, ha csődbe esik, tömeggondnoka a bejelentést elfogadni köteles, ellene esetleg a zárlat foganatosítható. A hitelező (*destinarius*) természetileg (*naturaliter*) már jogosítva van, tehát a szolgáltatást elfogadhatja (*soluti retentio*), ezt tőle tartozatlan fizetés gyanánt (*indebiti condictio*) vissza nem lehet

¹⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 195—197. §-ok.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 199—201. §., 215. §.

követelni, érvényesen tehet elengedést, érvényesen fogadhatja el a tartozás teljesítésének ismételt ígérését (constitutum), érvényesen tehető az újítás (novatio), érvényesen fogadhatja el a zálogot, a kezest. Ellenben más jogügyleteknél, pl. tulajdonjogi, szolgálmi, örökhaszonbérleti s örökjogi jogügyleteknél nincs meg szerevezve a jog az idő (dies) bekövetkezése előtt. A szándékolt hatást csak az idő (pies) bekövetkezése hozza meg. A hitelező (destinatarius) a hátrányos intézkedések ellen időközben is védetik ugyan, de az idő beállta előtt itt a fentebbi hatások még be nem következnek. Ilyen finomabb fejtegetések hiányoznak ugyan a Wenzel magánjogából, de a fentebb kiemelt civilistikus elemek igazolják azt, hogy nemcsak könyvtárában adott helyet a római jogi irodalom becses termékeinek, hanem főmunkájában értékesíté a római jogi tanokat, amit csak természetesnek találunk nála, aki emlékbeszéddel mutatta be a magyar közönségnek Savignyt, aki emlékbeszédet tartott a római joggal foglalkozott kartársa Récsi Emil felett,¹⁾ és előszót írt Jhering egyik művének magyar fordítása elébe.²⁾

A jogi anyagcsere, vagyis a hasonló műveltségű népek jogtételeinek az egyenlő viszonyokra való befogadása meggátolhatatlan. De a nyers tömeges receptió nemcsak a nemzeti érzetet, hanem a nemzeti érdeket is sérti. Helyesen figyelmeztet bennünket Wenzel, hogy jogrendszerünket idegen törvények helytelen befogadásával ne rontsuk, hanem saját intézményeinket fejtsük ki önállólólag, egybehangzólag és rendszeresen. Méltán tette azt a szemrehányást, hogy 1867 óta szép számban keletkezett magánjogi törvényeink minden belső összefüggés nélkül vannak.

Ma az anyagi és alaki jog megkülönböztetése oly messzeható, hogy a magánjogot és a polgári törvénykezést a hazai jogtudomány két különálló részének nyilvánítja már Wenzel is.³⁾ De ennek előtte a részek közti határvonalakat

¹⁾ Bud. Szemle. XIII. 1861. M. Akad. Alm. 1863.

²⁾ Küzdelem a jogért. Fordította: Ballai L. és Lippe V. Az előszót írta hozzá Wenzel G. Budapest, 1874. XIV. és 79 lap.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 1885. 217. §.

ki nem tüntették s a római jog nyomán az anyagi magánjog kapcsolatában tárgyalták a törvénykezést is.

Az önhatalom alkalmazásának köre szűkebb; de az erőszakos támadás ellen önhatalommal védekezhetünk. Ma is áll, mit Werbőczy a római jogból¹⁾ idéz: *vim vi repellere cuique licet*. A per függőben létének (*litis pendentia*) hatását is kifejti Wenzel.²⁾ A *litis contestatio* eredményét tudományos irányban keresi³⁾ pl. hogy a beperelt jog a pernek kimenetelétől függ, hogy míg a per foly, a felek annak tárgyról más bíró előtt vagy más per alakjában nem vitatkozhatnak, hogy a felek a bíró ítéletét jogérvényesnek ismerik, végül, hogy a beperelt birtokos jóhiszemősége pervesztés esetén a *litis contestatio*val megszűnik. Különben Wenzel a magyar perjogot is történeti kútfőkből állította össze. A régi érdekes pereket nemcsak élvezettel olvasta, hanem róluk nekünk is gyakran beszélt érdekes részleteket. Wenzel, mint országos törvényszéki szavazó bíró, a birói gyakorlatból az újabb jogeseteket is közvetlenül ismerte. A magyar és az osztrák törvényi örökösödés közti éles ellentétet előfordult peres ügyből fejtette ki előttünk.

Perjogi elméleteket Wenzel nem alkotott, de a jog érvényesítésének tanulságos példáit ismertette s így hallgatóit a jogért való küzdelemnek nevezetes jelenéseivel ismertette meg.⁴⁾

¹⁾ Vécsey. A római jog institúciói. 3-ik kiadás. 230. lap. Hk. I. 68.

²⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 226. §. *Lite pendente nihil licet novare*.

³⁾ Wenzel. Az 1848 előtti magyar magánjog. 230. §.

⁴⁾ Az emlegetett híres perek közül ma is eszembe jut a Harukker-féle per: *causa comitis Teleki contra successores Bar. Harukker* (1727—1780). Cherso és Ossero statutumát 1640-ből a benne levő perszabályok ismertetése végett másolta le, meg nem szerezhető nyomtatványból. Spalato Statutumában is becses a bíróságra vonatkozó rész. Veglia statútuma, melyet Wenzel a bécsi legfőbb törvényszék könyvtárából sajátkezűleg másolt, szintén processualis érdekű, valamint a Zrinyieknek az enyingi Török család ellen a csurgói vár iránti pere 1534—1552 közt. A Héderváry Ferencz jószágai feletti per ítélettel végződött 1523-ban. Nevezetes per folyt a lőcsei polgárok közt

Hogy Wenzel a perjogot inkább történeti, mint dogmatikai szempontból tárgyalta, az következik az ő működéséből.¹⁾ Hiszen ő benne mindig erősebb volt a történeti felkutató képesség, mint az elemező vagy összefoglaló tehetség.

X. Véleményezési tekintély.

Wenzelről köztudomású, hogy a tudományos anyagot szívesen bocsátotta a tanulni vágyó hallgatók rendelkezésére, de a merő kíváncsiságból kérdezősködőknek kitérőleg válaszolt. A hivatlan tudakozódásokra azt szokta mondani, hogy a szempont, amelyből a kérdés felfogható, sokféle és különféle az irány, a melyből a kiindulás történhetik. Azonban a komoly és illetékes felhívásra kész volt kellő meggondolás után nyilatkozni, az ügy természetének megfelelő óvatos tartózkodással, és érett megfontolással. Ezért, ha kellett, terjedelmes szakismeretei alapján megbízható véleményt tudott mondani a vitás ügyekben vagy szervezeti és közoktatási kérdésekben. Köztudomású, hogy az ő szava és véleménye sok fontos ügyben vált irányadóvá.

1. Hogy a pesti egyetemből 1849 után se küszöbölték ki a tanszabadságot, ebben Wenzelnek is van érdeme, őt ugyanis az 1850-iki nagy szünet alatt báró Geringer, egyenesen a Thun rendeletéből, meghívta Budára abba a bizottságba, mely báró Sennyey elnöke alatt a felsőbb oktatás rendezése tárgyában adott véleményt a kormánynak. Wenzel meggyőződése szerint a jogi kartól, rendszeres jogi

1421—1429-ben. Nem kevésbé volt nevezetes Selmecznek bányapere 1555-ben. Iratai közt láttam adatokat arra a perre, a melyet Jádra város folytatott Véglia szigetnek Arbehez tartozó része miatt. Azt a pert is kivonatolta, a melyet a rozsnyói püspökség Rozsnyó ellen, bányák miatt, 1778-ban indított coram sede dominali.

Wenzelnek processualis tanulmányain meglátszik Linde művének: *Lehrbuch des deutschen gemeinen Civilprozesses* (Bonn, 1828) hatása.

¹⁾ Pl. A törvénykezési rend javítása már 1715-ben a systematica comissióra bízott. Ez 1717-ben adott is jelentést, de a Hármaskönyv javítása helyett csak glossákat készített. 1751—1769 tehát 18 évig kisebb-nagyobb választmányokra, sőt a kir. curiára is bízott a törvénykezési rendszerünk javítása. Mind ez igen érdekes a tudomány szempontjából, de az acut viták elbírálására nem vezet.

képzettséggel, biztos jogászai gondolkodással, jogilag iskolázott észjárással, magasabb látó-körrel bíró nemzedéket kell várni. Ily nemzedék inkább várható a tanszabadságtól mint a tankényszertől. A kormány ezt elfogadta. Sajnálatos, hogy a német előadásoktól idegenkedő ifjak s vonzó erőt gyakorolni nem tudó némely tanárok a szabadság rendszerét csak árnyoldalaiban mutatták be a közönségnek s így 1855 óta köteles collegiumokkal, jogtörténeti államvizsgálával, sőt 1874 óta alapvizsgálatokkal kellett a visszaélések ellen védekezni.

2. A bécsi kormány 1853-ban meghívta Wenzelt abba a bizottságba, mely a felkutatott adományok, kiváltságok s egyezségek alapján véleményt volt adandó a Szent-Ferencz rendűek pesti házának igénye felett, melyet az egyetemi könyvtárnak telkéhez formált.

3. A Kovachich-féle perben Wenzeltől kért szakvéleményt a bíróság. Kovachich Márton Györgyöt az országos választmány felszólította az ország okleveles emlékeinek felkutatására. Ezt a munkát az ősz tudós 1810—1814. évek alatt rendkívüli szorgalommal és fényes eredménnyel végezte, úgy, hogy az öt hosszú évnél tovább tartó s fia segítségével folytatott korszakos eredményű buvárlat jutalmául József főherczeg nádor, az udvari cancellária és az országos választmány egyértelműleg 37111 forint általány-jutalomra találták méltónak Kovachichot még 1821-ben. De a kincstár vonakodott fizetni, perre engedte kerülni az ügyet s az érdemes tudósnak halála után 22 évvel tudakozta a bíróság 1853-ban Wenzelnek mint szaktudósnak véleményét, hogy a kérdéses jutalomnak volna-e belső jogosultsága? A német megkérésre Wenzel magyarul adta véleményét, beható terjedelmes fejtegetéssel, a tudomány becsének nemcsak erkölcsi, hanem gazdasági méltánylásával.¹⁾

4. A bécsi kormány az ügyvédség rendezésénél az ügyvédek számának korlátozását megszabta s az ügyvédséget az állami hivatalokkal összeférhetlennek nyilvánította. Wenzel, mint a perrendtartás egyetemi tanárja, 1836-iki ügyvédi

¹⁾ M. N. Múz. Levéltár. Ms. aut. s. XIX. fol. 16. 2. Különben Kovachichot a nádor 1821 április 20-án Pilis-Szántó adományozására ajánlotta, de azt másnak adományozta Ferencz király.

oklevelének épségben tartását kérte. Ezt a cs. k. igazságügyminiszter megtagadta, de hogy az elmélet érintkezessék a gyakorlattal, kinevezte Wenzelt 1853 július 15-én a pest-megyei cs. kir. törvényszékhez szavazati joggal bíró tanácsosnak. A régi magyar jog ismerői közül, akkor a német nyelv behozatala következtében, sokan visszavonultak, az új, többnyire képzett, de Austriából hozott bírák közt Umlauf, Komers és Streit kivételével kevesen tudták jól a régi magyar jogot. Ezért hézagpótló volt a Wenzel szolgáltat-készsége, mit a bécsi igazságügyminiszter annyira méltányolt, hogy 1857 ápril 7-én a bányaszakértő tanácsosságra is felkérte Wenzelt, a budai cs. kir. országos törvényszékhez.

5. A bécsi cs. k. pénzügyminiszter, a cultusminiszterrel egyetértőleg, 1857-ben megkérte Wenzelt, hogy vegyen részt a Gombos elnöklete alatti szakbizottságban, mely a bányakincstár és Besztercebánya közt, rengeteg bányaerdők iránt, I. Mátyás óta folyó perben beadandó végiratot, amelyet a kincstári ügyész Szepessy fogalmazott, magyar bányajogtudományi és történeti alapokon megállapítani hivatva van. Wenzel nagy előkészületek után szolt a fontos kérdéshez, melynek több százados előiratait átvizsgálta. A bécsi minister Wenzelnek közreműködését 1858 január 21-én megköszönte. Sok tanulságos adatot közölt velünk ebből a perből Wenzel.

6. A bécsi cs. k. pénzügyminister 1858 ápril 29-én véleményadásra kérte fel Wenzelt: I. Leopold király 1669-iki privilegiuma tárgyában, melylyel Andrassy Miklósnak a gr. Andrassyak ősenek, jószágain a bányászatot általában megengedte. Súlyt helyez a pénzügyminiszter a Wenzel véleményére ebben az ügyben az ide 1854-ben behozott bányatörvény szempontjából. A magyar bányajog történetében nagy fontosságú elhatározás a Wenzel nézetét emelte érvényre, mely a cancellaria múlt századi felfogása ellenére az I. Leopold privilegiumát érvényesnek nyilvánítja.

7. Midőn a pesti cs. kir. rendőrség azt követelte, hogy az Akademia alapszabályai az osztrák egyleti szabályrendelet értelmében megváltoztatandók s további felterjesztés végett német nyelven a rendőrségnél benyújtandók: a nagyon kényes kénytelen munkálat kidolgozására az elnök bizott-

ságot küldött ki, melyben Wenzel Gusztáv is résztvett. Az Akadémia törvényes jogállását kellően kimutatta. Ezt a véleményezést Akadémiánk magáévá tette, hogy Bécsben el nem fogadták, ez mutatja törvényszerűségét.

8. Az 1860 október 20-iki Diploma a Bach-rendszert elejtette s a nemzetet önmagának részben visszaadta. »Honunk hosszú éjjele után politikai egünkön az epedve várt virradás beállott, ősi várunknak ajtai kinyíltak« mondá gróf Apponyi György országbíró az 1861-iki országbírói értekezlet megnyitásakor, mely értekezletre 60 jogtudós és más szakember volt hivatalos. A jogi karból Wenzel Gusztávot kérték fel az értekezletre, mely 1861 jan. 23-tól mart. 4-ig ülésezett, hogy a magyar anyagi és alaki jogot a kor szellemével, a megváltozott helyzet igényeivel, a lefolyt 12 évi időköz alatt támadt új jog- és birtokviszonyokkal összhangzásba hozza, az időközben egyoldalúlag életbe léptetett rendeletek nagy tömegét pedig, a magánjog oltalma alatt álló érdekek sérelme s a jogfolytonosság fennakadása nélkül, hatályon kívül helyezze.¹⁾ A *hazai jogot*, ezt a drága kincset, a nemzet számára visszakövetelte az értekezlet. Fényes sikerrel. A király, az országgyűlés, a curia s a törvényhatóságok közreműködésével visszaállíttatott a magyarjog. Az értekezlet bölcsesége a nyiltparancsok és bécsi rendeletek korából, nagyobb rázkódtatások nélkül, a törvény előtti jogegyenlőség elve alapján, átvezette az országot a törvényes jogalapokra. Wenzel a bányajog iránti tárgyalásokon szólalt fel. A jogtörténetből kimutatta a köszénbányászat múltját, s hogy II. József alatt a köszén az illető földes úr tulajdonává nyilváníttatott. Ezt az 1854. bányatörvény is érvényben hagyta. Így maradt a köszén a földesúré. Kiemelte Wenzel, hogy a magyar bányatörvényhozás alphája és omegája az 1723. CVIII. tczikk. Az értekezleten sikerrel indítványozta Wenzel, hogy az államvizsgának tárgya legyen a magyar magánjog is s a bizonyítvány magyarul szóljon, melynek reményében ő a saját felelősségére már 1860 november óta magyar államvizsgálati bizonyítványokat adott ki.²⁾

¹⁾ Ráth György. Az országbírói értekezlet. Pest. 1861.

²⁾ Ráth György. Az országbírói értekezlet. II. 40. lap.

Itt se hallgatta el, mint fájt neki, hogy az államvizsgából 1855 óta kihagyták a magyar jogot. Az egyetemi tanszabadság mellett is szót emelt. Nem engedett pálczát törni az egyetemi tanuló ifjúság felett. A tanszabadság óta nagyobb igyekezetet tapasztalt saját hallgatóinál, mint egykori tanuló társainál a tankényszer idejében.

9. 1865-ben febr. 17-én felhívta Wenzelt gf. Zichy Herman udvari cancellár Bécsbe, hogy ő Felsége által kineveztetve, nyilatkozzék az osztrák polgári törvénykönyvnek Magyarországra nézve netán szükségrendő módosításai iránt. Erős áramlat indult meg az osztrák polgári törvénykönyv újra behozatala mellett. Wenzel a hazai jog megtartását és törvényhozási fejlesztését javasolta. Hisz az osztrák polgári törvénykönyv nem felel meg a magyar gondolkodásnak és jogi érdekeknek.

10. Selmecz és Bélabánya városokban felmerült eset alkalmából szükségessé vált a patronátusnak megállapítása. Da mihi casum, dabo tibi ius. Ezt írta a városnak, és beható, tudományosan megokolt véleményt dolgozott ki.

11. Paleographiai ismereteibe bízva, kértek felvilágosítást tőle az iránt, hogy a régi nemesi vagy főúri családi nevek miképen irandók és ékezendők? mire Wenzel az okiratokhoz fordult s azokból adta meg a felvilágosítást. Régi oklevelek hitelességét iurisperekben az ő véleményétől teszik függővé s beható vizsgálás alapján kimondja a hitelességet.

12. A postaügyek jogi vonatkozásaiban pl. a pretium regale jelentőségére nézve az ő véleményét előkelő bírák óhajtották tudni.

13. A bányajog terén állandó tekintély maradt. A bányavárosok Wenzelhez fordultak a legnehezebb jogi kérdésekben. A bánya törvényjavaslatot megküldte neki Pauler mint igazságügyminiszter 1872 november 3-án, kikérve »szakavatott észrevételeit«, melyeket papírra is tett.¹⁾

14. 1873 jun. 15. meghívta Wenzelt Pauler igazságügyminiszter, az igazságügyi reform több fontos kérdésének megvitatása végett 1873 junis 16-án tartandó értekez-

¹⁾ M. N. Múz. Levéltár. Wenzel kéziratai,

letre. Itt került megvitatás alá sok jelentékeny tárgy, pl. a polgári törvénykönyv egész rendszere terjesztessék a törvényhozás elé vagy pedig legelőbb külön az örökjog, külön a kötelmi jog? Czélyszerű volna-e a törvényszékek számának leszállítása és a járásbiróságok szaporítása? Nem kellene-e a járásbiróságokat rendszerint felruházni telekkönyvi hatósággal? Kivánatos-e több másodfokú törvényszék (kir. Tábla) felállítása? Fentartandó-e a külön Semmitőszék vagy nem? Nem volna-e czélyszerű a kisebbszerű polgári ügyek elintézését közigazgatási tisztviselőkre, mint békebírákra bízni? Ime fontos kérdések ezek. Pauler tűzte napirendre ezeket s az ő érdeme, hogy azokat azóta megoldandóknak találta a törvényhozás.

15. Az egyetemi oktatás tárgyában tartott szakértekezleten Trefort cultusminister meghallgatta Wenzelt is. Az 1848: XIX. tczikk mellett foglalt állást, valamint Geringer és Apponyi úgy a Trefort idejében is.

16. Ugyan ő meghívást kapott Pauler minisztertől a magyar polgári törvénykönyv kidolgozására 1881-ben alakított szaktanácskozmányba.¹⁾ Pauler miniszter meghívta a codificatio előkészítésére, mert tudta, hogy Wenzel bármily hive is a történeti iskolának: korunkat képesnek, sőt kötelesnek tekinti a magánjog codificációjára.¹⁾ Az 1848: XV. tczikk codificationalis parancsát senki se emlegette többször, mint Wenzel, ki a modern összehasonlító jogtudománynak, mit az egyetemen valaha elő is adott,²⁾ hasznát vehette volna. De Wenzel kimentette magát. Őszinte volt. A dogmatika sohase tartozott erős oldalai közé. Még kevésbé szerette a jogtudománynak azt a részét, a mi igazságügyi politikának címe alatt virágzik. A meghozott törvények minél régiebbek, annál inkább érdekelték, de a hozandó törvényekkel csak a jogászgyűlésen foglalkozott. Szivesebben beszélt de lege lata, mint de lege ferenda.

¹⁾ Apáthy István, Hoffmann Pál, Vécsey Tamás és Wenzel Gusztáv egyetemi tanárok kaptak meghívót Paulertől 1881-ben.

²⁾ Wenzel. Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog. 1876.

XI. Az érdemnek méltánylása.

1. Gróf Széchenyi István elnök 1846. decz. 19-én értesíti Wenzelt, hogy az Akademia »hazai történetünk körül tanúsított buzgó munkássága tekintetéből 1846 decz. 18-án levelező tagjává választotta«. Székfoglalóul felolvasta Wenzel azt az értekezést, melyben hazánk tengeri viszonyait több évi kutatások után, legnagyobb részt kézirati, még kiadatlan kútforrásokból világítja meg.

2. A jeles munkálkodásával kitűnt magyar tudóst és írórt az Akademia 1858. decz. 15-ki nagygyűlésén választotta meg rendes tagjául. De a választást akkor csak a kijelölés erejével bírónak tekinté a főhatalom s így gr. Desseffy Emil elnök és Toldi Ferenc titoknok arról értesítik Wenzelt, hogy »ő cs. k. Felsége, az ország generál kormányzója, 1858. december 18-án kelt leiratában rendes tagul kinevezni méltóztatott«. Előbb is, ez után is folytonosan résztvett Wenzel az Akademia munkásságában, teljesíté az Akademia által rá bízott teendőket s művelte a tudományt egész odaadással.

3. Az egyetem se késlekedett az elismeréssel. Kartársai bizodalomból kétszer viselte a jogi karban a dékáni hivatalt s egyszer, mint ez szokás, a rectori méltóságot. Rectori beszédében örömmel utalt arra, hogy az egyetem milyen munkaeredményt mutat fel az emberiség, a haza és a nemzet szellemi érdekeinek előmozdítása terén.

4. B. Eötvös 1868. jan. 22-én ellenjegyezte ő Felsége legkegyelmesebb elhatározását, melylyel Wenzelnek az irodalom és a tudományos művelődés mezején szerzett érdemei elismerésül királyi tanácsosi czímet adott. B. Eötvös örömet fejezte ki, hogy Felséges urunk királyunk oly férfiút tüntetett ki, aki évek hosszú során át hazafiúi buzgalommal és sikerdús odaadással fáradozott a magyar művelődés mezején.

5. Nemzedéket meghaladó időn, négy évtizeden át meg nem tört erővel működött Wenzel a tanítás és tudományos búvárlat terén. Fenkölt kötelességérzet vezette őt az egyetemi tanszéken, Történeti kutatásai s bokros irodalmi

tanulmányai tették őt képessé arra, hogy megírhatta úttörő rendszeres műveit, melyekkel a magyar magánjogot, a bányajogot és a jogtörténetet gazdagította s a magyar jogéletnek tüneményeit történeti fejleményekre vezethette vissza. A negyven éves sikeres tanári és írói működés a jogi kar tagjainak szívében a collegiális üdvkívánatok testületi kifejezését idézte elő. Az üdvkívánatok önkéntes nyilvánítása nagyobb alakot öltött. Egyetemi ünnepély jellegét vette föl. Jubileumán 1879. május 12-én a győzelemnek, a sikernek jelvényét, babérkoszorút nyújtott Wenzelnek a tanári kar. Boldog voltam, hogy én, az egykori tanítvány, kari jegyzői minőségemben felolvashattam a tanártestület jegyzőkönyvét, melyben az ő kiváló tanári s írói érdemeit méltányolják collegái.

Jubileumának fényes és meleg napján láthattuk, hogy mily sokan s mily tisztelettel szerették őt, a cabinettől le a legszerényebb ügyvédi irodáig. A tanítványok hálás nyilatkozata és a kartársak becsülése kedvessé, öröminneppé tette neki buzgó munkálkodás közt töltött tanárkodásának negyvenedik évfordulóját.

6. A magyar jogászgűlés 1870. szeptember 25—30 napján egyesíté először a magyar birodalom jogászait a tudományos téren. Az eddigi tíz jogászgűlés eleinte részben, később nagy részben a Wenzel tanítványaiból alakult. Eddig 77 szakvéleményt mondott ki. Az 1889-ben tartott VII ik jogászgűlés Wenzelt, a nagy olvasottságú, széles látókörű jogtanárt választotta elnökévé.

Eme közgűlés egyik eseménye volt Mailáth György országbirónak, az előző jogászgűlés elnökének, a birói függetlenség érdekében tartott beszéde. Különben a hetedik jogászgűlés elvi megállapodásai a bevett jog erejére (ius receptum) még nem emelkedtek, de amit a köteles részre nézve a Hoffmann Pál indítványára Wenzel mint elnök kihirdetett, az előbb-utóbb törvényynyé fog válni.

7. Kellemesen lepte meg Wenzelt, mint családapát, br. Orczy Béla, ő Felsége személye körüli miniszter, eme sorokkal: »Ő cs. és ap. kir. Felsége 1879. nov. 15-én kelt legfelsőbb elhatározásával Nagyságodnak a tudomány terén

nemkülönben negyven évet meghaladó tanári működése közben szerzett érdemei elismeréseül saját és törvényes utódai részére a magyar *nemességet* a »kövesdi« előnév használatával díjmentesen adományozta. Kimondhatatlan öröömre szolgál, hogy éppen nekem, mint egykori tanítványának, jutott osztályrészül a szerencse, általánosan elismert érdemeinek legfelsőbb helyen érvényt szerezni.«

8. Wenzel mint hírneves tudós, ismeretséget kötött korának számos előkelő államférfiaival. Széchenyi és Teleki, Dessewffy és Eötvös elnökök, Apponyi és Majláth országbirák s más kitünőségek leveleit láttam iratai közt. Tudományos búvárlatai összeköttetésbe hozták Wenzelt a külföld jelesebb szakembereivel is, úgy, hogy tágas körökre terjedtek levelezései, s jóakarókat és tisztelőket szerzett mindenfelé a magyar nemzetnek és tudománynak. Ma ez neki is nehezebben menne, mert évek óta tervszerűen rágal-mazzák a magyart a hazának hűtelen fiai. Nem történhetett ez, míg az emigratio erős volt a külföldön. Azokban az időkben, sőt már az előtt is, a külföldi szakemberek, a kik magyar területen akartak kutatni, többnyire Wenzelhez fordultak. Magyaros vendégszeretettel nyújtott segédkezet az ide jövő tudósoknak. A horvátok és szászok, szerbek, morvák és románok, sőt a lengyelek is ¹⁾ meg tudták benne találni a készséges szomszédot, nemzetiségi féltékenykedés nélkül. Wenzel feltette róluk, hogy legjobb hiszemben keresik a történeti igazságot. Eme külföldi érintkezések következtében méltányolták Wenzel érdemeit a következő társaságok:

- α) Az erdélyi országisme (szász) társulat (1847).
- β) A luziczei tudományos társaság Görliczben (1851).
- γ) A morva-sziléziai földművelési természet és országisme-társulat (1852).

---

¹⁾ Monum. Poloniae historica. I. p. 490. hodie enim et adhuc in lingua Hungarica Poloni dicuntur »Lengel« id est milites stipendiarii militares pugnatores optimi. Hat »Lengyel« wirklich einmal eine solche appellative Bedeutung im Ungarischen gehabt? kérdezték tőle a lengyel történetírók 1867-ben.

δ) A tudományok és művészetek déli szláv akadémiaja Zágrábban (1852).

ε) A bécsi antropologiai társulat (1872).

ς) A nápolyi közgazdasági és statisztikai kir. intézet (1872).

η) A belgrádi szerb királyi tudós társaság (1886).

Wenzel ezektől az aprólékos társulatoktól kapott tagságokat czímei közt folyvást felsorolta, a melyen az ő messzeterjedő összeköttetéseinek ismerője nem csodálkozhatik.

9. Az elismerést szerényebb kezekből is hálával fogadta, pl. 1866. decz. 2-án tiszteleti taggá választotta őt a zólyom-megyei magyar olvasó- és társadalmi egylet, továbbá 1888-ban megválasztá Wenzelt tiszteletbeli tagjává a békésmegyei régészeti és művelődéstörténeti társulat.

10. A nyolczvanas esztendőök vége felé az évek súlya már a nyugalomba vonulást javasolta neki. De az egyetemek nem szoktak örülni, ha híres tanárok vesznek tőlük bucsút. A mi egyetemünk se örült, midőn 1889. szept. 9-én olvastuk Csákytól a bucsúztatót: *Ő Felsége* 1889. aug. 30-án kelt legfelsőbb elhatározásával felhatalmazta a minisztert, hogy *legmagasabb elismerését* nyilvánítsa Wenzelnek a budapesti egyetem jogi karán töltött fáradhatlan tanári tevékenységeért, sok évi hű és buzgó szolgálataiért. Maga a minister is köszönetet mond Wenzelnek hosszú pályája alatt a hazai jogtudomány és történetírás fejlesztése körül szerzett kiváló érdemeiért, hazafias lankadatlan munkásságaért.

11. Az egyetemen s Akademián felül még egy új és díszes helyen, a *főrendiházban* láttuk Wenzelnek komoly, megbágyadt alakját. 1889. nov. 25-én nevezte ki Wenzelt ő Felsége a Főrendiház élethossziglani tagjává és nov. 30-án irta alá a meghívóját, mely a kinevezettet a megjelenésre kötelezi. A főrendiházban nyugalmas szemlélő maradt. A kinevezésnek oka, t. i. tanári s írói érdemének erkölcsi elismerése, jól esett öntudatának, de a parlamenti tevékenységre, még a főrendiház nyugodt méltóságos tempójában se vágyódott. A szokást és törvényt elvből tisztelte s a tételes rendszabályokat inkább szerette történetileg levezetni s meg-

világosítani, mint bírálni, reformálni vagy épen ostromolni. Monarchikus érzelmű a lelkesedésig. Rendíthetetlen hive a birodalmi kapcsolatnak, melyet az 1848-iki törvények is épségben tartanak. Szívében conservatív s az arisztokrácia tisztelője, a ki a nemességet csak jó oldalról emlegette. Lélektanilag is megokolható tehát, hogy a főrendiházi tagságra büszke volt.

De a kitüntető főrendi tagságot alig viselte két évig. 1891 november 21-én meghalt. Hosszasan és hasznosan munkálkodott, rövid ideig szenvedett. Ez az Isten különös kegyelme.

12. A főváros *disztrihelyet* adott számára örökös nyugvóhelyül. Erdemeinek méltánylásául az egyetem akkori rectora: b. Eötvös Loránd költséget utalványozott a temetésére az *egyetemi* reservált alapból.¹⁾ A tanártestület kijelenté, hogy birni óhajtja Wenzel arczképét a kari diszteremben.

13. Végül legyen szabad e helyről is méltányolni a tudóst és tanárt, *halála után*.

Wenzel, valamint távol maradt a szabadságharcz fegyveres küldelmeitől, úgy tartózkodott mind az ötvenes mind a hatvanas évek alatt minden feltűnést keltő szerepléstől. A politikai tevékenység terén nem keresett, nem vállalt szerepet. Természete olyan volt, mely minden irányban visszaverte és lefegyverezte a támadást, — de mérsékelt és conservatív önkormányzata távol tartá minden kihívó fellépéstől. Egyénisége élesen ki volt fejlődve, talán épen ezért párthoz nem tartozott, de pártot nem vezetett a karban se. Pártfegyelemnek hűséget sohase fogadott. A hagyományokat kedvelte és kegyelte. Neki minden szabályrendelet tizparancsnak látszott. Hangja mindég alkalmazkodó volt, ha a kormányról vagy annak rendeleteiről többek előtt beszélt. Minden kormány előtt meghajolt, de nem tartozott a pártjához egyiknek se. Igazi historikus, a ki megőrzi tárgyilagosságát. Tanulmányainál fogva a múltakat tisztán látta, a múlt pártküzdelmekre, pl. az egyház és az állam, az olygar-

¹⁾ Beöthy Zsolt előadói felterjesztésére Csáky Albin miniszter ur utólagos jóváhagyásával.

chia és monarchia nagy tusáira figyelmeztette hallgatóit és olvasóit, de a magyar parlamentáris pártéletért nem lelkesült.

Jellemző Wenzelre nézve az is, hogy a koronázás után oly nagy mértékben megindult közgazdasági mozgalmaktól és vállalatoktól is távol maradt. A ki a Fuggerek és Thurzók vagyonszerzési műveleteit leirta, a bányászat és mezőgazdaság történetét, a posta- és távirda-jogot ecsetelte, maga soha se vett részt az alapításokban és iparvállalatokban. Maradt az elmélet terén. Megelégedett azzal, hogy tudós. Más szereplésre nem vágyott.

Wenzel rendkívüli munka-erőt örökölt. Emlékezetében a történeti adatok rengeteg halmazát őrizte. Két nagy mezőn munkálkodott. A történetnek és a jognak mezején. A magyar jognak jelenét nem becsmérelte, multját dicsőítette. A befejezett cselekvényeken pihentek szemei, ami az akademiához olyan jól illik. Bármily magasztos a történetírás, hiszen Ovidius szerint: pius est patriae facta referre labor, azt meg kell előznie a kútfők felkutatásának.

Wenzel a történet terén az előmunkálat embere. Inkább bűvár mint író. A holt levéltári anyagból élő, tápláló forrást nyitott. Ma is az ő nyomdokain halad a történeti kutatás.

A jog terén inkább historikus mint dogmatikus. A történeti iskola hatása alatt kutatott és írt, gondolkodott és tanított. A jog megfutott pályájának irányát, emlékeit s tanulságait nyomozta. Nem a gyakorlati, hanem az elméleti kérdések érdekelték, nem tételes törvényeket tanított, hanem jogi, közgazdasági, társadalmi és erkölcsi képző-anyagot közölt a múltból, rámutatott a jogélet fájának elhaló és virágzó ágaira.

Új adatokkal gazdagítá a jognak történetét, de az általánosításra ritkán emelkedett. Gyermekkori nyelve nem volt magyar. De érzelmei nemzetünk felé irányultak; működését hazánknak szentelte. Fényes bizonyítéka ő is a magyarság nagy beolvasztó képességének, mely őt, mint Budenzet is, átlényegíté és a nemzet lelkes tagjává tette. Magyarország nemzet-állami jellegét, egységét, területi épsé-

gét a tudomány fegyvereivel senki se védelmezte inkább mint Wenzel. A Királyhágón inneni és túli részek unióját már az 1848-i törvények által szentesítettnek tartá s így rendszeres műveiben mind a magyar, mind az erdélyi jogot összefoglalja s ezzel Magyarország és Erdély unióját és jog-egységét a jogi irodalomban is érvényre emelte Magán-jogával és az *egyetemes magyar jogtörténelem* megteremtésével, mire gr. Teleki József, akadémiánk elnöke, már 1848-ban gondolt s gyűjtette az erdélyi adatokat Dózsával.

Háládatosan emlegetett tanárának Horvát Istvánnak magyar faj-szeretetével s gyakran dicsért elődének Franknak civilistikus szellemével töltötte be Wenzel az ő tan-zékét. De tanári nagysága nem az ékesszólás varázsán alapúlt, hanem azon, hogy a magyar jognak és történetnek híveket, tanítványokat tudott nevelni. A magyar jog iránti hódoló tiszteletet és kegyeletet meggyökerezettette sziveinkben. A megismerésnek eszközeit és módszerét adta tudtunkra. Az ő útmutatására kerestük a forrásokat, az okiratokat, a levéltárakat s hazánk jogéletének feljegyzéseit, irott s nem irott emlékeit. Ő a szellemi vezető, kinek tanácsa ez: *nocte dieque leges, si vis cognoscere leges*. Kutató szellemet búvárlati ösztönzést köszönhetünk neki mindazok, a kik a civilistica bármely ágában dolgozunk.

Bár a kötelező vélemények osztogatása (*ius respondendi*) nincs többé gyakorlatban s a jogtudós nem törvényhozó, mégis megvan a jogtudománynak hatása a törvényhozásra, a szokásjogra és a bírói gyakorlatra. Mikor Wenzel egy-egy decisióról odavetőleg érintette, hogy abban az ő nézetét fogadta el és szentesíté a bíróság, akkor a jogtanári állást igazi magasságában állítá szemeink elébe s reménykedő áhitattal gondoltunk a távoli eszménykép felé, hová valaha emelkedni a tudományos dicsőség és büszkeség netovábbjja.

A kézi könyvekben olvasható szövegnek könyvnélküli előadását feleslegesnek tartá. Leczkéin sok másról, mellékesnek látszó dolgokról beszélt. De ezekben volt célzatosság, öntudatosság. Az igazság kutatásának utait és módszerét tanultuk előadásaiból. Tagadhatatlan, hogy a tudományos vizsgálódás módszerébe, a tudósnak dolgozási eljárásába

való bevezetés, a búvárkodásra való lelkesítés a tudomány egyetemen fontosabb, gyümölcsözőbb, mint a kész ismeretek közlése, miket könyveivel is taníthat a tanár. A termékenyítő hatás azonban csak a választottakon mutatkozik, akik előkészültséggel s fogékonysággal lépnek a tanár közelébe, ellenben a hivatlanok, a kik profán lélekkel, előkészületlenül járnak az órákra, azok meddőnek találták előadását. Természetes, hogy ezek voltak többségben, hisz minden egyetemen a kisebbség az, a mely tudósna való. De azok is, akik csak szokásból végezték a jogot, rokon érzellemmel kísérték Wenzelt. Az ő körükben is népszerű volt Wenzel, szerették őt a vizsgálatokon, leczkéken, beiratkozásokon hallott kedélyes, gyakran kacagtató tónusáért. Csak a jogiparosok nem szerették, a kik szűkölködnek az ideális fel fogás, a komoly tudományos érzék s a tudománynak eszményi cultusa nélkül.

Wenzelnek nemcsak tanári, hanem írói hatása is hagyott nyomokat. A magyar lovagvilág hőseiről közölt jellemrajzai *mintaképeül* szolgáltak az újabb íróknak, a kik a »Történeti Életrajzok« című becses vállalat kötetében eredeti, történeti kutatásokon nyugvó magánrajzokkal gazdagítják a mivelt közönségnek való olvasmányokat. Nemzetünk politikai, jogi, gazdasági, művelődési és művészeti életének sok homályos részletét derítette fel fáradhatlan kutatásaival, melyekben másoknak is buzdító *példányképeül* szolgált. Míg maga a múltakban keresett tanulságot, addig a történeti módszernek alkalmazását *példájával* széles körökben terjeszté. Új special jogot hozott be az egyetemi tanrendbe: *A vasúti jogot*. A hazai jog tárgyalásának rendszerét *az erdélyi jog* beillesztésével bővíté s így rendszertani érdeme is elvitázhatlan. Az októberi diploma évében egészen új tudománnyal gazdagítá az egyetemet. Ekkor kezdődik a tanrendben az *európai jogtörténet*. A jognak történetét európai fejlődésében akarta vizsgálni, hogy megértsük és méltányoljuk a magyar jognak helyzetét, s más nyugoti népekéhez mért haladási fokát. Európai látókörű és izlésű volt »a legnagyobb magyar« Széchenyi. Európai jogtörténeti kapcsolatba hozta a magyar jog történetét ennek leglelkesebb tanára Wenzel.

Az európai középkori történetben kutatta azt a mi a jogra vonatkozik. A jogban szerette azt a mi a magyar nemzeté. Mint tanár a *nemzeti jogtudomány* terjesztésén fáradozott a legválságosabb évtizedben, akkor is midőn az osztrák polgári és büntető alaki és anyagi rendeletek ellepték hazánkat. Legszentebb vagyonunk *nemzeti jogunk megmentésének egyik őrszemét* tiszteljük benne.

Wenzel a *tudományt előbbre vitte* azzal, hogy a magyar és az erdélyi jogot, melyet több mint 300 éven át külön-külön tárgyaltak, rendszeres kapcsolatba foglalta s így a *jogegységet a magyar jog-tudományba meghonosította*. Az *európai jogtörténet az ő conceptiója*. Ezt a tudományt Hajnik magas színvonalra emelte. De a kezdeményező, az úttörő is megérdemli az elismerést. Más új tantárgyat is hozott be az egyetembe. A *vasúti jogot*. A nemzeti jognak egyetlen egy tanára volt majdnem tíz éven át. Közölt velünk, tanítványaival, nemcsak adatokat, hanem juttatott nekünk szent ihletet és lelkesedést, *adott impulsust a tudományos törekvésekre*. A jogi facultásokon, a királyi táblákon és a curián, a képviselő- és főrendiházban, az ügyvédi s közjegyzői kamarákban, a hivatalokban, a szerény irodáktól fel a ministeri bársony-padokig, többnyire *az ő tanítványai szolgálgják a közügyet*. Csirázó ereje volt az ő kezével oltott szemzéseknek. Része van neki abban, hogy a magyar *jogásznemzedék* csüng a magyar nemzet alkotmányán s hivatása szak-körén felül emelkedve, érdeklődik a közszabadság és közgazdaság, a közművelődés és önkormányzat kérdései iránt; része van neki abban, hogy a *jogászság országszerte képzett vezére* ama számtalan kisebb-nagyobb társadalmi köröknek, melyek a magyar nemzet egészséges vérkeringését okozzák s haladását munkálják.

Pályafutását megnevesíté *kötelességérzete*; megnevesíté az, hogy a magyar történet- és jog-tudományt *127 irodalmi művével előbbre vitte*, az Akadémiában bemutatott tudományos új vívmányokat az egyetemen az ifjuság köz-kincsévé tette.

Az emberi fogatkozásokat elfödi a hant. De a *tanárnak* és a *tudósnak* emléke s eszményképe nem roskad a sirba.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SIR RICHARD OWEN

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLSŐ TAGJÁRÓL.

MARGÓ TIVADAR

T. TAGTÓL.

(Előadta a M. Tud. Akadémiának összes ülésén 1894. ápril hó 30-án.)

(SIR RICHARD OWEN ARCZKÉPÉVEL)

Ára 50 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre I. tagról. <i>Bálagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól*	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

SIR RICHARD OWEN.

BEVEZETÉS.

Alig múlt egy éve, hogy a nagyhírű természetbúvár Richard Owen, századunk egyik fényes csillaga, letűnt a tudomány látóhatáráról, aki 1867-től kezdve — tehát 26 évig — külső tagja volt Akadémiánknak és általánosan elismert óriási munkásságánál, kiváló kutató szelleménél, nemkülönben a természettudományok többféle ágaiban csaknem 60 évig páratlan kitartással végzett bűvárkodásainál fogva teljes joggal megérdemli, hogy emléke a hazai tudomány ezen legfelsőbb helyén is hálás kegyelettel megünnepeltessék.

Midőn a tek. Akadémia megtisztelő megbízásából e nagy férfiú iránt tartozó kegyeletünk lerovására köteles készséggel vállalkozom, jól ismerem e feladat nehézségét, mert az elhúnyt hosszú élete alatt kifejtett sokoldalú tevékenységének előadása és nagyszámú fontos műveinek bár vázlatos ismertetése is csaknem egész századunk történetét foglalja magában; biztatólag hat reám azonban a remény, hogy egy ily kiváló tudós és természetbúvár életének bármily rövid, de hű ismertetése ösztönül szolgálhat és talán hasznára lehet a rokon tudományokkal foglalkozó élő és utónemzedéknek.

I.

Owen születése, ifjúsága, középiskolai és egyetemi tanulmányai. — Orvosi gyakorlata Londonban. — Első tudományos munkálkodása a Hunter-féle múzeumnál.

(1804—1830.)

Családjáról igen keveset tudunk; — csak annyi ismeretes, hogy az Bucks nevű ősrégi városból származott és hogy édes atyja — Richard Owen — Lancaster városban lakott, ahol tudósunk 1804. júl. 20-án született. Ugyanitt végezte középiskolai tanulmányait, mely alkalommal szerencsés volt, az igen jeles és köztiszteletben álló Dr. Whewell tanárral megismerkedni, ki oly buzdítólag és jótékonyan hatott reá, hogy a hálás tanuló és a jeles tanár közt kifejlett meleg rokonszenv és kölcsönös ragaszkodás később — midőn Dr. Whewell már a Cambridgei egyetem Trinity College-nél tanárkodott, Owen pedig Londonban mint fiatal orvos működött — a legbensőbb barátsággá fokozódott és mindvégig — azaz Whewell haláláig — tartott.

Owen már fiatal korában nagy hajlamot és vonzalmat érzett az orvosi és a velök kapcsolatos természettudományokhoz; a miért is az orvosi pályát választván, 1824-ben az edinburgi egyetemen mint rendes hallgató iratkozott be s egy év múlva megkezdett tanulmányait Londonban folytatta a R. College of Surgeons- és a Sz. Bertalan kórházban. Nagy buzgalma, fáradhatatlan kitartása és korát meghaladó képessége által csakhammar oly nagy mérvben magára vonta tanárainak figyelmét, hogy dr. Abernethy — a gyakorlati sebészet tanára és híres londoni műtőorvos —

öt még egyetemi hallgató korában a gyakorlati boncztanban kifejtett ügyessége és nagy jártassága miatt a tanszék mellé mint prosectort és praeparatort alkalmazta, ami által bő alkalma volt magát a gyakorlati boncztanban alaposan kiképezni. Ez okból Abernethy tanár öt még később is valódi atyai szeretettel támogatta s életcélját minden módon igyekezett előmozdítani. Tanulmányainak bevégezése után 1826-ban tudori oklevelet nyert és alig 22 éves korában megírta legelső tudományos értekezését a húgyhólyagban képződő kövekről. (The calculus of the Urinary Bladder.)

Jóllehet az egyetemen töltött éveit kizárólag komoly tanulmányozásra és az orvosi szakismeretek megszerzésére fordította, még is az összes természettudományok között csak egy kedvencz tárgya volt, amihez azután szíve egész melegével ragaszkodott: az anatomia. E kedvencz szaktudománnyal még később is szeretett volna behatóan foglalkozni; de miután tanulmányainak bevégezésekor semmi kilátás sem nyílt valamely — az anatómiával összefüggő — állás elnyerésére, kénytelen volt kedvezőtlen anyagi viszonyainál fogva egyelőre kitűzött céljáról lemondani és a gyakorlati orvosi pályára lépni. Mint gyakorló orvos 1827-ben telepedett le London »Lincoln's inn-fields« nevű részében, közel a Hunter-féle múzeumhoz. Itt csakhamar sokoldalú szakismerete és külső társadalmi műveltsége folytán nemcsak a műveltebb osztályú közönségnek egyik kedveltebb és keresettebb orvosa lett, hanem még a kiválóbb és magasabb állású férfiak között is gyakran megfordult; kik közül néhánynyal még élete későbbi szakában is szoros baráti viszonyban maradt. Mindamellett igen természetes, hogy a tudomány iránt lelkesedő fiatal bűvár szellemét az orvosi gyakorlat egyedül ki nem elégíthette.

Nemsokára sorsa kedvezőbbre fordult, amennyiben alkalma nyílt rég óhajtott kedvencz szaktudományával — a boncztannal — behatóan foglalkozni. Ugyanis a nagyhírű tanár, sebésműtő és anatomus John H. Hunter¹⁾ által

¹⁾ John H. Hunter egyike a legkiválóbb angol sebésműtőknek és anatomusoknak (1728—1793.), skót származású volt és 65 éves korá-

alapított és halála után a College of Surgeons birtokba jutott nagybecsű összehasonlító boncztnai gyűjtemény rendezése, leltározása és leírása elhatároztatván, az intézet igazgató tanácsa e munka kivitelével Abernethy tanár ajánlatára egyhangúlag Dr. Owent bízta meg; a ki e megtisztelő ajánlatot teljes készséggel elfogadva a legnagyobb örömmel s azon reményben vállalkozott a nagy munkára, hogy a növekedő orvosi gyakorlat mellett is könnyen fog megfelelhethetni e megbízásnak, mivel ép akkor lakása a Hunter-féle múzeum szomszédságában volt. Ugyanekkor a nevezett múzeumnál William Clift mint conservator működött, ki azonban csak is a rendes hivatalos teendőket végezte.

Owen mulasztás nélkül hozzá fog a munkához és szabad idejének minden óráját a múzeumi tárgyak tanulmányozására fordítja. Behatóan és részletesen vizsgálta azokat nemcsak morphologiai, hanem physiologiai szempontból is, úgy hogy már 1830-ban a később oly híressé vált R. College of Surgeons összehasonlító boncztnai *Múzeum Catalogusának* első nagy kötetét, számos eredeti ábrával illusztrálva, közzé tehetette. Ugyanez időben — mint tudjuk — élénk mozgalom indult meg Európaszerte úgy a politika, mint a tudomány terén, minek következtében a londoni »Zoological Society« is a tudomány újabb igényeinek megfelelően lett újjá alapítva; a melynek legelső ülésén (1830. november hó

---

ban hunyt el. A mult század második felében Londonban élt, mint a legismertebb sebészműtő és nagyhírű tanár, kinek tudományos sebészeti előadásai (Hunterian lectures) nagyban hozzájárultak a sebészet tudományosabb megalapításához. Hunter ezenkívül még szenvedélyes anatomus is volt, úgy hogy az általa praeparált és összegyűjtött összehasonlító boncztnai készítmények száma meghaladta a 14,000-t. E nagybecsű gyűjtemény képezte halála után a híres »Royal College of Surgeons« összehasonlító boncztnai múzeumának alapját, mely azután Richard Owen s ennek utóda William H. Flower ügybuzgó vezetése alatt a világ egyik legelső és leggazdagabb összehasonlító boncztnai múzeumává lett. — Érdekes továbbá, hogy John Hunternek egy idősebb testvére, *William H. Hunter* is élt ugyanakkor Londonban, ki hasonlóan híres orvos, ügyes anatomus és kiváló belkór- és gyógytani tanár volt. Ennek hátrahagyott gazdag boncztnai múzeumát a glasgowi egyetem szerezte meg.

9-én) — az akkor alig 26 éves — Owen igen érdekes előadást tartott az orang-utang boncztanáról.¹⁾

De nemcsak e társulat majd minden ülésén olvasott fel kisebb-nagyobb dolgozatot, hanem még igen szorgalmasan vett részt a többi, u. m. az orvosi, a sebészeti, valamint a Szent-Bertalan kórházi orvosi társulatok értekezletein és gyűlésein, s ezen gyűléseken is gyakran értekezett boncztani, élet- és kórtanilag érdekesebb, esetekről, melyek azután az illető társulat kiadványaiban jelentek meg.

E rendkívüli s többoldalú tudományos munkásság daczára nemes hivatásának — mint gyakorló orvos — továbbra is hű maradt. És bár idejének nagyobb részét a tudomány vette igénybe, mindazonáltal talált elegendő időt, hogy kötelességét — mint orvos — teljesítse és betegeihez pontosan eljárjon.

II.

Owen találkozása Cuvier-vel és utazása Párisba. — Házassága. — Tanári működése s ez alatt kifejtett irodalmi tevékenysége. — Működése mint közegészségi bizottsági tag s a londoni és a párisi világkiállításnál.

(1830—1855.)

A pihenést nem ismerő, szakadatlan munkaképesség — aránylag rövid idő alatt — ismeretessé tette az életerélyes fiatal orvost és szaktudóst. Nagyszámú alapos értekezései és dolgozatai nagy mértékben hozzájárultak hírneve emeléséhez. Midőn pedig 1830-ban a világhírű tudós Cuvier Londonba ellátogatott és ott a nevezetesebb intézeteket — különösen pedig a híres comparativ anatomiai múzeumot tanulmányozta, akkor Owennak alkalma nyílt e nagy franciaia bűvár-ral — kit már azelőtt munkáiból ismert és nagyra becsült — személyesen megismerkedni. Egy évvel később — 1831-ben — Cuvier meghívására Párisba utazott. A nagy mester ép

¹⁾ Az idézett munkák címei az életrajz végén »Függelék« című fejezetben találhatók chronologiai sorrendben.

akkor munkatársával — Valenciennes-nel a halak leírását tartalmazó nagy munkájának ¹⁾ kidolgozásával volt elfoglalva. Owen párisi tartózkodásának ezen, alig egy havi, idejét az őt leginkább érdeklő múzeumok látogatására fordította. Különösen a comparatív anatomiai és a palaeontologiai gyűjteményeket tanulmányozta nagy figyelemmel, és nincs két-ség, hogy e rövid, de annál behatóbb szemléleti vizsgálatokból nyert benyomások s a rokon érzelmű genialis bűvár személyes befolyása nemcsak ösztönül, hanem még irányadóul is szolgáltak a fiatal tudósnek a további összehasonlító bonczatani, kivált pedig őslénytani bűvárkódásainál.

Hazájába visszatérte után alig egy év múlva Cuvier váratlan halálának híre járta be a tudományos világot. Owen bizonyára mélyen érezte ama nagy és érzékeny veszteséget, mely a világhírű tudós letünése által nemcsak őt, hanem az egész természettudományt érte.

Annál nagyobb buzgalommal és kitartással folytatta ezután a Hunter-múzeumban foglalt tárgyak tudományos leírásának nagy munkáját. Amint e munka évről évre mind gyorsabban haladt, épúgy a gyakorló orvos híre és a betegek száma is mindinkább növekedett. Időközben más önálló vizsgálatokkal is foglalkozott, melyek alapján már 1832-ben remekül írt monographiája jelent meg a Nautilus Pompiliusról; 1834-ben pedig egy emberi hulla bonczolása alkalmával felfedezte és elsőnek leírta a *Trichina spiralis* parasit férget.

Eme sokoldalú, életkorához képest rendkívüli sikerrel folytatott tevékenysége nem maradhatott soká elismerés nélkül. Így már 1834-ben a legelőkelőbb angolországi tudós társaság a »Royal Society« őt egyhangúlag rendes taggá választotta és ugyanazon évben a Szent-Bertalan kórház tanártestülete az újonnan felállított comparatív anatomiai tanszékre — mint tanárt — hívta meg.

Életpályája még kedvezőbb fordulatot vett később, midőn 1836-ban Miss Clifft — a köztisztletben álló Hun-

¹⁾ Cuvier M. L. Br. et Valenciennes M.: Histoire naturelle des Poissons, Paris 1828—42. 16 köt. és 2 köt. atlas.

ter-múzeumi conservator és a R. Society tagjának leányát — nőül vette. Nemsokára a »Royal College of Surgeons« orvossebészeti egyetemen megüresedett boncz- és élettani tanszékre a hírneves *Charles Bell* helyébe rendes tanárrá lett kinevezve. És miután 1837-ben a Hunter-féle múzeum mellett még egy külön összehasonlító bonczteni tanszék rendszeresített, erre is őt hívták meg tanárnak. (Hunterian Professor.)

Ezen sokféle hivatalos tanári teendőkhöz és irodalmi munkássághoz hozzájárult, hogy W. Clifft apósának halálával még inkább növekedett hivatalos teendőinek száma, mert ennek helyére is Owen neveztetvén ki — később a múzeum igazgatói teendőit is ő végezte.

Azonban csakhamar belátta, hogy e rengeteg munkát a legfokozottabb szorgalom daczára sem győzné, épp ezért visszavonult az orvosi gyakorlattól és összes idejét, minden erejét csakis a tudománynak szentelve, kizárólag tanári teendőkre és tisztán tudományos kutatásokra fordította.

Életének ezen időszakában megjelent nagyobb szakmunkák közül itt csak a legfontosabbakat idézem, melyeknek: a *Hunter-féle múzeum tudományos Catalogusa*, továbbá *Odontographiája*, *összehasonlító boncztana és élettana*-, a *Gerinces állatok csontvázának őstípusáról és homológiáiról*, a *végtagok természetéről*, a *brit fossil Reptiliákról*, a *fossil Emlősökről és Madarakról*, a *kihalt újzeelandi óriás Madarakról* és több más alapvető s részben korszakalkató munkák. Végül működésének ezen időszakában bocsátotta közre: J. H. Hunter — a róla elnevezett múzeum és a tudományos sebészet megalapítójának; — halála után kéziratban hátrahagyott tudományos dolgozatait és értekezéseit saját jegyzeteivel ellátva, külön két kötetes nagy munkában.

És midőn ily módon a tanári állással járó óriási teendők mellett egyetlen napot sem vesztett, hogy az egyes szaktudományok előviteléhez valami új kutatással és vizsgálattal ne járult volna; szabad idejét egyszersmind más fontos, az emberiségnek áldásos munkára fordította. 1843—1846-ig működött mint az *országos közegészségi bizottság egyik befolyásos tagja*. A többi közt nevezetes, hogy szülő-

helye Lancaster város közegészségi viszonyainak gyökeres orvoslása főleg az általa javaslatba hozott tervezet kivitelének (alagsövezés- és magasabb víznyomásnak) köszönhető. Később 1848-49-ben tagja lett a *londoni közegészségi bizottságnak*, és mint ilyen szintén hathatósan közreműködött a közegészségi viszonyok javításában; — 1851-ben pedig a *londoni nagy világkiállítási* bizottság tagjává neveztetett ki, mely alkalomkor egyszersmind a táplálási és ipari célokra felhasznált nyers állati anyagokra kinevezett Jurynek is elnöke volt. Végül 1855-ben a *párisi világkiállítás* alatt mint a tápszerek vizsgálatára kiküldött bizottság alelnöke működött.

III.

Owen főigazgatói állása a British museumnál. — Erélyes, sikeres fellépése egy új „nemzeti természetrajzi Múzeum“ felállítása érdekében. — Irodalmi tevékenysége. — Hivatalától való visszavonulása. — Halála.

(1856—1892.)

Owen tanár életpályájának ezen első 25 évi időszaka után, melynek legnagyobb része tanári működésre esett, lényeges változás állott be, amennyiben a kormány 1856-ban a British Museumnál az összes természetrajzi, u. m. zoológiai, geológiai, mineralógia és botanikai osztályok főigazgatójává nevezte ki. Ez okból kénytelen volt a tanárkodással felhagyni és minden eddigi hivatalos összeköttetést úgy a College of Surgeons-sal, mint a Hunter-féle comparatív anatomiai múzeummal megszakítani. Ezentúl csak is egyes rendkívüli esetekben tartott még nyilvános előadásokat, jelesen 1856-ban palaeontológiából a bányászati főiskolán (School of Mines) és 1858-ban mint »Fullerian« tanár a physiológiából a Royal Institution-ban.

Midőn Owen e nem csekély felelősséggel járó igazgatói állást a British Museumban elfoglalta, már túl volt élete delén, és mégis oly fiatal hévvel, kitartó szenvedélyvel fogott az új munkához, mely valóban bámulatos volt. Csak-

hamar belátta, hogy a természetrajzi gyűjtemények által a British Museumban elfoglalt helyiségek távolról sem elegendők a gazdag és megbecsülhetlen nemzeti kincs biztos és czélszerű felállítására. Ez oknál fogva a baj gyökeres orvoslása céljából javaslatot nyújtott be a kormányhoz, melyben egy egészen új és a többi, nem természetrajzi — archaeologiai, culturtörténeti, irodalmi stb. — osztályoktól teljesen különválasztott, önálló »nemzeti természetrajzi múzeum« (National Museum of Natural History) felállításának elodáztatlan szükségét bizonyítja és mielőbbi felépítését kéri. Igen jellemző az akkori viszonyokra, hogy ez indítványát és tervezetét a parlament az első tárgyalás alkalmával nagy többséggel visszavetette, Ő azonban egy perczre sem vesztette el türelmét és reményét s a legcsekélyebb csüggedés nélkül bátran folytatta tovább a küzdelmet, felhasználva minden lehető módot és eszközt úgy szóval, mint írásban kedvencz javaslata előbbrevitelére. Sőt e célból 1862-ben külön röpiratot is bocsátott ki »On the extent and aims of National Museum of Natural History« czim alatt. Míg végre csaknem 10 évi szorgoskodás és küzdés után a parlament nagy többséggel elfogadta az általa beadott, bár a kormánytól nem pártolt indítványt.

Ennyi erély és kitartás nem egykönnyen észlelhető még fiatal, teljes életerőben lévő férfinál sem, annál inkább szokatlan és csodálatos ez egy 70—80 éves aggastyánnál! És ha más érdeme nem is volna, mint ez új múzeum létrehozása, úgy ez magában is elegendő, hogy nevének marandó emléket biztosítson a kulturális intézetek fejlődéstörténetében és hogy az angol nemzet háláját és elismerését örök időkre kiérdemelje.

Owen azonban még ezután sem nyugodott. Fáradhatatlan buzgalommal vezette tovább vagy tíz évig a rendes igazgatói ügyeket s azonkívül felügyelt a múzeum építésére, a gyűjtemények átszállítására; tevékeny részt vett úgy az egyes osztályok berendezésében, mint a tárgyak felállításában. És miután ily titáni munka után az új múzeum berendezését és felállítását teljesen befejezte, csak akkor — 80 éves korában — vált meg hivatalától azon megnyugtató

tudattal, hogy — bár hosszú küzdelem után, de mégis sikerült kivívnia egy oly díszes, az angol nemzet méltóságának megfelelő s a tudomány színvonalán álló mintaszerű múzeumot, melynek előhaladása a jövő századra is biztosítva van.

Valóban bámulandó, hogy a múzeum-igazgatói állással járó rendes teendők és a múzeum jövője érdekében hosszú éveken át folytatott küzdelem mellett még mindig talált elegendő időt újabb vizsgálatok- és kutatásokra s az ezek alapján kifejtett irodalmi tevékenységre.

Az ez idő alatt megjelent műveinek száma és fontossága, ha nem nagyobb, de legalább is akkora mint a melyeket egyetemi tanári működése időszakában írt. Így nagyobb munkái közül elég legyen felemlíteni: a *brit mesozoï ásatag Reptiliákról*, a *brit liaszrétegi Reptiliákról* és a *brit fossil Cetaceákról* írt monographiákat; — a *Palaeontologia* kézikönyvét s az *Emlősök osztályozásáról és geographiai elterjedéséről* írt művét. Ezeken kívül még számos más *zoologiai és összehasonlító boncztani* munkálata és értekezése is jelent meg ez időben u. m.: az *Anthropoid majmok*-, az *Andaman sziget lakói*-, a *Cheiromys madagascariensis*-, a *nagy hangyász*-, a *Dodo madár*-, a *Nagy Alka*-, az *Apteryx australis*-, a *Lepidosiren (Protopterus) annectens* nevű hal-, az *Argonauta argo*-, *Spirula australis*-, *Limulus polyphemus*- stb.-ről.

E kiváló tudósnak a vele született erős és szívós akarat bizonyára nagy kedvet és önbizalmat adott a kitartó munkás élet folytatására vagyis a meg nem öregedésre; mert midőn 80 éves korában hivatalától visszavonulva már a jól kiérdemelt nyugalomba lépett, még mindig folytatta a megszokott szellemi tevékenységet. És oly korban, midőn mások, felhagyva minden nehéz és komolyabb munkával, egészen visszavonulnak, — ő csaknem élte végső határáig a tudományos buvárkodásban és irodalmi munkásságban lelte legnagyobb örömét és meglegedését. Valóságos szellemi óriás volt, kit teremtvő ereje sohasem hagyott cserbe, mert ezentúl is minden évben kisebb-nagyobb értekezést vagy monographiát adott ki s csaknem haláláig szüntelen új meg új tapasztalati ténynyel gazdagította a tudományt.

Aggkorának ezen oly gazdagon gyümölcsöző korszaka után élete utolsó évében lassanként hanyatlani kezdett, míg végre 1892. decz. 18-án csendes halállal végződött. A nagy tudós elhunytát nemcsak hazája, hanem az egész tudós világ méltán gyászolta. Ünnepestes temetése deczember hó 23-án ment végbe. A végső tiszteletben résztvettek a kormány és London főváros képviselőin kívül az egyetem, az egyes Collégiumok, a Royal Society és sok más tudományos intézet, társulat és egyesület, — továbbá a British Museum és az új nemzeti természetrajzi Múzeum küldöttségei. Saját kívánságára szeretett neje mellé a családi sírboltba — Church Yardban — helyezték örök nyugalomra.

IV.

Owen testi és lelki tulajdonságai, egyes jellemvonásai. — Csendes magánéletének rövid vázlata. — Érdemeinek közismerése és kitüntetései.

Miután az eddig előadottakban Owen életpályáját amennyire lehetett chronologiai sorrendben ismertettük, szükségesnek tartom még személyéről, testi és lelki tulajdonságairól is megemlékezni és őt nemcsak mint tudóst, hanem egyuttal mint embert és polgárt társadalmi szempontból röviden jellemezni.

Külső megjelenése tekintélyes, a középtermetűnél magasabb, szélesvállú és mellű, jól megtermett ember volt. Egyenes tartása és járása mellett nagy, élénk szemekkel, széles szemöldökkel, magas és nyílt homlokkal volt a természettől megáldva. Mindezt kiegészíté sima arcza és főleg öregebb korában hosszúra nőtt hajzata. Egész fellépése, ruházata és magatartása szerény, egyszerű volt, egy nyugodt és művelt úri emberhez — igazi tudóshoz illő. Bárki irányában mindig kedves és udvarias, kedélyes modorával képes volt mindenki tiszteletét és szeretetét megnyerni, még ha nem is lett volna a világ egyik hírneves tudósa. Szóval, nagy mértékben birta mind ama természetadta geniális tulajdonságokat,

melyek a művelt társadalmi életet oly kellemessé és vonzóvá teszik. Mint a tudománynak egyik kimagasló alakja, nemcsak bámulatos irodalmi tevékenységével, beható észleletei- és rengeteg nagy ismereteivel tűnt ki, hanem egyszersmind történelmi és szépirodalmi ismeretekkel, valamint a szép-művészetekben — különösen a rajzolásban és zenészetben — való kitűnő jártassága és képessége által is. A munkáihoz mellékelt rajzokat nagyobbbrészt ő maga készítette.

Fő jellemvonásaihoz tartozott mindenek felett a tudomány és az igazság iránti önzetlen szeretet, melyekért mindent képes volt feláldozni, azután a rendkívüli munkásság és — amire a természetbúvárnak oly nagy szüksége van — a ritka kedélynyugalom; végre a nagy szerénység és a tudományos kérdésekben való teljes önállóság és tárgyilagosság. Saját észleleteit szintoly szigorúan bírálta, mint más kutatók vizsgálatait; a hosszas vitatkozás- vagy polemíának nem volt barátja, de arra okot sem adott soha.

Társaságban, kivált ismerősei és barátai között, többnyire jókedvű, vidám volt s ilyenkor a jelenlevőket szellemes megjegyzésekkel vagy humoros ötletekkel tudta mulattatni, s mint általánosan ismert remek felolvasó, mindig feltűnést keltett. Fiatalabb korában mint gyakorló orvos, később mint tanár és múzeumi igazgató betegeinél, tanítványainál ügytársainál egyaránt a szeretet és őszinte tisztelet tárgya volt. Mint tanár híres volt érdekes és világos előadásairól, melyeket nemcsak számos tanítványai látogattak buzgón, hanem még más kiváló tudósok, hírneves és magas állású férfiak is, mint: Wilberforce, Hallam, Rogers, Sir Robert Peel miniszterelnök és sok más szívesen és nagy érdeklődéssel hallgatták. Ha a külföldi kitűnőségek Londonba jöttek, sohasem mulasztották el, hogy tiszteletüket ne tegyék az érdemdús tudósnál.

Élete utolsó éveiben Owen teljesen visszavonulva, állandóan Sheenlodge kastélyban — a királyi Richmond-parkban — lakott, mely csendes magányban, távol a nagy világváros zajától, boldognak érezte magát. A reggeli órákat többnyire tudományos munkálkodásra szánta; később sétálva, majd egy ősrégi fa árnyékában kerti padon ülve, gyönyör-

ködtette szemeit a messze elterülő park látásán s végtelenül örült, ha a szarvasokat a szemben lévő tóhoz óvatosan közeledni látta. Majd ismét figyelemmel kísérte a fürgé evetkék élénk ugrándozásait a lombos fák ágazatain, máskor pedig élvezettel hallgatta a rigók, pacsirták, fülemilék vagy más apró madárkák dallamos énekét. E kedves magányban mindig szívesen látta vendégül meghitt jó barátait, a kik nála — kivált nyáron — gyakran megfordultak, s még az utolsó évben is örömet töltött velük néhány estéli órát kedélyes társalgással.

Ha mindezt meggondoljuk, akkor igen természetes, hogy egy oly kiváló tudós — mint Owen — ki már fiatal korától kezdve élte végső határáig ritka kitartással és akaraterővel oly óriási munkásságot fejtett ki, és ki egyuttal kedves magaviselete s finom sociális modoránál fogva mindenkinek szeretetét és tiszteletét könnyen meg tudta nyerni; nemcsak hazája szűkebb határain belől, saját vérei és rokoni által, hanem bizonyára a külföldi tudósok által is méltó tiszteletben és elismerésben fog részesülni. Sokoldalú és világító fátylaként a tudományra szerteszét kiható, hosszú és felette sikeres tevékenységét és érdemeit a tudomány haladásának minden barátja teljes mértékben elismerte. S ez elismerés és kitüntetés nemcsak szakférfiak, testületek, tudományos társulatok, akadémiák, egyetemek, hanem még a legfelsőbb körök és uralkodók részéről is nyilvánult. Így már 38 éves korában, 1842-ben a londoni Royal Society a Monotremák- és Marsupialiákról írt munkájáért a királyi aranyéremmel tüntette ki; — ugyanazon tudós társaságtól 1846-ban a Copley-féle aranyérmet kapta; 1851-ben pedig a porosz király az »Ordre pour le Mérite« rendjelt küldötte meg neki. Hasonlóan Victoria angol királynő 1852-ben részint az első londoni világkiállításnál szerzett érdemeiért, részint mivel gyermekeinek, jelesen a walesi herczegnek oktatója volt a természettudományokban, — felajánlotta neki a királyi Richmond-parkban a Sheenlodge nevű kastélyát állandó lakásul.

A régi angol egyetemek, u. m. az oxfordi, cambridgei és dublini a tiszteleti doctorság czimével tüntették ki, s

azonfelül a dublini »Royal College of Surgeons« tiszteleti tagjává választotta. Az egyes tudós társaságok és akadémiák pedig úgy Európában, mint Amerikában vállvetve iparkodtak őt levelező vagy tiszteleti tagul választani. A m. tud. Akadémiánknak is egyik díszes külső tagja volt, már 1867. óta.

1858-ban elnöke volt a »British Association for Advancement of Sciences« nagygyűlésének. A francia »Institut« (Párisi akadémia) 1859-ben (a meghatározott nyolcz külföldi tag közé) őt választotta be az elhunyt Robert Brown helyébe. — 1862-ben az olasz király a Szent Móricz és Szent Lázár érdemkeresztel tüntette ki; — 1873-ban pedig a braziliai császártól a »Róza érdemrendet« kapta, és még ugyanazon évben az angol királyné újból kitüntette a »Bath lovagrend« érdemkeresztjével s ez alkalommal »Baronet«-i rangra emelte és végül 1874-ben a párisi orvosi akadémia Liebig helyére külső tagul választotta meg.

V.

Irodalmi munkásságának jelentősége. — Fontosabb műveinek rövid jellemzése és méltatása. — Álláspontja Darwin fejlődéseméletével szemben. — Szerepe a modern zoologia és palaeontologia alakulásában.

Szabad legyen itt még egyszer Owen irodalmi működésére visszatérve egyes fontosabb munkáiról s ama befolyásról részletesebben szólnom, melyet e kiváló természet-tudós az összehasonlító boncztanra, a modern zoológiára és a palaeontológiára ténylegesen gyakorolt.

Ha rendkívüli irodalmi tevékenységen s hosszú élete alatt írt számtalan munkáin végig tekintünk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy ritka kutatóval és kifáradhatatlan munkással van dolgunk; egy oly tudóssal, ki 30 éves korától élete majdnem 90-ik évéig folytonosan a legnagyobb odaadással foglalkozott tudományos vizsgálatokkal, s a kitáratlan munkássága, életeréje és kitartása pihenni — úgy

szólván — egy perczig sem hagyott még élete délpontján túl, hanyatló korában sem. Munkáinak száma évről évre bámulatos progressióval szaporodott. S ezek nem jelentéktelen kis dolgozatok vagy apróbb közlemények, hanem közvetlen megfigyeléseken alapuló eredeti — többnyire 4-ed és 8-ad rét — terjedelmes kötetekből álló munkák, melyek számos, természet után készített díszes táblával és ábrával vannak illusztrálva. Nem csupán új tényekben, de eszmékben is gazdag, irányadó, alapvető, sőt korszakot alkotó művek, melyek az állatvilág majd minden csoportjára és osztályára s a morphologiai tudományok minden ágára kiterjednek: az összehasonlító boncztanra, a zoológiára és palaeontológiára épűgy, mint a szövettanra és fejlődéstanra, sőt működése első szakában még a szorosabb értelemben vett orvosi tudományokra is, mint a boncz- és kőrboncztanra stb. Ha csak a nagyobb és fontosabb összehasonlító boncztani, zoologiai és palaeontologiai műveit vesszük számba, úgy hiszem nem tévedűnk, ha e munkákban foglalt ívek összes számát 1500-ra s a mellékelt — több mint 800 táblán rajzolt — eredeti ábrák számát pedig legalább 8—9 ezerre tesszűk. Még feltűnűbb Owen életében az a jelenség, hogy mint 80—86 éves aggastyán rövid 7 év alatt 24 olyan eredeti munkát írt, melyek mindegyike magában véve elegendű volna nevének megörűkítésére.

De nemcsak munkáinak tűmérdék száma és terjedelme, hanem még a tudományra nézve nagybecsű tartalma, az előadott tárgyaknak mélyen behatű tanulmányozása, a legfinomabb részletekig menű pontos megfigyelése s a konstátált tényeknek helyes csoportosítása és minden oldalról való összehasonlítása, nem különben az ezekből levont és logikai következtetéssel hozott helyes ítélete teszűk őt valóban halhatatlanná és a bűvárűkodás nagy mesterévű. Errűl nemcsak nagyobb alapvetű munkái, számos monographiája, de még legkisebb értekezése is tanűskodik. Ilyen pl. a többek kűzt a Royal College of Surgeons comparativ-anatomiai műzeumában foglalt összehasonlító boncztani és zoologiai tárgyakról és készűtményekről írt »*Descriptiv és illusztrált nagy katalogusa*«, mely híres munkája 25 évű behatű tanul-

mányozás után 16 negyedréti kötetben, 136 tábla rajzzal díszítve jelent meg.¹⁾

Ugyanezt bizonyítják ama zoologiai munkái, melyekben a különböző expedíciók alkalmával összegyűjtött állatokat tudományosan leírja. Rengeteg azon tengeri és szárazföldi állatfajok száma, melyeket e művekben, főleg rendszertani és faunistikai tekintetben és olykor még bonczteni szempontból is, ismertet.

Már 1830-ban — tehát még csak 26 éves korában — írta le negyedréti, öt táblás vastag kötetben a Csendes óceánban és a Behring-tengerben Beechy kapitány által gyűjtött rákokat, és még ugyanazon évben adta ki a Sir Mitchell által Ausztrália belsejében gyűjtött fossil emlősökről szóló nagy munkáját. Később feldolgozta és részletesen leírta a Darwin világ körüli utazása alkalmával összegyűjtött és Dél-Amerikából hozott ásatag emlősállatokat (32 tábla rajzzal). 1835-ben pedig a Sir John Ross kapitány második éjszaksarki expedíciója közben összegyűjtött nagyszámú fejlábú (Cephalopoda) és más Molluskumokat, s végül 1850-ben még a Sir Belcher kapitány gyűjtötte Cephalopodákat.

Emlékbeszédem szűk határa itt még neveit sem engedik elősorolnom mindazon új állatfajoknak, melyeket az említett munkákban részletesen leírt.

De Owen bűvárszelleme s ritka munkaereje még ez által sem érzé magát kielégítve. Mert csaknem ugyanazon időben a londoni palaeontologiai társulat felkérésére egy más irányú nagy munkára vállalkozott, t. i. a »Brit fossil gerincesek« megírására. Komolyan és nagy hévvel fogott e munkához s több év lefolyása alatt egymás után bocsátotta közre a palaeontologiai leletekre vonatkozó vizsgálatainak eredményét (1849—1856.), részint a fentnevezett,

¹⁾ E műben nemcsak a gerinces és gerincztelen állatokat, azok szerveinek bonczteni készítményeit, ásatag gerincesek maradványait, nemkülönben számos histologiai készítményeit, hanem még orvostanilag fontos kőképleteket (calculi), u. m.: vese-, hólyag-, epe-, gyomor- és bélköveket is természetű ábrákkal felvilágosítva és részletesen elemezve legtanulságosabb módon adta elő.

részint pedig a londoni geologiai társulat közleményeiben. Ezek közül szabadjon itt csak egyik legnagyobb és legbecsesebb alapvető palaeontologiai nagy művét a »*History of British fossil Reptiles*« czímű munkáját kiemelnem, mely 4 negyedretű, vaskos kötetben, számos táblával illusztrálva jelent meg (1883.); továbbá a *Prorostomus sirenoides* Ow. ásatag halról, a Labyrinthodont-Amphibiumokhoz tartozó fossil *Rhytidosteus capensis* Ow. és még számos más, u. m. a *Mosasauridák*ról, a *Dinosauriusok*ról, *Scelidosauriusok*-, *Pterosauriusok*-, *Plesiosauriusok*-, *Ichthyosauriusok*ról, valamint *Dicynodon* stb.-ről szóló jeles monographiákat.

Így szintén az ősvilági fossil madarokról, mint pl. a *Notornis*-ről (1848), a *Dodo* madárról (1836), az *Archaeopteryx*-ről (1863), valamint az új-zeelandi óriási fossil madarokról, a giráf magasságú egykori *Dinornis*-ekről kiadott munkái, mely utóbbi genushoz tartozó madarokról 32 külön nagyobb értekezést írt. — Végül az ősvilági, ausztráliai, afrikai és délamerikai emlős állatokról is számos külön nagyobb értekezést és monographiát tett közzé, így az általa először ismertetett *Myiodon robustus*-ról, a *Megatherium*-ről, a *Glyptodon*-ok stb.-ről.

Owen ama ritka búvárok sorába tartozott, a kik, bármely állat vizsgálatához fognak, a zoologia bármely ágával és irányával foglalkozzanak is, mindig új meg új becses adattal gazdagítják az állatvilág körüli ismereteinket.

A sok éven át folytatott ilyenmő palaeontologiai kutatásai alapján leírt számos új állatnem és faj közül csak néhány érdekesebb alakot akarok felemlíteni: Így a Hüllők közül: a *Notochelys costata* Ow., a *Galaeosaurus planiceps* Ow., a *Aelurosaurus felinus* Ow., a *Cynodraco major* és a *Plesiosuchus* nemeket és fajokat; — a kihalt ősvilági madarak közül: az *Argillornis longipennis* Ow., *Dinornis parvulus*, *D. didymus* és *D. elephantopus* Ow. fajokat és végül az emlősökhöz tartozó: *Echidna Ramsayi* Ow., *Thylacoleo carnifex* Ow., *Thylacopardus australis* Ow., *Thylacotherium*, *Scelidotherium*, *Nototherium* és *Eotherium aegyptiacum* Ow. stb. stb.

Ami földünk *jelenkori élő faunáját* illeti, alig van egy állattani nagyobb kézi könyv vagy rendszeres zoologiai munka, melyben nevével ne találkozánk. Így pl. a Szivacs-féle állatok (Porifera) csoportjából, felemlítjük: a gyöngyörű szerkezetű *Euplectella aspergillum* és *E. cucumer* Ow. fajokat. — Ő volt az első, ki 1835-ben egy emberi hulla izmaiban felfedezte és először leírta a *Trichina spiralis* Ow. név alatt azóta ismert veszélyes élőski férget; — ki ugyanazon évben több más új élőski féregfajt is írt le és boncztanilag ismertetett, u. m. *Distoma clavatum*, *Taenia lamelligera* Ow. stb. fajokat.

O volt továbbá, ki az *Izeltlábúak* (Arthropoda) sorából a *Linguatula taenioides* (élőski atkafaj), első pontosabb boncztani leírását adta, s a ki először megírta a *Limulus polyphemus* (érdekes tengeri rákalak) *anatómiáját*. Fiatal korában különös buzgósággal és szenvedélylyel foglalkozott a tengeri Molluskumokkal, kivált a *Brachiopodákkal* és *Cephalopodákkal*, mely állatok belső szerkezetére és életviszonyaira nézve a 30-as és a 40-es évek körül még nagy homály uralkodott a tudományban. Owen nemcsak számos új fajt írt le ez állatok közül, hanem még beható kutatásaival sikerült azok boncztani és élettani viszonyait is felderíteni. Jelesen a Brachiopodák anatómiáját önálló észleletek nyomán alaposan ismertette s részletesen írta le ez állatok véredényrendszerét. Végre, mint fiatal szaktudós — alig 28 éves korában — bámulatba ejté kortársait a Nautilusra vonatkozó két munkájával, melyekben pontos vizsgálat és beható tanulmányozás alapján ez érdekes állat boncztanát és életviszonyait a legkisebb részletekig ismertette, s a fontosabb tényeket természetű s egymaga készítette ábrákkal illusztrálta.¹⁾

E munkák eléggé bizonyítják, hogy Owen nem tartozott azok közé az egyoldalú és könnyen kielégíthető tudósok közé, kik csak az új állatfajok leírásában s azok rend-

¹⁾ »Mémor on the Nautilus Pompilius, London 4°. 1832. 4 táblarajz. — On the structure and homology of the cephalic tentacles in the Pearly Nautilus. — (Annales of Nat. History.) Lond. 1843.

szertani és faunistikai meghatározásában keresik legfőbb feladatukat, hanem azon gondolkozó, igazi búvárokhoz és valódi kutatókhoz, kik — amennyire lehet — a dolog mélyére, a természet lényegébe igyekeznek behatolni; akik ép azért, a vizsgálat tárgyát nem egy irányban, hanem minden lehető oldalról, úgy külalakra és külső életviszonyokra nézve, mint boncz-, szövet-, élet- és fejlődéstani, valamint palaeontologiai szempontból is behatóan tanulmányozzák.

Megfigyelte és vizsgálta az állatország csaknem minden külön csoportját, alakját; de legnagyobb előszeretettel foglalkozott a gerinczesekkel, s ezeknek úgy fossil, mint a jelenleg élő alakjaival. A tények constatálásában igen óvatos volt, ezek megítélésében s a végkövetkeztetésekben pedig mindenkor éles kritikai észszel járt el. Az ily módon meg-ejtett boncz-tani kutatásainak eredményét számos értekezésben s nagyobb munkában tette le, melyek a 30-as és 40-es években jelentek meg, részint a londoni tudományos társulatok évközleményeiben, részint mint külön monographiák. Ezek közül szabadjon csak a legfontosabbakat felemlíteni, u. m. az *Orang-utáng* *anatómiája*, az *Orang-utáng*ról és a *Chimpanz*ről szóló *értekezése*, a *Gorilla* csontvázának *leírása*, a *Dasypus sexcinctus*, *Myrmecophaga jubata*, az *indiai Rhinoceros*, az *amerikai tapir*, a *Hyrax capensis*, *Phoca vitulina*, a *Dugong* (Halicore), a *Felis jubata*, *Cercoleptes caudivolvulus*, *Castor fiber* és számos *erszéynyes emlős állat anatómiája*, — nemkülönben a *Cheiromys madagascariensis* monographiája, az *Elefánt* *magzati hártýáinak és placéntájának* *leírása*, az *Onithorhynchus paradoxus* *tejelválasztó mirigyeinek* s *újszülött magzatjának* *ismertetése*, — az *Echidna hystrix* *tejmirigyeinek*, *petéinek*, *uterusának* és *uterinal petéinek* *leírása*. — Továbbá az *Apteryx australis*, a *nagy álka*, a *pelikán*, a *flamingo*, a *sula* és a *Buceros cavata* *boncz-tana*, valamint a *keselyű*, *pulyka* és a *lúd szagló- és háromosztatú idegeinek összehasonlítása*. Végre a *teknősök hát- és mellpajzsának kifejlődéséről* és *homológiájáról*, az *állandó kopoltyús kétéltűek szívszerkezetéről*, a *Siren lacertina vértestecskeiről* és a *Lepidosiren annectens-*

ről írt becses munkái. Ezeken kívül még számos ily mű és dolgozat.

A több mint 20 éven át különféle gerinczes állaton folytatott ily boncztnai vizsgálódásainak végcélja volt megismereni és megállapítani a külsőleg eltérő szervezetek s ezek szervei közt létező hasonlatosságot (homológiát); s a sokféle alakok és szerkezetek, a gyakran változó és lényegtelen jelenségek közt kilesni az állandót, az egységet, ama természetes kapcsolatot és törvényt, mely az alapszerkezetre meg egyező — de különbözőképen módosult — állatokat mintegy rokonsági kötelék által egyesíti.

És miután belátta, hogy az állatok sorozatában minden egyes tag ismerete fontossággal bír, ép azért nem szorítkozott csupán a most nagyobb számban létező, valamint egyes ritkább alakok vizsgálatára, hanem kiváló gondot fordított még az egyes kihalt állatokra is. Ily módon sikerült sok évi kutatás alapján megállapítania a szervezetek és egyes szerveik morphologiai jelentőségét s egyszersmind világosságot deríteni az alakok keletkezésére.

Egy másik, nem csekélyebb érdeme Owennek, hogy az elsők közé tartozott, sőt az első is volt, ki vizsgálatainál az eddig használt makroszkopi módszerek mellett még a mikroszkopi technikát is a legjobb eredménnyel alkalmazta. Ő volt az első, ki a fogak finomabb szerkezetét mikroszkop segélyével kezdte tanulmányozni, — az első kutató, ki az élő és fossil gerinczesek fogait összehasonlítólag vizsgálta és leírta, és kinek tényleg legelőször sikerült kimutatni, hogy egy parányi mikroszkopi készítményből vagy fogcsiszolatból is meg lehet biztosan határozni az illető állat természetes állását, családját és nemét.

A fogak összehasonlító boncztnai és szövetani leírását tartalmazó úttörő s alapvető »*Odontographiája*«,¹⁾ mely 1840—45-ben két nagy kötetben, 168 képes táblával jelent meg, már egymagában elegendő hírneve megállapítására.

Bármely művéből kitűnik, hogy a vizsgálat alá vett tárgyat nem csupán a legfinomabb részletekig elemezte,

¹⁾ *Odontography, or a treatise on the Comparativ Anatomy of the Teeth.* London. 1840—1845. 2. Vol. (Atlas, 168 tábl.)

hanem az észleletek alapján nyert tényeket is igyekezett általánosítani, úgy hogy az *átalánosítás* — e lényeges karaktere minden igazán tudományos tárgyalásnak — legtöbb művében fellelhető, sőt sokszor az érzékileg konstatált tények határán túl, fel egészen az eszményi igazságig, — a természet törvényéig is sikerült emelkednie.

Az ily munkákhoz tartoznak különösen azok, melyekben fontos morphologiai kérdések megoldásával foglalkozik, mint például a *Gerinczesek csontvázának őssalkatáról és homológiáiról* írt epochalis műve.¹⁾ Owen e híres munkája, mely 21 évi összehasonlító bűvárkodásainak eredménye, — rövid idő alatt bejárta a világot, s egy új korszak kezdetét jelezte a tudományban.

Ez által biztosabb alapra fektette és összhangzásba hozta a csontváz, kivált a fejeváz alkotása körül eddig uralkodó nézeteket, de még a csontváz kifejlődése s egyes részeinek módosulásaira és jelentőségére is több világosságot árasztott.

E munkával irányra és tudományos értékre nézve rokonságban állanak még más művei is. Ilyen: a *Gerinczes állatok összehasonlító boncztana*,²⁾ általánosan elismert remekül megírt egy szakmunka, 3 nagy kötetben s 1472 eredeti ábrával. Továbbá: a *Gerincztelen állatok összehasonlító boncztana és élettana*, 235 eredeti ábrával³⁾ és jeles *Palaeontologiai kézikönyve*, 174 ábrával.⁴⁾ Végre több kisebb, de hasonló irányú becses dolgozata és értekezése, u. m. a *végtagok természetéről*, — az *embryologiai bizonyítékok általános homológiájáról*, — a *cerebrál homológiák a gerinczés és gerincztelen állatoknál*, — a *conarium és hypophysis közti menet homológiájáról*, — az *alsóbb rangú állatokon keletkező módosulásokról* a magasabb állatok fellépése kö-

¹⁾ *On the Archetype and Homologies of the Vertebrate Skeleton*. London. 1848. — 15 tábla. — Ugyanaz francia nyelven. Párisban. 1855.

²⁾ *On the Anatomy of Vertebrates*. London. 1866—1868.

³⁾ *Lectures on the Comparative Anatomy and Physiology of the Invertebrate Animals*. London. 1855.

⁴⁾ *Manuel on Palaeontology. Or a Systematic Summary of extinct Animals and their geological relations*. Edinburgh. 1861. — 8°.

vetkeztében; az élet s az állatfajok leszármazásának *hypothesiséről* stb.

Mindezen művek, melyek a szerzőnek kutató és induktív szellemére vallanak, nemcsak tényekkel, de új eszmékkel is gazdagították a tudományt.

Kétségtelen, hogy a nagy számú kutatásai és sokoldalú bűvárlatai, melyeket csaknem minden állatcsoporton, s a legkülönbözőbb állatokon vitt végbe, hathatósan hozzájárultak a modern zoologia termékenyítéséhez és újabb alakulásához.

Irodalmi tevékenysége általánosan elismert, neve sokkal híresebb, érdemei nagyobbak, semhogy védelemre vagy külön dícséretre szorulnának. Ámde az is igaz, hogy kiváló férfiaknak — legyen az tudós, művész vagy államférfi, — csak akkor vagyunk képesek teljes igazságot szolgáltatni, ha ismerjük a korszakot, a melyben éltek és működtek, s ha ismerjük a viszonyokat, a melyek előnyükre avagy hátrányukra voltak.

Így Owen tudományos működését is csak úgy leszünk képesek érdeme szerint megítélni, ha figyelembe vesszük, hogy ama korszakban nyerte kiképezését, s kezdte mint szaktudós működését, midőn a tudomány a világhírű és nagy tekintélyű Cuvier nézeteinek befolyása s abszolút uralma alatt állott.

A tudomány e korszakában ugyanis — századunk első felében — a szaktudósok legnagyobb része — Cuvier nézeteinek a fajok és típusok állandóságáról hódolva — többnyire csak külső jellegek alapján iparkodtak rendszertani és faunistikai szempontból leírni az új állatfajokat a nélkül, hogy a megfigyelt tényeket természetes okokra igyekeztek volna visszavezetni, illetőleg megfejtetni. Ezen egyoldalú, igen szűkkörű felfogás és eljárás daczára voltak azonban oly önállóan gondolkozó bűvárok is, mint Owen és ennek néhány rokonszellemű kortársa, u. m. Agassiz, Milne-Edwards, Müller János stb. — Cuviernek, részint tanítványai, részint hű barátai és tisztelői, — kik ennek nyomán tovább haladva, nagy sikerrel és szerencsével palaeontologiai és összehasonlító bonczttani kutatásokkal foglalkozva komo-

lyan törekedtek szilárdabb és biztosabb alapra — az összehasonlító boncztanra — fektetni a tudományt.

Ez alatt a természettudományok életében, századunk 2-ik felében új mozgalom támadt, melynek lüktető központja *Darwin* volt, ki a fajkeletkezésről írt korszakalkotó munkájával új pályát nyitott a tudománynak — az igazságnak. Az organicus fejlődés egészen új eszméi lassanként irányadókká s végre uralkodókká váltak nemcsak Angliában, de az egész művelt világban. Az új eszmék új térre, más irányú vizsgálatokra terelték, más cél felé vezették a kutatók szellemét és figyelmét.

E nagy reformmal és mozgalommal szemben az angol tudósok egy része, u. m. Huxley, Asa Gray, Wallace, Ray Lankester stb. ifjú nemes hévvel fogadják az új eszméket, míg ellenben mások: J. Edw. Gray, Roderic Murchison, Mivart stb. visszautasítják vagy támadólag lépnek fel.

Ami Owen álláspontját illeti ez elmélettel szemben, az sem határozottan támadó, de helyeslő sem volt. E közönyös magatartást sokan — különösen a fiatalok közül — zokon vették, s ezért később nem egy támadásnak és méltatlan gyanúsításnak volt kitéve.

Belátta ugyan az új theoriának nagy horderejét, sőt egyes elveit: mint a létért való küzdelmet, az egyes fajok lassú elváltozását maga is helyeselte, sőt hajlandó volt elfogadni, de magát a fejlődési theoriát egészben véve — »a tapasztalati bizonyítékok elégtelensége miatt« visszautasította.

Owen ugyanis, mint kutató és tudós mindig legtöbbször becsülte a tapasztalás útján constatált tényeket s azokban legtöbbször bízott; ellenben soha sem volt nagy barátja az elvont elmélkedésnek, kivált pedig az oly hypothesiseknek, melyek tények által nincsenek kellően támogatva.

Ez okból természetes, hogy ő, ki már akkor hanyatló férfi korát élte, az eszmék ezen új irányú áramlatához nem csatlakozott. Annál kevésbbé helyeselhette az ily elvont elméleti nézet vagy elv népszerű tárgyalását és előadását, akár szóban, akár írásban, az avatatlan közönség számára, melyeket ez megérteni úgy sem képes.

Bizonyára jól tudta ő is, hogy a bűvarkodásnak vég-czélja nemcsak egyedül a tények megállapításában, az alak vagy tünemény egyszerű leírásában, hanem főleg az alapelvek és törvények kiderítése és lehetőleg szigorú meghatározásában áll. Azonban óvakodó természeténél fogva, inkább a tudomány legbiztosabb alapjára: a tényekre szeretett támaszkodni, mint az elvont elmélkedésekre.

De másrészt kétségtelen, hogy gyakran maga a theoria is vezethet új tények felfedezésére, s így Owen speculativ értekezései- és műveiről, mint pl. a csontváz tipikus alkotásáról, a fejcsigolya elméletéről, a fajok kiveszéséről stb. sem állíthatja senki, hogy ne lennének becsesek, és hogy ne lett volna semmi befolyásuk és hasznuk a tudományra nézve.

Továbbá, ha meggondoljuk, hogy ő már a 30-as évektől kezdve nagy mesterének, Cuviernek, hű követője volt, s ennek a fajok és alaptypusok állandóságára alapított elveit elfogadta és vallotta, s hogy ez úton haladva, már a 60-as évek elején kivíta az egész világ tiszteletét és nagyra-becsülését, akkor könnyen megértjük azt is, hogy miért nem támogatta hírnevének és tekintélyének egész súlyával Darwin nézeteit. Nem támogatta, mert következetes és hű akart maradni az őstypikus csontváz saját theoriájára vonatkozó elveihez, s ezeket nem akarta megtagadni egy oly elmélet kedvéért, mely a fajok és typusok állandóságával merőbben ellenkezik.

Hosszú, patriarchális életkorával csaknem egy egész generációját élte túl ama szakférfiaknak, kik vele együtt ugyanazon a téren kisebb-nagyobb eredménnyel működtek, azonban saját jó hírnevét és reputációját még sem élte túl soha. Daczára annak, hogy Darwin nézeteit nem helyeselte, s ezért számos fiatalabb tudóssal ellentétbe jött, sőt népszerűségét kockáztatta, mégis mindenki — barátja és ellenese egyaránt — szíves-örömmel elismerte nagy érdemeit és sokoldalú széles ismereteit a biológiai tudományok minden ágában úgy, hogy még később is — főleg gyakorlati tudományos dolgokban — az ő szava és véleménye mindig irányadónak, a végeredményben döntőnek bizonyult,

De végre ne feledjük, hogy Owen a fejlődés elméletét, ha nyíltan nem is pártolta, de elterjedését nemcsak hogy nem akadályozta, hanem az által még nagy mértékben elő is mozdította, hogy a kutatásaival konstatált számos palaeontologiai és összehasonlító boncztani tények és adatok mind megannyi bizonyítéku szolgáltak az új elmélet támogatására, s részben előkészítették s egyengették az utat Darwin vezéreszméi számára.

Az utókor bizonyára mindig hálásan fogja elismerni az ő nagy érdemeit, melyekkel a tudomány előviteléhez járult, főleg mint kitünő természetvizsgáló és igazi kutató.

Az a jó vagy bal szerencséje volt, századunk egyik legnevezetesebb és legérdekesebb korszakában élhetni és szaktudománya körében működhetni. Amíg élt, soha sem tudott teljesen belenyugodni ama nézetekbe, melyek lassanként nemcsak a biologiai tudományokat alakították át, hanem az emberek gondolkozásmodját, irányát s az elmének magatartását is a makrokosmos ellenében egészen megmáltották.

Mindig az igazságot és a tudományt szolgálta, nem volt sem miníster, sem parlamenti tag, sem nagyhírű szónok, csak a tudomány egyik kiváló hőse, egyik fénylő csillaga, ki a 30—60-as évek szakában legfényesebben ragyogott, és ki életében 60 évig írásban és szóval a tudomány előrevitelén fáradozott.

Nagyszámú alapvető és irányadó munkái a természet-tudomány minden ágában, kivált a zoologiai, összehasonlító boncztani és palaeontologiai művek, a bennfoglalt klasszikus leírások és mesterileg sikerült illustratiók kortársainak bármely más hasonló művei között tökélyre és szigorú pontosságra nézve utolérhetetlenül állanak az irodalomban s általánosan el vannak ismerve, mint nagybecsű, maradandó értékű munkák.

Kortársai közül, egy-két francia vagy német bűvált kivéve, egyet sem ismerünk, ki oly önállóan és oly függetlenül, minden speculatiótól vagy hypothesis-tól menten tartotta volna magát, és ha mind a mellett olykor bizonyos elméleti általánosan uralkodó nézetektől elfogulva látszik is,

ez által sem észlelő képessége nem gyengül soha, sem a tények feletti helyes gondolkozása és ítélete a legkevésbé sem szenved.

Nemcsak saját nemzetének dísze volt ő, hanem a tudományos bűvarkodásnak valóságos bajnoka és nagy mestere, a ki mint tanár, múzeumi igazgató, kutató és író egyaránt kiváló, s a mellett mind ember, polgár, jellemes és ritka tekintélyű s műveltségű férfiú, nem különben, mint zoolog, palaeontolog, anatomus, physiologus, histolog — sőt geolog, hygienista és anthropolog — tisztelve és elismerve volt hazájában és az egész világban.

Irodalmi tevékenysége méltán vetekedik a nagy Cuvier tevékenységével, amiért sokan »angol Cuviernek« nevezték, sőt azzal túl is szárnyalta, hogy kutatásainál a makroszkopi boncztoni adatokon kívül még a mikroszkopi (histologiai) és fejlődéstani észlelet adta tényeket is figyelembe vette.

Bizonyos, hogy letűnésével századunk kimagasló bűvárai közül a legkiválóbbak egyikét vesztette a tudomány.

Ha mindezek után még egyszer a dicsőült emlékéhez fordulva kérdezzük, vajjon mi lehetett azon indító erő vagy tényező, mely az ő személyében oly különböző téren és irányban tanúsított rendkívüli tevékenységet harmonikus egészszé egyesíté, s oly nagyszerű eredményre vezeté? — azt mindennekfölött a tudomány iránti hű szeretetében, kitartó munkaerélyében, szenvedélyes kutató hajlamában s hazája és nemzete iránt lángoló lelkesedésében s végre a természettudományokra nézve hazájában fennálló kedvező szellemi és anyagi viszonyokban találjuk.

FÜGGELÉK.

Owen Richárd irodalmi munkáinak jegyzéke, chronologiai sorrendben, a szorosabb értelemben vett orvos-sebészi dolgozatok kivételével.

1830—1889.

1830.

- Description of the Crustacea*; Zool. of Capt. Beechey's Voyage. London 4°.
- On the Anatomy of the Weasel-headed Armadillo* (*Dasypus sexcinctus*)
Proc. of the Com. of Scienc. and Zool. Soc. of London.
- On the Anatomy of the Castor fiber*. Proc. of the Com. of Scienc. and
Zool. Soc. of London. Part. 1.
- On the Anatomy of the Orang*. Proc. of the Zool. Soc. London. —
Proc. of the Com. of Scienc. and Zool. London, also Benett Geo.,
F. R. S. Wanderings in New South Wales. 3 vol. 8° 1844.
- Catalogue of the Invertebrata* of the Zoological Series in the Museum
of the Royal College of Surgeons. London 4°.

1831.

- On the Anatomy of the American Tapir*. Proc. of the Com. of Scienc.
and of the Zool. Soc. London. Part. 1.
- On the Anatomy of Phoca vitulina*. Proc. of the Comm. of Scienc.
and of the Zool. Soc. London. Part. 1.

1832.

- Memoir on the Pearly Nautilus* (*Nautilus Pompilius*) London. 4°
(15. táblával.)
- On the Mammary Glands of the Ornithorhynchus paradoxus*. Phil.
Trans. London.
- On the Mammary Gland of Echidna histris*. Proc. of the Com. of
Scienc. Zool. Soc. of London. Part. 2.
- On the Anatomy of the Cape Hyrax*. Proc. of the Com. of Scienc.
and of the Zool. Soc. of London. Part. 2.
- Characters of some new species of stomapodous Crustacea, collected
by Mr. Cuming*. Proc. of the Com. Zool. Soc. London. II. p. 5.
- Catalogue of the Physiological Series* in the Museum of the Royal
College Surgeons. London. 4° 5. Volumen. 1832—40.

1833.

- On the Anatomy of the Brachiopoda of Cuvier and more especially
of the genera Terebratula and Orbicula*. Proc. Zool. Soc. Lon-
don. p. 125.

Der Nautilus Pompilius. Fror. Not. Bd. 38. Nr. 815.

Mémoire sur l'animal du Nautilus Pompilius. Ann. d. Scienc. Natur. T. 28. p. 87. (4 táblával.)

On the Anatomy of the Sula. Proc. of the Zool. Soc.

On the Anatomy of the Felis jubata Schreb. Trans. Zool. Soc. London.

On the Stomach and Coecum in two species of Douc. (*Semnopithecus entellus* et *S. fascicularis*) Proc. Zool. Soc. London.

Catalogues of the various contents of the Museum of the Royal College of Surgeons. 5 Vol. 78 táblával. (Museum, Hunterian Collection, 2 parts; — Miscellaneous, parts 3, 4, 5;) 1833—40.

On the Anatomy of Buceros cavatus. London. 4° (1 tábla.)

1834.

Ueber die Anatomie von Cuvier's Brachiopoden und insbesondere den Gattungen Terebratula und Orbicula. Fror. Not. Bd. 41. Nr. 883. p. 33.

Description of a recent Clavagella. Proc. Zool. Soc. London. p. 111. — L'Institut III. N° 101. p. 123. 1835. — Isis, 1836. p. 439.

On the Structure of the Heart in the Perennibranchiate Batrachia. Trans. of the Zool. Society. London.

On the Young of the Ornithorhynchus paradoxus. Zool. Trans. London.

On the Stomach of the Semnopithecus maurus as showing a preparation presented by Mr. H. Garnett. Proc. Zool. Soc. London.

Marine invertebrate animals inhabiting parts of the Arctic Ocean. London. 4° (4 táblával.)

Generation of Marsupialia. London. 4° (2 táblával.)

Ova of the Ornithorhynchus paradoxus. London. (1 tábla.)

On the Anatomy of Calyptraeidae and Clavagella. London. 4° (1 táblával.)

1835.

Article »Articulata«. Todd's Cycl. of Anat. Vol. 1. p. 244.

On the Anatomy of Linguatula taenioides. Trans. of the Zool. Soc. London. Vol. 1.

Remarks on the Entozoa and on the structural differences among them. Trans. of the Zool. Soc. London. Vol. 1. p. 73.

On the Anatomy of Distoma clavatum. Trans. of the Zool. Soc. London. Vol. 1.

Description of a new species of Tape-worm (Taenia lamelligera.) Trans. of the Zool. Soc. London. Vol. 1. p. 385. és Isis 1837. p. 273.

Description of a microscopic Entozoon (Trichina spiralis) infesting the Muscles of the Human Body. Trans. of the Zool. Soc. London. Vol. 1.

- Description d'un Entozoaire microscopique qui habite les muscles du corps humain* (Trichina spiralis.) L'Institut. III. Nr. 123. p. 299. — *és Compt. Rend. Acad. Sc. Paris. Tom. II. p. 119. 1836.*
- Crustaceen von Cuming.* Isis. p. 367.
- Mollusca, Cephalopoda, Description of Marine Invertebrate Animals.* Appendix to Sir John Ross's second Arctic Voyage. London. 4°.
- Anatomie der Brachiopoden.* Isis. p. 143.
- On the Anatomy of the Brachiopoda* of Cuvier. Trans. of the Zool. Societ. London. Vol. 1.
- Beschreibung der Clavagella.* Forr. Not. Bd. 44. Nr. 966. p. 312.
- Ueber die Anatomie von Clavagella.* Arch. f. Nat. — I. Jahrg. 1. Bd. p. 362.
- Abhandlung über das Perlboot.* (Nautilus Pompilius.) Mit Betrachtungen seiner äussern Gestalt etc. Isis p. 1—56. (4 táblával.)
- On the Anatomy of the Flamingo.* Proc. of the Zool. Soc. London.
- Anatomy of the Cercoleptes caudivolvulus.* Proc. of the Zool. London.
- On the Sacculated Form of Stomach as it exists in the Genus Semnopythecus.* Trans. Zool. Soc. London.
- On the Osteology of the Chimpanzee and Orang.* 2 parts. London. 1835—9.
- On the struct. of the heart in the Perennibranchiate Batrachia.* London. 4°. (4 táblával.)
- Five Papers on the Anat. of var. Entozoa.* (Öt értekezés.) London. (4 táblával.)
- On the Anatomy of Clavagella.* Trans. Zool. Soc. London. Vol. 1. p. 269.
- 1836.
- Article »Entozoa«* Todd's Cyclop. of Anat. Vol. 2. p. 111.
- Anatomical descriptions of two species of Entozoa from the stomach of a Tiger one of which forms a new genus Gnathostoma spinigerum.* Proc. Zool. Soc. London. IV. p. 123. — L'Institut V. N° 220. p. 328. 1837. — Archiv für Ntg. Jahrg. 4, Bd. 1. p. 131. 1838. — Isis 1838. p. 215.
- Article »Cephalopoda«.* Todd's Cyclop. of Anat. London. Vol. 1. p. 517.
- On the Shell and Animal of Argonauta hians Lam.* Proc. Zool. Soc. London. IV. p. 22.
- Description of some new and rare Cephalopode.* Trans. Zool. Soc. London Vol. II. P. 5. p. 131. — Vol. 2. p. 103.
- Description de quelques Céphalopodes nouveaux ou rares.* L'Institut. IV. N° 181. p. 354.
- On the Dodo.* Trans. of the Zool. Soc.
- On the Anatomy of the Pelecanus rufus.* Proc. of the Zool. Soc. of London.
- On the Anatomy of the Buceros cavatus.* Trans. of the Zool. Soc. of London.

Remarks on the Secretion of the Suborbital Sinus of the Indian Antelope etc. Proc. Zool. Soc. March.

Notes appended to the Art. Cetacea. Cyclopaed. of Anatomy London.

Remarques sur les Entozoaires considérés en général et sur les modifications d'organisation qu'ils présentent en particulier, accompagnées de quelques considérations sur la place que leurs différens genre doivent occuper dans un classification naturelle. Ann. Scienc. Nat. 2. Sér. Tom. 5. 336. — Kivonat: Isis. 1837 p. 273.

1837.

Article »Entozoa«. Cyclopaedia of Anatomy and Physiology, — Burdach's Physiology 1.

Description of a new species of Tape-worm (Taenia lamelligera.) Trans Zool. Soc. London. — Isis 1837. p. 273.

On the olfactory and trigeminal Nerves of the Vulture, Turkey and Goose. Proc. of the Zool. Soc. of London.

On the Structure of the Brain in Marsupial Animals. Philos. Transact. (3 táblával) 4°.

Notes to Hunters Animal Economy. London. 8°.

On the Anatomy of the Great Ant-eater. Part. II. London. 4° (3 tábla rajzzal.)

1838.

On the Structure of the Water Clam (Spondylus varius.) Annals and Magazine of natural History 2. Sér.

Neue und seltene Cephalopoden. Isis. p. 176. u. 831.

Fossil Mammalia of the Voyage of the Beagle. London. 4° (32 táblával.) 1838—40.

Description of fossil Marsupialia. Appendix to Mitchell's Three Expeditions in to the Interior of Australia. London. 8°.

On the Anatomy of the Dugong. Proc. of the Zool. Soc. of London.

On the Osteology of the Marsupialia. London. 4° (4 táblával.)

On the Camerated Structure in the Valves of the Water-clam. London. 8°.

Note on the Dislocation of the Tail at a certain point in the Skeleton of many Ichthyosauri. London. 4° (1 táblával.)

1839.

On the Sex of the Argonauta with expanded arms and shell, from an examination of specimens brought from Sicily by Madame Power. Proc. of the Zool. Soc. London.

On Protopterus. Proc. of the Linnaea Soc.

Sur la Structure et le Developpement des Dents des Squales. Compt. Rend. de l'Acad. des Scienc. Paris.

Report on British Fossil Reptiles. Trans. of Brit. Ass. London —
és 1841. *ibid.*

On Dinornis. Transact. of the Zool. Soc. of London; *ib.* 1864.

Outlines of a Classification of the Marsupialia. Zool. Trans. London.

On Thylacotherium and Phascolotherium. Trans. of the Geol. Soc.
London.

Anatomy of the Bishache (*Lagostomus trichodactylus.*) Proc. of the
Zool. Soc. London.

Contributions to the comparative Anatomy of the Blooddiscs. Medical
Gazette. London.

*Description of some of the Soft Parts, with the Integument, of the
Hind-fin of the Ichthyosaurus.* London. 4° (1 táblával.)

Observations on the Basilosaurus of Dr. Harlan. London. 4° (4 táb-
lával.)

1840.

*Odontography; or a treatise on the comparative Anatomy of the
Teeth.* London. 8° 2 Vol. (Atlas 168 tábla rajzzal.) 1840—45.

Hunterian Lectures on the Nervous system. Medical Times. 1840—2.

On Marsupialia w. outl. of a classification of the Same. London. 4°.

Fossil Mammalia coll. dur. the Voy. of the Beagle. London. 4. (32
táblával.)

On the Reproductive Organs of Insects. London. 8°.

*Description of the Remains of a Bird, Tortoise, and Lizard from
the Chalk of Kent.* London. 4° (1 tábl.)

1841.

On the Teeth of the Genus Labyrinthodon. Geol. Trans. London. Vol.
5. p. 507.

*John Hunter's Observations on Animal Development, edited and his
Illustrations of that Process in the Bird described.* London. 4°.

Beob. über d. Anat. d. Tukane. m. Zus. v. R. Wagner 4° (2 táb-
lával.)

1842.

On a new genus and species of sponge, Euplectella aspergillum.
Proc. Zool. Soc. London. p. 3. és Ann. of nat. Hist. Vol. 8
p. 222.

Article »Mollusca« Todd's Cyclop. of Anat. Londons Vol. 3. p. 363.

On the Blood-disks of Siren lacertina. Micr. Journ. London.

Memoir on the Apteryx. Proc. of the Zool. Soc. London.

On the Anatomy of the Apteryx. Trans. of the Zool. Soc. London
és 1838.

Anatomy of Capromys Fournieri. Proc. of the Com. of Scienc. of the
Zool. Soc. of London.

Description of the skeleton of the Mylodon. London. 4° (24 táblával.)
Article »Teeth«. Todd's Cyclop. of Anatomy etc. London.

On the Anatomy of Lithadaphus longirostris. Ow. Proc. Zool. Soc.
 London. Vol. X. p. 147. — Ann. of Nat. hist. Vol. 112. p.
 135. 1843.

Catalogues of the Museum of the Royal College of Surgeons. — Cal-
 culi. 12 tábla. 4° London.

Description of Rhynchosaurus Articeps. London. 4° (2 tábla rajzzal.)
 1843.

On the Anatomy of Pholadomya candida. Proc. Zool. Soc. London. —
 Ann. and Mag. of nat. History. Vol. 12. p. 138.

On a Specimen of the Pearly Nautilus obtained at Amboyna. Proc.
 of the Zool. Soc. London. — Ann. of nat. hist. Vol. 12. p. 132.

*On the structure and homology of the cephalic tentacles in the pearly
 Nautilus.* Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 12. p. 305.

On the Thylacinus. Proc. Zool. Soc. London.

On Cephalopods with chambered shells. London. 8°.

1844.

*Description of certain Belemnites, preserved with a great proportion
 of their etc.* Phil. Transact.

Article »Monotremata«. Todd's Cyclop. of Anat. London.

*Considération sur le plan organique et le mode de développement des
 animaux.* Ann. d. Scien. Nat. 3. Ser. T. 2. p. 162.

Report on the British foss. Mammalia. 2 parts. London. 8°.

1845.

*Lettre sur l'appareil de la circulation chez les Mollusques de la classe
 des Brachiopodes.* Ann. des Scienc. Natur.

*Observation sur l'appareil de la circulation chez les Mollusques de la
 classe des Brachiopodes.* Comp. Rend. Acad. Sc. Paris. Tom.
 20. p. 965. — L'Institut XIII. Nr. 588. p. 123. — Ann. d.
 Scien. Nat. 3. Ser. p. 315. 1846.

Article »Marsupialia«. Todd's Cyclop. of Anat. London.

On the Glyptodon. Trans. of the Geol. Soc. London. 2. Ser.

*Catalogue of Fossil organic Remains in the Museum of the Royal
 College of Surgeons.* London. 4° (10 táblával.)

The osteology of the Marsupialia. London. 4° (2 táblával.)

*Comparison of the Skulls of the Wombats of Continental Australia
 and of Van Diemen's Land.* 4° (1 táblával.)

1846.

Ueber den Circulationsapparat der Brachiopoden. For. Not. Bd. 37.
 N° 793. p. 1.

- Fossil Reptilia of the London Clay.* London. 4° 1846—50.
Article »Mammalia«. Todd's Cyclop. of Anat. London.
History of British Fossil Mammals and Birds. London. 8°. 8 vol.
 (125 táblával.)
Report on the archetype and homologies of the verteb. skeleton. London. 8° (3 táblával.)

1847.

- History of British Fossil Reptiles.* London. 4°. 4 vol. 1847—65.
Report on the Archetype and Homologies of the Vertebrate Skeleton.
 Report of the Sixteenth Meeting of British Assoc. in September 1846. London. 8°.
On the Batracholites. London. 8°.

1848.

- On remains of fossil Reptiles in Greensand Formations of New-Jersey.* Quart. Jour. of the Geol. Soc. London. Vol. 5.
On Notornis. Trans. of the Zool. Soc. London.
On the Archetype and Homologies of the Vertebrate Skeleton. London. 8°.
On the Osteology of the Great-Chimpanze. London. 4° (6 tábla rajzzal.)

1849.

- Description of a new genus and species of Sponge* (*Euplectella aspergillum.*) Trans. Zool. Soc. London. Vol. 3. p. 203.
On the Development and Homologies of the Carapace and Plastron of the Chelonia. Phil. Trans. London. (1 táblával.)
Article »Aves«. Todd's Cyclop. of Anat. London.
On the birth of the Giraffe, at the Zoolog. Soc. 18 Gardens. Trans. Zool. London. Vol. 11.
Instructions for Collecting and Preserving Invertebrate Animals. Edinb. new. Phil. Journ. Vol. 47. p. 280.
On the Nature of Limbs. London. 8°.
On Parthenogenesis. London. 8°.
Monograph on the fossil Reptiles of the London Clay. London. 4° (56 táblával.)
On Remains of Fossil Reptiles from the Greensand formations of New-Jersey. London. 4° (2 táblával.)

1850.

- Descriptions of the Cephalopoda collected by Capt. Sir E. Belcher R. N. with an account of the Anatomy of the Spirula australis.* Zool. Append. to the »Voyage of the Samarang«. London 4°.

- Description of the Atlas, axis and subvertebral Wedgebones in the Plesiosaurus, with remarks on the Homologies of the bones.*
An. and Mag. of Nat. Hist. London. Vol. XX. p. 217. (3 táblával.)
- On the Communications between the Tympanum and Palate in the Crocodilia* Phil. Trans. London.
- Synopsis of the Contents of the Museum of the Royal college of Surgeons of England.* London, 8°.
- On the Development and Homologies of the Molar Teeth of the Wart-Hogs (Phacochoerus.)* Phil. Trans. London. (2 táblával.)
- Monograph of the fossil Reptilia of the London Clay. Part. II. Crocodilia, Ophidia.* London. 4° (28 táblával.)
- Fossil organic remains of the college of Surgeons.* London. 4°. 2 vol. (10 tábla.)
- Histological series, prepared for the Microscop, in the Museum of the College of Surgeons.* London. 4°. 2 vol. (32 táblával.) 1850—5.
- The Hippopotamus at the Zoological Gardens.* 8°.

1851.

- Fossil Reptilia of the Cretaceous Formations.* London. 4° (39 táblával.)
- On the Megatherium.* London. 4° (33 táblával.) 1851—7.
- On metamorphosis and metagenesis.* Notice of the Proceed. Roy. Inst. London. Vol. 1. p. 9. — Edinb. N. Philos. Journ. Vol. 50. p. 268.
- Anatomy of the Wart-Hog (Phacochoerus Pallasii)* Proc. Zool. Soc. London.
- On the Osteology of the Chimpanze and Orangs.* London. 4° (13 táblával.)

1852.

- Report on Animal Substances in the Great Exhibition of 1851. chiefly used in Manufactures as Implements or for Ornaments.* London. 8°.
- On the raw materials from the animal Kingdom.* Lecture 1—3. London. 8°.
- Descriptive and Illustrated Catalogue of the Physiological Series of Comparative Anatomy in the Museum of the Royal College of Surgeons.* London. 4°.
- On the Anatomy of the Tree Kangaro (Dendrolagus inustus Gould.)* Proc. Zool. Soc. London.
- On the foot-prints from the Potsdam Sandstone of Canada.* London. 8° (10 táblával.) W. E. Logan-nal.

1853.

On the Anatomy of the Terebratula. Monogr. of the Palaeon. Soc. London. 4°.

Fossil Chelonian Reptiles of the Wealden Clays and Purbeck Limestones. London. 4°.

Descriptive and Illustrated Catalogue of the osteological Séries in the Royal College of Surgeons. London. 4°.

Description of some species of the extinct genus Nesodon. London. (4 táblával) 4°.

Notice of a Batrachoid fossil in British Coal-shale. London 8° (1 táblával.)

On Baphetes planiceps. London. 8° (1 táblával.)

1854.

Fossil Reptilia of the Wealden Formations (Dinosauria; Iguanodon; — Megalosaurus; — Hylaeosaurus.) London 4°. 1854—7.

Structure and homologies of teeth. London. 8°.

Catal. of the foss. remains of Reptilia and Pisces in the Hunterian Museum. London. 4° (és Morris-tól.)

Description of new Crinoidea of Java. Philadelphia. 4° (2 táblával) (és Schumard-tól.)

On the Comparison of the Apes with Man. London. 4°.

Description of the Cranium of Brachyops laticeps. London. 8° (1 táblával.)

On Some fossil Reptilian and Mammalian Remains from the Purbecks. London. 8°.

1855.

Descriptions of our extinct Genus of Cephalopoda (Cocconeuthis) intermediate between Sepia and Loligo. Quart. Journ. of the Geol. Soc. London.

On the Anatomy of the Indian Rhinoceros. Trans. of the Zool. Soc. London.

On the fossil Musk-ox (Bubalus moschatus.) Quart. Journ. of the Geol. Soc. London.

Lectures on the comparative Anatomy and Physiology of the invertebrate Animals. London. 8° (235 ábra.)

Principes d'Ostéologie comparée ou Recherches sur l'Archétype et les Homologies du Squelette Vertébré. Paris. 8° (15 táblával.)

On the Anthropoid Apes and their relations to Man. London. 8°.

Description of the Skull of Dichnodon tigiceps, transmitted from South Africa by A. G. Brain. London. 4° (4 táblával.)

1856.

On the Affinitis of Gastrornis parisiensis. Quart. Journ. of the Geol. Soc. London.

On the Anatomy of the Great Anteater (*Myrmecophaga jubata* L.) Trans. Zool. Soc. London. 1856—7.

Descr. catalogue of the fossil remains of Invertebrata (Museum of the Coll. of Surgeons.) London. 4° (4 táblával) (és Morrin-tól.)

Characters of the Skull of the Male Pithecus Morio, with remarks on the varieties of the Male Pithecus Satyrus. London. 4° (3 tábla rajzzal.)

1857.

Description of a new species of Euplectella aspergillum et E. cucumer. Trans. Zool. Soc. London. Vol. 22. part. 2. p. 117.

Restoration of Hind-foot in Iguanodon. Monographs of Palaeontogr. Soc. London.

Description of a small Lophiodont Mammal (*Pliolophus vulpiceps*.) Proc. of the Geol. Soc. London.

Description of the Foetal Membranes and Placenta of the Elephant. Phil. Trans. London.

On the Characters, Principles of Division and Primary Groups of the Class Mammalia. Proc. of the Linnaea Soc. London.

On the Scelidothere leptocephalum. London. 4° (2 tábla.)

1858.

On Placodus. Phil. Trans. London. (3 táblával.)

On the Marsupian of Thylacoleo carnifex. Ow. Philos. Trans. London. 1858—65.

On some Outline-drawings and Photographs of the skull of the Zygomaturus trilobus Maccl. — *Nototherium* Ow. Quart. Journ. of the Geol. Soc. London.

The foetal membranes and placenta of the Elephant. London. 4°.

1859.

On Reptilian Fossils from S. Afrika. Quart. Journ. of Geol. Soc. Vol. XVI.

On the vertebral characters of the Order Pterosauria. Phil. Trans. London.

Monograph on Cretaceous Pterosaurus. London. 4°.

On fossil Crania from Sandstones of S. Africa referable to an extinct Genus of Reptiles (*Dicynodon*.) Trans. of the Geol. Soc. 2. Ser.

Memoir on the Anatomy of the Nubian Giraffe. Zool. Trans. London.

On the Cervical and Lumbar Vertebrae of the Mole (*Talpa europaea*.) Trans. of the Brit. Ass. London.

On the classification and geographical distribution of Mammalia
etc. London. 8°.

On the Gorilla. London. 8°.

Report on a Series of Skulls from Nepaul. London. 8°.

On some Remains of Polytychodon from Dorking. London. 8°.

1860.

Memoir on the Megatherium. London. 4°.

Principal Forms of the Skeleton and Teeth. London. 12°.

Cerebral syst. of classif. of Mammalia. London. 8° (16 táblával.)

On fossil Vertebrae from Nepaul. London. 8°.

1861.

On the Stomach of the Colobus ursinus. Proc. Zool. Soc. London.

Manuel of Palaeontology, or a systematic summary of extinct animals
and their geological relations. Edinburgh. 8° (174 ábrával.)

On the Physical Characters of the Mincopies. Rep. of the British
Assoc. for London. 8°.

On some objects of Natural History from the Collection of M. du
Chaillu. Report 31. Meet. Brit. Ass. Adv. London. 1861. —
Americ. Journ. Sc. and Arts. 2. Ser. Vol. 32. p. 435. —
Athenaeum. 1861. sept. 14.

Sur le Gorilla, trad p. Eudes Deslongchamps. Caen. 8° (6 táblával.)
Reptilia of the Liassic Formations London. 4 parts. 4° (37 táblá-
val.) 1861—69.

Reptilia of the Kimmeridge Clay Format. London. 3 parts. 4° (6
táblával.) 1861—70.

On the Cerebral Characters of Man and the Ape. London. 8° (3 táb-
lával.)

1862.

On the Anatomy of the Aye-Aye. Proc. of the Scient. Meet. Zool.
Soc. of London Part. I. p. 11. — Part. II. p. 13.

Monograph on Scelidosaurus. London. 4°.

On the extent and aims of a National Museum of natural history,
including the substance of a discourse on that subject delivered
at the Royal Institution of Great Britain. April 26. 1862.
London. 8°.

On the Homologies of the Bones of the Head of the Polypterus nilo-
ticus (bichir.) Report 32 Meet. Brit. Assoc. Adv. Sc. p. 118.
1862—3.

On the Dicynodont Reptilia. London. 4° (7 táblával.)

On Reptilian Remains from the Coal Measures of the South Joggins,
Nova Scotia. London. 8° (2 táblával.)

1863.

On the Archeopteryx. Phil. Trans. London.

Monograph on the Aye-Aye. London. 4° (13 táblával.)

1864.

Memoir on the Skeleton of the Great Awk (*Alca impensis.*) Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 258.

Memoir on Dinornis, being the ninth of a series of Contributions to the Society's Transactions on this subject. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 648.

On the Osteology of the Great Awk (*Alca impennis.*) Trans. of the Zool. Soc. London.

Osteological Contributions to the Natural History of the Orangs and Chimpanzees. Trans. of Zool. Soc. London.

1865.

Memoir on the extinct Dinornithine Birds of New-Zeeland. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 438.

On the Morbid Appearances observed in the Dissection of the Penguin (*Aptenodytes Forsteri.*) Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London p. 458.

Description of New Species of Indian Cetaceans, observed and collected by Walter Elliot, Esq. F. Z. S. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 511.

On a Dislocation of the Tail at a certain point observable in the Skeleton of many Ichthyosauri. Trans. Geol. Societ. 2. Ser. Vol. 3. p. 511.

Cranial and Vertebral Characters of the Crocodilian genus Plesiosuchus. Ann. of Nat. Hist. Vol. 13. p. 62. London.

On the Marsupial Pouches, Mammary Glands and Mammary Foetus of the Echidna hystrix. Phil. Trans. London. (3 táblával.)

Memoir on the Gorilla. London. 4° (7 táblával.)

On Zoological Names of characteristic Parts and Homological Interpretations of their Modification and Beginnings, specially in reference to Connecting Fibres of the Brain. Proc. Roy. Soc. London. Vol. 14. p. 129.

Description of the skeleton of Alca impennis. London. 4° (2 táblával.)

1866.

Memoir on the Osteology of the Dodo. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London p. 4.

On Indian Cetacea. Trans. of the Zool. Soc. London. (12 táblával.)

On the Anatomy of Vertebrates. London. 8°. Vol. 1. Fishes and Reptiles (452 ábra); — Vol. 2. Birds and Mammals (406 ábra); — Vol. 3. Mammals (614 ábra) 1866—8.

On Dinornis. Memoirs on the Anatomy and class. of the extinct Birds in New-Zeeland. London. 4° (42 táblával.) 1866—77.

Descript. of the Skeleton of a flightless Bird indicat. of a new genus and species Cnemiornis calcitrans. London. 4° (5 táblával.)

Evidences of a Species of Psittacus Mauritianus, contemporary with the Dodo in Mauritius. 8°.

On the Surface fauna of Mid-Ocean. London. 8° (1 táblával.)

On Petrophyne granulata. London. 4°.

1867.

Notice of two Memoirs on the extinct Birds of the genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 891.

On the osteology of the Dodo. London. 4° (13 táblával.) 1867—71.

On the surface-fauna of Mid-Ocean. Foraminifer. London. 4° (8 táblával.)

1868.

Notice of the thirteenth part of a séries of Memoirs on the extinct Birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 404.

Woodward Henry, a Monograph of the British Museum fossil Crustacea belonging to the Order Merostomata. London. 4° (benne a Limulus polyphemus anatomiája Owentól.) 1868—78.

Derivative hypothesis of life and species. London. 8°.

1869.

Notice of the Fourteenth Part of his series of Memoirs on Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 59.

Derivative Hypothesis of Life and Species. Amer. Journ. Sc. and Arts. 2. Ser. Vol. 47. p. 33.

Descrip. of the Femur, Tibia, Metatarsus and Integumentum of the sole of Dinornis maximus. London. 4° (3 táblával.)

On fossil Equines fr. Centr. a. South America. London. 4° (2 táblával.)

1870.

Remarks on Dr. Haact's Letter on the Discovery of Cooking-pits and Kitchen-middens in Canthenbury Settlement, Middle Island, New-Zeeland. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 53.

Notice of his Fiftenth Memoir on Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 128.

Notice of his Sixteenth Memoir on Dinornis. Proc of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 334.

On the Fossil Mammals of Australia. I—VIII. Part. London. 4°. 1870—4.

On remains of a large extinct Lama etc. London. 4° (4 táblával.)

On the molar Teeth; lower jaw of Macrauchenia. London. 4° (4 táblával.)

On fossil remains of Mammals found in China. London. 4° (3 táblával.)

On the British fossil Cetacea of the Bend Crag. London. 4° (5 táblával.)

New-Zeeland Plesiosaurus. London. 8° (1 táblával.)

1871.

Notice of the Second Part of a Memoir on the Dodo (Didus ineptus.) Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 299.

Notice of a Seventeenth Memoir on Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 506.

Notice of the Third of a Series of Memoirs on the Osteology of the Marsupials. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 652.

Fossil Mammalia of the Mesozoic Formations. London. 4° (4 táblával.)

Lines on his Birthday by E. H. Cooke. London. 8°.

1872.

Letter from, addressed to the Secretary concerning the Remains of Argillornis found in Glenmark Swamp New-Zeeland. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 24.

Notice of his Eighteenth Memoir on the extinct Birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. of London. p. 605.

Notice of his Nineteenth Memoir on the extinct Birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 682.

Notice of his Fourth Memoir on the Osteology of the Marsupialia. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 865.

On the Fossil Phascolomys, species exceeding the existing ones in size. London. 4°.

On the Anatomy of the American King-crab. 4° (4 tábla rajzzal.)

1873.

Notice of a twentieth Memoir on the Extinct Birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 763.

- Anatomy of the King Crab.* (*Limulus polyphemus*.) London. 4°.
On modifications of the skeleton and on the bones of the trunk and limbs in the species of Phascolomys. London. (14 táblával.) 4° 1873—4.
On the fossil genera Macropus, Phascolagus, Sthenurus, Protegnodon of Australia. London. 4° (8 táblával.)
The same work. London. 4° (11 táblával.)
Description of the skull of a dentiger bird (*Odontopteryx toliap.* Ow.) London. (2 táblával.)

1874.

- Notice of a fifth Memoir on the Osteology of the Marsupialia.* Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 325.
On the fossil gen. Macropus, Pachysiagon etc. London. 4° (8 táblával.)

1875.

- Note on a new Locality of Dinornithidae.* Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 88.
Notice of the twenty-first of his series of Memoirs on the extinct birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 479.
Notice of the twenty-second of his series of Memoirs on the extinct birds of the Genus Dinornis. Proc. of the Scient. Meet. Zool. Soc. of London. p. 634.
On Prorastomus sirenoides (Ow.) Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. XXI. p. 559.
On Fossil Evidences of a Sirenean Mammal. (*Eotherium aegyptiacum* Ow.) Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. XXXI. p. 100.
New modific. of dinos. Vertebrae. London. 4° (2 táblával.)
Preface to Blake's Zoology for Students. London. 8°.

1876.

- On a new Modification of Dinosaurian Vertebrae.* Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. XXXII. p. 43.
Evidence of Theriodonts in Permian Deposits elsewhere than in S. Africa. Quart. Journ. of the Geol. Soc. London. Vol. XXXII. p. 352.
Evidence of a Carnivorous Reptiles (*Cynodraco major* Ow.) about the size of a Lion, with Remarks thereon. Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. XXXII. p. 95.
Descriptive and Illustrated Catalogue of the Fossil Reptilia of S. Africa in the Collection of the British Museum. London. 4° — Ann. Mag. Nat. Hist. 4. Serie. Vol. 18. p. 473. (70 táblával.)

On the Osteology of the Poëphaga gen. Macropus. London. 4° (10 táblával.)

1877.

On the Rank and affinities in the Reptilian Class of the Mosasauridae Gerv. Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. p. 692.
Researches on the fossil Remains of the extinct Mammals of Australia; with a Notice of the extinct Marsupials of England. London. 4°. 2 vol. (egy köt. atlas.) (132 táblával.)

On Dinornis; containing a Restoration of the Skeleton of Dinornis maximus. London. 4° (3 táblával.)

On a new Species of Sthenurus. London. 8° (2 tábla.)

1878.

Monograph on the Fossil Reptilia of the Wealden and Purbeck formations. Crocodilia, Goniopholis, Pterosuchus, Suchosaurus. Palaeont. Soc. London. Vol. 32.

On the Affinities of the Mosasauridae Gervais as exemplified in the Bony Structure of the Fore Fin. Quart. Journ. of the geol. Soc. of London. XXXIV. p. 748. — Annal of Nat. Hist. Vol. 2. p. 341. — An. of Nat. His. 5. Ser. Vol. 2. p. 92.

Memoirs of the extinct Wingless Birds of New-Zeeland, with an Appendix on those in England, Australia etc. London. 4°.

On the Solitaire (Didus Solitarius Gm.) Ann. of Nat. Hist. 5. Ser. Vol. 1. p. 87.

On the Argillornis longipennis Owen, a large bird of flight from the eocene Clay of Scheppey. Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 34. p. 124. — Ann. of Nat. Hist. 5. Ser. Vol. 2. p. 98.

On a new Marsupial from Australia. Ann. of Nat. Hist. 5. Ser. Vol. 1. p. 103.

Structuraänderungen niederer Thierformen in Folge Auftretens höherer. — Naturforscher. 11. Jahrg. Nr. 34. p. 314.

On the Influence of the Advent of a Higher Form of Life in modifying the Structure of an older a lower Form. Quart. Journ. of the Geol. Soc. London. Vol. 34. p. 421. — Annal. Mag. Nat. Hist. 5. Ser. p. 101. — Nature Vol. XVII. — March. p. 375. — Kosmos. II. Jahrg. p. 252.

On the occurence in North-America of rare extinct Vertebrates found fragmentarily in England. Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 5. p. 177. 1880. — Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 4. p. 53. 1879. — Ann. of nat. Hist. London. Vol. 2. p. 201. 1878.

On Hypsiprymnodon, Ramsay, a genus indicative of a distinct family (Pleopodidae) in the Disprotodont section of the Marsupialia. London. 4° (2 tábla.)

On the fossil called Granicones. London. 8° (2 tábla.)

On the relative positions to their constructors of the chambered shells of Cephalopods. Proc. Zool. Soc. London. p. 955.

1879.

Description of fragmentary indication of a huge Kind of Theriodont Reptile. (Titanosuchus ferox. Ow.) Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 35. p. 189.

On the association of Dwarf Crocodiles with the diminutive Mammals of the Purbeck Series. Ann. of Nat. Hist. Vol. 3. p. 92. — Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 35. P. 1. p. 148.

On the Endothiodont Reptilia, with Evidence of the Species Endothiodont uniseries Ow. Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. 35. p. 557.

On the skull of Argillornis longipennis. Quart. Jour. of the Geol. Soc. of London. Vol. 35. p. 23. — Ann. of Nat. Hist. Vol. 4. p. 468.

On the natural term of life and of its chief periods in the Hippopotamus. Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 4.

On Hypsiprymnodon moschatus. a g. of Pleopodidae London. 4° (2 táblával.)

Memoirs on the Extinct Wingless Birds of New-Zealand with an appendix on those of England, Australia, Newfoundland, Mauritius and Rodriguez. 2 vol. (125 tábla.) 8° London.

1880.

Supplementary Observations on the Anatomy of Spirula australis Lam. Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 3. p. 1. — Arch. Zool. exp. T. 8. Nr. 2. Not. p. XX.

On the external and structural characters of the male Spirula australis Lam. Proc. Zool. Soc. London. II. p. 352.

Sur les relations des Coquilles cloisonnées des Cephalopodes avec leurs constructeurs. Arch. Zool. expér. T. 8. Nr. 3. Not. p. XLV.

Description of Parts of the Skeleton of an Anomodont Reptile (Platypodosaurus robustus Ow.) from the Trias of Graaff Reinet S. Afrika. Part. I. Quart. Journ. of the Geol. Soc. of London. Vol. XXXVI. p. 414. — Part. II. Quart. Journ. Geol. Soc. of London. Vol. XXXVII. p. 266 és Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 7. p. 483.

Description of a portion of mandible and teeth of a large extinct Kangoro (Palorchestes crassus Ow.) Trans. Zool. Soc. London. Vol. 11. P. 1. p. 7.

1881.

On the order Theriodontia with description of a new genus and species (Aelurosaurus felinus Ow.) Ann. of Nat. Hist. London. p. 483. — Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 37. p. 261.

Description of some Remains of the gigantic Land-Lizard (Megalina prisca) from Australia. Phil. Trans. R. Soc. London. Vol. 172. P. 2. p. 547.

1882.

On Trichina spiralis. Proc. Zool. Soc. London. Vol. III. p. 571.

On an Extinct Chelonian Reptile (Notochelys costata Ow.) from Australia. Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 38. p. 178.

On Dinornis, description of the skeleton of Dinornis parvulus Ow. Trans. Zool. Soc. London. Vol. 11. p. 233. — description of the Head and Teeth. of D. didymus Ow. Trans. Zool. Soc. London. Vol. 11. p. 257. — description of the sternum of D. elephantopus. Trans. Zool. Soc. London. Vol. 12. p. 1. 1886.

On the Sternum of Notornis and on Sternal Characters. Proc. Zool. Soc. London. Vol. 4. p. 689.

Description of Part of the Femur of Nototherium Mitchellii. Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 10. p. 172. — Phil. Quart. Journ. Geol. London. Vol. 38. p. 394.

Descriptions of Portions and Tusk of an Australian Proboscidian Mammal (Notelephas australis) Nature Vol. 23. Nr. 650. — Phil. Trans. R. Soc. London. Vol. 173. p. 777.

On the Homology of the Conario-hypophysial Tract or of the so-called, Pineal and Pituitary Glands. Report 51. Meet. Brit. Ass. Adv. Sc. p. 719. — Journ. Linn. Soc. London. Vol. 16. No. 90. p. 131.

On the genesis of the new edifice of the British Museum. Natural. Hist. Cromwell Road. Report 51. Meet. Brit. Assoc. Adv. Sc. p. 651.

Generic characters in the order Sauropterygia. London. 4° (3 táblával.)

On Cerebral Homologies in Vertebrates and Invertebrates. London 8°.

1883.

Lettre à Mr. Littré relative à la découverte de la Trichinose. Journ. de l'Anat. de la Phys. T. 19. p. 108.

Descriptions de quelques Céphalopodes. Arch. Zool. Experim. Paris. T. 10. N° 4. — Notes et Revue p. LX.

On the skull of Megalosaurus. Ann. of Nat. Hist. Vol. 12. p. 63. — Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 39. p. 334.

On Generic Characters in the Order Sauropterygia. Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 39. p. 133. — Ann. of Nat. Hist. Vol. 11. p. 372.

Les Oeufs de l'Echidna hystrix. Arch. Zool. Expér. T. 10. Nr. 3. Notes. p. XLV.

- Note sur l'utérus et l'oeuf utérin de l'Echidné.* Ann. Sc. nat. Zool. T. 17. Nr. 516. — Art. Nr. 7.
- Description of an impregnated uterus and the uterine ova of Echidna hystrix.* Ann. of Nat. Hist. Vol. 14. p. 373. 1882. — Amer. Journ. Soc. Vol. 29. Jan. p. 74.
- Megalina prisca, Lézard gigantesque d'Australie.* Arch. Zool. Exp. T. 10. No. 3. Not. p. XLVI.
- Embryological Testimony to general Homology.* Proc. Zool. Soc. London. III. p. 349.
- Essays on the Conario-Hypophysial Tract and on the Aspects of the Body in Vertebrate and Invertebrate.* Animals. London. 8°.
- Essai sur le canal conario-hypophysaire et sur la position du corps chez les Vertébrés et les Invertébrés.* Arch. Zool. Exp. T. 1. Nr. 3. — Not. et Rev. p. XXIII.
- Cerebral Homologies in Vertebrates and Invertebrates.* Journ. Lin. Soc. Zool. Vol. 17. N° 97. p. 1. — Kivonat: Journ. R. Microsc. Soc. Vol. 3. P. 3. p. 349.
- On the answerable Divisions of the Brain in Vertebrates and Invertebrates.* Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 12. p. 303.
- Aspects of the Body in Vertebrates and Invertebrates.* London 8°.
- Resemblance of the upper molar teeth of an eocen Mammal.* London 4°.

1884.

- On a Labyrinthodont Amphibian (Rhytidosteus capensis) from the Trias of the Orange Free State.* Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 40. p. 333.
- On Rhytidosteus capensis Ow. A Labyrinthodont Amphibian from the Trias of the Cape of Good Hope.* Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 13. p. 481.
- On the Characters of the Crocodiline genus Plesiosuchus.* Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 40. p. 153.
- On the Skull and Dentition of a Triassic Mammal (Tritilodon longaeus Ow.) from South-Afrika.* Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 13. p. 61. — Comp. Rend. T. 98. Nr. 11. p. 657. — Quart. Jour. Geol. Soc. London Vol. 40. p. 146.
- Antiquity of Man as deduced from the discovery of a Human Skeleton during the Excavations of the East and West-India Dock Extensions at Tilbury.* London. 8° (5 táblával.)
- Descript. of the teeth of a large extinct genus Scoparnodon.* London. 4° (1 táblával.)
- Evidence of Notiosaurus dentatus from Pleistocene Deposits, New South Wales.* London. 4° (4 táblával.)

1885.

- On the Structure of the Heart in Ornithorhynchus and Apteryx.*
Proc. Zool. Soc. London. II. p. 328.
- On the resemblance of the Upper Molar Teeth of Neoplagiaulax to those of Trytilodon.* Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 41. P. 1. p. 28.
- On Remains of Elephas primigenius from one of the Creswell Bone-caves.* Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 41. P. 1. p. 31.

1886.

- On the Premaxillares and Scalpriform Teeth of a large Extinct Wombat (Phascalomys curvirostris.)* Roy. Soc. Ann. of Nat. Hist. London. Vol. 17. — March p. 289. — Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 42. p. 1.
- Sternum of Dinornis elephantopus L.* (1 táblával.)

1887.

- On the Skull and dentition of a triassic Saurian (Galesaurus planiceps Ow.)* Quart. Journ. Geol. Soc. London. Vol. 43. p. 1. — Ann. of Nat. Hist. Vol. 19. — March. p. 232.
- On the structure and classification of the mesozoic Mammalia.* Proc. Acad. Nr. Sc. Philadelphia p. 282.
- American Evidences of Eocene Mammals of the Plastic Clay Period.* Nature. Nr. 832. p. 556.
- Description of a newly-excluded Young of Ornithorhynchus paradoxus.* Ann. of Nat. Hist. Vol. 20. p. 249. — Proc. Roy. Soc. London. Vol. 42. Nr. 256. p. 391.
- On fossil remains of Echidna Ramsayi.* Ow. Proc. R. Soc. London. Vol. p. 390.
- On parts of the skeleton of Meiolonia platyceps.* Phil. Trans. London. Vol. 179. B. p. 181. T. 31—37. Abstr. in Proc. R. Soc. London. Vol. 42. p. 297.

1888.

- Additional evidence of the affinities of the extinct Marsupial Quadruiped, Thylacoleo carnifex.* Ow. Phil. Trans. London. Vol. 178. p. 1.
- On the Marsupian of Thylacoleo.* Nature. Vol. 27. Nr. 694. p. 354.

1889.

- Thylacopardus australis Ow., on extinct feline Mammal of New-South Wales.* — Proceed. Roy. Soc. London.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János 1. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacsokovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	Ara 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
VAJKAY KÁROLY

LEV. TAGRÓL.

TÓTH LŐRINCZ

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1894. június 25-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Révész Imre I. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I.	Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II.	Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III.	Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV.	Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	» 40 kr.
V.	Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI.	Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII.	Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII.	Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX.	Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	» 30 kr.
X.	Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

EMLÉKBESZÉD VAJKAY KÁROLY FELETT.

I.

Már több ízben részesültem abban a szerencsében, tisztelt Akademia! hogy az intézet elhunyt tagjait, ennek kegyeletes szokása szerint megillető emlékbeszédek tartására, különösen a törvénytudományt elméletileg s gyakorlatilag művelő birótársaim felett, megbizattam s így ismételve volt már alkalmam a birói hivatás méltóságát, s az e hivatásnak kitünően megfelelő, ezt fényesen képviselő akademikusok magas érdemét kiemelni. Péchy Imre szep-temvir, a méltatlanul s törvényellenesen vádolt s büntető perbe fogott lelkes hazafi-szónok báró Wesselényi Miklósnak s a szabadelvű országgyűlési ifjaknak, Lovassy Ferencz és társainak alkotmányos érzelmű, s nagyszámú megpuhított s minden szabad mozgalomtól irtózó birótársaival szemközt, szabad meggyőződésű, bátor és rendíthetlen bírāja, volt az első, kit még fiatal koromban 1848 előtt, nem ugyan érdemeihez méltó alakban s arányokban, de a tisztelet és kegyelet leghívebb érzelmeitől áthatottan, igyekeztem megkoszorúzni. Következtek ezután a magyar főbiróság tudomány és jellem tekintetében első rangú díszei. *Zádor György, Fogarasi János, Zsoldos Ignác, Zsivora György*, nálamnál korosabbak, felejthetlen vezéreim, példaadóim s barátaim; majd a sokkal ifjabbak, kiknek a természet rende szerint nem kellett volna engemet a halandóság útján megelőzniök, a fáradhatlan termékeny munkás, a Sztrokay-díjjal ismételve kitüntetett *Zlinszky Imre* királyi táblai bíró, s a jeles kodifikátor *Ökröss Bálint*. Mind eme jelesek emlékezetének áldozva, s több oldalú érdemeiket ismertetve,

annyi mindent elmondtam már e fekete bársonyos asztalnál, hosszú évek során, a birói hivatás fenségéről s annak szent kötelességeiről, a birói függetlenségről, a szabadság s valódi jogállam e nélkülözhetlen feltételéről, a magyar bírák sehol a világon másutt fel nem található túlterheltségéről s mostoha viszonyairól; a komoly, gyakran zordon és száraz birói kötelességteljesítésnek a klasszikai műveltséggel s a szelid múzák és mosolygó gráciák kultuszával nemcsak jól összeférhetéséről, hanem inkább ezeknek emelő és nemesítő hatásáról a birói lelkületre s mindazon tulajdonokra, melyek a száraz §-ok tudásán felül, egy birói eszményképnek kiegészítő alkatrészei, mint: ember- s világismeret, humánus érzelem, méltányosságérzet; korrekt, világos és minden czifraságtól és sallangtól ment, de erőteljes és zamatos nyelv a vélemények előadásában s az ítéletek formulázásában, hogy valóban már alig kerülhetem ki az ismétléseket, ha újból az ország egy főbirájának tiszteletre méltó arczképét kell feltüntetnem, s a kegyeletes emlékezés talapjára állítanom.

A jeles férfit, kinek emlékét ma az Akadémia évkönyveibe igtatjuk, nem a második osztály tagja volt, hová, mint főképen jogtudós és bíró, talán nagyobb joggal tartozott volna, hanem a nyelvtudományi és szépirodalmi első osztályé, hová a törvénykezési nyelv tisztázása körül szerzett s elismert érdemeiért választatott be, ehhez járulván Véka Lajos álnév alatt kiadott, szélesebb körökben ismert, sok tekintetben jeles, eszmedús és jó magyar nyelven írt regényei s beszélyei. A tisztelt Akademia mégis engemet, a második osztály egyik szerény tagját, tisztelt meg azzal a feladattal, hogy róla e díszes helyen megemlékezzem, arra tekintve, hogy én őt mint jogtudóst s bírót, kit fényes tehetségei s derék, férfias, erélyes jelleme, sokakat megelőzve emeltek a királyi tábla elnöki székébe, közelebbről ismertem, mint bárki első osztálybeli akademikus társaink közül, s talán még arra is, hogy én szinte, mint ő, jogász és bíró létemre, bátor voltam némely vaskalaposok botránkozására, kirándulásokat tenni a múzák szent ligeteibe, s nem csak az ősiség s úrbériség titkait fejtegetni, a fegy-

házakat szellőztetni s a visszaesések okait vizsgálni, hanem epigrammokat is ropogtatni. Csak azok, kik kor- s hivatal-társai voltak, kik vele együtt éltek, munkálkodtak s küzdöttek az alkotmányért, a törvények s törvényes jogok védelmében, a nehéz birói kötelességek teljesítésében, csak azok tudhatják igazán, ki volt Vajkay Károly; s azok bizonynyal mély részvéttel s megindulással vették még nagyon is korai halálának hírért. Mert ő valóban igaz ember volt, »vir bonus, dicendi peritus« igazmondó, igazságosan ítélő s cselekvő, tántoríthatlan hive a szabadságnak s józan haladásnak, önzetlen bajnoka a jog szentségének, melyért lelkesülve küzdött kora fiatalságában a harcmezőkön, majd a birói széken, a törvényhozás teremében s az irói pályán, és így szóval és tettel, tollal és karddal egyiránt.

Vajkay Károly serdülő korától kezdve mindvégig nemes idealista volt és maradt. Ama lelkesült idealizmus meleg levegőjében növekedett ő tevékeny ifjává, mely a magyar közélet negyvenes éveit, Széchenyi István és Kossuth korát, soha el nem halványuló varázs színeivel árasztja el. Sokan talán fejüket csóválják ez állításomra, mert azt vélik, hogy a birói magas szerep s feladat, melyet száraznak s ridegnek szoktak képzelni s nevezni, teljes ellentéte az idealizmusnak. De ez a vélemény épen oly téves, mint ha valaki azt állítaná, hogy a ki időtöltésből vagy borraivalóért selejtes verseket farag, már ennél fogva a nemes idealizmus fénysugárait igényelheti magának. Nem csak a költő s művész rajonghat a magasan fellengő ideál után, hanem a bíró is, ki hivatását magasb szempontból tekinti s annak tisztán felfogott végczélját, a tökéletesnek lehető megközelítését tartja szeme előtt, a mi a birói s különösen a legfőbb bírósági széken nem más, mint az anyagi igazságnak emberileg lehetséges megvalósítása s a tételes, gyakran rideg és kegyetlen jogszabályoknak, adott esetekben, az örök igazság törvényeivel való kiegyeztetése s összhangba hozása.

II.

Kegyeletes visszaemlékezésem tárgya, Vajkay Károly, mint egykor Zsivora György s Fogarasi János, s mint jelenleg is a kuriai s királyi táblai birói székek sok kitűnősége, amaz a jóra, szépre s nagyra törő fiatalok előtt példa adó s nemes munkára utmutató és serkentő férfiak sorába tartozott, kik szerény és szegény bölcsőből és nélkülöző, segélyre szoruló, másoktól függő gyermek- és serdülő korból, fáradhatlan szorgalom, szívós kitartás s nem csüggedő erély útján — feltéve, hogy az anyatermészettől kitűnőbb észtehetséggel voltak megajándékozva — a társadalom magas polczaira, vezérszerepekre, széles hatáskörre emelkedtek, kedvet ébresztve hasonló viszonyok közt vergődő ifjakban, hogy nemes példájukat kövessék.

Ő az ébredező nemzeti lelkesülés korában, gróf Széchenyi Istvánnak, hazánk nagy szellemű reformátorának föllépése előtt alig egy pár évvel, 1825. február 20-án, a reá vonatkozó hivatalos kimutatás szerint, nem, mint némely nekrológjai mondják, a pozsonymegyei Szereden, hol édesatyja az Eszterházy grófi család házi s uradalmi orvosa volt, hanem Bécsben született, hol atyja akkor, az említett grófi családdal ideiglenesen tartózkodott. Egyébiránt Pozsonymegye fiának tekinthető, mert szülői rendes lakása ott volt Szereden s részint Sároshalván. Családja eredeti neve: Zenger, ennek a Vajkay magyar névre cserélését a m. kir. helytartótanács 1848 február 27-én engedte meg. Jogi tanulmányait a negyvenes évek kezdetén a pozsonyi akadémián végezte s ugyancsak Pozsonymegyében Petőcz István megyei főügyész mellett töltötte a gyakorlati évet (1843/4) mint akkor ugynevezett patvarista, kinek sorsa volt: *pati varia*, majd mint kir. táblai jegyző Zarka János ítélő mester oldalához esküdött fel s Ürményi József alnádor cancellariájában volt alkalmazva. 1845-ben tette le a közügyvédi s egy évvel azután a váltóügyvédi vizsgálatot s mint kész ügyvéd 1848. év közepéig pesti ügyvédi irodákban dolgozott. A lelkesülés rózsaszínű kora volt ez, melynek szelleme s

rohamos árja az olvasó s a régi jurátus élet durvaságaiból mindinkább kiemelkedő ifjuságot gróf Széchenyi István s majd Kossuth Lajos zászlói alá ragadta. A fiatal ügyvéd szabadelvű irányban s nemzeti érzelmek tüzeiben nevelve s fejlődve s a kor vezéreszméit nemcsak értve, hanem mélyen érezve is, a szabadságharcz kitörése után honvédnek állott be, mint annyi nemesen hevülő társai s a magas növésű, vonzó arcú, karcsu termetű ifjú, kinek kebele bátorsággal s lelkesedéssel volt telve, csakhamar tisztí rangot nyert s mint Ivánka Imre segédtisztje szerepelt. De a szabadságharcz fényes éposza, rózsás reményeivel, fellengő álmaival csakhamar gyászos tragediává változott s a derék fiatal tisztet közel 8 évre, sokat szenvedő s férfias türelemre kárhoztatott közlegénynek sorozták be az osztrák hadseregbe. Elfogadta s elviselte teljesített hazafiúi kötelességének nehéz következeit s bár az akkori megtorló rendszer elvakult dühe a közkatonákul besorozott honvédtiszteket, bármily jól teljesítették is kényszerhelyzetük szigorú kívánalmait, előre vinni csak nagy ritkán szokta: a szilárd jellemű, korrekt magaviseletű ifjú e megaláztatásban is annyira kivált, hogy csakhamar ismét hadnagygyá, majd főhadnagygyá és ezredében segédtisztté neveztetett s e minőségben Bécsbe jutott. Ismételve olvassuk életének e szakából, majdnem regényesen hangzó találkozását egy fényes bécsi estélyen az osztrák igazságügyi miniszterrel, hol alkalma volt ezzel bőven társalogni s előtte felemlíteni, hogy előkészületeit s tanulmányait tekintve, az ő sajátképi hivatása nem a kardcsörtetés s a »halb rechts, halb links«, hanem az igazságügy szolgálatára szentelt tollforgatás Themisz egyházában, s az ingadozás nélküli egyenes úton járás. Így jutott volna, állítólag, az őt őszintesége s alapos tanulmányainak feltüntetése folytán megkedvelő miniszter pártfogása alá s ez által hazája fővárosába, a bírósági pályára, melyen azután fokról-fokra emelkedett. Mint azonban maga hitelesen elbeszélte, nem ily regényes színezetű találkozás hanem Simon Florent s Ráth Károly volt ügyvéd-főnökei közbenjárása s ajánlása útján fordult reá a miniszter figyelme.

Az akkor uralkodó, noha már fulánkjai élet s mérgét vesztő úgynevezett »Bachrendszer« azonban, mint tudjuk, nem volt kedvező a magyar hazafiaknak, volt honvédeknek, magyarul beszélő, író, öltözködő embereknek s Vajkay előtt is csak a mindinkább gúny s megvetés tárgyává lett rendszernek elzülése után kezdett megnyílni a jelentékenyebb s tehetségéhez méltóbb birói pálya, midőn az elnémetesítő, a magyarországi birói székeket nagy szemöldű idegen bölcsekkel, külföldi tudomány s kultúra önimádó s mindent, a mi a peccsenyén s boron kívül magyar volt, fitymáló apostolai-val elárasztó rendszer, oly hatalmas fegyverekkel, mint a nemzet szilárd passzív ellenállása, Deák Ferencz higgadt és komoly bölcsessége s a döblingi remetének maró gúnynyal ostromló szatirája, de legfőképp az európai helyzet átalakulása, az országból kiküszöböltetett.

Hogy sorban menjünk szerény ifjú kora változatos mozzanatain: 1850 február 8-án a hadseregbe soroztatván, mint közember s altiszt szolgált a 9-ik huszár- s a 2-ik vértess-ezrednél 1852 júl. 9-éig, mint hadnagy a 6-ik huszárezredben 1854 október 4-éig, s mint főhadnagy és ezred segédtiszt 1857 október 7-éig, tehát, mint katona, összesen 7 év s 7 hónapig, a mi aztán nyugdíjába beszámíttatott s legalább e tekintetben előnyére vált, de hasznára vált a világ- s emberismeret is, melyet e közben szerzett. Engedélyt nyervén, hogy a hadsereg létszámából kiléphessen s polgári hivatalt vállalhasson, titkári állásából 1860 márcz. 17-én áttétetett a »stuhlweissenburgi k. k. Landesgericht«-hez törvényszéki tanácsossá, majd a budai országos törvényszékhez rendeltetett be s ennek feloszlata után rendelkezés alatti állapotba jutva, 1861-ben a helyre állított magyar királyi táblához tanácsjegyzővé s 1862-ben titkárrá neveztetett. E helyzetben maradt 1866 szept. 3-áig, midőn a hétszemélyes tábla tanácsjegyzője lett s maradt 1867 febr. 18-áig. Mint kir. táblai titkár s hétszemélyes táblai jegyző, a kir. Cancellária engedélyével segédelőadói minőségben is működött s alkalmat lelt magát kitüntetni. A magyar királyi kormány, melynek élén akkor Horvát Boldizsár, az ósdi fogalmakon magasan felül emelkedő, a

valódi tehetséget s érdemet méltató s az ismeretes, nem igen hizelgő nevű lajtorját mellőző igazságügyi szabadelvű reformátor állott, 1867-ben a királyi táblánál számfeletti bírónak, 1869-ben a legfőbb ítélőszéknél ideiglenes, 1870-ben pedig rendes bírónak nevezte s utat nyitott neki a legmagasb bírói polczok felé. És valóban két év mulva kir. táblai tanácselnökké, 1880-ban a tábla alelnökévé, s végre minden álláson híven bizonyított kötelességérzete, fáradhatlan, önfeláldozó munkássága, kiváló tudományos képzettsége s adminisztráló erélye jutalmául, Szabó Miklósnak a Kuria elnökévé neveztetése után, a királyi tábla elnökévé lett, mi által egyszersmind a főrendiházban is széket nyert. Mindenki megnyugodott e kitüntetésben, ki őt ismerte.

III.

Midőn a kir. táblai elnöki széket elfoglalta, azon biróságát, mely akkor, Erdély kivételével, hol Marosvásárhelyt még egy kir. tábla állott fenn, egy maga bíraskodott az őt illető felebbezési fokban a Kárpátoktól Drávaig s Lajtán innen a Királyhágóig terjedő nagy Magyarországon, oly roppant feladatra, oly iszonyú munkateher elviselésére vállalkozott, mely egy ember életerejét s munkabírását valóban túlhaladta, mert a többi bírakkal közös, és pedig a többiek előtt például ragyogó ítélkezésen felül 150—160, s 1890-ik évben már 142 rendes és 48 kisegítő, összesen 190 alája rendelt előadó bíró munkájának felülvizsgálata, a széles terjedelmű elnöki adminisztráció tömördek és sokágú teendője s nála e felett még az a nemes ambíció is, hogy e sok tagú, sok fejű testnek egységesítő, harmóniát teremtő szellemi vezére legyen, 24 óránál több órából álló napot s 365-nél sokkal több napból álló esztendőt vett volna igénybe.

S még ez említett óriási, elnöki s bírói hivatalos munkateher mellett a jogszolgáltatás érdekei előmozdításának s a jogtudomány előbbre vitelének más téreken szükségelt munkáiban is tevékeny részt vett. Az 1870-ben

életbe lépett jogászgyűléseknek egyik alapítója, munkás részvevője és ékesszóló, a lankadó figyelmet ébresztetni képes, sokszor igen eredeti felfogású, humoros és szatirai éllel bíró előadásaival, egyik előkelő szereplője s kezdet óta éveken át állandó bizottsági tagja volt. Nem szólalt fel oly gyakran, mint sok más kifogyhatatlan mindentudó, s többnyire a gyakorlati jogászok szempontjait védte a szörszálhasogató teoriákkal, végtelen jogtörténelmi bevezetésekkel s idézetekkel parádézó tudósok ellen s e párviadatokban nem kevés neheztelésre is adott okot a romanistáknak s pusztá theoretikusoknak. Az 1871-iki gyűlésen Teleszki István a magyar örökösödési jog rendezését novelláris úton s a bevégzett kodifikáció be nem várásával eszközöltetni sürgető indítványa mellett emelt szót, nem helyeselve, hogy az indítvány ellenében a nép felfogására s érzületére történik hivatkozás, mert ez oly tágas s ingatag valami, hogy ha azt irányadóul elfogadnók, az ősiséget is vissza kellene állítani, mit a jogászgyűlés bizonyynyal nem akart; ily alapon állani igen nehéz, mert a nép nem bírja felfogni, hogy a mi öreg apja idejében így vagy amugy intéztetett el, az most más elvek szerint rendeztessék. A novelláris úton behozást pedig azért helyesli, mert ha addig akarnánk várni e szükség kielégítésével, míg a polgári törvény teljes kodifikálása bevégzett ténynyé válik, az ohajtott eredményt alig fognánk megérni. Az 1873. évi negyedik jogászgyűlésen többször is, és pedig nagyon érdekesen szólalt fel, nevezetesen abban a kérdésben, vajjon a kötelező polgári házasság iránt alkotandó törvényben megengedtessek-e a házassági kötelék felbontása s ha igen, minő okokból? a kérdésre igenlőleg felel s abból indul ki, hogy a törvény erkölcsi alapon kötött egyesülésnek tekintse a házasságot s ha ez az erkölcsi alap megsemmisül, bontsa fel az alappal többé nem bíró szövetséget, bárminő formalitással lett is az megkötve. Határozottan kimondta, hogy oly frigyet, melynél a legbensőbb életközösség hiányzik, nem tekint házasságnak; fel kell azt bontani külsőleg is, ha lényeges feltétele bensőleg felbomlott s a feleket, kik egymásnak nem valók, megszabadítani egymástól; ezt követeli az erkölcsiség leg-

magasabb szempontja, s azokat, kik a házasságnak ily esetben felbonthatósága mellett küzdenek, nemhogy erkölcselenséggel lehetne vádolni, sőt ezek a házasság eszméjét magasztosabbnak tekintik, mint az ellenvéleményűek. Felbontható pedig a házassági kötelék bármelyik házasság fél kérelme folytán, akkor, de csak akkor, ha a bíróság, bizonyított tényekből meggyőződést merített a felől, hogy a házasság *bensőleg* megtört s megsemmisült. Azonban nem tartotta kívánatosnak, hogy a házasság felbontására jogosító okok a törvényben részleteztessenek, de szükségesnek látta annak kijelentését, hogy a bíróságok a kért elválásztás megokolására felhozott érvek vizsgálatánál s mérlegelésénél a maradandóságra számított házasság intézményének méltóságát és komolyságát lehetőleg megvédeni s könnyelműen vagy elégtelenül indokolt váló kereseteket elutasítani kötelesek. El lehet képzelni, hogy ily meggyőződésű jogász az egyházpolitikai kérdésekben, ha azok szőnyegre jutását megéri, mily hatalmas védője lett volna a szabadelvű iránynak. Felszólalt ugyane gyűlésen a bizonyítékok birói szabad méltánylása rendszerének kérdésében is. Védi e rendszert, nem akarja a bírót megkötni törvényes bizonyítási szabályok által s reá erőszakolni, hogy ezt vagy amazt bebizonyított-nak vegye csupán azért, mert a bizonyítási szabályok alá illeszthető; de odáig nem megy, hogy a nyomozási eljárás jellegét viselő bizonyítási rendszert elfogadná, miszerint a bíró jogosítva legyen a feleket kötelezni ennek vagy annak bizonyítására, a mi össze nem fér az önjogú s cselekvésre képes honpolgárok szabad rendelkezési jogával, kiknek mindegyike tudja, mit kell neki bizonyítani s ily bizonyítékokat fel fog ajánlani saját érdekében. Végre nyilatkozott e gyűlésen a jogorvoslatok kérdésében is. Erre vonatkozó véleménye szerint a másodbíróság ítélete ellen jogorvoslatot kell engedni, neveztessek ez bár semmiségi panasznak, vagy felülvizsgálati kérvénynek, de a harmadfolyamodású bírót fel kell jogosítani, hogy esetleg, midőn az ügy előtte teljesen tisztába van hozva, a kötelező végítéletet annak érdemében kimondhassa. Elfogadta tehát a német jogtudósok ebbeli tanát, mert abban, hogy a harmadbíróság, melyhez a sem-

miségi panasz intéztetett, e felett határozva egyszersmind az ügy érdemében ne ítéljen s azt más bíróra bízza, semmi előnyt se lát, sőt a behozott semmiségi eljárást, a külön semmitőszék felállítása óta szerzett tapasztalások szerint, hátrányosnak állította az ügyek gyorsabb folyamára nézve. És e nézet csakugyan diadalmaskodott; a kir. kúria semmitőszéki osztálya megszűnt s a legfőbb ítélőszéki osztállyal egy kúriává egyesült, mely, ha szükségét látja, semmisít ugyan, de egyfolytán érdemileg is bíraskodik. 1874-ben az ötödik jogászgyűlésen, abban a kérdésben tett nyilatkozatot: megengedendő legyen-e a telekkönyvi tulajdonos ellenében az elbirtoklás? Vajkay e kérdésre nemmel felelt, mert az elbirtoklás mellett ez esetben nem harcolnak ugyanazon okok, melyek az elbirtoklást általában indokolják, mert ez intézmény a telekkönyvi rendszerrel ellenkezik s az hazai viszonyaink közt sem mutatkozik szükségesnek. Felszólalásán ez alkalommal erős irónia foly végig a romanisták ellen, kik a magánjog majd minden vitás kérdésében római jogelveket vesznek irányadókul, holott a gyakorlati magyar jogász tudja s érzi, hogy a római joggal szemközt nem lehet egyazon helyzetben a német jogtudósokkal, kik abban saját recipiált hazai jogukat tisztelik, míg mi idegen s vérünkbe át nem ment fogalmak- s intézményekkel találkozunk. Ha csakugyan igaz, hogy szaktudományunk kétszer kettője egyedül és mindig a római jog: lehet, hogy ő csak annyi jogosultsággal van a napi kérdésekhez szólani, mint hajdu a harangöntéshez s ez aggodalmában megerősítik a jogászgyűlésen hallott afféle kijelentések, hogy »a gyakorlat emberei csak meg nem értett jelszavak után indulnak s nem képesek ama nagy jogtudósok magas álláspontjára emelkedni, kik minden ismeretük igazolása végett bő jogtörténelmi bevezetésre s hosszas czitátumokra támaszkodhatnak«. Mindezek mellett, saját elégtelen tehetsége korlátozottságában is, bátorkodik kimondani, hogy a római jog tanaiban, a mint azokat idő, élet s tudomány fejlesztette, nem bírja felfedezni azt a szilárd alapot és számtani szabatossgot, melyet annak számára nagy tudományú szószólói követelnek s azért a római jog nevében hirdetett

jelszavakat csak tartózkodva fogadja el s feszélytelenül ki-
mondja saját független véleményét. Ezután, mintegy torz-
képét mutatva fel annak a modornak, melyet sokan követ-
nek, tüskén-bokron keresztül kalandozva beszél összevissza
mű- és jelszavakat, előhordja az eltérő értelmezések egész
tömegét s a magas tudományosság színezetének megóvása
végett jogtörténeti levezetésekben úszkálva, oly híven utá-
nozza a német jogtudósok modorát, hogy lehetetlen annak
hallatára fel nem kacagni, vagy legalább nem mosolyogni.
Arisztotelesen kezdve keresztül megy részint hallatlan nevű,
ismeretlen írók hosszú során, fitogtatja a római jog, a német
s longobárdi hűbéri jog s a kánonjog bölcsességének virágait,
felidézi az újabb s legújabb kor német jogtudósai egész
legiójának véleményeit, s miután mindezzel parédézott, egy-
szerre bűnbánóan kivallja, hogy mindezt Hoffmann bécsi
egyetemi tanár egy igen épületes kis könyvéből vette, mely-
nek címe: *Die Lehre vom titulus und modus acquirendi,
und von der justa causa traditionis*. Szükségesnek tartotta
ezt meggyónni személyes hiúsága rovására is. »Igaz — ug-
yond, — hogy a szakirodalmunkban mindinkább elharapódzó
szokás tisztességes dolognak tartja 30—40 jegyzetben utalni
ugyanannyi kútforrásra egy-két arra alkalmas műből, ezek
megemlézése nélkül; s így ő is jogosítva érezhetné magát
tért nyitni a feltevésnek, hogy az említett régi poros
fóliánsokat s újabbkori szaktermékeket egytől-egyig áttanul-
mányozta, de ő inkább töredelmesen beismeri az igazat,
nehogy még alkalmat adjon a vádra, hogy ime a túlságosan
nagy elfoglaltságról panaszkodó bíró még ily üres szalma-
cséplésre is ráér.« stb. Ritkán mulattak a jogászgyűlések hall-
gatói olyan pompásan, mint ezen a legkomolyabb arczczal
elmondott szatirán, melyhez bizony sokan, kik magokat
érintve érezték, savanyú arczot mutattak. Az élesen metsző
gúnyt sokan rossz néven vették, bár kijelentette, hogy távol
van tőle a tudomány s annak valódi felkentjei becsmérése,
s őszinte tisztelettel tekint fel a tudományosság magaslatán
állókra, de viszont ő is és társai, a gyakorlat emberei, meg-
követelik a jogot, hogy nagy szavak előtt tájékozatlanul
állva, egész nyíltsággal mondhassák: »Uram, nem értelek;

világosíts fel, magyarázd meg nagy szavaidat, melyektől elszédülök, nehogy hirdetni legyünk kénytelenek, hogy nem arany mindaz, a mi távolról fénylik. Szükségesnek tartotta ezeket kartársai körében egyszer elmondani, hol »sentire quae velis, et quae sentias, dicere licet.« Élénk temperamentuma, iróniás ere magasra szökkent s nagy vidámságra és éljenzésre ragadta a többséget. E fellépésének viszhangja még a későbbi jogászgyűléseken s a szaklapokban is jelentkezett. Nehéz volt felejtetni a támadást, melylyel a »genus irritabile« kényes bőrét megszurkálta (mert ez a név nemcsak a költőket illeti meg); de annál nagyobb szeretettel s becsüléssel környezték társai, a gyakorló jogászok, kiknek reputációját minden alkalommal, szóban és írásban, hűségesen megvédte,

A jogi szaklapokba is sokat dolgozott a tudományos értekezés s eszmecsere, a bírálat s olykor az éles, csipős polemia terén. Ezek során legnagyobb zajt ütött össze-ütközése a nagy tudományú Csemegi Károlylyal, melyet csak felemlíték s mint a harczoló felek barátaira s tisztelőire nézve csak kellemetlen érzelmeket szülő visszaemlékezést, az egyik fél ravatala felett, részletezni s felújítani tartózkodom. A szaklapokban közzétett dolgozatai egy részét külön önálló füzetekbe is összegyűjtötte s nézeteit kifejtő előszavakkal és zárszavakkal ellátva, kiadta. Így láttak világot: *Tanulmányai a német közönséges magánjog és történelme köréből* (1875, az Athenaeum nyomdájában) s »a kolozsvári tractátus a Successióról« (1875, Eggenbergernél).

Első helyen említett, 132 lapra terjedő művét Hoffmann Pálnak, a kitünő jogtanárnak s akad. tagnak ajánlotta, ki egy ízben oly hiedelmének adott kifejezést, mintha Vajkay jogi szakirodalmunk bővítésére csak a tanári kart tartaná kötelezettnek s megfellebbeznék ama fényes eredményeket feltüntető vasszorgalomról, melylyel szomszédainknál a bírák a jogirodalmat az elmélet gyöngyeivel is termékenyítik. Vajkay e tekintetben is erélyes védelmére kél a magyar bíróságnak. A tudós tanár, ki a kincseket, melyeket kötelességszerű tanulmányai közben gyűjtenie kellett, az iskola

falain kívül álló tágabb körök érdekében is irodalmilag nem értékesíti, kötelességet mulaszt; a magyar bíró pedig, ki a mások hasznára reggeltől estig teljesített napszámos munka befejezése után nem ragad újra kezébe könyvet és tollat: csak *többet* nem tesz kötelességénél. A törvényhozás, mely gondoskodott arról, hogy a bíró az élettől majdnem légmentesen elzárja, nem tartá szükségesnek, hogy ha nem akar csak kaptafa szerint dolgozó, hanem a kor kívánalmainak megfelelő, tudományosan művelt bírói kart teremteni, okvetetlen gondoskodnia kellene arról is, hogy e kar valamennyi tagjának s ne csak valamely véletlenség kedvezményében részesülő egyeseknek, a hivatásszerű foglalkozás által igénybe vetten felül, maradjon még idejük, melyet magasabb kiképzésükre fordíthassanak, sőt gondoskodni arról is, hogy az országszerte elszórt *szegény* bírák, kik sem az egyetemi könyvtárt nem látogathatják, se a néhány kodifikátor javára gyűjtött irodalmi kincsek használatására nem méltattatnak, legalább időnkint betekinthessenek egyikébe a jó, de drága szakmunkáknak, minőket a vidéki kaszinó- és kölcsönkönyvtárakban hasztalanul keresnek, de saját mindennapi szükségüket is alig fedező tisztí fizetéseikből sem vásárolhatnak meg. A törvénykezés és bíróságok jelen szervezete mellett a bírák túlnyomó többsége kénytelen beérni azon szűkkörű ismeretekkel, a melyeket az egyesek, a legszerényebb követelményeket is alig kielégítő tanintézetekből az életbe magukkal hoztak s melyek reájuk kenyérkereset végett űzött *mesterségük* folytatása közben úton-útfélen ragadnak. Behatóbb tanulmányokra nincs idejük s még kevesebb van tanulmányaiknak irodalmilag értékesíthető feldolgozására. Meglátszik ez — teszi hozzá — a jelen munkán is, melynek közzétételére azért tökélt el magát, hogy a vád élet, mennyire tőle, a magyar bírói kar szerény tagjától függ és telik, megtörje. Szolgáljon ez is bizonyítékul, hogy a magyar bírói karban a kötelesség-érzet, a munkakedv nem hiányzik s emlékeztesse az illetőket, hogy az értékesb munkásság nagyobb becsű s mérvű kifejtésének akadályait nem háríthatja el az útból maga a bírói kar, hanem teheti azt egyedül a törvényhozás. Nyit-

tassanak meg az eddig gátló sorompók s a birói kar főleg fiatalabb munkabíró nemzedéke nem fog késni megnépesíteni a küzdött, hogy irodalmi tevékenységben se soroztassék nyugoti pályatársai mögé, stb. Ily erélyesen védte Vajkay minden alkalommal s minden oldalról a magyar birói kar érdekeit s becsületét. Az itt bővebb bírálat alá nem vehető munka alkatrészei: előszó s négy fejezet, melyek tartalma: a német közönséges mapánjog fopalma, forrásai és segédeszközei, a német közönséges örökjog elvei; a római és német jogelvek vegyülete s a schaffhauseni örökjog ismertetése.

Másik könyve: *Kolozsvári tractátus az Successióról*; »jogtörténeti adály« czímet viselő 152 lapra terjedő különlenyomat a Jogtudományi Közlönyből. Ez a műve »Karap Ferencznek, a magyar birói kar kedvenczének« van ajánlva. A bevezetésben erélyesen fejezi ki aggodalmait amaz elemek törvényhozói működése iránt, kiknek az igazságügyünk üdvöztető rendezéséhez szükséges képességet, nem a jogügyekkel való folytonos foglalkozás s hosszú évek tanulmánya, hanem több-kevesebb száz vagy ezer választónak bizalmi szavazata adja meg. Midőn remegve s tépelődve tünődünk a felett: vajjon megtalálhatók-e nálunk az erők, melyek jogszolgáltatásunk nem valamely foltozgató átalakítása, hanem újjáteremtése nagy művének sikeresen s avatottan megfelelni képesek? ugyanerre könnyedén vállalkoznak olyan bölcsek, kik még a kötelezvényeket kölcsön adott pénzeikről sem merik ügyvéd segédkezése nélkül megírni, kik szegre akasztották az alig megnyert diplomát s a törvénykezés gépezetébe csak akkor nyultak be, ha néha meghatalmazásokat állítottak ki mások számára. A jogászkar gyakorlati embereit mellőző új áramlat egyik jelszava, hogy a »törvényhozásban vissza kell térni a nép egyszerű szokásaihoz s hajlamaihoz«; a jogász — ily jelszavakat hallva — talány-szerű ismeretlen mennyiség előtt áll, melylyel számolni nem tud s tájékozást keresve kérdi: vajjon a budapesti nép vagy Bihar, vagy Szeged, vagy a Királyföld népe-e az, melynek szokásaihoz kelljen visszatérni? a bihari földes úr szokásain tegyünk-e erőszakot a terézvárosi iparos kívánalmai miatt, vagy megfordítva? azok szokásaihoz alkalmazkodjunk-e

kik a patrimoniális jurisdictio fénykorát sorozzák drága emlékeik közé, vagy azokhoz, kik annak egyszerűségére és nyomosságára, gyakran *csattanó* rövidségére, csak remegve gondolnak vissza? és melyik néptöredék legyen kizárólag és egyedül jogosítva arra, hogy ő és csak ő tekintessék ama népnek, melynek szokásai mérvadóul szolgáljanak? Vagy talán a helyi és társadalmi elágazó érdekek-szülte ellentétes szokások és kívánalmak kiegyenlítését kíséreljük-e meg akképen, hogy a magyar jogéletet oly sokáig nyomorgatott *különleges* jogoknak hitelét vesztett rendszeréhez folyamodjunk? Ily *különleges* jognak egy példányát mutatja fel Vajkay a kolozsvári traktátusban, melyhez baráti közvetítés útján jutott s mely óva figyelmeztet, hogy a nép egyes rétegei szokásainak, kívánalmai- és hajlamainak kiváló figyelembe vétele nem ritkán tereli a jogéletet oly irányba, mely áldásosnak nem tartható. Ezt az addig nyomtatásban meg nem jelent kéziratot ismerteti e munkájában a szerző, fentebb kivonatosan közölt bevezetése állításainak indoklásául, mint egyszersmind irodalmi s jogtörténelmi szempontból érdekes adalékot az erdélyi igen élénk municipális életből. A traktátus két részre s 13 címre van felosztva, ezek közt a »marhaszállásnak« (devolutio haereditatis) háromfelé való ágazatjáról; a választott osztó uraimról és tisztükről; az árvák tartásáról; az asszonyi állatokról és leányzókról, kik külső emberekhez és nemesekhez mennek férjhez; a tütorságról, a csereberéről, a városnak Igazságáról avagy Fiscusról, stb. Szerző azután, a traktátus bőven és érdekesen írt ismertetéséből levonja a következtetéseket, kimutatva, hogy Magyarországon is folyton mutatkoztak hasonló elkülönzési hajlamok s hogy ellenkezőleg azzal, a mi a traktátus czéljául emeltetik ki, hogy t. i. azáltal »az valóban való egység, melytől a közönséges békesség függ, egyarányú voltokból, örökös és állandó legyen« ily helyi érdekszülte particuláris jogok csak veszélyt foglalnak magukban, mert az egy anyának gyermekei közé válaszfalakat emelnek s foszlányokra hasogatják a természet által össze-forrasztott egységet, pedig az ily szétszakgató törekvések jogosultságát meg nem tagadhatják azok, kik a jogrend

megállapításánál idegenkednek az emelkedettebb álláspont elfoglalásától s a súlypontot a nép szokásaira és hajlamaira fektetik.« Nagy érdekű, mert a szerző gondolkodását és stylusát sokféle irányban tárja elénk a zárszó, melylyel eredeti fejtegetéseit kíséri s melyeket észjárásának és érdekesen pikáns irmodorának még bővebb ismertetése végett szívesen felmutatnék, ha ez emlékbeszéd kerete abban nem korlátozna. Sokan kicsinyléssel tekintik az efféle tanulmányokat, melyek az említett »Zárszó« szavait használva »senkit sem képesítenek csak arra sem, hogy egy szerény végrehajtási kérvényt szerkesztszen vagy elintézzzen, nyomtatott minták segélyével idéző végzéseket faragjon s ily nagy fontosságú ismeretek nyomán — hozzá járulván egy kis gyengéd honatyai erőszakolás — valamely legalább az éhenhalástól mentő hivatalocskát nyerhessen«, de a ki a törvényhozási nehéz munka nagyságát s kellékeit helyesen fogja fel s annak szükséges előzményeiről komolyan gondolkodik, méltányolni fogja az anyaggyűjtés fáradságát, melynek hiányában a legnagyobb művész sem alkothat s melyből végre az egységes magyar államnak általános magánjoga elkészülhet.

S végre, mint az ügyvédvizsgáló bizottság köztisztletben álló elnöke is, ernyedetlen szorgalmat s ügyszeretetet fejtett ki. E hivatásában is hasonló elvek szerint járt el, mint hivatása bármely más ágában, a szigorú, részrehajlatlan, a nálunk nagyon is szokásos pártfoglalásokat, ajánlatásokat, átcusztatásokat számba nem vevő igazságot adott esetben emberiséggel s méltányossággal enyhítve, a jogász ifjúságnak valódi atyai barátja volt. Többre értékelte az olyan ifjút, kinél önálló gondolkodás nyomait látta, mint a gépies magolás rabját, a puszta paragrafus-falót. Rendszen ő maga is szokott ily irányban kérdéseket intézni a vizsgálatokon, hol többnyire gyakorlati jogesetek megoldását adta fel. E kedves tisztéről még akkor se mondott le, midőn kir. táblai elnöki székéről nyugalomba vonult. Ennyire volt képes egy fáradhatlan s kötelességérzettől lelkesített férfiú.

IV.

És mégis, midőn az igazságügyi kormány az egy királyi táblát, kétségkívül igen fontos okokból s régibb ohajtást teljesítve, szétozlatta és ő, hatáskörének e szűkebb térre szorítása által munkaterhének tetemes részétől megszabadult: e változásba bele nyugodni soha se tudott, annak czélszerűségét állhatatosan kétségbe vonta s munkálkodási körének e megnyirbálása újabb időben már borongásra hajló s beteges kedélyének melancholiáját nagy mértékben fokozta. Búcsúbeszédében, melyet a felosztatás alkalmával a bírákhoz tartott, sajátságos búskomor meghatottság hangja nyilatkozik. Bár nyílt és józan esze alig lett volna képes megczáfolni a tábla felosztatása mellett szóló érveket, melyeket már Deák Ferencz is hangoztatott s melyek alapján Horvát Boldizsár, a gyökeres reformok ez őszinte barátja, ezt a kellő felügyelet s a perlekedő felek kényelme tekintetéből, főleg a szóbeliség s közvetlenség rendszerének remélhető életbeléptetése után, mellőzhetlen rendszabályt első, de akkor még kivihetlen teendői közé számította: Vajkay érzését mégis fájdalmasan érintette a megválás előbbi hatáskörétől s fiai, testvérei gyanánt szeretett birótársai nagy számától, s hogy egész Magyarország helyett ennek csak néhány megyére terjedő, bár aránylag a többinél mégis nagyobb részét tarthassa meg kormányzása alatt.

Elnöki hivatalviselése végén tehát még e nagy horderejű szervezeti reform előtt állott, melyet sohasem tudott egészen megemészteni, melynek szükségét azonban kénytelen volt elfogadni. Ez neki sok gondot s aggodalmat okozott és tevékenységét nagy mértékben vette igénybe. Természetes, hogy e nagy átalakulás, mely sok bírót családi s vagyoni viszonyai tehintetében aggodalmakba ejtett, a kir. tábla népes birói testületében lesújtólag hatott s nagy, és sokakra nézve fájdalmas levertséget, a kedélyekben egész forradalmat idézett elő, melyet csak az igazságügy érdekeinek hazafias

s minden magánérdeket háttérbe szorító méltánylása csillapíthatott. Jubiláris beszédében, melyet még ismertetni fogok, megemlítette ez akkor küszöbön álló nagy átalakulást is s ígérletet tett, hogy állásából folyó kötelességét szeme előtt tartva, de szíve sugallatát is követve, tőle telhetőleg azon lesz, hogy minden egyesnek, ki kötelességét híven teljesíti, érdekét megóvja, képviselje, és méltányos ohajtásait teljesedésre segítse; kérte a tábla tagjait, hogy nézzenek megnyugvással a jövő felé s reményét fejezte ki, hogy minden egyes bíró, hivatása méltóságával összhangzóan s tekintet nélkül arra, hogy érdemeit kellő elismerésben részesítik-e vagy nem, addig, míg elfoglalt helyén megmarad, törhetlen buzgalommal teljesítendi nehéz feladatát. Bizonyos, hogy mindenkit, a ki családi viszonyai, gyermekei nevelése, kedves összeköttetései folytán Budapesten óhajtana maradni, itt hagyni nem lehet, de arra, hogy mégis az átmenet lehetőleg símán s kíméletesen folylyon le, teljes erejével igyekezni fog.

1891. ápril 14-ik napján tartotta a budapesti kir. tábla, bekövetkezett szétosztása előtt, utolsó teljes ülését. Vajkay érzékeny bucsút vett távozó bírótársaitól. Nem tagadhatja, — úgymond — hogy midőn e teljes ülést bekezdte, élete legszomorúbb óráinak egyikét szenvedte át; utolsó ülése ez ama másodbírósnak, melyet »kir. ítélő tábla« névvel a magyar törvényhozás az 1723: XXV. törvényczikkben a Királyhágón inneni országrészre nézve felállított. Sok átalakuláson ment át ez a felsőbb birói testület főleg azóta, hogy azt, szomorú időben történt kényszerű szünetelése után 1861-ben az »országbirói értekezlet« új életre támasztotta. A rendi szerkezetű testületből, melynél még 1861-ben is táblai főpapok és bárók is bíraskodtak és karddal övedzett ítélőmesterek és érseki bírák teljesítették az előadói tisztelet, olyan bíróság alakult, a mely a jog-egyenlőség követelményeinek megfelel. A kis testületből nagy lett, mely magába olvasztotta a váltófeltörvényszéket s majdan örökségül nyerte a megszüntetett semmitőszék teendőinek java-részét is. Mindezek szemeink előtt zajlottak le. De bár mennyire életbe vágók voltak is, nem változtattak sokat a tábla azon jellegén, hogy ez az egy birói testület

képezte az egységes másodbiróságot a Királyhágón innen fekvő egész országrészben. Ezen gyökeresen csak az 1890: XXV. törvényezikk változtatott; ez szüntette meg az ősi jogintézményt. A magyarnak természete, hogy szívósan ragaszkodik történeti multjához s osztályosa e tekintetben előhaladtabb népeknek, kik, mint az angol, jogintézményeikben még az öröklött elnevezések megváltoztatását sem tűrik, bármennyire nem divatszerűek legyenek is. Megbocsáthatja mindenki, hogy amaz általános érzésbe nálam egyéni emlékek is vegyülnek. Én e kihalásnak indult testületnél kezdtem, mint jogász-novitzius, pályafutásomat; csuda-e, ha kétszeresen fáj nekem a keserű szó: »volt és nincs, s nem is lesz többé«... De ne értsenek félre. Van annyi ítélőképességem, hogy belássam a legújabb átalakítás szükségességét; megkövetelik ezt az élénkebb forgalom, és a törvénykezés terén kilátásba helyezett s az igazságügyminiszter erélyénél fogva legközelebb várható újabb intézkedések. Figyelembe volt veendő az igazságügyi kormányzat túlágosan megterhelt gépezetén való könnyítés is, mely cél legkönnyebben a felügyeleti jognak több közegre áthárításával érettetik el. Lehet, hogy egyéni fogyatkozásaim is siettették e változást, mivel nem rendelkezem azzal a tehetséggel, hogy a közel 200 bíróra felszaporodott testület áttekintő vezetésére képes lehettem volna. Bármilyen lett legyen is oka az utolsó intézkedésnek, annyi tény, hogy az egységes kir. tábla a méhköpű szerepére jutott s kibocsátja kebléből a rajokat az ország minden tájára. Szívünkben kell óhajtanunk, hogy a remények, melyek e művelethez fűződnek, ne bizonyuljanak csalóka lidérczeknek. A régi kir. ítélő tábla tagjai mindig megelégedéssel fognak visszatekinthetni letűnt multjukra. 1861-ben a beérkezett ügyek száma mintegy 14.000-re ment, de oly rohamosan emelkedett, hogy a legutóbbi három évben érkezett ügyek következetesen meghaladták évenként a 125 ezeret s a tábla 30 év alatt közel harmadfél millió peres ügyszámot intézett el stb.« Az érzékeny bucsú után családi jellegű ünnepély következett. A tábla bírái s jegyzői arcképeiket adták emlékül s a legidősb bíró átadta az ezeket magukban foglaló díszes albumot.

V.

A Vajkay Károly iránt a kir. tábla birói testületében élő őszinte tiszteletnek és szeretetnek megható nyilatkozása volt már egy előbbi alkalommal az a nem zajos, hanem benső, szintén családias jellegű ünnepély, melyet a kir. tábla, Vajkay negyven éves közszolgálatra alkalmából, melyből 7 évet katonai s 33 évet törvényszéki s birói szolgálatban töltött el, melynek oroszlánrésze tehát a birói pályára esik, rendezett, érdemekben gazdag szolgálata terhei s gondjai közt megőszült elnökének, a m. birói kar elismerten kimagasló alakjának, az igazság hű, részrehajlatlan, mindig a legnemesb s legmagasb elvek tiszta zászlóját emelt karral lobogtató papjának, s az éles eszű jogásznak kitüntetésére. Negyven év! az élettartamnak, melyet a természet törvénye egy jól megalkotott erőteljes embernek is, csak ritkább esetben enged elérni, felénél nagyobb idő, és pedig eltöltve fárasztó, emésztő munka közt, melylyel a magyar bíró minden helyes mértéken túl van elhalmozva, oly tiszteletre méltó állomás az életpályán, melyet méltán hint be virágokkal a társak kegyelete.

Ez ünnepély, az akkori feljegyzések szerint a kir. tábla teljes ülésén ment végbe, melyet az alelnök ez alkalomra hívott össze, midőn az ünnepelt elnök, hosszabb betegeskedés után először jelent meg hivatalában, a mely körülmény még jobban emelte a jelenet megható ünnepélyességét. Alig lehetne jobb s hívebb forrást találni Vajkay Károly jellemzésére s birói és elnöki érdemeinek kitüntetésére, mint ama beszédek tartalmát, melyeket ez alkalommal Sárkány József kir. táblai alelnök, s az ennek üdvözlésére felelő táblai elnök elmondtak. A lelkesülés, melylyel a testület kedvelt elnökét fogadta, legékesebb tolmácsa volt a szeretetnek s rokonszenvnek, a tisztelet- s nagyrabecsülésnek, melyet magának nehéz állásán kiérdemelt. Szabad legyen szóról-szóra kiemelnem az üdvözlő alelnök szép beszédéből a főszempontot, melyből kiindulva birói s elnöki érdemeit kellő fénybe állította. Biráskodása s különösen elnöki hiva-

talviselése ugyanis hazai közéletünk épen azon időszakába esik, mely hazai jogfejlődésünk történetében gyökeres átalakulásokat tüntet fel s eseményeiben örökké emlékezetes marad. Gondoljunk vissza az ötvenes évekre, az osztrák törvények életbeléptetésére s hosszabb ideig tartó uralmára, a hatvanas évek nevezetes változásaira, az alkotmányos élet restauráziójára, az országbirói értekezlet megállapodásait követő átalakulásokra, a hetvenes éveknek birói szervezeti gyökeres változásaira, a magyar büntető codex megalkotására, a nyolczvanas évek rohamos fejlődési tüneteire, a nemzetgazdaság, ipar és kereskedelem terén, s az ezekkel szükségképen lépést tartó törvényhozási új alkotásokra s ezen évtized végén arra a minden jogász s minden hazafi által örömmel üdvözölt szerencsés áramlatra, melyet Szilágyi Dezső, e fenkölt szellemű igazságügyminiszterünk, a magyar jogélet egész folyamát átható, bátor és céltudatos reformprogramja teremtett, s jelezve van változatos signaturája azoknak az évtizedeknek, melyek alatt Vajkay Károly életének legszebb részét a magyar juszticia nemes szolgálatának szentelte. Ily nevezetes epochában évtizedeken át birónak lenni magasztos és hazafias, de bizonyára egyszerűs mind kétszeresen nehéz és nagy felelősséggel járó feladat is volt; nehéz volt nemcsak azért, mert hiszen hosszú időn át megállapodott rendes viszonyok közt is a bíró sorsa az, hogy a legtörvényszerűbb, legkifogástalanabb működésében is többnyire egy ki nem elégített s egy magát jogosnak vélt érdekében sértett féllel áll szemben, s a kívüllág nem ismeri s így nem is méltányolhatja azon belső processust, a gondos és lelkiismeretes mérlegelés benső processusát, melyből a birói cognitio keletkezik s mely a birónak lelki s testi erejét emésztí, de még nehezebb volt a kimuló évtizedek változatos epochájában a bíró feladata azért, mert a sűrű változások s átalakulások újabb és újabb sokoldalú tanulmányozásokat és kétszeresen gondos óvatosságot igényeltek a jogszolgáltatás nagy felelősséggel járó tisztének gyakorlásában. Fokozta e nehézséget az, hogy az anyagi élet fejlődésével nem mindig birt lépést tartani hazai jogéletünk fejlődése s a rohamosan fejlődő anyagi élet, a gőz- és

villamosság, a táviró és távbeszélő eme csodás korszakában sokszor kopogtatott a bíró ajtaján oly új kérdésekkel, melyek megoldására pozitív alapot alig talál s melyeket mégis meg kell oldania. És Vajkay Károly ily nehéz időszakában a közszolgálatnak érdemelte ki a bírói pályán méltó babérait, s igazolta a költő jeles mondatát:

»Nehéz az út, de célra visz,

S nehéz pályán szép küzdeni.«

Ily epochában volt Vajkay Károly valódi példányképe a szakképzettségnek, a rendíthetlen pártatlanságnak s a kimagasló kötelességérzetnek és munkaszeretetnek; a társadalmi téren pedig a szívjóságnak, a tündöklő tisztességnek és becsületességnek.

Az ekképpen megtisztelt elnök erre következtetett nyilatkozatában megjegyezte, hogy 40 éves bírói szolgálat érdemével nem dicsekedhetik, mert jogászi pályáját, melyre 1845-ben letett ügyvédi vizsgája s oklevél nyérése által lépett, több évre félbeszakította önként választott honvédi s a szabadságharcz lezajlása után több évi katonai pályája, melyre kényszerítve volt. Ezzel új s idegen térre jutott, mely választott pályájától távol esett s nem maradhatott káros befolyás nélkül jogászi fejlődésére, mert ez idegen munka közben volt kénytelen eltölteni épen ifjú kora javát, mely legalkalmasabb az ismeretek gyarapítására. S e közbe eső pályarészt csak 1857-ben zárhatta le, csak közel nyolcz évi szenvedés után térhetett vissza a választott cél felé vezető útra. (Ezt azonban csak szerénysége mondatta Vajkay Károlylyal, mert ő e hiányokat gyorsan pótolta s az idegen légkörben oly férfias tulajdonokat sajátított el, melyeknek a bírói pályán is hasznát vette s egy perczig sem szünt meg olvasás, tanulás által sok oldalú műveltségét gyarapítani.) S minthogy a tiszteletére rendezett ünnepélyt szorosán családi jellegűnek tekintette, alkalmat vett magának életének egyes részleteit eleven képekben elmondani, hogy barátai, kiknek helyzetük bizonytalansága nyugtalanságot okoz, tanúságot merítsenek e vázlatokból, hogy »a bármily komoran fenyegető felhőket veszély nélkül oszlathatja el a gondviselés jótékony keze.« Hálásan emlékezett meg mind-

azokról, kiknek élete pályáján jó tanácsot, oktatást s támogatást köszönhetett, elismerés koszorúit fonva különösen azok fejére, kiknek valamely hozzátartozójuk az elnöksége alatti nagy bírói testület kötelékében működik. E beszédének a benne lévő őszinteség, és bensőség oly megható színezetet adott, melynek varázsa hallgatóiban az iránta érzett szeretetet s kegyeletet csak növelhette. »Szegény falusi orvosnak volt gyermeke, — úgymond — kitől örökölt tulajdonsága, hogy a vagyonszerzéshez épen nem értett. Atyját serdületlen gyermekkorában elvesztette; anyja újból férjhez ment, s mint atyátlan árva, került az élet küzdelmei közé. Sok sötét napot, sok nehéz órát élt át, s büszkesége, hogy ezekkel mindenkor férfiasan megküzdött s a kétségbeesés zsibbasztó hatalma soha se vett rajta erőt. Mindig találkoztak pártolói s jóakarói, kik az árva iránt rokonszenves részvéttel és szeretettel viseltettek. A gróf Eszterházy család gyermekeinek nevelője, *Véber*, első a hálásan megemlített jóakarók során, ki a serdülő fiút sok mindenre tanította, s eszközölte, hogy a grófi gyermekek francia nyelvmestere, rajz- és zeneoktatói vele is foglalkozzanak. Majd anyai nagyatyja veszi fel családi körébe, ki belőle gazdatisztet akart nevelni, de csakhamar elhalt. Ezután a vele rokon előkelő Bittó családnak egyik kiváló tagja, Bittó Benjamin pozsonymegyei alispán vette fel családjába, a ki lehetővé tette, hogy tanulmányait pártfogása mellett folytathassa; s ennek gyermekeivel együtt ő is jogász lett, s majd, mint a kir. tábla hites jegyzője, Ürményi József akkori alnádor oldalához jutott, kinek pártfogása alatt hatolt át a jurátusi életnek nem annyira rózsáin, melyekben vagyonos társai térdig jártak, mint nélkülözésein s nehézségein. A fiatal Vajkay Simon Florent hírneves pesti ügyvéd, nekem is felejtethlen jó barátom, irodájába lépett, ki oly sok jeles ügyvédet nevelt a fővárosnak, s a ki átértette és megértette vele, hogy »bármely pályán csak úgy haladhatunk biztos alapon előre, ha nem uraskodás a célunk, hanem ha azt, a mihez hozzáfogunk, teljes odaadással műveljük, nem sajnálva fáradságot s híven és lelkiismeretesen buzgólkodva az ismeretek teljes kiaknázásában, s a gyakor-

lotság megszerzésében.* Dolgozott még 1848 előtt Ráth Károly és Körmendy István, akkor szinte nevezetes ügyvédek oldalánál, de a censurája letételétől a védelmi harc kitöréséig terjedő három év alatt nem birt önállóságra vergődni. Megkezdett ügyvédi kísérleteinek az 1848-iki események véget vetettek. Ő is, mint annyi ezer lelkes magyar ifjú, a nemzeti lobogók alatt harczolt s aztán az osztrák hadseregbe soroztatott. Simon Florent új hálára kötelezte azzal, hogy kísérletet tett kiszabadítására s midőn ez nem sikerült, kieszközölte Lichtenstein herczegnél, kinek 9-ik számú huszár-ezredébe sorozták, hogy a legnehezebb durva katonai szolgálat alól felmentették. Csakhamar azonban áttették a 2. sz. vértés-ezredhez s b. Liphay Bélának, kit hasonló sors ért, köszönhette, hogy új rendeltetése helyére Bécsbe, a Simmeringen keresztül tett utazása közben éhséget nem szenvedett. Képzeltetni, mily elhagyottnak érezhette magát a szegény ifjú, midőn a józefstadti kaszárnya kapui, hol a cseh ezred tanyázott, bezáródtak mögötte s egy ismerős lélekre sem talált. De kapitánya, a braunschweigi születésű báró Gräbe, jó ember volt s kieszközölte, hogy a közönséges szolgálat alul felmentessék s a későbbi királyi táblai elnököt s főrendiházi tagot altisztté mozdította elő, hogy ne kelljen lovat vakarnia, istállót söpörnie s lószerszámot tisztogatnia. Mint kitünő tehetségű ifjút bemutatták Serbelloni tábornagynak, a 6-ik huszárezred tulajdonosának, ki őt hadnagygyá nevezte saját ezredéhez. Így lett ismét huszár; de szíve mind csak visszavágyott az elhagyott jogász pályára. Ekkor ismét *Simon Florent* és *Ráth Károly*, a mostani főpolgármester jöttek segélyére, kik őt a hosszú gr. *Nádasdy Ferencz* akkori bécsi igazságügyminiszternél úgy beajánlották, hogy ez őt a pesti országos törvényszékhez titkárrá nevezte ki. A szegény ifjú, mostoha anyagi viszonyai közt, nem válogathatott az alkotmányos s nem alkotmányos kenyérkereset között, és hasonló helyzetben lévő sok más derék bajtársával együtt, örömmel foglalta el a törvényszéki hivatalt, melyet helyesen tarthatott függetlenebbnek, s jó hazafi által is, bár nem alkotmányos hatalom kezéből elfogadhatóbbnak, mint más bármi hivatalt.

Helyet foglalván ekként hivatása kedvelt mezején, gyorsan haladt fokról-fokra. Buzgó tanulmánynyal, ernyedetlen szorgalommal igyekezett pótolni a visszanyert pályához szükséges ismeretei hiányosságát, melyet más munkakörben töltött éveinek hosszabb tartama okozott, mert a lóvakarás gymnasztkájája közlegény, s a kardcsörtetés zenéje tisztecske korában csakugyan nem fejleszthették jogászi ismereteit. A mit annak idején tanult, a változott viszonyok közt kevésbé használhatta, a hazánkra oktroyált új rendszereket pedig tanulnia kellett a germanizált Landesgerichteek iskolájában. Az akkori igazságügyi kormány igyekezett az alkalmazott tisztviselőket saját rendszerének s céljainak nevelni. Egy év lefolyása alatt vizsgálatot kellett letennie az osztrák törvényből; ezt 1859 február havában sikeresen letévén, megnyílt előtte a szerényebb haladás útja. Törvényszéki tanácsos lett, 1861-ben pedig gr. Apponyi György országbíró által az »Országbirói Értekezet« folytán helyreállított királyi táblához alkalmaztatott titkári minőségben. Birói pályáján tett kiképzése s előmenetele tekintetében, annak első felvonása idejéből, nagy hálával emlékezik *Daruváry Alajosra* s *Fabinyi Teofilra*; az 1861 utáni félig-meddig már törvényes, átmeneti korszakból pedig, midőn az ősi kir. kuria már helyre volt állítva, de a kinevezéseket még nem megkoronázott király irta alá, *Melczér Istvánra*, a királyi tábla, majd a hétszemélyes tábla akkori elnökére, az utolsóira, a ki királyi személynöki nevet viselt, s ki őt, mint titkárt, birói tenndőkkel is megbízta s így magasb kiképeztetésére alkalmat adott, minek folytán azután rendes kir. táblai bírónak, s a koronázás után bekövetkezett már teljesen törvényes s alkotmányos korszakban Horvát Boldizsár miniszter által, az újonnan szervezett kir. kuria legfőbb ítélőszéki osztályánál bírónak neveztetett. E páratlannak mondható gyors előléptetésre erőfeszítő munkássággal igyekezett magát érdemessé tenni, s a túlhajtott munka megtörte testi erejét, hosszas és térhes betegségen ment át s azért 1872-ben az előadó bíróhoz képest aránylag pihentetőnek mondható tanácselnöki állást foglalta el a kir. táblánál, melynek klasszikus elnöke akkor Szabó Miklós,

a kir. kuria jelenlegi elnöke volt, a ki őt 1880-ban, az új büntető törvény életbeléptetése után, a büntető osztály vezetésére hivatott kir. táblai alelnöki állásra ajánlotta. Innét már csak egy lépés volt a kir. tábla elnöki székéig, melyre őt régi jóakarója, az időközben igazságügyi miniszterré lett *Fabinyi Teofil* 1886. decz. 18-án kinevezte. Ennyit hálás visszaemlékezéseiből, melyeket jubiláris ünnepén társai előtt kedélyesen feltárt.

VI.

Pályájának e fénykorában egymást érték a jól megérdemelt kitüntetések úgy legfelsőbb helyről, mint tudós- és írotársai részéről. 1880. évi május havában, az egyetem évszázados ünnepe alkalmából, oly társaságban, mint Majláth György s Horvát Boldizsár, az egyetemi jogi fakultás által dísztudorral neveztetett; 1881 nov. 7-én »szeredi« előnévvel a magyar nemesek sorába iktattatott, a mire szükségé bizony nem volt, mert különben is, közelismerés szerint, *magyar* és *nemes* volt a szónak a közönségesnél szebb értelmében, de ha már meg kellett történnie ez arisztokratikus kitüntetésnek a szokásaiban s ízléseiben polgári szerénységű, valóban demokrata hajlamú s jellemű férfiún: ő Felsége, a király, bizonyval keresve se találhatott méltóbbat e címre, mint ezt a nyílt, őszinte, igazmondó pátriarchális kedélyű embert, ki a magyar természet ez enyészőben lévő kinceit magas színvonalú európai műveltséggel egyesítette. Nem tudom, keresetlenül nyerte-e vagy maga kereste a kitüntetést, melynek ma valóban semmi értelme s jelentősége sincs, midőn a nemes ember együtt fizet adót, együtt választ képviselőt, együtt visel hivatalokat a nem nemessel, s ambícióját nem igen találhatja kielégítettnek azon fitymálásban, melylyel az ősi, régi, történelmi nemes név bár hétszilvafás és elzüllött viselői az újdonsült nemesi czimerek iránt viseltetnek. Véleménye, melyet erre nézve táplált s kifejezett, az volt: hogy Magyarországon, annyi ellentétes kívánság küzdelmének harcsterén, létfeltételnek tekintendő a monarchiai kormányforma, ily államban pedig az arisztokracziai címek s fokozatok nemcsak megenged-

hetők, sőt Magyarországon az arisztokraczia, s bizonyos mérvben közjogi jelentőségének is biztosítása szükséges a végett, hogy az állam magyar jellege ne veszélyeztessék és sértetlenül maradjon mind örökké. De ily hite mellett a magánjog terén nem ismert el kiváltságot s mindig követelte, hogy a magyar magánjogban kivétel nélkül az egyenlő honpolgári jog eszméje emeltessék feltétlen uralomra.»

1889-ben Joannovics György tiszteleti tag s Vadnay Károly I. tag ajánlatára a m. akadémia lev. tagjává választott és pedig az első (nyelvtudományi) osztály tagjainak sorába. Én már egy évvel az előtt meg akartam tenni e lépést a második osztály részéről, hová a jogtudós, ki a szépirodalmat csak mellékes kedvtelésből művelte, első sorban tartozott volna; de tekintetbe véve a nehéz és soha ki nem számítható választási viszonyokat, melyek különösen a második osztály kebelében amaz években mutatkoztak s a legérdemesb jelöltekre nézve is kétéssé tették a megválasztatás sikerét; előlegesen kinyert engedelme nélkül nem mertem nevét kockárára tenni, s ő az engedélyt nem adta meg tisztelő barátjának, és egy szerény stylű, de büszke szellemű levélben megkért, hogy kijelölését ejtsem el.

Az első osztályban, erre következő évben, valószínűbb volt a jó eredmény. Az ez osztálybeli kijelölők ajánlatának indokolása két alapra van fektetve. Egyik a jelöltnek 1875-től 1888-ig terjedő jelentékeny szépirodalmi munkássága, melynek eredményei: *Lajos pap*, történeti elbeszélés Pest múltjából (1879); »*Új idők, avúlt emberek*« regény (ugyanazon évből); »*Köd előtttem, köd mögöttem*« legnagyobb regénye négy kötetben (1881) és »*Pali bácsi*« regény két kötetben (1884). Mind e regények nyelve kifogástalan, szabatos és csinos; nem találni azokban a nyelv természete elleni vétségeket, germanizmusokat, melyek oly igen gyakoriak s méltán megrovandók legújabb irodalmunkban. A magyar szépirodalomnak fiatal kora óta kitűnő dilettans munkása volt ő, ki, habár hivatalos nagy elfoglaltsága miatt e benső szüksége kielégítésére csak ritkán fordíthatott időt, mind e mellett több önálló regényt s kisebb elbeszélést írt s adott ki, érett szellemnek, nagy emberismeretnek, s a

hazai viszonyok alapos vizsgálatának termékeit s kitűnő magyarsággal írottakat.

Másik nyelvtudományi érdeme, hogy a törvénykezés terén elfoglalt kiváló állását s ezzel együtt járó tekintélyt latba vetve, buzgón s következetesen oda törekedett, hogy a magyar igazságszolgáltatás nyelve a szabatosság magasb színvonalára emelkedjék. Vajkaynak ez irányban kifejtett tevékenységét, a melylyel az úttörés nehéz munkája karöltve járt, méltó közelismerés illeti meg. Példaadás, figyelmeztetés és tanácskozás útján e tekintetben már is oly eredményt ért el, — mond Vadnay Károly — melyet az akadémia első osztálya ismerhet el a legmelegebben. Mint egy élő s mindennap megjelenő »Nyelvőr« működött ő a felelbiteli bíróság élén s a törvénykezés nyelvének javítására megindult e mozgalomnak már is van észrevehető eredménye, miről az utóbbi időben nyilvánosságra jutott ítéletek kétségtelen tanúságot tesznek s a bírák, jegyzők és ügyvédek fogalmazásain évről-évre öröndetesb javulás mutatkozik nyelv tekintetében. Hatással volt ezáltal még a Kuriára is s még inkább az alsóbb bíróságok tisztább s magyarosabb nyelvhasználatára s noha e működés nem nyomtatásban s a nyilvánosság előtt jelentkezett, hatással lehet törvényeink magyarosabb s korrektebb nyelvű szerkesztésére is. Az üdvös mozgalom élén álló férfúnak az akadémiai tagtársakkal való folytonos érintezése kétségkívül megkönnyítené s előmozdítaná a bírói nyelv reformálására irányuló törekvéseit. Ez indokolások folytán Vajkay Károly nagy szavazattöbbséggel választatott meg az akadémiai első osztály levelező tagjává, azonban ez időben összetornyosuló hivatalos túlterhelteése, mindinkább fejlődő beteges állapota s elkedvetlenedése gátolta, hogy az üléseken gyakrabban részt vehessen s a megválasztásához kötött nagy reményeknek megfelelőhessen, Az új akadémikus székfoglaló értekezését sem készíthette el s olvashatta fel 1892-ik év augusztus haváig, midőn fáradt szemeit végálmra hunyta. Részt vett mégis a Corpus Juris megmagyarosítására kiküldött akadémiai bizottmány munkálataiban, mint annak elnöke, s bizonynyal igen hasznos és munkás tagja lett volna aka-

demiánknak, ha egészsége s csakhamar bekövetkezett halála engedi.

A magyar akademia tagjává ekként elkésve lett és kevés sikerű megválasztatásának az őt e kitüntetésre méltán ajánlók által felhozott második indokára vonatkozólag, én is szívesen elismerem abbéli nagy érdemét, hogy, mint királyi táblai elnök, szenvedélyesen kergette a kétségkívül nemes czélt, hogy a megszokott, nehézkes, hibás, magyartalan kuriális stylus helyett az ítéletekben egészséges, jó magyar írásmódot honosítson meg. Nehéz feladat volt ez, mert a szokás hatalma igen erős, azonban szilárd kitartás által mégis sikerült neki, legalább saját bírósága, alája rendelt s kedvét kereső tagjait engedelmes tanítványaivá képezni. A passzív alak, melyet a magyar nyelv, legalább a nép nyelve, nem szeret, a sok csattogó s ropogó: »*ítéltetett, határoztatott, végeztetett*« helyébe az aktív alakot használta: a kir. tábla »*ítélt, határozott, végezett*« s mindezt nem *indokoltatni*, hanem »*megokolni*« akarta. S e törekvése a vén kuriális stylus reformálására, mely ha szélesebb körökre nem hatott, s a legfelsőbb bíróság által el nem fogadtatott is, mely a szokásos: »*ítéltetett, határoztatott, végeztetett*« kifejezésben bizonyos erőt, határozottságot s parancsoló méltóságot látott s az elfogadott szokáshoz ragaszkodott: a vezetése alatti fiatalabb bírónál tovább tenyészett s a feloszlott kir. tábla sokfelé szétment bírái által a vidékre is átültetett, megfogamzott és számos tanítványt s prozelitát szerzett Vajkay kuriális nyelvének. A törekvés, bármilyen lett légyen is annak hatása és sikere, minden esetre dicséretes volt s öregbíti Vajkay Károlynak sok oldalú érdemeit.

Hallottuk akadémiai taggá választatása indokaiban azt is, hogy a szellem széles birodalmának a jogi szakon kívül eső más, nevezetesen szépirodalmi vidékein is annyira otthonos volt, hogy regényírói tollat ragadva bírói aktákat forgató s ítéleteket szerkesztő jobbájába, *Véka Lajos* álnév alatt (mely mellé azonban valódi nevét is kitette), a hazai olvasó közönséget költői érének oly érett és zamatos gyümölcseivel is táplálta, mint fentebb megnevezett regényei, melyekre nézve általánosan elfogadott vélemény, hogy azok

nyelvének s előadásának tősgyökeres, jóízű magyarsága kifogástalan s részint alapos történeti ismeretekkel, részint sokoldalú, élesen megfigyelt s élénken kiszínezett élettapasztalásokkal tömött tartalma, a gyakran felcsillámló szatirai s humoros érrel, elég tanúságos s mulattató olvasmányok melyeket igaz szabadelvűség, demokrata érzelem s ember-szeretet nemese szelleme, hazájának s nemzetének felvilágosult szeretete, mely az észlelt hibák s tökéletlenségek megrovását, esetleg éles kigúnyolását ki nem zárja, s helyenkint megindító s az olvasó szemébe könyeket csaló kedélyesség melege hat át. Nem első rendű regények szerkezet s forma tekintetében; sok felesleges, bár önmagukban mindig tartalmas és eszmedús, de a regény cselekvénye egységének és célratörő, gyors lefolyásának hátrányára szolgáló életbölcséleti, politikai, társadalmi, irodalmi okoskodásokkal s a figyelmet a főtárgytól elvonó mellékszemélyekkel s apró epizódokkal vannak elárasztva. Dús képzelet, elragadó, bűbajos előadás és szelid, mosolygó humor, a történendők iránt feszült figyelemben tartó leleményesség s izgató meg-
lepetések tekintetében Jókai Mór, mély lélektani buvárlat tekintetében Kemény Zsigmond s báró Eötvös József mellé nem állítható s inkább a Fáy Andrásféle regényírói iskolába tartozik, de nevezett művei mindenesetre figyelemre méltó s érdekes jelenségek. Különösen a »*Lajos pap*«, melynek tárgya Pest multjából, a tizenmegyedik század kezdetéről van merítve s melyhez a száraz történeti vázat a »Budai regesták« szolgáltatták, »húst és mezet pedig e vázakra a regényíró ruházott, ki a feltámasztott alakokba lelket lehelt s érezve lüktető szívet adott, s a történelem adatait időben s térben úgy csoportosította, hogy dióhéjba szorítva híven tükrözzék vissza a felkarolt kor szellemét s irányát« Oly jól alkotott mű, melyből nemcsak megtanuljuk a pesti hegyen épült Pest-újjár (Buda) történetének egy érdekes részét azon korból, midőn ott a magyarok és németek és olaszok egymással versengő nemzetiségeket képeztek, birót sorban választottak, folyton lázongtak, az egyházból kiközösítették, egymást felváltva börtönbe s bakó keze alá hurezolták; midőn egyes vagyonos és tekintélyes családok, mint a Walterek

és Wernerek a polgári hatalomért küzdöttek s gyűlölködtek, s mint magyarhoni Montechiek és Capuletek, Romeót s Juliát szolgáltattak egy magyar Shakspeare tollának; midőn a zsidók bélyegző sárga köpönyegben jártak, de azért nagy szerepet játszottak, mert gazdagok voltak s a pazar keresztyén urakat s lovagokat s a királyi udvart is uzsorás pénzzel kisegítették. »Lajos pap« a beszély hőse, a Walterek családjából s ennek huga, Ilon; Werner László a bíró, kit a családi gyűlölet Ilontól elválaszt; Katsün a dúsgazdag zsidó, s halvány leánya, a szép Eszter, ki Lajos papot gyermek kora óta imádja s midőn szerelme és apja hite közt kellene választani, a halált választja, s a főszemélyeket környező számos mellékalakja a rajzolt kornak, oly tömör s élénk képet tárnak az olvasó elé, mely azt mélyen meghatja. Társadalmi nagy regényében, a »*Köd előttem, köd mögöttem*« címűben pedig az Óváry báró család különféle jellemű tagjai, Óváry Miklós, a nemes emberbarát s embergyűlölő: Irma báróné, ennek tőle elvált neje s pár családból származott erélyes anyja, Varjas Bözse néni s ennek angyali kis unokája Erzsike, Óváry László a főrendű iparlovag s ennek elrontott gyermekei, Tibor, az elsavanyodott Ilma s a kaczer, szivtelen Arpadine körül vannak csoportosítva a magyar életnek nagyszámú, érdekesnél érdekeseb alakjai, Birkás Tádé a Daudet Nábobjához hasonló meggazdagodott nyereszkeskedő, ennek neje s fia, sőt palotájának portása is; Adelsrüssel gróf, a szépet tevő, henczegő őrnagyocska; az Óváry Miklós által alapított »Otrombák odújának« tagjai, Dalár a költő, Rákfi a kritikus, Szolid Tiborc, a szolgabíróból lett hordár és leánya; a külvárosi goromba, nemes lelkű kuruzsló stb. Mozaik mű, mint maga az élet, melyről ő mondja, hogy a gondviselés, a sors, a véletlen rak belé ide kék, oda zöld, amoda sárga lemezeket és így kerekedik a tarka kép, melynek se kezdete, se vége.

VII.

Érezvén betegsége s nagy fokú elerőtlenedése súlyát, melyet hivatalviselése legvégsőbb határáig férfias türelemmel legyőzni igyekezett, nem is maradt már sokáig a megfogyatkozott budapesti királyi tábla elnöke, s helyét 1892-ben átengedte Czorda Bódog igazságügyminiszteri államtitkárnak, jelenleg a kir. Kuria másodelnökének. Kilépése után egy hónapra, érdemei elismeréseül a Lipótrend közepkeresztjével lett kitüntetve, de e kereszt nem enyhíthette már a vállára nehezedett egyéb kereszték súlyát; visszavonulása után kevés életjelt adott magáról, de roskadt egészségének ápolása közben is sokat tanult, olvasott s filozofusi magaslatról bírálta a világ folyását.

Alig telt el egy év azóta, hogy a közpályáról visszavonult, midőn a parádi fürdőről, hol megromlott egészségének foltozása céljából tartózkodott, vettük a szomorú hírt, hogy kiszenvedett. Holt testét ott szentelték be 1893. augusztus 16-án s azután elszállították Szeredre, hol aug. 18-án helyezték örök nyugalomra.

A gyászszertartáson óriási közönség volt jelen; Szered lakossága, mely büszke volt jeles fiára, a környék előkelőségei s értelmesb osztályai, a bíróságok s Pozsonymegye tagjai csoportosan, ünnepi ruhában jelentek meg; a tűzoltók díszőrséget képeztek, az egyesületek s testületek zászlóik alatt vonultak ki. A budapesti ügyvédvizsgáló bizottság, melynek oly sok időn át elnöke vala, küldöttséggel volt képviselve a temetésen, hol a bizottság nevében dr. Wolf Vilmos budapesti ügyvéd bucsúzott el megindító beszédben a tisztelt halottól, mesterüktől, vezérüktől, a ki bíró és ember, jogász és magyar volt minden ízében. Az igazságügyminiszter, a kir. tábla elnöke és sok előkelő bíró s ügyvéd részvétiratokkal kereste fel az árva családot. Kötelességteljesítésben hozzá hasonló, szerény egyszerűségében tiszteletre méltó hű nejét, Heller Karolinát, katona életéből, a külföldről hozta magának, ki aztán gyermekeit, férje puritán elvei szerint a munka s becsület kultuszában nevelte.

Modern vagyonszerzéshez sem atyja, sem ő nem értett; szerény és takarékos életmódja mellett is, gyermekeire gazdag örökséget nem hagyhatva, célszerűnek tartotta azokat úgy képeztetni, hogy szükség esetében saját munkájuk után megélhessenek.

Vele, kétséggel, a magyar birói karnak egyik ki-magasló jelese szállott sírba s azért halála híre mindenütt őszinte részvéttel fogadtatott, hol az önzetlen s lelkiismeretes birói munkálkodás, bár a »fin de Siecle« szellemében pompázó s kapaszkodó vásári lélettől szerény visszavonultságban, több becsesel bír a mindenható s mindentudó Isten és az ő képére teremtetett emberek szemeiben, mint az utczaizaj közt dicsőített hűhó, politikai charlatánság s népszerűséget hajhászó humbug. Őt nem a magas rang, melyet elfoglalt s azzal járó tekintély, s a tőle várható kedvezésekre számító hizelgés, hanem az a tiszta lelkiismeretesség és szigorú kötelességteljesítés tette tisztelt alakká, melyet egész életén át, minden viszonyok közt, hosszas, nehéz pályáján kifejtett. Szépen jellemzi egyéniségét, a halála alkalmából megjelent számos nekrologok egyikében egy tisztelője, kinek szavait ezennel átveszem, és saját legjobb tudomásom s tapasztalásom alapján magamévá teszem: a mi ideges korunkban, mely a fiatalságnak nagyon is nyugtalan élettanokat sugall, jól esett rátekinteni ez aggastyánra, kinek egész élete az *összhang* teljességében állott előttünk s a ki egészen férfi volt. Az idők forogva változtak körülötte, míg ő az maradt a birói testület élén s a főrendiházban is, a mi egykor a szerény kis munkaszobában volt. Ismeretekben s rangban folyton gyarapodott, de lelkében s gondolkodásában mindig ugyanaz maradt, mindig fogékony minden nemes iránt s mindig jó mindenki iránt. Midőn a közhivatal alsó fokozatain szolgált, nem csúszott s hajlongott főnökei előtt, hogy kedvüket egyébbel keresse, mint munkája értékével; midőn pedig érdemei magas polczra emelték, az alatta álló biráknak barátja, a mellette törekvő ifjaknak pedig atyja volt. Megkívánta s erélyesen tartotta fenn a rendet, a miben maga adott példát, szigorú igazságszeretettel kormányozta

az alá rendelt nagy számú birói s hivatalnoki személyzetet, de soha senkit nem sértett, nagyképű fontoskodással nem keserítette a vele érintkezőket, sőt az önálló gondolkodást, a férfias független jellemet, melylyel ő maga birt, másokban is kellően megbecsülte. Soha semmiben sem volt kicsinyes, sem pedig magas szemöldű követelő; népszerű, lekötő modort tiszteletgerjesztő komolysággal tudott párosítani.

Gyors haladása mutatja, mily jeles előadó s ítélő bíró volt; mint előadó, a legbonyolultabb ügyeket is tiszta világításba helyezte, mint ítélő bíró pedig, törvényes és tudományos, de egyúttal emberies szempontból vizsgált és ítélte; tiszta jellemét s részrehajlatlanságát pedig senki se vonta kétségbe. Soha senkinek se volt magasabb fogalma a birói függetlenségről, az alkotmányos rendszernek s polgári szabadságnak e szükséges oszlopáról s legfőbb feltételéről, melynek megnyirbálására egyik-másik hatalomkezelőnk már több ízben tett, részint a közvélemény erélyes ellenszegülésén megbukott — a mit ezúttal s e helyen részletezni nem akarok — s részint csakugyan becsempészett kísérletet.

A többi között csak egy nyilatkozatát említem fel a birói függetlenségről, melyet a »Kolozsvári traktátus« zárszavából veszek ki: »Az állam lételét, vagy legalább is az állam hitelét biztosító jogrendet kockáztatja az, ki bármily nevezetű adminisztratív közegek jó vagy rossz akaratú önkényének áldozza fel martalékul a birói kart, s ez által aláássa, talán öntudatlanul, gondatlanságból, talán czélzatosan, szilárd alapjait s megsemmisíti függetlenségét a birói hatalomnak, annak a hatalomnak, mely hivatva van a legzajosabb hullámvázások közepette is, rendíthetlen sziklaként állani, hogy legyen vész idején mibe kapaszkodhatnunk, ha a fergeteg felülről csapkodó villámai, s ha a földhöz tapadt elemek bódító kavargása végenyészettel fenyegetnek. Teljesen lehetetlen, hogy ez igazság hatalma végre is ne győzedelmeskedjék minden azzal ellentétes kísérlet fölött. Láttunk mi már rohamosb szeleket is, de nem láttunk még magasra felsarjadzott erdőt, melyet bárki is képes leendett volna visszafelé növesztteni. Dabit Deus his quoque finem!

A főrendiházban ritkán szólalt fel s csak a bíróságot illető szakkérdésekben, de ilyenkor aztán melegen, ékes szónoki nyelven s formában, s a meggyőződés erélyével. Szónoki tehetségének több jelét mutatta fel a jogászüléseken, hol (mint feljebb példákkal szolgáltam) mindig magyar, nemzeti, hazafias és gyakorlati szellemben, olykor a humor és szatira gazdag erével nyilatkozott a külföldi áramlatokkal, a beretvaélű elméleteknek a hazai gyakorlati szempontokat alárendelni akaró törekvésekkel s a hypertudós magas szemöldök pedansságaival szemközt. A bírósági ünnepek, beigtatások s bucsúztatások, a tiszteletére rendezett testületi lakomák alkalmával örömet és sokat beszélt s többször hordott elő saját életéből s élményeiből érdekes emlékezéseket.

Mint törvényhozó, vagy e téren véleményadó nem sokat tartott a pusztá liberális jelszavakra és semmi jót se várt attól, hogy azok, meddő általánosságban, a törvényekben parádézzanak. Ő mindenkor biztosítást keresett arra nézve, hogy ezek valósággá legyenek, hogy a szép eszmények meg is testesüljenek. Megvetette, s ha bizalmas körben nyilatkozott, éles szatirai tehetséggel gúnyolta az üres chablonokat; ő állandót akart teremteni s pusztá jeligék felállításá s hangoztatása által nem hitte a teremtés isteni művét bevégezettnek. A vakmerő hazard játékot nem szerette, életképesség garanciáival bíró intézményeket óhajtott a magyar igazságszolgáltatás organizmusába. Jogászi lelkiismerete igen erős volt, melynek lehettek kedves eszményei, de nem voltak vakon imádott bálványai. Nagy mértékben bírt egy valódi jogász vallásosságával, mely meggyőződése isteneitől el nem pártol, s temperamentumával, mely az igazságért lelkesül, de egyoldalú szenvedélyességre s mások szabad véleményeinek lenézésére magát elragadtatni soha nem engedi.

Ime egy magyar bírónak s bírósági elnöknek tiszteletre méltó képe! — társai, utódai igyekezzenek a hű kötelességteljesítésben hozzá hasonlítani — és ti, nemes törekvésű ifjú jogászok, a birói székek kandidátusai! a magyar igazságszolgáltatás reményei! vegyetek róla példát s róla vegyen mértéket becsvágyatok. Ne riadjatok vissza a nehéz munkától, melyet le kell győznötök a nemes, önzetlen pályán, a túlterhelt magyar bíró sorsától, kire a testet s lelket emésztő erőfeszítés után végre is legjobb esetben kimerültség s elgyengülés, rosszabb esetben pedig — mire elég példa van — a látó erő teljes elvesztése, vagy agyvelőlágylás nyomora s a nagy munkáért igen szerény anyagi jutalom vár; vesétek meg az anyagi kincsek előtt alázatosan bókoló tömeg tömjénét, melyet bálványai előtt görnyedezve éget s a hozsánát, melylyel az arany borjút üdvözli; zárjátok ki elmétekből a lealacsonyító gondolatot, hogy jobb s hasznosabb volna Themis istennő tiszta, szűz és egyszerű temploma helyett a börzétet látogatni s pénzintézetek asztalánál kevés fáradsággal nagy vagyont szerezni. Szébb jutalma lesz munkátoknak a teljesített kötelesség emelő tudata, az emberiség és haza, a törvény és igazság önzetlen szolgálatában szerzett nemes és büszke önérzet. S e szavakkal, melyeket úgy tekintsetek, mintha megemlékezésem hőségnek ajkai intéznék általam hozzátok, végzem be igénytelen emlékbeszédemet.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. K... Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. ... Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. ... László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	> 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	> 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	> 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	> 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	> 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	> 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	> 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	> 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	> 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	> 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	> 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	> 50 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
GRÜNWARD BÉLA

LEV. TAGRÓL.

LÁNG LAJOS

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1894. október 29-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1895.

EMLEKBESZÉD GRÜNWALD BÉLA FÖLÖTT.

Láng Lajos, r. tagtól.

(Felolvastatott a m. tud. Akadémiának 1894. évi okt. 29-dikén tartott összes ülésén.)

1891. tavaszán, egy verőfényes májusi napon, midőn akademiánk tagjai e palota falai között a díszgyűlésre voltak összeseregglők, az ily alkalommal általánosan szokásos öröm és vidámság helyett, komor levertség és bánatos fájdalom ült a legtöbbek arczán. Kisebb-nagyobb csoportok verődtek össze az előcsarnokban, melyeket ugyanegy gyászeset foglalkoztatott, s ha itt-ott még megpillantottunk egy-egy kedélyes arczot, mely az Akadémia nagy hetének szokásos jellegét mutatta, a mint egyik-másik csoportba belevegyült, ezt is a szokatlan ború homályosította el. Ezen a helyen, az akadémia nagygyűlését megelőző percekben, jutott először köztudomásra és innen terjedt el csakhamar az egész országban a lesújtó hír, hogy a nagynevű publicista, kiváló administrator és jeles politikus, Akademiánk nagyreményű tagja, ki felett az Önök megtisztelő bizalmából az emlékbeszédet e helyen megtartani nekem jutott megtisztelő feladatúl, nincs többé az élők között.

Legközelebbi barátait, kik egykor oly büszkén magasra szárnyaló lelkén már jó ideje észlelhették egy végzetes kór pusztító hatását, a lesújtó hír nem érte egészen váratlanúl, de a könyörtelen bizonyosság, hogy az a férfiú, ki alig két évtizedre terjedő közpályáján annyi általános elismerést és fényes sikert csatolt nevéhez, önmaga vetett véget életének, messze hazája határain túl, távol barátaitól és szeretteitől, a ragyogó

Szajna-metropolis egy elhagyott zúgában, épen akkor, midőn a törvényhozás azon intézmény felett tanácskozott, a melynek megismertetése és a közvéleményben diadalra jutása körül senkinek sem lehetett az övéhez hasonló érdeme — a fény és árny ennyi rikító ellentéte, annál megrendítőbbé tette a veszteséget úgy barátai és hozzátartozói, mint a távolállók szemében.

Nem tarthatom ez alkalommal feladatomnak tüzetesen kiterjeszkedni elköltözött tagtársunk életére, e kötelességemnek igyekeztem megfelelni már korábban, egy akadémiai nekrológban. E rövid óra, melyet a szokás és a tisztelt hallgatóság figyelme iránt tartozó kimélet rendelkezésemre bocsátanak, igen kevés arra, hogy műve mellett az embert is kellőleg méltathassam. Nagy megnyugtatósomra fog szolgálni, ha ezen néhány futó pillanat alatt, megmaradva azon korlátok között, melyeket már a hely is elém szab, egyedül az író munkásságára szorítkozva, sikerül kijelölnöm számára a helyet, mely őt hazánkban a politikai eszmék fejlődési történetében megilleti és ebből kiindulva, lehetőleg összefüggő képet adnom azon eszmékről, melyek munkáiban foglalvák.

I.

Az a férfiú, ki hazánkban először vette az ügynevezett megyerendszert és birálat alá, ketségtelenül b. Eötvös József volt. *Reform* cikksorozata a *Pesti Hírlap* 1845-iki folyamában, mely a következő évben könyv alakban is megjelent, főleg két irányban tör pácztát a megye felett. Károhoztatta annak törvényhozói és birói hatáskörét. Hibáztatta, hogy a megye mint olyan választja követét, az adja neki az utasítást, az verificálja, sőt ha úgy akarja, vissza is hívhatja a követet. A megye mindezen joga egyenes csorbítása a központi törvényhozó testület, az országgyűlés jogkörének. Hibáztatta továbbá a megyének biráskodási jogát, melyet az a kiváltságos osztályoktól függő és csak azok érdekeit szem előtt tartó tisztviselői útján a nem kiváltságos és főleg nem befolyásos osztályok felett gyakorolt. E két irányú birálat mellett, mely a megyének akkori tényleges

működésére vonatkozik, Eötvös szembeszáll még azon hagyomány megszentelte fölfogással is, hogy a megye az alkotmány védbástyája volna. A megyének közigazgatási szerepével, Eötvös nem igen foglalkozik, a mi annál érthetőbb, mert hiszen már a két megnevezett irányban alkalmazott bírálat is kegyeletlenség színében tünt fel a túlnyomó nagy többség előtt, kapcsolatosan kivált azzal a kegyetlen satírával, a melylyel az akkori megyerendszert a *Falu jegyzőjében*, Nyuzó főbíróban és esküdttársában, a régi jó táblalabrák szörnyűködésére és megbotránkozására ostromozta.

A *Reform* cikksorozatában fölvetett eszmék nem igen találtak viszhangra az akkori Magyarországon. Eötvös a könyvalakban megjelent cikkek előszavában épp azért kijelenti, hogy úgynevezett centrálista barátaival egyelőre visszavonul s a *Pesti Hírlap* szerkesztését a lap nélkül maradt Kossuth iránti tekintetből, Szalay helyett Csengeri veszi át, akinek vezetése alatt az ismét hivatva lesz az egész ellenzék közlönye lenni.

Eötvösnek egy időre lezorított eszméit a törvényhozást illetőleg, mint azt Kemény Zsigmond a *Forradalom után* lapjain igen találóan és nem minden szemrehányás nélkül írja, a februári forradalom hatása alatt egészen váratlanul ugyanaz valósítja meg, aki azoknak korábban legélesebb elítélője volt. A parlamenti felelős kormánnyal és a népképviselési rendszerrel a megyének törvényhozási nagy jogai egyszer s mindenkorra veszendőbe mennek. A megyének a bíráskodás terén gyakorolt jogait azonban a 48-iki törvényhozás érintetlenül hagyta, a mint hogy egyébként a megyét illetőleg csak a legnélkülözhetetlenebb változásokra szorítkozik, a mennyiben a megyei bizottságokat népképviselési alapra fekteti, de az alkalmat felhasználja arra, hogy a megyei szerkezetnek a hagyományos felfogás szerint öt megillető azon érdemét, hogy az alkotmányosság védbástyájául szolgált, törvénykönyvünkbe beiktassa.

Az absolutismus, mint annyi téren, itt is megakasztotta az eszmék természetes fejlődési menetét. Ha már 48 előtt is kevesen valának, kik a megyei szerkezet ellen síkra szállottak, a nemzeti elnyomás nehéz napjaiban, melyekben

mindent, a mi alkotmányunkkal összefüggött, kegyelettel vett körül a közérzület, a megyeszerkezet is, nemcsak kiméltre, hanem egyenesen a legmelegebb rokonszenvre számíthatott, a mint hogy még oly férfiak is mint Csengeri az ötvenes években a megyei szerkezet mellett törtek lándsát.

A fejlődés természetes fonalát a kiegyezéssel lehet fölvennünk, mert a megyének mint intézménynek tárgyas felfogása csak attól fogva volt lehetséges. E tárgyasabb felfogás mutatkozik már az első berendezésben, amennyiben a közigazgatás egy fontos ága, a pénzügyi kormányzat mindjárt elejétől, hanem is egészében, államivá lesz; mert igaz ugyan, hogy az egyenes adóknál a legalsó igazgatás a szolgabíró és községi jegyző révén, a megyénél marad, de a közvetett adók és jövedékek tekintetében az egész vonalon és az egyenes adóknál is a főbb forumokban kezdettől fogva királyi hatóságik intézkednek.

A pénzügyek terén tehát egy nevezetes lépés történik az állami közigazgatás irányában úgyszólván egészen észrevétlenül, mint valami önként érthető dolog, a mit azonban igen megkönnyített az a tény, hogy ezen a téren a királyi igazgatás már 48 előtt is kiváló szerepet vitt.

Sokkal nagyobb ujtás számba ment az a változás, melyet az alkotmányos korszak a bíróság terén úgy szólván mindjárt első napjaiban véghez vitt. Eötvös *Reform*-jának és még inkább talán *Falu jegyzőjé*-nek a kedélyek bensejében lassan, de annál bizonyosabban dolgozó hatása itt érvényesült a leghatalmasabban. Az 1869: IV. törvényczikk által Horvát Boldizsár az igazságszolgáltatást a nemzet nagy többségének helyeslése mellett a megyétől elvonva királyi bíróságokra ruházta.

Azon két nagy eszme közül tehát, melyeket Eötvös egy negyedszázaddal előbb először bocsátott világgá, immár a második is testté vált.

Ily gyökeres változások mellett a megyei szerkezet eszményi tökéletességébe vetett hitnek a közigazgatás terén is meg kellett inognia. És csakugyan egész sora a röpiratoknak és hirlapi cikkeknek kezdett foglalkozni azokkal az átalakulásokkal, a melyeknek a megyét a parlamenti

kormányzattal való összeegyeztetése céljából alávetni kellend. Mindezen javaslatok azonban, majdnem kivétel nélkül, nemcsak a legnagyobb elismeréssel szóltak a megyének önkormányzati jelentőségéről, hanem megegyeztek abban is, hogy a tisztviselők választásában az önkormányzat egyik legfontosabb nyilvánulását látták. Így nyilatkoztak ez időben nemcsak a municipalismus bevallott hívei, de még azok is, kik legmesszebb mentek abban a törekvésben, hogy a municipumokkal szemben az államot kívánták erősíteni, mint például Toldy István az Új Magyarország korán elhunyt nagy tehetségű publicistája. Csak elvétve és elszigetelve emelkedik egy hang a közigazgatási tisztviselők kinevezése mellett, a nélkül, hogy nagyobb, komolyabb visszhangra talált volna, és az 1870-iki megyei törvény az állami befolyás érvényesítése érdekében lényegben nem igen ment tovább a főispán kijelölési és felfüggesztési jogának s a megyék felirati jogának szabályozásánál. Maga Sennyey Pál is, kit a közigazgatás államosításának előharczosául szoktak tekinteni, azon nagy hírnévre vergődött beszédében, melyben közigazgatásunkat ázsiaiainak nevezte (1872. október 7.), e kifejezést inkább csak odavetve használta, az állami adminisztrációval közelebbről azonban nem foglalkozott, és az 1873-iki 21-es bizottságban a közigazgatási tisztviselőknek kinevezését az akkori kedvezőtlen pénzügyi viszonyok között egyelőre egyenesen feladta.

II.

Ilyen előzmények után és ily körülmények között jelenik meg 1874-ben Grünwald Béla első röpirata: *Közigazgatásunk és a Magyar Nemzetiség.*

A röpirat kindulási pontját az 1870-iki megyei törvény képezte, melyben a szerző a municipalizmus győzelmét látja megtestesítve. S midőn két évvel utóbb báró Sennyey Pál a képviselőház tapsai között ázsiaiainak nevezi közigazgatásunkat, Grünwald ezt csak annak tulajdoníthatja, hogy mindenki érzi és tudja, hogy közigazgatásunk a lehető legzsiláltabb, hogy annak rendezése egyike legégetőbb szükségleteinknek, de a célra vezető eszközt elfogulatlanul keresni, megnevezni.

alig van valakinek bátorsága, mert attól fél, hogy valamelyes kedves előítéletbe fog ütközni.

E meggyőződésben, mindjárt a bevezető sorokban, a legélesebben ostromozva a meglevő állapotot, olyannak mondja, azt, mely nemcsak ezer és ezer érdeket sért, hanem komolyan fenyegeti állami lételünket is. A magyar állam decomposíciója szerinte gyorsan halad előre, s e végzetes folyamatot feltartóztatni csak a közigazgatási szervezet késedelem nélküli megváltoztatása, az ország viszonyaihoz és szükségleteihez való alkalmazása által lehetséges.

Ostromának tulajdonképeni tárgyát, a választott megyét, még egyelőre nem veszi fegyvere élére, mint aki tart attól, hogy, ha előkészítetlenül lepi meg az olvasót a nemzeti kegyelettel körülövezett intézmény megtámadásával, talán nem is talál meghallgatásra vagy legalább is oly elfogultságra, melyvel szemben az élesség inkább árt mint használ. Mielőtt az egyenes támadást megkísérli, előbb a közigazgatás általános céljainak kifejtésével igyekszik oly álláspontra emelkedni, melyből azután a municipalismus elítélése természetesen folyózik, hogy így a logika kényszerítse oda az olvasót, a hová hagyományos felfogása nem engedné eljutni.

A közigazgatás általános feladatait fejtegetve, a magyar közigazgatásnak, ezen általános feladatok mellett, még egy különöset is jelöl ki: a magyar állam consolidatióját, és ezzel megüti az alaphangot, mely az egész munkán keresztül kísér, és megrezzenti szívéinkben azt a hirt, a melyben a hagyományos felfogással szemben a legerősebb szövetségest keresi.

Most már bátrabban nyomul előre és habár még mindig nem nevezi meg a választott megyét, az önkormányzat intézményi értékét vitatva, azt közönyös formának tünteti föl és minden intézménynek csak annyi értéket tulajdonít, amennyit azon emberek érnek, akik abban működni hivatva vannak, míg végül egyenesen elítéli az olyan közigazgatási szervezetet, mely valamely tényezőnek több közigazgatási feladatot juttat, mint a mennyit elbir, mert annak szükségképi következménye, hogy ami erején túl van, azt nem teljesíti.

Csak ennyi előkészület után, de már most egész határozottsággal és élességgel támadja a municipalismust,

illetőleg az 1870-iki megyei törvényt, mint a mely szerinte semmi érzéket nem tanusított a közigazgatás feladatai, a nemzet kulturai, társadalmi és nemzetiségi viszonyai iránt, hanem e helyett csak egy rakás előítéletre, illúzióra és phrázisa-ra vezethető vissza.

Ezek között első sorban, mint a leghatalmasabb phrázist, gúnyolja azt, mely a megyét az alkotmány védbástyájául tünteti föl, és egész indignációval mutat ez abból folyó következtetésre, hogy t. i. az állam a megye mellett háttérbe szorult, azzal coordináltatott, és tovább menve negatívnak, nyersnek és reactionáriusnak jelzi ezt a felfogást, amely mellett, ugymond, a nemzet elfelejtette, hogy nekünk oly közigazgatási organismusra van szükségünk, melyben a pozitív feladatokra, nem a védelemre, hanem a tevékenységre van a fősúly fektetve.

Az önkormányzat eszméjének nem ellensége, sőt barátja, de korlátozni kívánja azt arra a körre, a hol az állami fejlődés érdekeivel nem ellenkezik, hanem azonnal a legmaróbb satirába esik azok ellen, kik a megyei önkormányzatot azon a czímen követelik, hogy mi a continens angolai vagyunk. A párhuzam, amelyet az angol és a magyar közt von, bizonyára nem hizelgő, sőt nem is igazságos; de kétségtelenül hatalmas dialektikáról és verve-ről tesz tanúságot. És ha nem is fogadhatjuk el, hogy az angol munkás, a magyar tunya és munkakerülő; az angol gazdag, a magyar szegény; az angol a legkritikusabb pillanatban is egykedvű, a magyar vagy elbizakodott vagy elcsüggedt; az angol soha nem feledkezik meg a tényleges viszonyokról, míg a magyar folyton csak a phantasia uralma alatt áll — azt az elismerést mégis szolgáltatathatjuk Grünwaldnak, hogy ezen párhuzam után alig adhatnánk igazat azoknak, kik az angol és magyar politikai jellemet ugyanegy mértékkel akarják mérni.

Végül még egy felfogást bélyegez phrázisnak, azt, mely az önkormányzat lehető legnagyobb mértékét a nemzeti génius követelésére vezeti vissza. A nemzeti génius fogalmát nem a legnagyobb tisztelettel ugyan, de mégis a vitán kívül helyezve, más oldalról támadja meg e felfogást, azt a kérdést vetve föl: Csak magyarok laknak-e Magyarországon?

S milyenek a többi népfajok? És megvan-e ezekben a virágzó, erős önkormányzat föltétele? S miután az utóbbi kérdésre úgy a történelemre, mint a jelen napokra hivatkozva, tagadó feleletet ad, nem áll meg itt, hanem tovább megy a kérdésben: Milyen a számarány a magyar elem s az országban lakó többi fajok között, mily kulturai fokon állanak e népfajok a magyar államhoz s a magyar nemzetiséghez? — És most már úgy látszik bizva, hogy mind e kérdésekre csak oly válasz adható, mely a választott megye ellen szól, a feleletet az olvasóra bizza.

Ha helytelenekül ostromozza az eszméket, melyekből a megyei törvény kiindult, természetes, hogy nem ítélhet kedvezőleg az eredményről, mely azokból keletkezett. A megyei törvényhatóság hatásköre szerinte oly nagy terjedelmű, a minőhez hasonlóval nem dicsekedhetik a világ egyetlen egy önkormányzati joggal felruházott testülete sem. A kormánynak, az egy pénzügyminisztert kivéve, az állami közigazgatás kezelésére egyetlen egy közvetlenül tőle függő közeg sem áll rendelkezésére. Közhasznú tevékenységében a megyét nem zavarta senki, legkevésbé az a hatalom, melyre gyanakvólag tekintett minden igazhívő municipálista, az állam. S mindennek eredményeül azt állítja oda, hogy a törvényhatóságok igen sok közgyűlést tartottak, ezeken sok szép beszédet mondottak autonomiáról, szabadságról, közigazgatásról, centralisatióról és decentralisatióról, de mindamellet egyszerre csak azt veszi észre az ország, hogy egyéni szabadság nincs, a közigazgatás teljesen el van hanyagolva, a jogbiztonság meg van ingatva, s a mi mindezek helyett megvan, az a törvényeken, a törvényes szokásokon s a kormány hallgatólagos beleegyezésén alapuló anarchia.

Az ily sötét színekkel festett helyzetet két főoknak tulajdonítja, hogy t. i. sem a tisztviselői kar, sem a bizottságok nem állanak feladatuk magaslatán. A tisztviselőnél a qualificatio-hiány folytán nem talál szakképzettséget, hanem, a mi még annál is nagyobb baj, talál benne a hivatal rövid tartama és bizonytalansága miatt dilettantismust. A bizottsággal nincs megelégedve, mert egyetlen elemében sem fedez föl érzéket a közigazgatás iránt. A paraszt szerinte a fej-

lődés oly alacsony fokán áll, hogy borzadály fut végig a testén, ha rá gondol. A polgári osztály nem létezése által vonja magára figyelmét, s a mennyiben van, törpe és satnya. A nemességről végre e két rövid szóban foglalja össze ítéletét: anyagilag hanyatlik és szellemileg nem gyarapszik. Minden osztály közös jellemvonása pedig az, hogy mindent az államtól várnak, de az államnak nem akarják megadni a magáét. Ezen elemeknél kétségbe vonja a törvény tiszteletét, a legegyszerűbb polgári kötelességek teljesítését. És ebből magyarázza, hogy törvényhatóságainkban a részvétlenség és közöny a közügyek iránt oly nagy. Mert szerinte a közigazgatás érdekei nálunk azok kezébe van letéve, kiket ép a közigazgatás érdekel legkevésbé, a mennyiben ez országban a politikához, választáshoz mindenki ért, az adminisztratív ügyekhez senki; a minnek csak természetes következménye, hogy a tisztújítás annyira tisztán politikai jellegű, hogy a közigazgatás céljai még szóba sem jönnek.

S miután így megtagadja a meggyétől azt, hogy mint közigazgatási szervezet feladatát megoldhassa, újból visszatér munkája alapgondolatához, a magyar nemzetiség érdekeinek hangsúlyozásához. A magyar államban, úgy mond, vannak elemek, melyek az államot negálják, melyek az államon kívül eső súlypontok felé gravitálnak, melyek felhasználnak minden eszközt, hogy a magyar állameszme hatalmát gyöngítsék és ez által az állam szétbontását előidézzék. Ezekkel szemben a magyar állam consolidációja érdekében semmi sem bír oly fontossággal, mint egy olyan közigazgatási szervezet nagyszabású és tervszerű működése, melynek minden egyes tagja át van hatva egy nagy politikai alapeszmétől s annak tudatáról, hogy az államot képviseli, s hogy hivatása megbénítani, ártalmatlanná tenni minden az állam ellen irányzott törekvést és alávetni az államnak az államellenes elemeket.

A míg egész Európa viszhangzik a nemzetiségi küzdelmektől, a magyarnál csak indolencia látható, és hogy a míg a magyarnál a magyar nemzetiség érdeke nem vezérlő szempont, a míg a magyar minden egyesítő, tömörítő politikai eszme nélkül pártviszály által ellenséges táborokra

oszlik, addig ellenségei egy politikai alapeszmével bírnak, mely egész törekvésükre irányadó. Táblabírói önteltséggel vádolja a magyart, a miért nagy nemzetnek képzei magát a tiszta magyar vidéken, de minden büszkesége daczára eszébe sem jut megbotráncolni azon, hogy az alatt az ország más területein üldözik testvéreit, és egész vidékek vannak, hol gyűlölet és megvetés terjed a nemzetiségi izgatások nyomán.

Majd Széchenyi felé fordul, kit a magyar történelem legkimagaslóbb alakjául állít elének, és annak büszke mondatát idézve, hogy hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel meggazdagítani, alapeszménkül a magyar faj biztosítását és nemesebb kifejtését állítja fel. Széchenyivel szemben elítéli úgy Kossuth mint Eötvös magatartását, mert mindegyiket a faj-érdek szempontjából akarja megítélni. Ebből és egyedül ebből akarja megítélni a kiegyezést, melyet azonban mint a magyar nemzetiség fennállásának és fejlődésének alapföltételét üdvözöl, mert erre irányuló törekvésünkben most se fölülről, se alulról nem gátol senki, a mennyiben az állam és cultura ennyi eszköze még nem állott rendelkezésünkre soha.

A utolsó accordokhoz közeledünk, melyekben a nemzeti eszme már a maga egész erejében és hatalmában hangzik föl.

Magyarországban, úgymond, oly közigazgatási szervezetre van szükség, melylyel az állam consolidációjára irányzott nagyszabású, tervszerű működés lehetséges. Oly szervezetre, melynek minden egyes tagja át van hatva egy nagy politikai alapeszmétől s annak tudatától, hogy az államot képviseli, s hogy hivatása megbénítani, ártalmatlanná tenni minden az állam ellen irányuló törekvést és alávetni az államnak az államellenes elemeket. A mai megye ennek nem felel meg, mert az nem képez egy különálló és a helyi érdektől és hangulattól emáncipált egészet, melyen az állam-eszme nyugszik, hanem nagy része a particularistikus szűkebb körök s gyakran államellenes elemek kifolyása s azoknak befolyása alatt áll.

S ezután kimondja végső gondolatát, melyet mind-

eddig inkább csak sejteni engedett, hogy t. i. a közigazgatási közegek választását nem szabad a megyékre bízni, hanem ezen jogot az államra kell ruházni.

Kevés munka említhető a publicista irodalomban, mely Grünwald első röpiratához hasonló föltűnést keltett volna. Nagy mértékben előmozdította e hatást, hogy négy évi tapasztalat után a főispáni hatáskör tágításához és a megyék felirati jogának korlátozásához kötött várakozások, a remények csak úgy mint a félelmek, illusóriusoknak bizonyultak, és a közigazgatás menetével egy táborban sem mutatkozott elégedettség. De növelte a hatást különösen az az új szempont, hogy Grünwald a kinevezést a magyar nemzeti érdekekkel tudta oly szerencsésen összekapcsolni. Mint a conservativok óhaja, a kinevezés mindig bizonyos aulikus és aristokratikus színben jelentkezik vala. Még a kétségtelenül szabadelvű és demokratikus felfogás követelésekép is, a nemzeti érdek előtérbe tolatása nélkül, a nemzeti sajátosság és történeti jogfejlés kívánalmairól megfeledkezett cosmopolitismus vádját kelti föl. Csak a nemzeti érdek erős és fáradhatatlan hangoztatása volt az a varázsszer, a melylyel a kinevezés úgy a korábbi 47-es, mint a későbbi absolut korszak emlékeiből felsarjadó félelmekkel diadalmasan megküzdhetett. Csak ezen jelszó mellett érvényesülhetett az még a megyei uralomból kizárt szélesebb néposztályok körében is; csak ennek segédelmével jutottak ez osztályok saját érdekeik eleven tudatára; és csak ennek köszönhető, ha a kinevezési elv azokat is meghódította, a kiket saját egyéni és családi érdekeik a választáshoz fűztek. De növelte végül a hatást azon nem kicsinylendő alanyi indok, hogy a röpirat szerzője nem volt egyszerű szobatudós, kit nevelése és felfogása a megyei hatalmas osztályok iránt elfogultságra ösztönözhetett volna, hanem gyakorlati szakember, ki arról amit mondott az élet tapasztalatai közben szerezte meggyőződését; mi több, egy kiváló administrator, nem valamely alárendelt kis tisztviselő, kit a megyei befolyásos osztályok mellőzése elkésértett, hanem oly férfi, ki épp a vármegyének köszönte nem csekély hirnevét, oly ember, kit épen azon megyei osztályok, melyek ellen írt, tisztelettel, sőt népszerűséggel vettek körül.

A nagy hullámverést, melyet e munka a publicista fölfogásban okozott, csak igen kis mérvben bizonyítja az, hogy rövid idő alatt második kiadást ért. Sokkal fontosabb bizonyyságot szolgáltatott a mellett az a körülmény, hogy megjelenésétől fogva a kinevezés kérdése mint a közigazgatási reform gerincoszlopa szerepelt, s hogy a nyomában keletkezett élénk röpirati, hírlapi és parlamenti vitában Grünwald volt ezentúl a középpont, a kit senki sem mellőzött, akár azon nagyobb csoportot tekintjük, mely érvelésének megerősítésére ő rá hivatkozott, akár azon kisebb csoportot, mely őt czáfolni igyekezett.

III.

Az első röpirat hatása még nem múlt el, midőn két évvel utóbb 1876-ban megjelent második röpirata *Közigazgatásunk és a Szabadság*, mely az elsőnek természetes kiegészítését képezi. Az elsőben azt akarta bebizonyítani, hogy közigazgatásunk nem felel meg a nemzeti és állami követelményeknek, a mennyiben nem vezet sem a magyar nemzet uralmához, sem a magyar állam megszilárdulásához, — a másodikban azt igyekszik kimutatni, hogy nem felel meg az egyeseknek sem, a mennyiben nem honosítja meg sem a rendet, sem a személyes szabadságot.

A megyei közigazgatás e nagy fogyatkozásának okát Grünwald abban keresi, hogy mi mindig azt hiszszük, hogy a veszély felülről fenyeget és ezért nem látjuk azokat, melyek alulról támadnak, és így csak a fölfelé kifejtendő ellenállásra szervezve magukat, nem szereztük meg az actió fegyvereit lefelé, a modern állam két legnagyobb vívmányát: az egységesen erős, tevékeny kormányt és az egyéni szabadságot.

Az az önkormányzat, melyet ezekért cserébe megtartottunk, nem bírhatja Grünwald tetszését, mert ő az önkormányzat lényegét abban találja, hogy az állampolgárok önként vetik magukat alá az ország törvényeinek és maguk lesznek azok végrehajtói önmaguk irányában, és ezért az önkormányzat előzményét ott látja megvalósítva, hol min-

den polgár önként és díj nélkül áll az állam szolgálatában, hogy annak törvényeit végrehajtsa.

Részletesebben ismerteti az angol és porosz közigazgatást és kimutatja, hogy Angliában az általános országos közigazgatást csupa ingyenes tisztviselők végezik, míg Poroszországban a közigazgatás nagyobb és fontosabb feladatait fizetett hivatalnokok teljesítik ugyan, de mellette az állampolgárok ingyen szolgálata — mint a polgári térre átvitt általános védkötelezettség — kényszerítő rendszabályokkal is meg van valósítva. A választott tisztviselők rendszerét azonban sem Anglia sem Poroszország nem ismeri.

A közigazgatási rendszerek két szélsősége közt, milyen egyrészt az angol, mely inkább a részek önállóságán alapul független tisztviselőkkel, és másrészt a franczia, mely viszont csak az állam egységét tartja szem előtt, a maga erős szervezetű bürokráciájával, nekünk, szerinte a középben kellett volna tartanunk és a poroszokat kellett volna mintául vennünk. Mi azonban egyiket se követjük, mert mi a közigazgatásban csak jogokat keresünk és nem kötelességeket. És ezért mondja éles satirával: az angoltól veszszük a diletタントismust, függetlenség és tekintély nélkül, a francziáktól a hivatalnokok fizetését pontosság és rend nélkül megfűszerezve ezt a választással, mely egészen a mi nemzeti sajátunk.

Ezután a hivatalhajhászást ostorozza, mindig erősebb és erősebb kifakadással, mely szerinte kiszorított mindenkomolyabb feladatot és a fizetéses tisztviselők választását tette az érdeklődés majdnem egyedüli tárgyává a törvényhatóságok életében. Kiméletlenül majd az eldobott krajczárért versenyző cigánygyerekek mulatságos dulakodásához hasonlítja a megyei hivatalok megüresedése alkalmával meginduló hajszát; majd undorunkat akarja fölkelteni, midőn rámutat arra az ijesztő képre, miként hajlonganak a jelöltek és pedig országos nevű családok tagjai, egy 1000—1200 frtos hivatalért a befolyásos egyének előtt, mint faluznak, mennek házról-házra szavazatokat koldulni, parasztokkal kezét szorítani és csókolózni, kétes jellemű, de nagy torku emberekkel ivásközben barátságot kötni, miként alázzák meg magu-

kat mindenkép és csusznak a porban egy nyomorult megyei hivattallal járó fizetéséét — s mintha mindez a kegyetlen rajz sem elégítené ki, rámutat arra a kiáltó és talán még szomorúbb jelenségre is, mily nehéz embert kapni a legcsekélyebb functióra, ha azzal fizetés nem jár.

S ha netalán valakinek kedve akadna felhozni, hogy a választott tisztviselő legalább a kormánytól független, azzal szemben meg utal arra, mennyire függ az a tisztviselő a megyei nagyságoktól és ezzel a megyei pártoktól, utal a pártok kizárólagossági törekvéseire, e pártoknak az országos politikai pártküzdelmekben kifejtetni szokott tevékeny buzgalmára, a minek következtében a képviselőválasztásoknál gyakorolt erőszakoskodást és hatalmaskodást illetőleg a mi önkormányzati tisztviselői karunkat egy sorba helyezi Franciaország me-reven központosított közigazgatási szervezetével.

A municipiumban látja Grünwald az egyéni szabadságot fenyegető legnagyobb veszélyt, mert a míg azt erősítettük, megfélemlítettük az egyénről, holott a közigazgatás és rendészet terén tömérdek alkalom kínálkozik benyulni az egyesek életkörébe, korlátozni azok szabadságát. Az itt kifejtett hatósági önkénnyel szemben, melyet a rendőri állam virágzó korabeli igazságszolgáltatásával egy vonalba helyez, az orvosságot egyebek közt főleg a közigazgatási bíráskodásban, a tisztviselő felelősségében keresi.

A hivatalos zsarnokot, mondja igen találóan, nem a választás vagy kinevezés teszi, hanem a korlát és felelősség hiánya. S az ily ellenőrzésre a megyét egyenesen képtelennek tartja, mert az a néhány befolyásos döntő egyén csak a maga érdekére ügyel, s a választott tisztviselő kevés kivétellel a tisztviselőket választó befolyásos úr és kortes eszközévé aljasul.

Az ebből kifejtett rendszert undorítóbbnak bélyegzi az absolutismusnál, mert az absolut hatalom közege bármennyire függjön is ezen hatalomtól, mégis csak egy és pedig nagy és tekintélyes hatalomtól függ, míg a választott tisztviselő függése kisszerűségében még inkább lealacsonyító, még inkább jellemet rontó.

A valódi önkormányzat, Grünwald szerint, a fizetés

nélküli hivatalkodásban áll, de ez nálunk, már társadalmunk kezdetlegességénél fogva, kivihetetlen. A mi közigazgatásunk bürokratikus, mert a bürokratia nem a kinevezett, hanem a fizetett tisztviselőnél kezdődik, és a megyei bürokratia az államtól csak abban különbözik, hogy nincs képzettsége és a bureaubá nem jár. De ha már nem nélkülözhetjük a fizetési tisztviselőt, legyen gondunk rá, hogy szakavatott és kötelességtudó legyen, hogy minden oldalról független és minden ízében a magyar állam híve legyen. Ezért kell kiszemelését magára az államra bízni.

Grünwald második munkája már alakilag sem áll az elsőnek magasabb színvonalán. Hiányzik belőle az a kerekdedség, a részeknek az a mesteri aránya és egymásból folyása, minden gondolatnak egy főgondolat felé nyomulása és ebből kiindulva, a hatásnak az a fokozódása, mely az első röpirat nagy sikerének nem legutolsó magyarázata. Érdekesebb részében alig más, mint a *Reform* hírlap 1872-iki számában megjelent *Felvidéki Levelei*; becsesebb részében pedig, mely az angol és porosz közigazgatást akarja az olvasóval megismertetni, tulságosan tömör, hogy ne mondjam kivonatos. De ha e röpirat nem is fokozta a tárgy iránti érdeklődést, elég tartalmas volt arra, hogy azt továbbra is ébrentartsa.

IV.

Sikerültebbnek, sok tekintetben első munkájával vetekedőnek tartom a *Felvidéket*. Grünwald 1878-ban megjelent harmadik munkáját. A mit első két munkájában inkább elméletileg fejtett ki, azt most a gyakorlati élet eleven háttérével fokozódott erővel állítja elénk. A túlnyomó részében tót és nem jelentéktelen részében német felvidék adja meg fejtegetéseinek gyakorlati alapját, úgy hogy a mi eddig elvont elmélet volt okoskodásában, most a gyakorlati politika kézzel fogható feladataképp jelentkezik. Itt nem járunk többé az abstractiók és hypothesisek ködös világában, az eleven élet pezsgő vérével és élénk lüktetésével találkozunk lépten-nyomon, az állambölcelet általános eszményei helyét a gyakorlati államférfiú konkrét feladatai foglalják el.

Rámutatva a nagy területre, melyet a tótság e hazában elfoglal, és a nagy számra, melyet alkot, fölállítja a kétségtelen tételt, hogy, ha ez a faj velünk van: erő; ha ellenünk van: veszély. Majd utalva arra, hogy erők lehetnénk, de gyengék vagyunk, mert mi magunk folyton elkeseredve küzdünk az állam ellen; és különösen hangsúlyozva azt a körülményt, hogy a tótság az ország határszéleit tartja megszállva, arra int, hogy ha már a kiegyezés óta lefolyt tíz évet elvesztegettük, ne vesztegessük el a következőket is. És int erre bennünket annál inkább, mert mi nem tartozunk a nagy nemzetek közé, melyek kicsordulnak saját államukból, nekünk a magyar állam is nagy, s úgy fityeg rajtunk, mint a megcsappant emberen a bunda, melyet kövér korában viselt; az állam a mienk, de a magyar állam hatalma és befolyása nem terjed az állam határáig. A mi misszióink tehát abban áll, hogy töltsük be azt az államot legvégső határáig és foglaljuk el benne azt az állást, melyet elfoglalni számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunknál és történelmi jelentőségünkönél fogva elfoglalni jogosítva vagyunk.

E nagy nemzeti és állami feladatot a felvidékre alkalmazva oda formulázza, szakítsuk ki a szlávság köréből a tótokat, forraszszuk őket magunkhoz, és ha még hozzáveszszük a németet, mely számra nézve annyi mint a tót, és ragaszkodik a magyar elemhez, akkor megnyugvással tekinthetünk a jövőbe, mert nem hat, hanem tíz millió magyar lesz az országban, kik a többi nem magyart könnyen ellensúlyozhatnák.

A kérdés tehát az: elérhető-e ez az eredmény?

E feleletet megadni a röpirat czélja.

Mindenekelőtt a felvidéki népesség eredetét kutatja és arra a következtetésre jut, hogy a mennyiben az szláv; az nem lehet régi eredetű, hanem főleg új jövevény, portyázó csehek maradványai, eltótosodott németek, Szvatopluknak még csak emléke sincs a tótban és az ő történeti hagyományai is mind a magyar történelem kiváló alakjaihoz fűződnek. A tótnak a legújabb ideig soha sehol nem jutott eszébe magát másnak mint magyarnak tartani. S ha a szláv egész-

ben véve szolgálai jellemű, a mi tótunk ebben is jelentékenyen különbözik a többi szlávoktól, mert ezekkel szemben valóságos úr. Az öntudat e magasabb fokára a magyar emelte, és a tót ezért nem is volt hálátlan hazája iránt. A forradalom alatt a felvidéki zászlóaljak a legvitézebbek közé tartottak, Hurban csapatai ellenben főleg cseh, morva csőcselékből állottak, s a kik azokban részt vettek, gúny és megvetés tárgyai a tótok között, míg az ki honvéd volt, büszkén emlegeti azt mai napig is.

A tót azonban nemcsak a magyar hazához, hanem a magyar nemzetiséghez is ragaszkodik, imponál neki a magyar ezredéves múltja, nagyobb gazdagsága és műveltsége, művelődése a magyarság eszközeivel történik, és ezért fiát, ha csak lehet, magyarnak neveli, s ha ő maga idegen földre kerül, bizonyosan csak magyarnak adja ki magát.

A nagyszámú tót nemesség egészen a mienk, hasonlókép a honoratiorok és a kereskedők és iparosok legnagyobb része, a paraszt pedig conservatív és szívesen követi régi földesurát, annál is inkább, mert a tótnak nincs idegen központja, és hegyei és völgyei, útjai és folyói mind a magyar piacokra szakadnak.

A mivel a tótot a magyar állam ellen sikerrel izgatják, az nem valami nemzeti eszme, hanem általános panaszok a terhes adó vagy katonakötelezettség ellen, és ha ez az izgatás talajra talált, annak a legfőbb oka a magyar birtokosság és nemesség nem törődése, mert a panszláv izgatás a tótok nagy ellenszenvével találkozik, úgy hogy a panszláv képviselő vagy csak megyei tisztviselő sem igen lehet, és a kik a panszlávizmus ellen leginkább küzdenek, azok a tótok magok, míg a magyar egykedvűen félrevonul.

A tót faj mindezen kedvező dispositiói mellett azonban rámutat Grünwald arra is, hogy van kétségtelenül egy nem kicsinylendő panszláv párt. E párt eredete a negyvenes évekre vezethető vissza, a midőn főleg Pozsonyban, Lőcsén Eperjesen néhány tót tanár és tanuló nemes idealismusból a nemzeti mozgalomhoz csatlakozott. De ezek egyelőre hatás nélkül maradtak, és csak az absolutizmus idejében, mikor a

magyar nemzet minden ellenségét hivatalhoz juttatták, vergődtek nagyobb jelentőségre, de már akkor mindenféle szennyes elem is csatlakozott hozzájuk, és a mellett főleg a germanizáció érdekében dolgoztak.

Az első igazi életjelt e párt 1861-ben az alkotmány visszaállítása után adta magáról, midőn az állásaikból kicsöpönt hivatalnokok vezetése alatt létrejött a turóc-z-szentmártoni memorandum, mely a tótságnak egy külön területet kívánt a magyar állam testéből kihasítani.

Mind e nagy igényei daczára azonban azt mondja Grünwald e pártról, hogy nem volt benne más, mint egy csomó Bach-hivatalnok, néhány ügyvéd, katolikus és protestáns lelkész, tanító, községi jegyző, néhány kereskedő, kézmíves, korcsmáros és hentes. Semmiféle hatalom sem volt itt képviselve, se az öröklött tekintélyé, se a népszerűségé, csak az anyagi és szellemi szegénység s a tehetetlen düh a fennálló állapot ellen.

További erőt e párt a Schmerling-korszak idejében nyert, mely még öntudatosabban és erélyesebben törekedett a magyar állam szétdarabolására, mint maga az absolutismus. Az elcsapott Bach-hivatalnokoknak ez volt fénykoruk, a kikkel azután hivatalba került egész hadja a hasonérzelmű lelkeknek. S a mi sokkal nagyobb baj, fontos püspökségek kerültek a magyar nemzet ellenségei kezébe. Besztercebányán Moyses, Szepesen Zabojszky buzgolkodtak a panslavismus mellett, míg a nyitrai Roskoványi magyar léte daczára sem tanúsított semmi érzéket nemzete érdeke iránt, épp úgy mint később Simor esztergomi érsek, a ki alatt a nagyszombati tanítóképezde a panszláv propaganda gyűlhelye lett. Így került a panszlávok kezére a besztercebányai és zniói katolikus gimnáziumok, és a mint a panszlávizmus még nagyobb erővel terjedt a protestánsok között, a nagyroczzei és turóc-z-szentmártoni lutheránus gimnáziumok. Még jóval nagyobb pusztításokat tett a panszlávizmus az elemi iskolákban és a papságban, míg végül legmagasabb virágzására jutott a Maticzában, ezen állítólag a tót nép művelődése érdekében keletkezett, de valójában tisztán politikai propagandára irányuló társaságban.

A Maticza működését mi sem jellemzi jobban, mint hogy igen sovány irodalmi munkásságában főleg a történelemmel foglalkozott, de csak a végből, hogy a magyart vérszopó, a kulturára alkalmatlan fajnak mutassa, mely a tóttal örökös háborúságban élt, és e célból még a történeti tények meghamisításától sem riadva vissza, oly férczelményeket terjesztett, melyekben a tótok egy külön országot alkottak, egyelőre Szent-Istvánig, úgy hogy Imre és Aba tót herczégek gyanánt szerepelnek, még később már Trencsényi Csákgig vitték a külön tót birodalmat, tót nemzeti hősként dicsőítve a hatalmas olygarchát.

A provisorium letüntével a hivatalaikból immár másodszor kiesett agitátorok természetesen kettőzött hévvel folytatták munkájukat, a kép azonban, melyet Grünwald a társaságról ad, éppen nem hízolgő. A Maticza ülésére vezet bennünket, és ott egy politikai pártot mutat be, mely még nem ismeri az uralkodó divatot, a tiszta fehérruha fényűzését és a kéz tisztán tartásának terhes kötelességét, mely egy évben nem fogyaszt három pár keztyűt és öt font szappant, s melynek az egyszerű életmód daczára is több az adóssága, mint a mennyit meg bír fizetni. Nincs e pártban egyetlen ember, a ki a párton kívül jelentőséggel bírhatna. Nincs közöttük egyetlen distinguált ember sem, s nem is képzelhető, hogy distinguált ember ily társaságban megmaradhatna.

Még kevésbbé hízolgő az a rajz, melyet Grünwald a panszláv sajtóról ad, melynek különös hivatása a hívek dicsőítése mellett szerinte abban áll, hogy oltalmába vegye a párt azon tagjait, kik összeütközésbe jöttek a hatóságokkal. A kit közülök lopás- és csalásért elítéltek, abból nemzeti mártýrt csinált, s igyekezett őt rehabilitálni, a mennyire lehetett. A párt ellenségeit azonban kiméletlenül gyalázni és terrorizálni iparkodott, a minthogy sokakat megfélemlített is.

Munkája további folyamában egészen részletesen ismer-teti az egyházak, a nép- és középiskolák helyzetét, a melyek közül csak az utóbbit tartja kielégítőnek, mert akkor már Besztercebányáról elűzték a panszláv tanárokat, a másik három panszláv közép-iskola pedig be lett zárva, a mint

fel lett függesztve a Maticza is. Annál szomorúbb színekben festi az egyházak és az elemi iskola körében elterjedt panszlávizmust.

E mellett a közélet egyéb nyilvánulásait sem hanyagolja el, és itt is nyomról nyomra igyekszik kimutatni a panszlávizmus térfoglalását, a miért egyformán hibáztatja a kormányt és a megyét, az államot és a magyar társadalmat. A baj székhelyét azonban főleg közéletünknek két alaphibájában keresi, s ez az, hogy egyrészt hiányzik nálunk az állami öntudat, másrészt képtelenek vagyunk az adott viszonyokhoz alkalmazkodni. Nem vagyunk sem idealisták, sem realisták. Nincs nagy eszményi célunk, és nem vesszük számba a reális viszonyokat.

A dynastia, mondja másutt ugyancsak e gondolatmenettel, a magyar nemzettel egyezett ki, s a midőn az új politika Magyarországra fektette a súlypontot, az annyit jelentett, hogy a magyar nemzetre támaszkodik. Azért úgy kellett volna szervezni az államot, hogy itt meg se merjen mozcizanni senki, itt ne hallassa magát más hang mint a mienk. Meg kellett volna mutatnunk, hogy van erőnk és hatalmunk, mertcsak az erőseké és hatalmasaké a tekintély, csak a hatalmasokkal kívánatos a szövetség. Mindezt a kiegyezés egyszerű logikai következményének tekinti, melynek egész értékét éppen abba helyezi, hogy általa mindez lehetővé vált.

E helyett azt látja, hogy tétlenségünkkel és habozásunkkal több jó barátot veszítünk, mint a hány ellenségünk támadt; egyik positiót a másik után adjuk föl.

Egész közéletünket a kormányhatalom gyöngesége jellemzi, maga a kormány nem meri hatalmi körét terjeszteni, mert annak felfogása is inkább megyei mint parlamenti, s így aztán kormány és ellenzék együttesen oppositíót csinál az államnak. Ebből a veszedelemből csak a kinevezett hivatalnokokkal dolgozó állami közigazgatás nyújthat szerinte menekvést, mely egyedül hozhat egységes szellemet a kormányzatba, mely egyedül képes a kormányzat elé határozott nemzeti célokat kitűzni és ezek után következetesen törekedni. A mai megyei szervezet mellett még a főispánra se támaszkodhatik a kormány, mert annak is a megyei párt-

életbe kell belemerülni; és még a községi jegyzőt sem ellenőrzi senki, pedig ez ma fontosabb, mint akár a szolgabíró.

Ugy néz ki a mi országunk, mondja egy helyütt költői lendülettel, mint a rossz gazda birtoka, meglátszik rajta, hogy nem viselik gondját. Szabadon nő rajta a dudva, mert nem gyomlálja, nem irtja senki sem, vetéseit szabadon tűrja, legeli idegen jószág, de senki onnan el nem hajtja. Legszebb ültetvényeit, melyek még őseiről maradtak rá, rontják, pusztítják, s a mi megmaradt, az is hervad és szárad, mert nincs ki öntözze, nincs a ki ápolja.

Ily felfogás mellett nem lehet kétséges előttünk a felelet, melyet a munkája elején fölvetett kérdésre ad.

A panszlavizmus — úgymond — veszély is, nem is, a mint mi akarjuk. Veszély, ha megmaradunk a tétlenség és indolentia eddigi politikája mellett. Megszűnt veszély lenni, a mint elhatározzuk magunkat a megsemmisítésére szolgáló eszközöket alkalmazni.

Grünwald írói tehetségét, irányának nemcsak választékos, hanem egyszesmind változatos voltát, mely egyforma könnyedséggel kezeli az emberi kedély minden hurját, az enyelgő humort és a metsző szatirát, a nemes lelkesedést és a méltó haragot, talán egy munkája sem mutatja be szebben, mint a *Felvidék*, mely mindannak daczára alig részesült abban az általános figyelemben, mint korábbi munkái, különösen az első. Tárgyának némileg helyi színezete nem magyarázhatja meg eléggé a jelenséget. Inkább megmagyarázhatja ezt a megjelenése alkalmával uralkodott azon nagy politikai bonyodalom, mely a keleti kérdés fölvetésével minden figyelmet majdnem kizárólag igénybe vett. Szűkebb körben egyrészt a protestáns és másrészt a pánszláv táborban azonban nem maradt viszhang nélkül Grünwald ezen munkája és különösen az utóbbiak nagy igyekezetet fejtettek ki abban, hogy egyik-másik élesebb nyilatkozatát saját céljaikra kiaknázzák.

V.

Az 1878-dik év nagy forduló pontot jelez Grünwald életében. Magasabb ambíciójától sarkalva, a parlament-

ben foglalt helyet. Elhagyta alispáni székét, hol oly kiváló szolgálatokat tett különösen a pánszlávokkal szemben a magyar ügynek, hogy katolikus létére a hazafias lutheránus egyházban nem töltöttek be papi vagy tanítói állást az ő megkérdézése nélkül. Erre az időre esik Ipolyi Arnold beszterczebányai püspöksége is, és a két férfiúnak a magyarság erősítése és fejlesztése érdekében kifejtett működése a szép és művelt, de kisded Beszterczebányát a felvidéki magyarság egyik legfontosabb szellemi központjává emelte.

A parlamenti pálya azonban nem nyújtott neki megfelelő kárpótlást azért, a mit érte cserében elhagyott. Az okok kutatása kívül esik feladatomon, elég a tény, hogy Grünwald az új légkörben nem aratta azon sikereket, melyekre fényes multja után joggal számíthatott. De talán éppen annak, hogy a parlament nem nyújtott neki elég teret, tulajdoníthatjuk, hogy még fokozottabb hévvel fordult az irodalom felé, melynek addig is annyi sikert és örömet köszönhetett. Ezen a téren csakugyan nagy munkásságot fejtett ki. Elkészítette igen becses *Kézikönyvét*, mely a közigazgatás minden ágára kiterjeszkedő rendszeres foglalatát adja az idevágó törvényeknek és rendeleteknek, és nagy terjedelme daczára rövid idő alatt (1884—1888) két kiadást ért s mindezideig a közigazgatási tisztviselő nélkülözhetetlen kincses bányájaul szolgál. Erre az időre (1885) esik egy kis polemikus röpirata Kossuth ellen ugyancsak a megyerendszer tárgyában (*Kossuth és a megye*). De erre az időre esik legkiválóbb munkája is: a *Régi Magyarország*.

A XVIII. századot történelmünknek a szatmári békekötéssel kezdődő korszakát választja a régi Magyarország tárgyául. E században nem lát egyebet mint sülyedést és elnemzetlenedést úgy a politikában mint az irodalomban, és jellemzésére a legerősebb kifejezéseket sem tartja elegendőnek. A történetírók munkáiban nem lát mást mint őseink gyalázatát, a nemzet elaljasodását, a nemzeti szellem folytonos gyengülését, majdnem teljes kialvását. A nemzet élete mind szűkebb körre szorúl. Nem vesz részt az európai eszmék mozgalmában, nem hatják át üdítő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét és intézmé-

nyeit; nincsenek általános emberiségi, de nemzeti ideáljai sem, elidegenedik önmagától, még nyelvét is elfelejti, nem érzi nemzeti érdekeinek sérelmét és nem törekszik életcéljainak megvalósítására. Lassankint összezsugorodik és megmerevedik.

S miután már munkája bevezetésében így jellemzi a kort, felveti a kérdést, mik voltak az okok, melyek a nemzetet ide juttatták, és itt a következő feleletet adja: Az idegen uralkodóház s az örökös tartományok és Magyarország között fennálló viszony, a rendi alkotmány természete, és végre az országnak kedvezőtlen gazdasági és társadalmi alakulása. S habár munkája folyamán az egyes fejezetek szerint külön-külön kiemeli, és sokszor igen élesen a királyság idegen és ellenséges voltát, a katolikus klérus türelmetlenségét s a protestánsoknak az államtól való elidegenedését, a főnemesség elnemzetietlenedését, a főhivatalnokok megvásárolhatóságát, a katonaság és a kamara elcsászáriasodását, a köznemesség műveletlenségét, helyi életet élő korlátoltságát, az osztályérdekhez tapadását és a nemzeti érdekek iránti közönyösségét, a polgárság némettségét és összezsugorodottságát, a parasztság roppant alacsony és szánandó helyzetét — a panasznak és támadásnak örökkön-örökké ismétlődő alaphangja mégis csak a szerepét lejátsszott, megcsontosodott rendiség.

Nem mintha nem volna érzéke a rendiség történeti szerepe iránt. Ellenkezőleg egyenesen kiemeli, hogy a rendiség áldásos haladás volt a törzsszerkezettel szemben, mely a középkor gazdasági viszonyain alapult és társadalmi szükségesség volt, mint a mely az akkori állami, egyházi és társadalmi problémák megoldására a legalkalmasabbnak bizonyult. De a XVIII. században szerinte ez a jogrend már nem felelt meg a kor szükségleteinek. A rendi alkotmány ebben az időben, a hol a királysággal szemben fentartotta magát, nem a közérdek, hanem az uralkodó osztály közjogi szervezete volt, oly szűk, hogy az állami és nemzeti érdek abba bele nem férhetett. Mert ekkor a rendiség már nem elégedett meg azzal, hogy kizárta a törvényhozásból, a kormányzatból és a birtokból a többi osztályokat, hanem oda

törekedett, hogy maga az állam terheiből minél kevesebbet viseljen és annak legnagyobb részét az elnyomott néposztályokra hárítsa.

Még az idegen voltáért annyiszor gáncsolt királyságnak is nem egy jó oldalát tudja bemutatni, sőt a mi e korban haladás, állami felfogás és közérzet tekintetében elismerését kiérdemli, azt majdnem kizárólag a királyság javára írja, a rendiség azonban és ezzel a kiváltságos osztályok a legkeményebb bíróra találhatnak benne.

A rendi szervezetet e korban már magát lejártának festi, mert a nemesség nem teljesítette többé azokat a közszolgálatokat, melyek jutalmául kiváltságait nyerte. S a XVIII. században a magyar nemesség sem katonáskodik többé, maga elismeri elégtelenségét a haza védelmére, mikor megszavazta az állandó hadsereget az 1715 : VIII. törvényekben. S midőn erre utal, nem kiméli meg a nemességet attól a vádtól, hogy ugyanakkor nem engedi eltörülni a nemesi fölkelést, de még megváltani sem, csak hogy fentarthassa címét az adómentességre, az állandó katonáskodás költségét pedig, vérben és pénzben, megfizetteti a paraszttal. Szemére veti a nemességnek, hogy kiváltságait kultusza tárgyává tette s a magyar közjogot eszményítve az emberi elme legtökéletesebb műve gyanánt tisztelte. Fölhozta a nemesség rendkívüli érzékenységet kiváltságai és rendi érdekei tekintetében. Ennek tulajdonítja örökös gyanakvását, melyet akkép jellemez, hogy, ha a kormány valamely intézkedést tett, azt csak a rendi kiváltság szempontjából bírálja, gyakran sérelmet lát a kormányzat legczélszerűbb és legtermészetesebb rendelkezésében, irtózik minden újítástól az igazságszolgáltatás, közigazgatás terén. A legkisebb változást is veszélyesnek tartja, mert nem lehet tudni, mi következhet belőle a nemesi kiváltságokra nézve. A fennálló jogrendet jónak tartja, meg van vele elégedve, mert az osztályérdekeket teljesen kielégíti. Minden figyelmét az osztályérdek tartja fogva, s a mily gyorsan megérzi ennek sérelmét, épp oly későn veszi észre a nemzeti érdekek sérelmét oly téren, mely az osztályérdekek körén kívül esik.

Nem vonja ugyan kétségbe a nemességnek azon érde-

mét, hogy az alkotmányhoz való ragaszkodásával sikerült Magyarország különállását formailag fentartani, de a mellett ismételten utal az árnyoldalakra, melyeket a rendi alkotmány kártékony hatásának szükségképi következményeül tekint.

Szerinte a nemesség az alkotmány értékét egyedül abban látta, hogy a közterhekhez ne járuljon, és figyelme, tevékenysége csak erre az egy pontra irányult, a nemzet egyéb életbevágó érdekeiről teljesen megfeledkezett s a nemzeti élet főágait kiszolgáltatva az ország beolvasztására törekvő fejedelmeknek: mitsem törődött a pozitív tevékenységgel, a nemzet erejének fejlesztésével, csak az alkotmány védelmére szorítkozott; nem törődött az anyagi és szellemi fejlődés eszközeivel, mert azt az ősi alkotmánynyal összeegyeztethetőnek nem tartotta: de épp azért ez az alkotmány képtelenné vált a nemzet érdekeinek megvalósítására, mert nem volt többé nemzeti tartalma.

Nincs e kornak egy politikai tényezője vagy intézménye, melyről elismeréssel szólna, de valamennyi közt a megye az, mely leginkább kihívja bírálatát. Alig van munkájának fejezete, melyben azzal ne foglalkoznák, és ennek elítélése az, mi munkáján vezérfonalként húzódik végig. Elismeri, hogy a megye volt az akkori közélet legjelentékenyebb tényezője, de akár közigazgatási, akár politikai szempontból emlékezzék meg róla, ítéléte mindig sújtó és kiméletlen.

Közigazgatásilag elítéli a megyét már abból a felfogásból, hogy a közigazgatást a közérdek megvalósításának tekinti a nemzeti élet minden ágában, a rendiséget azonban képtelennek jelzi arra, hogy a közérdek fogalmára föl-emelkedjék. Mert a rendiség szelleme nem állami, hanem csak társadalmi, nem ismeri a közérdekeket, hanem csak az osztályérdek kielégítésére törekszik. A rendiség alkotta jogrend elveiből az állam minden polgárának jólétét, művelődését, szabad fejlődését előmozdító közigazgatás eszméjéig eljutni, szerinte, egészen lehetetlen, mert a rendiség egész jogrendje az alsóbb néposztályok jegtalanságára, elnyomására, gazdasági kizsákmányolására van alapítva.

Nem tagadja, hogy a közigazgatás a XVIII. században nagy és előnyös változáson ment keresztül, de ezt, mint már jeleztem, nem a rendiségnek, hanem a királyi hatalomnak tulajdonítja, mely miként egész Európában, úgy nálunk is ebben a korszakban jut azon nagy hivatásának teljes tudatára, hogy ő az államban a közérdek képviselője s csak ő lehet annak megvalósítója. Szemére veti a megyének, hogy nem él az autonomia jogaival, hogy nem mutatja az öntevékenység semmi jeleit. Benne is, miként az egész közéletben, csak a fennállóhoz való ragaszkodás uralkodik. Ennek tulajdonítja, hogy a megyei hatóság élettelen bürokráciává fajul, a mivel szemben a nagyobb rend meghonosítására, a hivatalos kötelesség teljesítésének biztosítására, a közigazgatás új és az élet szükségéből merített feladatainak megoldására irányzott törekvés csak a királyi rendeletekben található fel. És e királyi rendeletek a közigazgatásnak nemcsak sokkal gazdagabb, hanem sokkal becsesebb forrását is képezik, mint akár a megyei statutumok, akár az országos törvények. Még szigorúbban ítél a tisztviselők felett, a kik szerinte már függő állásuknál fogva alkalmatlanok a törvény részrehajlatlan végrehajtására s a közérdek érvényesítésére. De nem is lehetnek mások, mert a törvények kijátszása s az önkény lefelé a rend tagjai érdekében szerez nekik egyedül népszerűséget, míg a ki pontos, szigorú és részrehajlatlan akar lenni, gyűlöletessé válik és elkeseredett ellenségeket zúdít maga ellen. Állításának igazolására hivatkozik az idegen utazókra, kiknek leírása szerint az ország azt a benyomást teszi, hogy itt nincsenek hatóságok, mert a közbiztonság állapota a legrosszabb, a megyei pandurok, a helyett hogy a gonosztevőket üldöznék, a népet zsarolják, az utakkal és hidakkal nem gondol senki, a gazdasági és oktatási közigazgatás feladatai teljesen ismeretlenek. S mintha még e sötét rajzot sem elégezné meg, gunyosan hozzá teszi, hogy a mi leginkább föltűnő, az, hogy az emberek ezt a nyomorúságot annyira megszokták, hogy csak meg sem ütköznek rajta, hanem a felsőbbség tudatával és szánsalommal tekintenek a művelt külföld nemzeteire, melyek elvesztván szabadságukat, annyira fegyelmeztettek, hogy elviselik a

törvény uralmát s alávetik magukat hatóságaiknak, s az egyéni önkény és féktelenség korlátozásának árán a jogbiztonságot, a rendet és jólétet szerezik meg maguknak.

De nem csak közigazgatási szempontból ítél ily keményen a megye felett. Lehetőleg még keményebben ítél fölötté politikai értéke s azon sokat emlegetett minősége felett, hogy az alkotmány védbástyája lett volna.

Egész Európában egyedül állónak mondja ez intézményt a minthogy a viszonyok is kivételesek voltak, melyek között keletkezett, mert rendes viszonyok közt ily intézmény nem fejlődhetett. Magyarország legszerencsétlenebb korszaka, melyben területében három részre szakadt s három külön fejedelmet uralt, kik egymással folytonos ellenségeskedésben, háboruban állottak — ez a korszak szülte a 48 előtti megyét a maga törvényhozási, bírói és közigazgatási hatalmi tultengésében. Erős vonásokkal, igaz, de találóan festi e korszakot, midőn azt mondja: Az állandó bizonytalanság: a hatalmi viszonyok folytonos változása meglazítja a viszonyt az uralkodó és alattvalói között. Amaz nem fordít gondot az uralma alatt levő területre; állandó, üdvös kormányzati tevékenység nincs, alig van némi igazságszolgáltatás, a személy és vagyon biztonsága ismeretlen; ziláltság, fejtelenség, nyomorúság mindenütt. Az alattvalók pedig megszokják a kormányzat gondoskodásának hiányát. Az emberek szűk körökbe bujnak össze és csekély eszközökkel védik magukat. Az egészre nem gondol senki, mert az egész nem gondol a részekkel... Az ország elaprózódik kisebb-nagyobb körökre, melyek nem érdeklődnek egymás iránt, melyekben az emberek helyi életet élnek és eltörpülnek. Már csak helyi hatalomra töreksznek, s a nemzeti hatalomnak eszménye is kivesz a lelkekből.

A mennyire természetesnek tartja azonban, hogy az ország leggyászosabb korszakában ide kellett fejlődnie a megyének, annyira tisztában van azzal, hogy az a béke helyreállításával sem felelhetett meg feladatainak, mert erős egyseges állam ezzel együtt nem volt képzelhető. Annál természetesebbnek találja azonban, hogy a rendiség épp ez intézményhez ragaszkodik legerősebben, mely ellentétben áll az állammal és annak gyengítésére törekszik.

A megye politikai tehetetlenségének bizonyosságául hivatkozik arra, hogy a megyében nem is tárgyaltak és nem döntöttek el fontos kérdéseket. A külpolitika, a hadügy, a pénzügy, a gazdasági és kulturális politika a király fentartott jogai közé tartozott, melyeket a király a rendek beavatkozására nélkül az alkotmányon kívül intézett el. A rendi társadalom teljesen elszokott a politikai kérdésekkel való foglalkozástól, s a megyei életnek alig van politikai tartalma. A helyi életet élő vidéki nemesség, mely semmit vagy csak nagy későre és keveset tud meg a világ folyásáról, mely nem olvas, nem művelődik, csak a helyi és osztályérdeket látja meg, és csak ennek sérelmeit érzi.

Hogy e korszakban nem volt valóságos politikai élet ennek bizonyosságául hivatkozik arra, hogy még politikai pártok sem voltak abban az időben. Az elmék meg vannak merevedve, s mert új tartalmat nem fogadnak magukba, egész nemzedékek elmúlnak egymás után, a nélkül, hogy különbséget lehetne észre venni gondolkozásukban és cselekvéseikben.

Ez állításának igazolására hivatkozik arra a feltűnő egyformaságra, mely a megyék követi utasításaiban, sérelmeiben és postulatumaiban nyilvánul, melyeket országgyűlésről országgyűlésre kiírnak az előbbi utasításokból és maguk az országgyűlések nyilatkozatai sem állanak magasabb szinten, mert hisz ezek a megyék utasításaiból készülnek. Még tovább utal arra, hogy a megyei gyűléseken csak igen kevesen jelennek meg, és különösen felhívja hogy midőn a pestmegyei gyűlésen 1811-ben egyszer 37 nemes vett részt a tanácskozásban, a főispán kiemeli a megjelentek nagy számát, pedig abban az időben már jobbak voltak az utak mint a XVIII. század folyamán. A közöny kiváló jeléül hivatkozik továbbá arra, hogy a követek választásánál politikai tekintetek nem jönnek szóba, és a legtöbb esetben igen nehezen tudnak valakit ez állásra kapni, úgy hogy nem ritkaság, hogy a követség olyanokra bízatik, kik egyéb hivatalos állásoknál fogva úgy is Pozsonyban vannak. Még a megyék felirási jogát is pusztán élettelen formalitásnak tünteti föl, mert elismeri ugyan, hogy a német nyelv

használata ellen majdnem minden megye felír, de azért a kitűzött időben az egész országban kivétel nélkül németül hivataloskodik a választott megyei tisztikar. És ha II. József uralma alatt és egyedül ez alatt talál is nagyobb izgalmakat a megyében, ezt csak a rendi jogok és érdekek megsértésének tulajdonítja; magasabb politikai érdekek és eszmék vitatása szerinte még akkor sem fordul elő. S azért azzal a felfogással szemben, hogy a megye az alkotmány védbástyája volt, azt vitatja, hogy ily erővel egyes intézmény nem is bírhat. A nemzet alkotmányának, függetlenségének egyedüli védbástyája csak maga a nemzet lehet. A mint a nemzet egészében nincs meg a hozzá való erő, a mint az egész elhagyja magát, nincs az az intézmény, mely a nemzet alkotmányát és függetlenségét megvédhetné.

Részemről a *Régi Magyarország*-ot a megyerendszer ellen írt korábbi röpiratai természetes kiegészítésének tartom. Azokban fölállítja a tételt, miért és hogyan kívánja reformálni a megyét, s ha már amazokban a nemzeti érzést hívja legjobb szövetségeseül, ebben az az érzelme vezethette, hogy a megye iránt a multban gyökerező kegyeletet rontsa szét.

Grünwald eszméi vagy legalább is az azokkal rokon törekvések első munkájának megjelenése óta nemcsak az irodalomban, de a törvényhozásban is tért foglaltak. Az 1876: VI. törvényczikk főleg porosz mintára megteremtette a közigazgatási bizottságot. Az 1883: I. törvényczikk behozta a qualificatiót a közszolgálatban. Az 1886: XXI. törvényczikk nem kis mérvben erősítette az állam befolyását a törvényhatóságokkal szemben. S ugyanekkor a közoktatás terén az 1879: XVIII. és az 1883: XXX. törvényczikkek megerősítették a magyar nyelvet a nép- és köziskolában úgy az oktatás, mint a tanári képesítés tekintetében. A nagy haladást azonban, melyet a közigazgatás államosításának eszméje a közvéleményben tett, mindennél fényesebben igazolta az 1880-ki nagy enquete, ahol az államosítás barátai még számban is majdnem meghaladták a municipalismus híveit, de bátorságban és határozottságban meg éppen messze felülhaladták az utóbbiakat. Mert amíg a kinevezés hívei

nyíltan és sürgetőleg léptek föl, a választás barátai nem egy esetben kitértek a határozott felelet elől.

A politikai hatalmi viszonyok akkori alakulása mellett azonban Grünwald eszményének az állami közigazgatásnak kinevezett hivatalnokok útján való megvalósítása beláthatatlan időre kizártnak látszott. Ily körülmények közt érthető, hogy egész tevékenységét arra fordította, hogy nézetének a közvéleményben szerezzen erőt, és erre alig mutatkozott biztosabb út, mint ha sikerül bebizonyítania azt, a mit igazolni megkísérlett Eötvös először a *Reform*-ban és később a municipalis törvény tárgyalásakor 1870-ben újból, hogy t. i. a megye még a multban sem felelt meg azon magasztos szerepnek, melylyel barátai felruházzák, hogy az soha nem volt az alkotmány védbástyája, hanem csak a nemzeti szétdaraboltság nyomorúságos kisegítője és minden további haladás legerősebb gátja.

A ki munkáját nem abból a látó szögletből nézi, az azt hiszem, nem is tudja őt elfogulatlanul megbírálni. Mert csak így lesz érthető az az egyoldalúság és sokszor majdnem bántó ismétlés, melylyel minden a legkülönbözőbb tárgyról szóló fejezetben mindig visszatér ugyanarra az egy alapgondolatra: a rendiség elítélésére.

A *Régi Magyarország* nagy hatását igazolja az, hogy a meglehetősen terjedelmes munka igen rövid idő alatt második kiadást ért, és a kik annak becsét és értékét azzal igyekeztek leszállítani, hogy Grünwald nemcsak eredeti kutatásokra támaszkodó új szempontokat nem tárt elénk, de még csak tárgyas történetírói magaslatra sem tudott emelkedni, azok művét nem ítélik meg igazságosan.

Grünwald nem volt tudós, ő publicista volt a szó nemesebb értelmében. Egy eszme töltötte el lelkét, az vonul végig egész munkásságán, még csak fényes elméje el nem borul. A megyerendszerben látta ő hazája haladásának; nemzete megerősödésének legfőbb akadályát, s amidőn ő így a nemzeti eszme erősítését nem a közjogi téren, hanem saját belviszonyaink átalakításában kresli, ugyanazon a nyomon halad Széchenyivel és Eötvössel, kik szintén itt keresték hazájuk virulásának és fajuk kifejlésének alapjait. Az erős meggyőződés egyoldalúvá és igazságtalanná teheti,

de a nemes indulatot, az őszinteség szellemét s az erős meggyőződéssel járó melegséget, és a mi mindezeket nem egyszer elragadó közvetlenségben nyújtja, az írói művészet magas fokát még ellenfelei sem vonhatják kétségbe.

Grünwald érdemének mérvét egyedül az nyújthatja, meny-nyiben szolgál tényleg az az eszme, melynek úgyszólván egész életét szentelte, a nemzeti fejlődés ügyének. A kik a közigazgatás államosítását jelentéktelen vagy éppen elhibázott lépésnek tartják, hallgatag mehetnek el sírja mellett: de a kik ez eszmében a magyar állam és a magyar nemzetiség erősödésének és további fejlődésének hatalmas biztosítékát látják, azok meghatva fognak meghajolni emléke előtt, mert ez eszme terjesztésében és diadalra juttatásában senkinek sincs az övéhez hasonló osztályrésze.

Engedje meg a tisztelt hallgatóság, hogy itt megálljak, habár Grünwald irodalmi tevékenysége nem szakad meg e munkával, mert 1890-ben halála előtt alig néhány hóval egy újabb vaskos kötettel jelenik meg a könyvpiaczon. S ha úgy fogom fel feladatomat, hogy nekem az író egész működésére kell kiterjeszkednem, bizonyynyal foglalkozom az *Új Magyarországgal* is, melynek tulajdonképi tárgyát Széchenyi István alkotja. De én azt hiszem, hogy vétenék a kegyelet ellen, amelynek ez emlékszavak kifejezéséül kell hogy szolgáljanak, ha oly munkával foglalkoznám, melyet a legszelidebb ítélet mellett is elhibázottnak kell tartanunk. Az én feladatom nem lehet más, mint tehetsége teljes fényében és ragyogásában mutatni be a férfit, kinek kegyeletes emlékére ez órában összesereglettünk. Engedjék, hogy így vegyek tőle búcsút. Engedjék, hogy így ragyogjon tovább a mi és a miénkkel az egész nemzet hálás emlékezetében. S ha kora elhunytá feletti bánatunkat növeli az a tudat, hogy éppen akkor kellett eltávoznia, mikor eszménye megvalósulni készül, keressünk némi vigaszt abban a hagyományos építészeti hitben, hogy az az épület gyönyörködteti a késő szemlélőt, az felel meg legjobban nemes hivatásának, az daczol legtovább az idő minden viszontagságával, melynek köveit a munka közben elhalt nagy tervezőik vérével forrasztották össze.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	> 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	> 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	> 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	> 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	> 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	> 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péck Antal</i> l. tagtól	> 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	> 40 kr.
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	> 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	> 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	> 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	> 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy Józs.</i> l. tagtól	> 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	> 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	> 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	> 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	> 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	> 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
DEÁK FARKAS

R. TAGRÓL.

BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA

T. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1895. január 28-án tartott összes ülésén.)

Ára 15 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1895.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ara 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól	> 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	> 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	> 10 kr.
VII. Ami Boné külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	> 10 kr.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ara 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	> 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 80 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	> 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

EMLÉKBESZÉD

DEÁK FARKAS R. TAGRÓL.

BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA t. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1895. január 28-án tartott összes ülésén.)

Szomorúság érzete fog el bennünket, valahányszor Akadémiánknak egy munkás tagját látjuk kidőlni sorainkból, fokozza a bánatot, ha az a munkás kéz idő előtt hanyatlott le. De engem e pillanatban még egy fájóbb érzés tart lekötve, egy jó barát elvesztését fájjalom.

Felelevenednek előttem első ifjúságom emlékei, a komoly tanulás és később a fáradságot alig ismerő munkásság korszaka. Eleven képben látom magam előtt most is, hogyan lelkesített, hogyan élesztette bennem a tüzet, midőn hajlalom történelmünk tág mezejének kutatására vezetett.

De kialudt a lelkesedés lángja, kihűlt a melegen érző szív, sírba szállt a hű barát és nekem most már csak az a feladatom lehet, hogy Deák Farkas emlékezetének felújítására szenteljek néhány lapot, hogy azokon munkásságát és élete folyását vázoljam.

Deák Farkas 1832-ben április 4-én született Maros-Vásárhelyt. Atyja, köpeczi Deák Ferencz, igen keresett kir. táblai ügyvéd volt, ki pár évig, Dózsa Eleknek külföldön tartózkodása idejében, a marosvásárhelyi ev. ref. collégium jogakadémiáján mint helyettes jogtanár is működött; a törvénytudományokon kívül főleg a római classikusokban birt kiváló jártassággal († 1868-ban 71 éves korában), anyja, Magyar-Csesztvei Miske Anna († 1880-ban), szintén régi nemes család-

ból származott, kiváló jó szívű, kitünő emlékező tehetséggel és nagy olvasottsággal bíró nő és egyúttal igen jó házi asszony volt, ki gyermekeit, és ezek között kivált elsőszülött fiát Farkast, az anyai szeretet teljes hevével szerette.

A szülői szeretet környezte Deák Farkas gyermekeiét, ifjúságát, ez sugalta az akkor tájt szerény anyagi viszonyok között élő szülőknek, hogy mindent elkövessenek gyermekeik gondos nevelésére. Farkast igen korán, még hat éves kora előtt, beadták a maros-vásárhelyi ev. ref. collégiumba, hol egyike lett a kiválóbb és legszorgalmasabb tanulóknak. Az atya azonban nem elégedett meg tisztán az iskolai tanulással, maga is oktatta fiát, főszílyt fektetve arra, hogy a latin nyelvben kellően kiképezze.

Atyjának széles ismeretsége révén az iskolai szünidőket már kora ifjúságában, 14—15 éves korában, Erdély előkelő és főúri házaiban töltötte s ez által nem csak ismerőseinek és jó embereinek száma szaporodott, de ismeretköre is tágult, alkalma lévén megfigyelni az eseményeket, a szereplő férfiak politikai nézeteit, bizalmas vitatkozásait.

Mozgalmas idők következtek, borúlt a láthatár, bekövetkezett az 1848. év. Az élénk képzelő tehetségű, sok hazafias költeményt olvasott és sok politikai vitatkozást hallott 16 éves ifjút is feltüzelték az izgalmas idők. Midőn a honvédség első szervezése megindult, egyike volt az első jelentkezőknek. Kora, de főként gyenge testalkata miatt nem fogadták be; ez mélyen elkeserítette. Egy évvel utóbb, 1849-ben azonban mégis bejutott gróf Tholdalagi Mihály őrnagy csapatába, hol futártiszti szolgálatot teljesített. Katonáskodása azonban nem sokáig tartott, mihamar bekövetkezett a mozgalomnak szomorú vége. Csendes, nagyon csendes lett az egész ország.

Ifjúnk is visszatért a collégium falai közé, hogy a megszakított tanulást az akkori bölcsészeti osztályokban folytassa. Jó eredménynyel tanult, pár évig a tanulásnak és első szerelmének élve, de tanulmányait nem fejezhette be, mert mihamar meg lett az szakítva erőszakkal.

A Török-Gálffy-féle úgynevezett összeesküvés tudásának gyanúja alatt 1852 június 13-án Maros-Vásárhelyt a

collégiumban elfogták. A várba záratott a közönséges gonosztevők közé. Két nap múlva azonban a várparancsnok csupa jóindulatból saját lakásának egyik szobájába tétette át. Ez nagy jótétemény volt, de megvolt azon hátránya, hogy több mint egy hónapot egyedül töltött ott, csak azután kapott két papot lakótársul.

Mindjárt a fogság első idejében megkezdődtek az előzetes vallatások. Egy gonosz érzésű hadbíró elé került, ki mézes-mázos szavaival és barátságos biztatásaival oda vitte az egyenes lelkű foglyot, hogy ez őszintén megmondta neki, hogy az »Évzsaki rendszer«-t és a »Tervvázlat«-ot, az összeesküvésnek állítólagos két főíratát, olvasta. Elmondta azt is, hogyan kapta kezébe.

Őszinte, nyílt vallomása kergette a veszedelembbe, pedig részes nem volt az összeesküvésben.

Novemberben Szebenbe szállították a foglyokat, hol Deák Farkas magánfogságba került. A magánfogság több mint öt hétig tartott; ez végtelenül elgyötörte testileg és lelkileg. Betegsége következtében a zárdából kivitték, más jobb fogházba helyezték. Ez szelidebb fogság volt az előbbeninél, többen voltak együtt és a profósz feleségének jóindulatából néha olvasni valót is kaptak. Időről időre azonban itt is nagyobb szigorral léptek fel. Különösen gyötrők voltak a gyakori vallatások.

Egy év múlva a szebeni fogság is véget ért, 1853-ban szeptember vége felé Gyula-Fehérvárra kísérték a foglyokat.

A gyulafehérvári fogság valóságos szabadság volt a szebenihez képest. Casamatákban voltak ugyan elhelyezve, de a nagy és széles vársáncz zöld pázsitján kedvökre járhattak, kelhettek, délelőtt, délután. Az ajtók csak késő estétől korra reggelig voltak bezárva.

Szabad volt enni, inni a mit akartak, írószerszámot, könyvet tarthattak, írhattak, olvashattak. Az 1854 év tele és tavasza a helyzethez képest elég vigan telt el. Mártius hóban azonban ezen aránylagos vigságot megzavarta az ítéletek közeli kihirdetésének hire. Az örök akasztásokról beszéltek. Néhány nap múlva az ítéletek csakugyan ki lettek hirdetve. Kemény ítéletek voltak mind. Deák Farkas 12 évi, de előzetes

kegyelem útján 5 évre leszállított, vasban töltendő várfogságra lett elítélve. A vizsgálati fogság nem lett beszámítva.

Egy ifjú élet összes reményei meglettek semmisítve. Egy 22 éves fiatal embernek, ki már majdnem két évet töltött vizsgálati fogságban, csak az a kilátása lehetett, hogy még öt évet ül várfogságban és így szabadságát veszve tölti el ifjúságának legszebb éveit. Még inkább elkeseríthette annak tudata, hogy majdnem mint ártatlan lett ítélve.

Szomorú volt az eset, elszomorító az ítélet, de mint Deák Farkas maga írja,¹⁾ mégis mindannyian könnyebbülést éreztek a bizonyosság által.

A legnehezebb perczek ezután következtek. Az ítélet kihirdetését követő hat hét volt a szülőktől, jó barátoktól, feleségektől, jegyesektől való bucsuzás ideje.

1854-ben, április utolsó napjaiban, útnak indították az elítélt foglyokat Josefstadtbba. Utjuk, a mig szekereztek, igen jól folyt le, az erdélyi és magyarországi városokban mindenütt vendégszerető fogadtatásra találtak. Később még egy csehországi vendéglős sem akart semmit sem elfogadni a fogoly magyarok ellátásáért.

Josefstadtban elég enyhe bánásmódban részesültek, társaloghattak egymással, irhattak, olvashattak szabadon, de csak könyveket. Vasaikat is leszedhették, kulcsot kapván azokhoz. Mintegy másfél év mulva új parancsnok érkezett a várba; ez a foglyok iránt igen jó indulattal viseltetett, a miben lehetett, enyhített sorsukon. Még azt is megengedte, hogy a nyári hónapok délutánjait a mezőkön barangolva töltsék el, a folyóban való fürdés ürügye alatt.

Kétségkívül jól esett nekik a jó bánásmód és a fogság szenvedéseit könnyebben tette elviselhetővé. De természetes, hogy azért folyton lesték, várták a szabadulás óráját.

Ha az időről időre becsempészett bécsi és néha magyar hírlapokból amnestia-hireket olvastak, ez felvillanyozta egy időre az egész társaságot, új reményt öntött beléjük.

Az amnestia többször csalóka hírnek bizonyult ugyan, de 1857 május 13-án mégis megérkezett a várva várt kegye-

¹⁾ Deák Farkas »Fogságom története« (Pest 1869.) 64. l.

lem, 114-en lettek szabadokká, közöttük Deák Farkas is. Két évi vizsgálati és három évi várfogság után ismét szabad emberré lett társaival egyetemben.

Másnap leirhatlan öröm között haza felé vették útjukat. Az utazás akkor még nem volt oly gyors, junius lett, mire Deák Farkas haza érkezett. Teljesen szabadnak azonban még szülőföldén sem érezhette magát, amennyiben még három évig rendőri felügyelet alatt állott. Az 1860 év pünkösöd ünnepe hozta meg a teljes szabadságot.

Deák Farkas a fogságban sokat tanult, folyton képezte magát, ott tanulta meg teljesen a német, franczia és részben az angol nyelvet, tökéletesítette magát a latinban, bölcsészeti, szépirodalmi és szépzészetű műveket behatóan tanulmányozott. Irt beszélyeket, fordított külföldi írók munkáiból.

Kétségtelen, hogy a fogság alatt tanultságban sokat haladt, de a test sokat szenvedett és olyan lappangó kór csiráit hozta magával, mely élte végéig, lassan bár de azért folyton rágódott rajta, ez okozhatta többszörös nagy betegségeit és végre elősegítette kora elhunytát. Kedélyén is meglátszott mindig, hogy valamikor sokat szenvedett, ritkán derült fel egészen, többnyire észrevehető volt rajta bizonyos mélabús komorságnak egy-egy árnyalata.

A hazaérkezés nagy örömét mi hamar gond követte, a család időközben a multaknál kedvezőtlenebb anyagi viszonyok közé jutott, mivel a családfő azon időkben hivatalt nem vállalhatott, kicsi falusi birtokának jövedelméből pedig alig tudta fedezni a fokozott kiadásokat. A kiszabadult fiú nem akart ily körülmények között atyja terhére lenni. Megszakított főiskolai tanulmányainak folytatása helyett nevelőül ment Földváry József házához. Később gróf Bethlen János fiai mellett töltött pár évet mint nevelő. Az 1859—62 évek nagyobb részét Kolozsvárt töltvén, az ottani collégiumban közben mint köztanító is működött.

Kolozsvárt az 1861—2 tanévre jogakadémia szerveztetett, annak hallgatói közé azonnal beiratkozott; az év végével kitünő vizsgát tett. A következő 1862 év őszén Pestre ment, hogy ott hallgassa az egyetemen a jogi tanfolyamot. 1865 évben a birói vizsgát kitüntetéssel tevén le

végre 33 éves korában pályavégzett lett, szabadulása óta önmunkásságával tartva fenn magát.

Irodalmi működésének kezdete ezen időközre esik. Írói pályáját szépirodalommal és politikai cikkek írásával kezdte, közbe sok mást dolgozva, a történet irodalom művelésével végezte. Már 1858-ban a hirlapirodalom munkásai közt találjuk, politikai, történelmi, szépirodalmi és tárczacikkeket írva, az akkori nevezetesebb fővárosi és erdélyi hirlapokba. Politikai cikkeiben leginkább az erdélyi érdekekkel foglalkozott, ennek ügyeit tartva állandóan szeme előtt. Szűkebb hazájának szeretete adta a tollat akkor is kezébe, midőn szabadságunk rövid ideig tartó hajnalodásának évében egy kis politikai röpiratot¹⁾ adott ki, melyben az erdélyi románokat hazafiasabb érzésre buzdítja, a magyarok egy kis részének több tapintatot ajánl, általában pedig az unio kimondása mellett tör lándzsát. Ezen időben belső munkatársra volt az »Esti Lapok«-nak, azonkívül szorgalmasan dolgozott főként a Pesti Napló, Magyar Sajtó és a Kolozsvári Közlöny czimű politikai lapokba. Politikai cikkei a hetvenes évek elején gyérülni kezdenek, közepe felé pedig már egészen elmaradnak.

Ténylegesen különben sohasem foglalkozott politikával. Egyszer nyílt volna erre alkalma, midőn szülővárosának számos tekintélyes polgára felhívta 1869-ben a képviselőjelöltség elfogadására. E küzdelemben a szerencse nem kedvezett neki, más lett megválasztva. Reá nézve talán jobb is volt, hogy nem jutott az izgalmas politikai pályára, csendes szemlélődő természetével nem igen egyezett volna az, kikököcsöztette volna kerékvágásából.

A vármegyei közéletben azonban, midőn ideje engedte és Erdélyben tartózkodhatott, tevékeny részt vett. Ebbeli munkásságát kívánta méltányolni a régi Marossszék, midőn 1861-ben és újabban 1868-ban is tiszteletbeli főjegyzőjévé tette. Belső Szolnok vármegye²⁾ és Kővár vidéke³⁾ hasonló állással tisztelte meg.

¹⁾ Őszinte szó a román testvérekhez. Kolozsvár 1861.

²⁾ 1871-ben.

³⁾ 1874-ben.

Hirlapirodalmi működésével egyidejűleg a szépirodalom munkásai közé is beállott. Ezen a téren igen szorgalmas munkásságot fejtett ki. Néhány rövid év alatt száznál több elbeszélése jelent meg a szépirodalmi közlönyökben. Két kötet beszélyt is adott ki¹⁾ Kolozsvárt. Hogy a közönségnek kedvelt beszélyírójává lett, bizonyítja az, hogy kötetei két év alatt új kiadást értek. De a szépirodalom terén való gyors emelkedését tanúsítja az is, hogy Pompéry János már 1860-ban a »Magyarország«, Arany János pedig 1862-ben a »Koszorú« munkatársául kérte föl igen szép levélben.²⁾ Ugyanakkor a Budapesti Szemle munkatársává is fel lett avatva.

Elbeszéléseiben már nyilvánul a történelem iránt való előszeretett, beszélyei nagyobbbrészt történelmi háttérrel bírnak. A költészet terén is próbálkozott egy tankölteménnyel,³⁾ sőt színmű írásával is tett kísérletet.⁴⁾

A nemzeti színházzal különben 1863—1873-ig sokat foglalkozott, írt színházi bírálatokat, fordított sok francia szindarabot, melyek közül megemlítem Montjoy-t, Agglegényeket, Rabagas-t. A fordítandó szindarabok kiválasztásánál nem elégedett meg azzal, hogy csupán mulatságosak legyenek, de folyton szemmel tartotta, hogy a jó izlésnek is megfeleljenek. Írt egy »Renegát« című operaszöveget is, melyhez zenét báró Orczy Bódog szerzett s mely később Londonban lett előadva. A nemzeti színháznak (1871—1873) mint a drámaíró bizottság tagja tett szolgálatokat.

Miként láthattuk, a szépirodalomhoz sokáig hű maradt, közben azonban más térre is átcsapott, Lévi Alvarez népszerű francia természettanának fordításával.⁵⁾

Az új korszak kezdete 1867-ben, Deák Farkas magánviszonyaiban is nagy változást idézett elő. Egyszerre két kinevezéssel kínálták meg, fogalmazói állással a pénzügy- és

¹⁾ Beszélyek. 1—2. k. Kolozsvár 1862. Új kiadás u. o. 1864.

²⁾ Családi közlés testvérétől Deák Lajostól, kinek különben egy terjedelmes életrajzi vázlatot is köszönhetek.

³⁾ Levél x. y. z. barátomhoz (Tarnavölgyi név alatt) Bpest 1871.

⁴⁾ Könnyelműség és szerelem. Bpest 1873 (Herz).

⁵⁾ A hány kérdés annyi felelet. Kolozsvár 1867.

az igazságügyminisztériumban. Az igazságügyi alkalmazást fogadta el, mert ez inkább megfelelt tanulmányainak. A ki-nevezés felmentette az anyagi gondok alól, megélhetése biztosítva volt. Szabad idejét már most egészen kedvencz tanulmányainak szentelhette.

Hivatalában szorgalmas munkás volt, néhány év múlva elő is lett léptetve. A folyó ügyeken kívül leginkább a törvénytörvények rendezése és a börtönügy körül való teendők tartoztak ügykörébe. Hűséggel teljesítette kötelességét, a meddig ereje engedte.

A hivatalnoki pálya kezdetét egy évvel megelőzve adta sajtó alá a »Nemzetgazdaság története« (Pest 1866) című munkáját. Ezen munkája történelmünknek és történelmünk forrásai egy részének behatóbb tanulmányozását bizonyítja. Különösen a corpus-juris-t búvárolta át nagy szorgalommal, hogy régi törvényeink intézkedéseiből vonhassa le a közgazdasági eszméket, melyek törvényeinkben időről időre a felmerült szükséghez képest érvényesültek.

Ezen könyve mintegy átmenetet képez a történetírói pályára, de azért még több évnek kellett elmúlni, a míg egészen annak szentelte erejét. Ugyanazon időtájt találta meg a gróf Keglevich család levéltárában Egres-Kátán Keglevich Péter érdekes naplójegyzeteit a XVII. század első feléből. E nehezen olvasható jegyzetek kiadásával ¹⁾ kezdte meg a régibb történelmi emlékek gyűjtését, ez adott neki kedvet és irányt a régi feljegyzésekben és levelekben foglalt érdekesnél érdekesebb korrajzi adatok kutatására.

Pár évvel utóbb, midőn nemzetünk már egészen szabadon lélegzett, idejét látta, hogy kiadja fogságának szomorú történetét. ²⁾ Azt hiszem, ezt jóval előbb, évekkel az előtt írta meg, mert ebben a könyvben irányla még sokkal fejletlenebb, sőt itt-ott darabos, a mi pedig már ennél előbb megjelent könyveiben nem észlelhető. — Ez azonban a könyv érdekességéből és becséből nem von le semmit, maradjon, a mi akart lenni, az 1852 év eseményeinek érdekes emlékirata és most már azon kor történetének egyik forrása.

¹⁾ Megjelent: Magy. Tört. Tár 13-ik k. Pest 1867.

²⁾ Fogságom története. Pest 1869.

A mint az előbb mondottakból láthatjuk, Deák Farkas már ifjúságában előszeretettel viseltetett a történelem iránt, a hatvanas évek közepe felé behatóbban kezdett azzal foglalkozni, forrásaiban is búvárkodni, teljesen történetíróvá azonban a »Történelmi Társulat« nevelte.

Midőn a történelmi társulat 1867-ben megalakult, feladataul nem csak azt tűzte ki, hogy a történettudományt népszerűsítse, hogy szélesebb körökben tegye ismertté hazánk viszontagságait, hanem azt is, hogy a tudást gyarapítva előbbre vigye történetírásunkat, hogy minél előbb felkutassa a levéltárakban elszórva levő kincseket és maga köré gyűjtse az ifjabb erőket, hogy a nagy munkához elegendő keze legyen.

Deák Farkast is munkakörébe vonta teljesen, 1868-ban az igazgató választmány tagjai közé választotta.¹⁾ Ettől kezdve munkás tagja lett a társulatnak, a vándorgyűlésekre szorgalmasan eljárt, hogy ott részt vegyen a levéltári kutatásokban. — Minél több levéltárban búvárkodott, annál inkább lekötötték figyelmét és érdeklődését az ott talált ismeretlen dolgok és a végén oly vonzó erőt gyakoroltak reá e megsárgult papirosok, hogy életének utolsó tizenhat évét egészen történelmünk művelésének szentelte.

Erdély történelmének kiváló alakjai és néhány magyar »nagy asszony« élete, voltak foglalkozásának kedvencz tárgyai.

Első önálló kutatáson alapuló történeti munkája Wesselényi Anna, Csáky Istvánné életrajza.²⁾ Ez a munka a történelmi társulat szepesvármegyei vándorgyűlésének köszönhető. A gróf Csáky-ak kassai levéltárából egy nagy csomó levelezést bocsátottak Lőcsén 1872-ben a kutatók rendelkezésére. Ezek között találta Deák Farkas a Wesselényi Anna és a két Csáky István terjedelmes levelezését, ezekből elevenítette fel Wesselényi Annának érdekes és tisztos alakját, elvezetve az olvasót a XVII. század családi tűzhelyéhez. Ezen munkájában látszik ugyan itt-ott, hogy a szerző még némileg kezdő történetíró, a beszélyíró is kicsillámlik egy-két helyen, ez utóbbi azonban nagyobb

¹⁾ Századok 1868. év 339. l.

²⁾ Budapest 1875.

részt előnyére válik, amennyiben hősnőjéről teljesen kidomborított képet tár elénk.

Munkájával egyúttal bebizonyította azt, hogy határozott tehetsége van a történetírásra. Ezt kívánta méltányolni Akadémiánk is, midőn a könyv megjelenését követő évben 1876-ban levelező tagjai sorába választotta.

Kisebb értekezéseiben Nagy-Várad elestével,¹⁾ az idősebb Csáky István életével²⁾ foglalkozott, majd a genealogia terére fordult, hogy beszámoljon a történeti szerepet játszott Wesselényi család őseiről.³⁾

Ezek után ismét visszatért kedvenczeihez, a XVI. és XVII. század urasszonyaihoz. Száznegyvennyolcz régi magyar asszonynak leveleit gyűjtötte össze különböző levéltárakból, nagy gondnal. Akadémiánk leveles-tárában jelentek meg.⁴⁾ Roppant érdekes gyűjtemény, történetünk forrásai kutatójának valóságos élvezet ezen levelek olvasása. Eddig ismeretlen világ tárul elénk, a régi asszonyok műveltsége, foglalkozása, érzelmei, a szülők, házastársak és gyermekek közötti viszony, szóval az egész családélet benső világa.

Forrásműveit Thököly Imre és a bujdosók leveleinek kiadásával⁵⁾ folytatta. Ezen kötetek érdekes anyaga a történelmi társulat Maros-Vásárhelyt tartott vándorgyűlése alkalmával került napfényre a gr. Teleki-család levéltárából.

Az említett levelek gyűjtésének ideje alatt sem szünetelt az anyagot feldolgozó munkássága. Közben elkészült egy nagyobb munkával, gróf Csáky István tárnokmester élatrajzával.⁶⁾

Érdekes alakja a XVII-ik századnak, 23 éves ifjú korában kolozi főispán, Bethlen Gábor fejedelemnek igen kedves embere, később Brandenburgi Katalin kegyencze; Erdélyben fejedelmi trónkereső, azután Magyarországon

¹⁾ Érték. a Tört. Tud. kör. 7. k. 1. sz.

²⁾ Ugyanott 7. k. 2. sz.

³⁾ Ugyanott 7. k. 8. sz.

⁴⁾ Magyar Hölgyek levelei. Bpest. 1879.

⁵⁾ Gr. Thököly Imre levelei. Bpest. 1882. — A bujdosók levéltára Bpest. 1883. A m. T. Akadémia.

⁶⁾ Egy magyar főúr a XVII. században. Bpest 1883. Ráth Mór.

nádorjelölt, végre tárnokmester. Ennek változatos életét írta meg élénk, vonzó előadásban. Czáfolja hősről az egykorúak által terjesztett balvéleményeket, ott a hol kimutathatja, hogy a kortársak ítélete hamis alapon nyugodott. Az életrajzba szépen belefűzi azon kornak házi és magán életét és az országos eseményeket, ez utóbbira azonban talán túlságos mértékben is kiterjeszkedett.

A m. tud. Akadémia a Lévay-díjjal koszorúzta meg 1882-ben e pályamunkát.

Több kisebb életrajz és értekezés után ismét egy érdekes asszonynak, a regényes életű Forgách Zsuzsánnának viselt dolgait, híres válóperét vette tollára, legnagyobbreszt addig ismeretlen levéltári anyag alapján — kinek élettörténete igen érdekesen világítja meg azon rég elmúlt időnek társadalmi állapotát családi kötelékeit.¹⁾

Az erre következő évben egy nagy történeti ünnepély színtere lévén fővárosunk, ezekben az által kívánt munkás részt venni, hogy Budavárának 1686-évi visszavivásáról szerkesztett egykorú angol tudósítást magyarra fordítva adta ki.²⁾

Sok oldalú munkásságát növelték sikerült emlékbeszédei, melyeket az Akadémiában Szalay Agoston,³⁾ gróf Vass Samu⁴⁾ és gróf Teleky Domokos,⁵⁾ a történelmi társulatban pedig Csengery Antal és báró Radvánszky Antal⁶⁾ emlékeztetere tartott. Ezekben szép előadás és eszmegazdagság által tűnik ki.

Némileg ide tartozik, de azért mégis más szempont alá esik ifj. gróf Pálffy-Daun Lipót élet- és jellemrajza.⁷⁾ Ebben egy nagy tehetségű, nemes ambícióval telt, de sze-

¹⁾ Magy. Tört. életrajzok. Forgách Zsuzsánna 1582—1632. A magyar Tört. Társulat. Budapest 1885. Ezen életrajz átnyújtásáért a királyné ő Felsege egy igen szép arany gyűrűvel tüntette ki az író.

²⁾ Budavára visszavétele. Budapest 1886.

³⁾ Ért. a tört. tud. kör. 8. k. 6. sz. 1879.

⁴⁾ Ért. a term. tud. kör. 10. k. 2. sz. 1880.

⁵⁾ Ért. a társad. tud. kör. 6. k. 10. sz. 1881.

⁶⁾ Századok 1880. év 705. l. és 1883. év 313. l.

⁷⁾ Ifj. gróf Pálffy-Daun Lipót teanoi herczeg emlékezete. Irta egy jó barát. Bpest 1886.

rencsétlen betegség által jó részt tétlenségre kárhozottatott kortársunknak igyekezete, küzdelmei és viszontagságos pályafutása van meghatározó vonásokban elbeszélve és a család használatára kézirat gyanánt kiadva.

Deák Farkas tevékenységének még egy másik oldala volt a tudományos társulatok kebelében kifejtett munkássága. A magyar történelmi társulat, mint már említém, az alakulása után való évben választmányi tagjává választotta. Igen szorgalmas tagja lett a társulatnak, a »Századok« füzei tanúságot tehetnek róla.

Később (1875-től) mint a társulat jegyzője, számvizsgáló és később mint a szerkesztő bizottság tagja a legnagyobb gonddal mozdította elő a társulat ügyeit; ha Budapesten volt, egy ülést sem mulasztott el és minden alkalmat felhasznált, hogy a társulatnak szolgálatot tehessen.

Részt vett a »Hazai Oklevéltár«¹⁾ szerkesztésében és annak tartalmát főként a gróf Vass család régi okleveleinek másolatával szaporította. Midőn a tört. társulat a czéhszabályok összegyűjtésére és kiadására egy bizottságot szervezett, mint annak a bizottságnak egyik buzgó tagja és mint a vállalat egyik részének kijelölt szerkesztője széleskörű levéltári kutatásokat kezdett meg, melynek egyik eredménye a »Kolozsvári ötvös legények strikeja« című értekezése.²⁾ Érdekes képet nyerünk abból egy, a XVI. század utolsó negyede körül, jórészt nemzetiségi és jogi sérelem okából, beállott munkaszünetre nézve.

A történelmi társulat vándorgyűléseiből 1868-tól kezdve alig mulasztott el egyet is. Szorgalmasan kutatta ott a levéltárakat, az eredményről szokás szerint jelentések alakjában számolt be a társulatnak.³⁾ Sok anyagot gyűjtött ezen gyűlések munkaideje alatt. Lőcséről hozta a Wesselényi Anna és Csáky féle leveleket; a báró Révay levéltárból a Forgách Zsuzsánna leveleit és periratait; Maros-

¹⁾ Kiadja a M. Tört. társ. Bpest 1879.

²⁾ Ért. a tört. tud. kör. 13. k. 3. sz.

³⁾ Századok 1872. év 622. l.; 1873. év 407. l.; 482. l.; 1874. év 301. l.; 1875. év 102, 468. l.; 1875. év 706. l. 1876. évi jelent. 40. l.; 1877. évi f. 75. l.; 1878. é. f. 136. l. 1879. évi f. 780. l.

Vásárhelyről a gr. Teleki levéltárból a Thököly Imre és bújdosó társainak levelezését.

A vándorgyűlések egyikén egy nevezetes irodalomtörténeti felfedezés is fűződik nevéhez. Húsz évvel ezelőtt, 1874-ben a vidéki gyűlések sora Zólyomvármegyére esett. Természetesen mi is örömmel megnyitottuk a buvárok előtt Radványban lévő családi levéltárunkat és a régi könyvtárt. A könyvtárt b. e. Szabó Károly és Deák Farkas vették szemle alá, de Szabó Károly harmadnap a Révay levéltár végett Turóczba utazott, így a könyvtári munka egyedül Deák Farkasra maradt.

Szerencsés keze ugyanaz nap a könyvek közé helyezett régi kéziratoknak átkutatása közben feltalálta Balassa Bálintnak szerelmes énekeit. Nagy örömmel jött hozzám megmutatni az irodalmi kincset. Mi is félretettünk az nap minden más munkát és jóformán csak a szerelmes énekeket olvastuk. A dolog természete szerint a versek kiadását a felfedezőre kellett volna hagyni, de némi versengés támadt és b. e. Toldy Ferencz elütötte azt a Deák Farkas kezéről, ki aztán, habár fájó szívvél, az öreg úr iránt érzett tiszteletből belenyugodott a fordulatba.

A magyar tud. Akadémia munkálkodásaiban szintén nagy szorgalommal és ügyszeretettel vett részt. Tagja volt itt a történelmi, archaeologiai és nemzetgazdasági bizottságoknak. Bizottsági vagy osztályülést alig mulasztott el. Az akadémiai estélyekről, hol barátságos együttlétben folytak a tudományos eszmecserék, ritkán maradt el, ez volt egyik legkedveltebb szórakozása.

Szűkebb hazájában az erdélyi muzeum egylet buzgó tagjának vallhata, a »Székely művelődési egyesület«-nek pedig alapításában vett tevékeny részt, mint ennek választmányi tagja és később alelnöke. Az egyleti közleményeket is ő szerkesztette (1882—1888) és az azokban megjelent székely származású kiválóbb egyének életrajzeit is ő írta,

Az országos régészeti társulatnak mint választmányi tag és mint a régi valamint az új »Archaeologiai Értesítő«-nek munkatársa tett szolgálatokat.

Tagja volt ezenkívül a sikeresen működő hunyad-

vármegyei régészeti társulatnak is, mely 1881-ben tiszteletbeli tagjául választotta.

Midőn egyszer egy heraldikai és genealogiai társaság alakításának szükségét megpendítettem előtte, azonnal lelkesedéssel karolta volna fel az ügyet, de az idők nem lévén arra alkalmasak, várnom kellett. Pár év múlva azonban néhány ügybaráttal, közöttük Deák Farkassal szövetkezve megtettük a kísérletet. A dolog sikerült, a társaság megalakult és Deák Farkas mint választmányi tag és mint a »Turul«-nak munkatársa tevékeny részt vett az új társaság ügyeinek előmozdításában.

Nem vonakodott semmiféle munkától és örömet részt vett minden üdvös irányú irodalmi mozgalomban.

Ha az irodalom népszerűbbé tételére hathatott, mindig kész volt szolgálatával. Ezt tartotta szeme előtt akkor is, midőn Budapesten a kereskedő ifjak egyesületében tartott többször, tetszésben részesült felolvasásokat.

A nyári szünidők alatt, hogy a sokféle munkában kifáradt elméjét pihentesse és hogy világot látva ismeretkörét szórakozva tágítsa, többször tett utazásokat külföldön. Francia- és Németországban többször volt, ez utóbbit és Schweizot egyszer Kemény Zsigmond társaságában járta be. Angolországban a muzeumok kincstárát tüzetes vizsgálat tárgyává tette, a magyar származású zománczos ékszerek és ezüstművek szempontjából, hogy a kellemest a hasznossal egyesítse.

Magyarország nagy részét is bejárta, ismerte, hol nem egy kastélyban és udvarházban talált jó embereire. A hol lehetett, felhasználta összeköttetéseit levéltári kutatásokra.

Sok oldalú munkásságát kívánta jutalmazni a m. tud. Akadémia, midőn 1885-ben rendes tagjai sorába választotta. Életének utolsó éveiben ez volt legnagyobb öröme, ez enyhítette némileg még hátra levő, fájdalmakkal terhes néhány esztendejét.

A mondott év nyarán súlyos betegségbe esett, lassanként bekövetkezett, hogy a járást nem igen bírva hivatalába sem tudott elmenni, ennek következtében hosszabb időn át lakásába hozatta a kiosztott ügydarabokat és otthon

dolgozta fel. Igy azonban sokáig nem hivataloskodhatott és a reá következő évben mint címzetes osztálytanácsos nyugdíjaztatta magát, mely alkalommal érdemeinek elismeréséül a vaskoronarend III. osztályával lett Ő Felsége által kitüntetve.

Nyugdíjaztatása után még egy telet Budapesten töltött, de nagyon visszavonultan és súlyos betegen. Járni alig tudott, heteket kellett ágyban töltenie, de azért a mikor tehette, dolgozott tovább; a tudományos társulatok üléseire is elkocsizott, ha könnyebben érezte magát.

Betegsége alatt is gyakran felkerestem egyetem-utczai lakásán, igyekeztem vigasztalni, biztatni, de meglehetősen tisztán látta a valót és olykor nagyon elkomorodott.

Egy vágya támadt e közben, haza menni otthonába, hogy ott szerető testvére ápolásában és gondozásában részesüljön. 1887 tavaszán haza is költözött Maros-Vásárhelyre szülei házába. Kedves otthona egy időre enyhülésben részesítette. Ismét munkához fogott, ott fejezte be Béli Pál-ját.¹⁾ Addig nagyon keveset tudtunk azon nagy szerepet játszott férfiú pályájáról, most előttünk áll a maga valóságában, erényeivel, hibáival.

Önnét küldte a heraldikai társaság részére emlékbeszédét Ipolyi Arnoldról,²⁾ mely oly melegen, oly szépen van írva, hogy szinte beillenék hattyúdálának.

De az akarat, a lelki erő és kitartás győzedelmeskedett még egy rövid ideig a nagybeteg testen, folytatta munkásságát. Ott a Teleki-levéltár tövében lakva azt hitte megvalósíthatja még kedvencz álmait. Összegyűjtötte az egész anyagot Bánffy Dénes életére és szereplésére: terjedelmes levelezését a mondott levéltárból lemásolta, már feldolgozásához kezdett, de kiesett a toll kezéből.

Másik nagy tervét, mely néhány évet minden esetre igénybe vett volna, — hogy megírja Teleky Mihály életét és kora történetét — sem valósíthatta meg, erre nézve tett bő előtanulmányait már nem értékesíthette.

¹⁾ Tört. Életrajzok 1887.

²⁾ Turul. 1887. év 145. l.

Kisebb dolgok még kerültek ki tolla alól. Utolsó értekezését, az Alsó-Csernátoni Domokos család nemzedékrendjét, mely egyik legrégibb székely család leszármazását tisztázza, a heraldikai társaságnak küldte be.¹⁾

A szünetelő »Kemény Zsigmond társaság«-ot is új életre óhajtván kelteni, mint annak ujonnan választott elnöke, nagy kedvvel fogott a társaság ügyeinek rendezéséhez, — de már későn volt.

Ezen időtájt irtam volt neki egy levelet, melyben közöltem egy kiadandó munkám tervét. Baljóslatulag válaszolá, hogy siessek kiadásával, mert különben meg nem éri.

Sejtelve teljesült, 1888-ik év első napjaiban egy végzetes elcsúszás a jeges utcán ágyba döntötte. Csak tavasz nyíltával kezdett lábadozni, úgy látszott már, hogy minden jóra fordul, sőt tervezgette, hogy a következő telet ismét Budapesten tölti, midőn egy rohamos tüdőgyulladás 1888. június 4-én kioltotta a munkás férfiú életét.

Habár melegen érző szíve volt, családot nem alapított, e helyett családi életének boldogságát azon néhány hét képezte, melyet évenként szülei és később testvérei társaságában töltött, kikkel a szeretet lánczaival volt állandóan összefűzve.

Halálának hire általános részvétet keltett, őszinte sajnálat és Maros-Vásárhely, valamint vidékének nagy közönsége kísérte ki Andrásfalvára, hol a családi sírkertben ősei között alussza örök álmát.

Ezt az igazi becsületes, mély érzésű, önzetlen embert sokan szerették, meg is érdemelte. Küzdelmes életében munkaereje soha sem tört meg, de nem is ok nélkül fáradott, munkáságának eredménye nem lesz egyhamar elfeledve.

---

¹⁾ Turul. 1888. év 97. l.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádsza Rádszendlála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovich Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 10. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SZABÓ KÁROLY

R. TAG FELETT.

SZILÁGYI SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1896. február 24-én tartott összes ülésén.)

Ára 15 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1896.

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ...	Ara 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> rendes tagtól ...	» 10 kr.
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	» 10 kr.
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	» 20 kr.
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	» 30 kr.
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól ...	» 10 kr.
VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	» 10 kr.
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	» 20 kr.
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól ...	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól ...	Ára 20 kr
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	» 10 kr.
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól ...	» 40 kr.
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	» 10 kr.
VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	» 10 kr.
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	» 20 kr.
VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól ...	» 30 kr.
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól ...	» 30 kr.
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	» 10 kr.

SZABÓ KÁROLY EMLÉKEZETE.

(Szül. 1824. decz. 24. † 1890. aug. 31.)

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1896. február 24-én tartott összes ülésén.)

Küszöbén a nagy nemzeti ünnepélyek sorozatának, melyek ezer éves fennállásunk küzdelmeivel és alkotásaival eredményeivel és dicsőségével számolnak be — emlékezzünk meg azoknak egyik előharczósáról. Ő volt az, kinek agyában először megvillant a gondolat — és minő gyászos, sötét időkben villant meg! — hogy ezer éve vagyunk itt, és az ezer év végén meg kell mutatnunk és hirdetnünk kell, hogy a második ezerbe is élve lépünk át s ő volt az, ki ennek a nyilvánosság előtt először hangot adott. Mikor úgy látszott, hogy a második ezer a mi hazánkat Lengyelországnál is dúltabb, ziláltabb állapotban fogja találni, ő a honalapítás történetének felmutatásával akarta a csüggedőket meggyőzni, hogy ennyi küzdelemnek ára nem lehet »a nagyszerű halál.«

S ez elborulás egén át, bár képzeletében, látta az ígérlet földét. De a balsors nem adta meg neki az örömet, hogy színről-szinre is láthassa azt, — pedig milyen vágyakozva tekintett felé! — nem engedte meg, hogy az alkotásokban tevékeny részt vehessen, — pedig mennyi hasznát vettük volna gazdag tudományának — de hirdette az ígét, munkált, a vezérekkel küzdött, harczolt az eszméért!

Mikor még gondolni is alig mertünk rá, baráti körben ő már kimondotta a szót: »Ha magam leszek is, fehér lóra ülök s elmegyek Munkácsra, hol a hét vezér megpihent.« S kiválasztotta a bort is, melylyel kulacsát meg-

fogja tölteni a Kemény István pinczéjében, ráírta az ő szép nagy betűivel fehér krétával: »millenniumi bor.« S mikor már megtehetette, sajtó útján is hirdette azt, de már borús sejtelemmel: »ki merné — mondá épen 30 év előtt — magának biztosan ígérni, hogy a nemzet ez örömnapiját megéri?« Ó szép álma a fiatalságnak, miért, hogy elérhetetlenül el kelle tűnnöd — s az Akadémia babérlevelét csak sírodra tehetjük!

De ezt nem lehet megtagadni tőle! Széles körű és kiterjedt irodalmi működésével kivívta azt magának. Erre dolgozott, mikor a honfoglalás kérdését tisztázta, mikor a nemzeti szellem nyilvánulásának eredményeit összegyűjtötte. A történeti alap és irodalmi fejlődés, a szellem és fegyver küzdelmei: hát mi mással számol be a millennium, ha nem ezekkel, melyeknek összehozásában és tisztázásában aratta ő legszebb sikereit?

Mi vonzotta őt ezeknek a problémáknak megoldásához? Mi vezette őt erre a térre, hogy élete bizonyos szakától kezdve, többnyire öntudatosan, de néha még öntudatlanul is, hanem mindig egyenesen haladva ezen dolgozott? Ezt próbálom megfejtetni, s ha nem sikerül, nem a tétel igazságán, melyet hiszek és vallok, hanem saját gyengeségemen múlik.

A legnagyobb szerencsétlenségnek kellett hazáját érnie: a világosi fegyverletételnek, hogy megérlelődjék benne a gondolat történetíróvá lenni. Sem az a kis darab Magyarország, »Békésország«, csendes magyar faluja Kőrös Tarsa, a hol született, sem az a becsületes kálvinista papi család, melynek kebelében megtanulta Istent imádni és a hazát szeretni, sem azok a körök a debreczeni és késmárki iskolában, melyek egyenes és őszinte jellemének fejlesztésére kétségtelen befolyással voltak, nem vezették őt erre a gondolatra.

A megújuló, ifjodó Magyarország akkori közéletének áramlatai, az uralkodó eszmék, a politikai küzdelmek más pályák felé vonzották figyelmét. Széchenyi és Kossuth röpiratai, hírlapi csatái új élet hajnalának derengései voltak s a vér, mely ereiben lüktetett, az aktív életre vonzotta.

És mégis, bár hosszú idő alatt lappangva, már élt szívében az abstract tudományok cultusa. Egyik tanára Hunfalvy Pál megkedveltette vele a görög nyelvet s mikor letette az ügyvédi censurát, már kitünő hellenista volt. De hogyan sejtette volna ő akkor, hogy ez fog sorsa felett döntení, ez fogja őt valódi pályájára vezetni?

Mert az ügyvédi pálya nem volt az ő egyenes, tiszta, könnyörületes szívének való — az első executio, melyet végre kellett volna hajtania, kiábrándította őt. Az ideáltól, melyet magának alkotott, messze esett a valóság, melyben most találta magát.

A szép és igaz cultusa, az volt az ő ideálja — minő távol esett attól az élet prózája, melyet választott pályájában felismert. Azon nem szolgálhatta volna hazáját szíve szerént: pedig annak hasznos tagjává akart lenni. A mit a költő hirdetett a három magyar tengerpartról, amire Kossuth lelkesítő szava buzdította a magyarságot, visszhangot keltett szívében — magyar tengerész lesz: ezt tette fel magában. Sem a higgadtan néző pap szavai, sem az anya könyei nem térítették el. S hogy neki volt igaza, a kezdet azt mutatta — igazgatóját meglepte mily gyorsan halad a számtanban s mily könnyen elsajátítja az olasz nyelvet pedig ez az idealista mindezt annak köszönhette, hogy az iskolában megtanúlt tanulni. De a végső eredmény mégis szülőinek adott igazat, ez akkor tünt ki midőn Olaszországból betegen kellett hazatérnie!

Hát a végzett ügyvédnek a kezdő tengerésznek új pálya után kellett néznie. Hellen claszikusaihoz fordult, ezek voltak első irodalmi dolgozatai, s Toldynak segített egy magyar írói lexicon összeállításán. Majd a forradalom kiütése után beállott ujságírónak. Ez elég volt foglalkozásnak — de nem volt pálya. Megválasztották Békés városában tiszti ügyésznek: de akkor midőn már nem tollal, hanem karddal kellett védeni a hazát s ez, bár főhadnagyságig vitte, még kevésbbé volt pálya s pár héttel a fegyverletétel előtt obsitossá lett — obsit nélkül.

Szegény Károly barátunk eljutott odáig, hol nem lehetett válogatnia a pályák közt: mert magyar ember

számára nem volt pálya. És itt kellett neki megtalálni valódi pályáját. Feljött Pestre azzal a gondolattal, hogy talán az egyetemi könyvtárnál fog alkalmazást találni: itt legalább hasznát vehette volna görög tudományának. Más-ként vált az javára mint magában elgondolta.

A »kis Thukydides« — azért nevezték így, mert egy bácskai teljesen kirablott és felégetett kastélyból csak egy Thukydidest hozott magával s iszákjában hazáig czipelte — már lefordított négy görög drámát, melyekben a tragédiák erejét és szépségeit csaknem szószerinti fordításban vissza tudta adni, s belemélyedt a költők mellett a prózaírók tanulmányozásába is. Samint eljutott Priscushoz, Leohoz és Konstantinhoz — kiknek munkáiból a hazánkat illető részeket lefordította és commentálta — ott volt a magyar őstörténetnél. A idők hangulata adta meg neki az impulsust, hogy az örök szép enyhét és vigaszt adó cultusától a historiai igaz kutatásához forduljon. Az elcsüggedés eme napjaiban, midőn alig volt más vigasztalás, mint a Kazinczy Gáboré, hogy »nem veszhetünk el, mert ha mind tojáson ültek volna a magyarok, mióta bejöttek, akkor sem szaporodhattunk volna el annyira, mint a hányan ma vagyunk«, egy ilyen történetírói tehetség feltűnése vigasztaló volt — a közfigyelem hamar felé fordult.

A folyóirat, melyben fordításait és tanulmányait — Konstantint kivéve — közölte, az »Új Magyar Múzeum« volt s a szerkesztő, ki ezekre buzdította Toldy Ferencz. A mester csüggedést nem ismerő lélekkel választotta ezt a címet, hogy mint a régi kassai, az új pesti Múzeum is összegyűjtse azokat, kik magyarul írnak. Nem lehetett attól tartani, hogy a rendőrség az őstörténelmi kutatásokon még a sajtó akkori leigázott állapotában is megbotránkozzék: Szabó Károly pedig tehetségéhez és ismereteihez méltó tért talált a munkálkodásra. Horvát István iskolája még nem élte túl magát — epigonjai Kállay, Jerney, Podhraczký az ő nyomdokin haladtak, a magyar őstörténet és bevándorlás, úgy mint ezek megcsinálták, a képtelen tételek halmozává nőtte ki magát — de Szabó Károlyt józan kritikája és tiszta felfogása távol tartották ezek aberratióitól. Szé-

lesebb látkört nyitott meg, új irányokat jelölt a haladásra — s ebben állott akkori működésének fontossága.

Mert megtámadni olyan időben, midőn annyi felől támadtattunk, mind azt, mi a nemzeti hiúságnak hízelt, s ködképe volt a nagyság ábrándjának, megverni Jerneyt saját idézetével, hogy »egy az igazság, melyet emberi talál-mány el nem ront« — vakmerő szónak tetszett egy fiatal embertől, ki azonban csakhamar tért nyert szemben az öreg-ekkel, az ő tiszta, világos, logicus gondolkodásával s Horvátéhoz hasonló erős magyarságával, bár nem könnyen és nem minden nehézség nélkül. Hiszen maga Toldy is, midőn Szabó a bolgár-magyar háborúban az Álmos-mondát meg-czáfolta, költői lelke egész fájdalomával kérte Szabótól: »de hát most már mi lesz a »Magyarok Mózeséből«? czé-lozva Garay szép költeményére. »Mi lesz? mondá Szabó, hát mese.« — »De mikor az olyan szép!« mondta Toldy mintegy biztatva, hogy engedjen. »Szépnek szép lehet, vála-szolt Károly, de nem igaz.« Toldy, bár fájó érzéssel, de kiadta a cikket. S meg volt sikere első fellépésének: Strit-ter elrontott szövege helyett annak, ki ezután az őstörté-netről akart írni, az eredetiekhez kellett fordulnia. S ez is eredmény volt.

Rá nézve pedig az a haszna lett, hogy gróf Teleki József, kivel Toldy útján ismerkedett meg, maga mellé vette munkatársúl a Hunyadyak kora megírásához, hogy az azonkori görög írók szövegének pontos felhasználásában segítségére legyen. A mindent, miért élt, porba hullni látó magyar főúr s a pályát vesztett fiatal tudós az ódon regé-nyes sziráki kastélyban a történeti igazság kutatásában kerestek enyhét és elszóródást.

Meg is találták mindketten. Az öreg főúr, a megtörni nem tudó régi dynasták hatalmas prototypusa, örök emlé-ket emelt magának a Hunyadyak korával, s a fiatal tudós lelkesülve példáján, tágítva saját látkörén, gazdagítva ismereteit, folytatta előkészületeit későbbi nagy munkáihoz. Az első a kifáradt küzdelemnek hanyatló korszakán, a régi dicsőségen merengett s annak felmutatásával vigasztalta csüggedő korát. Az utóbbi egy alföldi magyar szívós jelle-

mével várta, leste a fordulatot. Biztatta önmagát, az öreg grófot, az »önkéntes kölcsonben« már az agonia jelét vélte látni. De az agoniát nem követte bukás, hanem újabb kísérletek sorozata. S mennél mélyebb sebet vágott ez a nemzet testén, annál mélyebb gyűlöletet érzett szívében azok iránt, kik hazáját leigázva, lenyügözve tartják: s ez egymással párhuzamosan folytatott kettős munka, segédkezés a Hunyadyak korában s a honfoglalás forrásainak beható vizsgálása győzték meg arról őt, hogy fontos feladatok teljesítése vár rá: megmutatni, hogy a magyar nemzet a szabadságszeretetet s az alkotmányosság érzetét ős hazájából hozta magával.

A nemzeti életnek ily kiterjedt s az egész anyagot felölelő kutatása közben eljutott Erdély történetéhez: a székely ősi szervezetben keresett és talált erős támpontokat. Ennek forrásai közt, még mindig Szirákon, nem térhetett ki a székely krónika hitelességének kérdése elől, melyet védett Jerney ellenében s nemsokára megvédett gróf Kemény Józseffel szemben. A gróf érdes volt támadásában, de a különben rendkívül heves temperamentumú Szabó Károly mindig higgadt, ha íróasztalához ült. Itt is gazdag tudása egész apparátusával lépett sorompóba, de sok önmérsékléssel, úgy, hogy a polemiának a gróf szavai »victas do manus« vetettek véget.

Másnemű elismerést szolgáltatott neki eddigi irodalmi sikereiért a nagynevű Thierry Amadé, kivel ő Almásy Balogh Pál útján jött összeköttetésbe. Attila, ennek utódai s a mondák a *Revue des deux Mondes*-ben s 1852-ben önállóan is megjelentek. A hun-avar korszakot ölelte fel s beható kritikával és tárgyyszeretettel foglalkozott azzal. Mindezt lelki gyönyörrel olvasta Szabó. Szerzőnek forrásbirálatai, az adatok felhasználása, a forma szépsége mély benyomást gyakoroltak rá. Így folytatni a harmadik bevándorlás történetét, feldolgozni a vezérek korát Thierry modorában, erre vágyott és törekedett — s meg is próbálkozott az akkori folyóiratokban egyes kisebb kérdésekkel. De ezenkívül e mű egyes részeire voltak észrevételei. Ezek felett leveleztek együtt a francia s magyar tudós, annak eredményeit Thierry fel-

használta a későbbi kiadásokban, mely köszönetet mondván Szabónak, ki 1855-ben, e munkának magyar kiadását megkezdte de azt csak tíz év múlva fejezte be: mert mire az első, Attila megjelent, Telekinek halála véget vetett a sziráki munkás és nyugodt napoknak.

Ott állott Szabó Károly ismét a pályaválasztás kérdésénél. De minő, más körülmények közt, mint évek előtt, három ízben! Diadallal megvívott harczai az őstörténelmi kérdések ügyében megalapították történetírói nevét, kisebb feldolgozott történeti cikkei élvezettel olvasták, már ő is tagja volt annak a körnek, mely a passiv ellenállás harczát hirdette, — igaz hogy olyan tagja, ki még mindig bízott abban, hogy nincs messze az idő, mikor kardját eléveszi a láda fenekéről — de engedelmes tagja bírva a vezérlő férfiak: Kemény, Szalay, Csengery becsülését.

Az új pálya, mely neki kínálkozott, a tanári volt, felekezi iskolában, az egyetlen hely, hol nem volt kikötve a »gutgesimnt«-ség igazolása. Egy időben három iskolától kapott meghívást s ő a Nagy-Kőrösit fogadta el: azt, melynek kiváló fényt kölcsönzött Arany János. Ő »hűvös borongó őszi nap« emléke, melyet az együttlét verőfénye megvilágított, ő »enyésző nép« történésze, »ki múltján dereng«, milyen jól illettetek ti ketten egymáshoz! Arany az ő kedélyes, tréfás kötekedéseivel, mikor nem akarta Károlynak — pedig fejét egy fületlen pitykére tette fel — elhinni, hogy Garibaldi egy hónap alatt kiköt a magyar tengerparton s a határidőt három hónapra hosszabbította meg, hogy nézett az ő szép, nagy villogó szemeivel az ellentmondóra, hogy megfenyegette azt — mignem mindnyájan hangos nevetésbe törtünk ki! Hát mikor a casinóban a keleti háború legújabb táviratait vagy Falk cikkeiét olvasta, jóízű humoros nyomatékkal emelve ki a sorok közt olvasható valódi értelmet — mennyi reményt és bizalmat tudott ébreszteni hallgató környezetében.

Aztán mikor Tanárky, az egyház gondnoka tetétleni birtokára meghívta a tanári kart, az e birtokon levő domb megláttára egész lelkesedéssel kiálta fel: »ez az Anonymus mons Teteutlenje, honnan Árpád hadai a Tiszáig ter-

jedtek» Arany szép verse e nap emlékét örökíti meg s az »ősi dalt a bujdosó Csabáról« talán ennek hatása alatt újította fel századunk egyik legnagyobb költője! Ki tudná megmondani, nem ugyan az a fájó érzés vezette-e a »hunyo dicsőség« dalnokát az ősi mondákhoz s a történetíró az őstörténethez; a húnó naptól az ezer év előtti hajnalhoz?

Mert Szabó Károly csakugyan Kőrösön kezdette formába önteni eddigi tanulmányainak eredményeit. Feldolgozásaiban, mintha Thierryt kívánta volna folytatni, az ő feldolgozási modorában akart lelket ölteni a holt anyagba, hogy előadása szépségével lekösse az olvasó figyelmét s az eredmények összegezésével kielégítse a szakembereket, még lehetőleg azokat is, kikkel a források magyarázásában ellentétes álláspontot foglalt el. Első kísérlete »Erdély a vezérek korában« egy erdélyi Almanachban jelent meg. Követte azt a Vasárnapi Ujságban »Attila élete« s a Csengery által szerkesztett »Magyar nép könyvé«-ben: »Árpád a honfoglaló«, melyet két évvel utóbb újra átdolgozott a Csengery által szerkesztett Budapesti Szemlében s mint Thierry Attiláját, ő is folytatta ezt a többi vezérek történetének megírásával.

Még ez sem volt végleges feldolgozás, annak ideje még nem jött el. Forrástanulmányait nem tekintette befejezettnek: a legterjedelmesebbel és legfontosabbal, Konstantin adatainak kritikai ismertetésével az Akadémiában foglalta el székét. Forrástanulmány számba mehet az Árpádkori történetírók latin szövegének magyarra fordítása melyek közül az első, Anonymust, még Kőrösön adta sajtó alá, míg a következő három kötetet már Kolosvárt készíttette el. Mintha az ősidők viszhangja szólalt volna meg úgy szívta magába az akkori fiatalság e krónikából az őstörténet emlékeit az ő zamatos magyar fordításában

Idevágó tanulmányainak egész irányát azok ellen intézte, kik »elfogultan s tévesztett irányban« működtek s »nemzetünket a világ legősibb népének akarták bizonyítani névhasonlítás vagy szójáték segélyével.« Nem mesékkel és butaságokkal akarta ő e szomorú napokban nemzetünk fantáziáját hizlalni, hanem a történelmi igazat bemutatni.

E nyíltan bevallott irányzat mellett lappangott idevágó tanulmányaiban egy másik is — egy el nem mondott, egy magától érthető. A »Gesammt-Monarchie« német történetészei a magyar történeti forrásoktól minden historiai értéket megtagadtak s kizárólag csak a nyugati s némileg görög és szláv források adataira építették munkáiknak a magyaroknak bejövételéről, letelepedéséről, a honfoglalásról és alapításról szóló részeit.

Ugy tetszett neki, hogy még sem a véletlen találkozása az, hogy az osztrák kormány által minden jogától, egész alkotmányától megfosztott Magyarországot, szent István koronáját, az osztrák történetírók történetétől is megakarják fosztani. Az ország feltámadását lázas hévvel várta: a történet rehabilitáción számító higgadtsággal, biztos tudással dolgozott. Azok eljárását hasonlatosnak találta a sirályokéhoz, kik fosztogatják a harcmezőn elesett hullákat. Hadd fosztogassák! majd fel fog támadni e hulla! Megtalálta hazája történetében az ő törekvésük folytonosságát: leigázni a magyar nemzetet s nyomon követte azokban e kísérletek bukásait. Biztosra vette, hogy az utolsó kísérletet is kudarcz fogja követni: hiszen már fúni kezdett a nagy conflictus szele.

Ha végig nézett a múlt századi német történetírók, Schlötzer és elődjei munkáin, azokban is megtalálta az ő kortársainak törekvéseit, befeketíteni a magyar történet lapjait — ezek a mostaniak az utolsó kísérletek. Soha sem volt ő elfogult a tizedik századi krónikások »korlátolt fel fogása« iránt, kik a hazájok felett vihareként végig tomboló magyar hadakban emberevő kanibálokat láttak: tudta, hogy ezek tollát félelem és rettegés vezette. Ellenkezőleg kérte és felhasználta ezek följegyzéseiben a becses adatokat s összhangba hozta azokat a magyar és a görög forrásokkal. De »a Bach-korszakban gombamódra cseperedett Büdinger-féle osztrák történetírók« — amint nevezte őket — egészen más számlára estek. A »vae victis« hangzott fülében: a megköötözött és letiport ellenséget még az egytől, az utolsótól is megfosztani, ami neki megmaradt, a múlt dicsőségétől! Higyjék meg, uraim, mi azt is bámultuk Arany-

ban, a mit önök, jobb idők szülöttei nem értenek, másként hatottak ránk Szabó művei, mint önökre! A mult idők dicsőségének megvédése akkor szolgálat volt nekünk csak úgy, mint a múlt dicsőségének nemzeti eposba foglalása! Bizonyynyal Arany is merített azokból, lelkesedett azokon — s ez Szabónak legfényesebb igazolása. Azokat az idöket ez a két ember együtt egészítette ki. Áldás emlékezetökön!

Hát mielőtt támadást intézett volna ezek ellen, biztos alapot keresett, melyből támadhasson. Nem akart könyvek ellen könyveket írni. Eddigi értekezéseivel tisztázta a fontosabb kérdéseket; most már elég volt egyszerűen az eredményekre hivatkoznia. A német munkák Magyarországon el voltak terjedve s ha az a heves polemia, melylyel Szabó a Budapesti Szemlében (1858—60.) három előkelő névnek örvendő történetíró felfogását és tárgyalási modorát szétszedte: az nem annyira Büdingernek, Dümmlernek, Rösslernek szólott, mint inkább a Magyarországon németül is olvasó közönségnek. *Pour l'honneur du drapeau!* Hadd legyen tiltakozás azok ellen, kik Anonymust egyszerűen »tűzbe akarják dobáttni.« Évek múlva ugyanezt a harczot Anonymus mellett egy régi tanárjával, Hunfalvyval kellett megvívnia! Eldöntetlen maradt az köztük — mert Szabó Károly az eredményeket, melyekre első tanulmányai vezették, mindvégig fentartotta, védelmezte — s a két elköltözöttnek árnyéka az örök béke hazájában nyújthatta csak egymásnak az engesztelődés jobbját.

Utolsó polemiája idejében már rég kolozsvári lakos volt. Az abszolutizmus utolsó napjait élte, már megnyílt az Akadémia is s egy Erdélyi Nemzeti Muzeum felállítása sem ütközött nehézségbe. Gróf Mikó Imre volt azon, hogy ehez könyvtárőrül megnyerjék. S kire is bizhatták volna méltóbban az ott felhalmozott történeti kincsek rendezését, értékesítését? Eddigi östörténelmi tanulmányai s a Hunyadyak korának sajtó alá rendezése mellett talált időt más történelmi dolgozatokra, okmányok és évkönyvek publicálására — szóval, oly terjedelmes és széles látkörű irodalmi működést fejtett ki, hogy Kolozsvártt is nagy nyereséggel, tarták odaérkezését.

Nemsokára beköszöntött a »kurta szabadság kora« (mint a hatvanadik évet nevezték) s bár a sajtó bilincse lehullt és többé nem feszélyezte az író a censura — ő maradt magának legszigorúbb censora. Folytonos, megfeszített szorgalommal folytatott munkássága közben határozta el magát összeállítani a régi magyar bibliographiát. »Könyvtárnoki foglalkozásom közben — írta 1861. okt. 22. — azon gondolatra jöttem, hogy amennyi XVI., XVII. századi magyar nyomtatvány halálom napjáig kezembe kerül mindnek címét külön lapokra, a lehető legnagyobb bibliographiai pontossággal feljegyzem. Legelsőben is sorba veszem a magunk, a kolozsvári ref., unitár. és kath. iskolák, a gr. Mikó és br. Radákné könyvtárait. Így remélem, 20—30 esztendő alatt, ha addig élek, oly gyűjteményt hagyok a Múzeumnak, mely ritkítani fogja párját az országban.« S utána tette tréfásan:

»Ha kérdik, hogy vagyok,
Mondjad, hogy jól vagyok,
Hejh, reggeltől estig
A könyvtárban vagyok.«

Nem kedvenez Múzeumának hagyta ezt a gyűjteményt s nem is kellett húsz év hozzá hogy elkészüljön vele. Két évvel elébb adta át nemzetének, mely bibliographiáinknak alapvető munkája marad örökké. Még az is, hogy évről-évre bővül s tökéletesedik, az is az ő érdeme, mert ha e munka lehetővé tette »irodalmunk egyes ágainak tudományos vizsgálatát, régi nagy íróink munkáinak, szellemi irányának és hatásának bírálati tanulmányozását,« azonfelül iskolát is teremtett, melyben a tanítványok a mester nyomdokain haladva hordják össze a még hiányzó anyagot.

S mennyi más munka közben készült az! Mert a régiekből, mikhez hozzá fogott, semmit sem hanyagolt el, sőt állásából folyó kötelességének tartotta a történetírás bármely ágának szolgálatot tenni. Sem lap, sem folyóirat, mely hozzá fordúlt, nem jött el tőle üres kézzel — még az ifjúsági lapokat sem véve ki, melyekben »az igazi magyar büszkeségről« épületes dolgokat tudott beszélni. Gyűjtötte

a kincseket mindenfelől s pazarul szórta azokat mindenfelé. És szórta másoknak tett szolgálatok alakjában is. Kutatott, keresett, bejárta Erdély könyv- és levéltárait s minden újabb felfedezéseiről sietett értesíteni azokat, kikről tudta, hogy érdeklí: Toldyt, Lugossyt, Révészt, Kazinczyt, Rómert, Ipolyit stb. Nem tudok megindulás nélkül arra gondolni amit értem tett. A török editiók tervét együtt beszéltük meg — s az ő segédkezése nélkül az alig jöhetett volna létre: ahol csak valamit talált, kutatása közben, arról haladéktalanul értesített, még olyan levéltárból is, »hova tudós nem lépett s ki tudja mikor és ki lép be?« (1864. sept. 24-iki levele).

Ez volt szórakozása a kurta szabadságot követő visszaesés évében. Ott Erdélyben még jobban érezte ennek súlyát. Bántotta őt ez, aggódott, féltette új hazáját, mely anyyira elütött az Alföldtől, s melyet lelke egész hevével megszeretett! A 61-ben tervezett diaeta első hírére meghívott Kolozsvárra »alkotmányos életet« tanulmányozni. »A zágrábi confusio« — írta aug. 24. — ehez képest gyermekjáték lesz. A mi daco-romano-hungarico-saxonica congregationk mellett még a Rajxrát is elbujhatnék.« De amint a »butábbnál butább tények« következtek s míg azoknál is excentricusabb hírek jöttek forgalomba, kezdte az egészet nevetni. »Sokat kibír a jó erős magyar gyomor!« vigasztalta magát (1863. máj. 12.).

Annál nagyobb buzgalommal folytatta a 60-as években, mit évtized előtt kezdett. Még jobban sarkalta az amit most megélt és tapasztalt, mert előbb látta a kibontakozás kezdetét s most érezte a visszaesést. Minő párhuzama ennek az ezer év előtti élet bemutatása! Torma Károly felásatta az ilosvai castrumot s e nagy eredményről az elragadtatás hangján adott hírt. Orbán Balázs 1864. ápr. 24-én közölte vele az enlakai hún-scytha-székely betűs felírást. »Szerencsésen megfejtettem, írta másnap, ha a csík-szentmihályi el is vészett, ez megvan; a hitetlen Tamások megláthatják«. Ebből nőtte ki magát a hún-székely írásról írt munkája, mely még a kiegyezést megelőző évben látott világot. Ez a felfedezés buzdítólag

hatott megkezdett nagy munkájára is. »A vezérek korát Sz.-István reformjáig egy év alatt nagyban átdolgozom. Ráth nagy örömmel vállalkozott rá, igen fényesen ígért honorálni« írta 1864. sept. 21. — de csak négy év múlva adta ki, mert még azután is újabb átdolgozás alá vette: »legyen nekem is — írta egy hóval utóbb — valahára egy valamit érő munkám«.

Volt neki már akkor is, bőven. Azok az apróbb értekezések, kutatásai közben kezébe akadt kisebb dolgokról, melyekben valami újat mondott, vagy valamit rectificált, vagy melyekkel valamelyik barátjának örömet akart szerezni, — mint az ó-székely balladájával Aranyinak a Koszorú szerkesztőjének — hogy megmentse ezeket egy esetleges új catastropha esélyeitől. »Én úgy sejtem — írta 1866. febr. 26. — Sándor ecsém, hogy Sárossy szerint aligha nem

..... nagy időket élünk,
Trombita hangokon s ágyúkkal beszélünk

nem sokára. Szébb muzsika is ez, mint a Bach-Schmerling-féle »werklis bezirkerek nótája«. Mikor aztán a »non putarem meg-esett« s látta »hogya azok a veszett burkusok olyan átkozott módon lövöldöznek«, attól tartott, hogy »itt ebben a Daciában nem igen kellemes helyzetbe jutnak«, mert »átkozott passiová vált ebben a mai világban ez az annectálás« (1866. jul. 7.). Feltette új hazáját az »áldott erdélyi földet«, melynek ősi nevét nagy bosszúságára újabb időben »a Reichsschatzscheinhez hasonló szépségű szóval, királyhágóntuli részekkel« cserélték fel, szó, melylyel soha sem tudott megbarátkozni, de azért az országnak, melyet azzal jelöltek egyházi és közügyeiben, rengeteg dolga dacára, élénk részt vett.

Aggodalmait kezdetben a kiegyezés sem szüntette meg. »Rég sejtettem, sőt folyvást hittem — írta 1867. ápr. 24. — hogy Erdély bőrére Bécsben kialakultak. Nekünk, mert legtöbbet túrtünk, nyomorogtunk, illő hogy legtovább is túrjunk«. Bántotta, hogy a törvénytelen provisorium helyébe törvényes lépett — de megnyugodott abban, mit barátai jónak, helyesnek találtak. Hogyan is tudott volna

ő elállani attól a párttól, melyhez régi barátai Csengery, Arany, Gyulai tartoztak. »Gyulai Palinak — írta dec. 28. — van iszonyú öröme, hogy pecsovis lettem. De azért hogy Kossuth minorenis fíjára pusztá boszantó demonstratióból nem vok-soltam, sőt Pali mellett meggyőződésemből lehetőleg dolgoz-tam is . . . nem látok veszedelmet a becsületes ellenzékben.«

Nem, nem abban: a magyar szalmatűzben volt a hiba. Az Erdélyi Múzeum könyvtára, gyűjteményei néhány év alatt a fejlődés magas fokára emelkedtek — de pénzügyi viszonyai mind szomorúbbakká váltak. E csüggesztő helyzetben szóba jött, hogy Szabót Pestre kellene felhozni — erről még mint utolsó expediensről sem akart hallani. »Kolozsvárhoz, illetőleg az Erdélyi Múzeumhoz engem igen sok köt. Én Erdélynek meg akarom köszönni, illetőleg szolgálni bennem helyezett bizalmát s irántam tíz év óta folyvást bizonyított jóindulatát, s úgy hiszem, aligha többet nem tehetek itt az ügyért, melyet szolgállok, mintha a pesti zajos életbe dobnám magamat« (1869. nov. 3.). Hogy a Múzeum pénzügyi viszonyainak hanyatlásáért kárpótolják, ottani barátai egy Kolozsvárott felállítandó politikai lap szerkesztésével akarták megbizni; de bármennyi »torturán s kényszergetésen ment is keresztül« (1870. nov. 18.) visszautasította: »van dolgom elég, csak azt bírnám«. Végre a dolgot az egyetem felállítása oldotta meg, mely a Múzeummal egyesült, ennek pénzügyi viszonyait rendezte s lehetővé tette, hogy az egyes szakosztályok őreinek állása biztosíttassék. A magyar történelem és segédtudományai tanárává Szabó Károlyt nevezték ki.

Ez időtől fogva még más is kötötte őtet Erdélyhez. A Magyar Történelmi Társulat első kirándulását Kolozsvárott tartotta meg — s itt szerveztetett a Társulatnak egyik vidéki bizottsága, melynek elnöke gróf Lázár s előadója Szabó Károly volt. Ez a vidéki bizottság megkezdte a Székely Oklevéltár kiadását. Pár év alatt három kötet jelent meg belőle, mely az anyag sajátosságánál fogva nagy feltűnést keltett s mondhatni provocálta az eszmét, hogy a székelység története megírassék. A közóhajtnak Jakab Elek adott kifejezést, kinek lelkesedése és buzgalma a széke-

lyek történetének megírására tekintélyes alapot gyűjtött össze. A munka elkészítésére Szabó Károly kéretett fel.

Mielőtt e munkát elvállalta volna, már tervbe vette hogy a Vezérek korát az Árpádházi királyok történetének megírásával folytatni fogja. Egyes részleteket el is készített, mint Aba Sámuelet, melylyel az Akadémiába rendes tagsági székét foglalta el s IV. Lászlót, melyet a Történelmi Életrajzokban publikált. De az új munka felvállalásával felhagyott régi tervével s az új feladatot elfogadnia anynyival kevésbbé esett terhére, mert eddig is, a csiki krónikán kezdve, sokat foglalkozott székely történeti kérdéseknek egyes részleteivel: a székely telepítés vitás kérdésével, az Andrásnyak adomány levelével, egy örökségi perrel, s most is ugyanazon eljárással, melyet eddig követett, ezeket újabb revízió alá vette. Kútfőket kuttatott, gyűjtött a levéltárakban, tisztázott egyes kérdéseket, melyek összegyűjtve halála előtt alig egy évvel láttak világot s két kötetben megjelent kisebb történeti tanulmányainak folytatását képezték — és folytatta a régi eszmékért, a fiatalon szerzett benyomásokért kezdett polémiáit higgadtan, önuralommal úgy, amint tiszta, becsületes meggyőződése mondta tollába. Elevenen éltek emlékeiben a fiatalkori impressiók, azok vezették tollát késő vénységéig. Ugyanaz a tűz lobogott hanyatlókorában az őszülő fűrtök alatt, mint régen, mikor a dérne nyoma sem látszott azokon. Egész Magyarország átváltozott, megújult: ő maradt a régi idők régi harczosa — várva és remélve, hogy hozsánát kiáltson a nemzeti ünnep nagy és szép napján a bejövők elé, ki ma por és hamú, mint ők!

S minő lelkesedéssel, kitartással dolgozott, hogy mennél fényesebben, rozsdától megtisztultabban ragyogjon az ünnepi napon mind az, miben a nemzet szelleme tükröződik: költészete, irodalma, miknek fenmaradását köszönheti: alkotmánya, család- és jogélete s harczyi vitézsége! Mint a bányász az aknába, »szerencse föl« jelszóval indult el a Történelmi Társulat kirándulásaira. A »szekerező bizottsággal« tartott, mely jól megrázta, de még át nem kutatott helyekre vezette, könyv-czímtárát újakkal szaporította s nem ismert levéltárak bányáit tárta fel. Nemcsak magának, másoknak is

másolt szívesen, buzdítva, tréfálva a fiatalokkal Géresyvel Véghelyivel, Nagy Gyulával, s utóbb a fiatalok közül Szádeczkyvel, kiknek barátja és mestere volt!

Igen, ez a szó! barátja és mestere volt ő mint, tanár tanítványainak, mikor a görög nyelvet tanította Nagy-Kőrösön és Kolozsvártt, hol ezeknek kulcsot akart a kezébe adni, hogy a hellen irodalom remekeit eredetiben élvezhessék s kik közül nem egy (köztük Hegedűs István) lett a hellen irodalom alapos művelőjévé, s mikor Kolozsvártt az egyetemen, mint a magyar történet tanára hallgatóiból seminariumot alakított, hogy azokat a történeti kritika műhelyébe vezesse be. Mert érezte, hogy minden lázas munka mellett is csak a kezdetnél vagyunk, annak nehezebb része arra az emberöltőre vár, mely utánunk következik.

Pedig sokban ő volt az úttörő, másban az anyagösszehordó, de mindig minden munkájában igaz erős magyar. Voltak megpróbáltatásai sokszor sokféle alakban hosszú életén át, de mindig mindent nyugodtan tűrt Euripidesnek szavaival vigasztalva magát:

Idő mutatja meg csupán, ki a derék,
Mig a czudart csak egy nap is kiismered,

mindig megtalálva családjá, imádásig szeretett neje, gyermekei körében az enyhítő balzsamot, a vigasztaló szót barátainál, kik oly igazi bensőséggel ragaszkodtak hozzá, a munkában, mely nélkül nem tudott ellenni, s a folyton növekedő elismerésben. Maga is úgy hitte, hogy egyik életfeladatának sikerére a koronát a Ráth György által kezdeményezett és rendezett 1882-iki könyvkiállítás fényes eredménye tette fel. Ki hitte volna azt lehetőknek a Régi Magyar Könyvtár megjelenése előtt, — melyet ő a bibliographiai tanulmányok hosszú sorának fejtegetésével tett lehetővé, s melynek egyik eredménye a Régi Magyar Könyvtár II-ik kötetének megjelenése volt.

Előkészítette a harmadik kötetet is, — de sem ezt, sem a székely történetet nem fejezhette be. Pedig számított mindkettőre: azt hitte erős szervezetén nem fog ki a kór. Mikor már betegeskedni kezdett, akkor is daczolt azzal, de

a hosszas kitartó munka »megkoptatta a masinát«, érezte, hogy ereje hanyatlik s bár mennyire vigasztalták is orvosai, lassanként hozzászokott, hogy ne bízzék csillagában. »Én édes barátom, írá panaszosan, az orvosok kezére kerültem: talán lesz annyi erőm, hogy ki birom állani. Én eleget éltem, hálát adok érte Istennek; hogy még néhány évet élhessek és dolgozhassam, bizony *nem magamért* kívánnám.«

Három hónappal írta e sorokat halála előtt. Leveleiben a remény és lelkesedés hangját a resignatio és lemondás hangja váltotta fel. Sejtette és remegett attól, hogy egyiket sem fejezheti be, már arról is panaszkodott, hogy munkakedve megcsappant. De nem adta meg magát, — tovább is küzdött. Még junius elején elment, mint kormánybiztos a székelgyöföldi gymnasiumba s ez útjában is kutatott és keresgetett: de már julius derekán a parádi fürdőbe utazott: »mint a vízbe haló a szalmaszál után, úgy kapkodva a fürdő után« (1890. jul. 12.).

Megkezdte »négy heti exiliumát«, magába vonulva, kerülve a társaságot: csak szerető leánya ápolta és vigasztalta. »Ha soká nem jössz — ezek voltak utolsó sorai hozzám — attól tartok, hogy elfelejtek beszélni. Tökéletesen beletanulok a néma barátok szerepébe; már gondolkodni is restellek: megáll az eszem, mint Szoboszlón a Kösü malma.«

Fölkerestem itt Parádon, — s bágyadt szemében még egyszer láttam feltűnni az öröm sugarát! Két hét sem telt el és e szemek örökre bezáródtak: beteljesedett mit három tized előtt jós lélekkel mondott — nem érte meg a nemzet öröm napját. De ha igaz az, mit egy pályatársa sírja felett mondott: »a mult tisztelete, a jelen megbecsülése a jövőnek legbiztosabb záloga« — Te nyugodtan szállhattál sírodba. Alkotásaid fentartják emlékedet. .

E nagy napon, az ezeréves múlt szent emlékeinek e napján feltűnik lelkünkben a Te emléked is: annak fényét hirdetted, annak ragyogása töltötte be szívedet, midőn elvetetted a magot, mely kikölt, tevékeny részt vettél a mozgalomban, melyet Akadémiánk készített elő, s ha nem is lehetsz ott az ünnepet ülők között, annak egy sugara a Te

sírodat is megvilágítja! Nem fogsz elveszni az örök semmisségben, fentartja emlékedet az, mivel irodalmunkat megajándékozta.

Ha a »jó atyák fia«, mint ezt az Eupatridák sírjaiban feltalált emlékek igazolják, hitt őseinek sírontúli életében, s ha ez a cultus századról századra nemzedéken át, bár változott formákban fentartá magát, úgy hogy még ma is, napjainkban is kegyelettel ékesítik az elhunytak sírját kedveseik — miért ne hinném, hogy »nem haltál meg egészen«, s utódaid a történetírásban emlegetni fogják az új iskola első fecskéjének, annak az igaz magyarnak nevét, ki életét hazája történetének szentelte, s kit legjobban e két szóval jellemezhetünk: »semper idem!«

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	» 10 kr.
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	» 10 kr.
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	» 20 kr.
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztiánián</i> lev. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	» 20 kr.
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> lev. tagtól	» 40 kr.
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	» 30 kr.

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	» 1 frt.
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 40 kr.
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	» 75 kr.
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	» 50 kr.
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 30 kr.
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	» 30 kr.
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	» 15 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 11. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MARKUSOVSKY LAJOS

TISZT. TAGRÓL.

DR. HÓGYES ENDRE

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1896. április 27-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1896.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> rendes tagtól	„ 10 „
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
IV. Révész Imre I. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 „
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 30 „
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	„ 10 „
VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 „
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 „
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	„ 10 „

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 „
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	„ 40 „
V. Wöhrer Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> I. tagtól	„ 10 „
VI. Érkövy Adolf I. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	„ 10 „
VII. Zsivora György I. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	„ 20 „
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 „
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	„ 30 „
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	„ 10 „

EMLÉKBESZÉD

MARKUSOVSKY LAJOS

A M. T. AKADÉMIA TISZTELETBELI TAGJA

FELETT

DR HÖGYES ENDRE

RENDES TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1896. ÁPRILIS 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSEN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

OF THE

OF THE

OF THE

MARKUSOVSKY LAJOS tt.

EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1896. április 27-iki összes ülésén.)

Az Orvosi hetilap fennállása 25-dik évfordulójának megünneplése alkalmával 1882-ben mondotta Akadémiánk volt nagynevű elnöke és az ország közoktatásügye körül elévülhetetlen érdemeket szerzett akkori közoktatásügyi minister Trefort Ágoston a következő szavakat.

„Midőn én tíz év előtt minister lettem, programomba felvettem az orvosi tudományok és ügyek emelését, természetesen a mennyiben azokat törvényhozási s administratív úton elintézni lehet, akadályok elgördítése s a szükséges eszközök megszerzése által.“

„Tettem ezt két indokból: először, mert életem viszontagságai között nem egyszer tapasztaltam, mily nagy áldás az okos, ügyes, megbízható orvos a családi életre nézve; ily orvosok nevelésére hatni, a humanitás igen háládatos műve. S mert másodszor az orvosi tudományoknak s ügyeknek még nagyobb horderejük is van.“

„Az orvosi tudományt a természeti és a társadalmi tudományok között az első hely illeti.“

„Az ember az égi testek, a nagy tengerek és magas hegyek s azok csodáihoz képest, a maga kicsiny-

ségében igen parányi, nyomorúságos lény; de a társadalomban minden az embertől függ. A társadalomban az ember esze, ereje és erélye által csodákat művel. Az orvostudomány feladata pedig az ember, tehát az emberek nagyobb aggregatúmainak, a népeknek egészségben tartása és bajaikban való orvoslása, hogy legyen mens sana in corpore sano, mely minden földi boldogságnak és gyarapodásnak első feltétele.“

„E szempontból tekintve az orvosi tudományokat, törekedtem a dolgot ressortom keretében előre vinni, alaki tekintetben a tanrendszer és a rigorosumok rendszerének lényeges módosítása által, anyagi tekintetben pedig új tanszékek felállítása, nemkülönben új intézetek s helyiségek létesítése által.“

„Mindezen dolgok fejében mint gondolatok, aspirációk, óhajtasok s velleitások léteztek. Csak gondolatokkal, aspirációkkal, óhajtasokkal és velleitásokkal azonban a tudományt nem viszzsük előre. Mindezeknek alakot s testet kellett adni. Ez Markusovszky műve. Minden, mi az orvosi tudomány s orvosi ügyek tekintetében az utolsó tíz év alatt a ministeriumnál történt, Markusovszky műve és érdeme.“

Idestova másfél évtizede, hogy e rhapsodicus szavak elhangzottak. Akadémiánknak e nagynevű elnöke és e nagyérdemű tiszteleti tagja, a hazai közoktatásügy e két nagyszabású bajnoka, mindakettő letűnt már a közélet küzdő teréről, és az élet szinpadáról. Emléküknek megújítása és fentartása azonban kötelességünk visszamaradottaknak, kik tanúi valánk cselekedeteiknek és közvetetlen éreztük és megfigyeltük azoknak nemzeti közművelődésünkre való hatását.

Engedje meg a t. Akadémia, hogy ez órában — megbízásomhoz képest — Markusovszky Lajos tiszteleti tagnak érdemei iránt rójam le a megemlékezés kötelességét és lelki szemeink elé tárjam röviden miként fejlődött, miként cselekedett és hatott abban a körben, a hová élete folyása vezette.

Markusovszky Lajos 1815-ben született Csorbán

a gyönyörű csorbai tó tövében Liptó megyében, hol atyja protestáns lelkész volt. 12 éves koráig a szülői háznál nevedett, oly körben, mely mintaképe volt az egyszerű, tisztos falusi családi életnek, a melyben gondos apa és anya és jól nevelt gyermekek benső szeretettel és kölcsönös gyöngédséggel csüngenek egymáson. Elemi iskolai valamint alsóbb gymnasiumi oktatásban édesatyja részesítette, ki a házához nevelésbe adott fiúk tanításával rendszeresen foglalkozott és csak később került Rozsnyóra majd Kézsmárkra, hol Benedikty a történelem és bölcsészet tanára, valamint Schneider jogtanár előadásai gyakoroltak reá leginkább befolyást.

Gyermekevéinek első benyomásai, a család, a szabad természet, a hegyek, völgyek, a tiszta levegő és tiszta gondolatok szeretetét, a múlt idők eseményein bölcselkedés kultuszát oltották be kedély világába, mely végig kísérte őt egész életén át.

18 éves korában 1834-ben iratkozott be a pesti egyetem orvostanhallgatói közé, hol mint a legszorgalmasabb tanulók egyike csakhamar megnyerte tanárainak, ezek között különösen Stahlynak szeretetét.

Tanulmányait azonban csakhamar megnehezíté az a szomorú körülmény, hogy a már pár éve folyton betegeskedő édesatyja 1837-ben meghalt, midőn, hogy özvegy édesanyját és fiatalabb testvéreit támogathassa és további tanulmányaihoz a szigorlati díjakat megszerezhesse, Stahly ajánlatára Festetich Leo gróf családjában vállalt előbb latin nyelvtanítói, később nevelői állást.

E körülmény, úgy látszik, sok tekintetben irányadó volt további fejlődésére és gondolat irányára. A Festetich családban csakhamar megkedvelték a nemes gondolkozású és gyöngédérzésű de határozott jellemű fiatal nyelvtanítót, ki magaviseletében, a nélkül, hogy alázatos vagy túlkövetelő lett volna, mindig megtartotta a kellő illedelmes modort a család minden tagjával szemben; később úgy tekintették, mint a család

tagját, ki iránt teljes bizalommal voltak minden tekintetben, úgyhogy midőn a fiatal grófok nevelője, Schober, egy magasmíveltségű svéd, ki korábban a Weimari hercegi családban volt felolvasó, eltávozott a családtól, őt vették a grófok nevelőjévé. Markusovszky, mint később sokszor felemlítette, Schobernek sokat köszön. Vele, ki a külföldi irodalmat, művészetet valamint magokat az írókat és művészeket személyesen ismerte, sok és tanulságos eszmecserét folytatott úgy tudományos, művészeti mint bölcsészeti kérdésekről, különösen pedig a nevelésről. Összeköttetését megtartotta vele még későbbben is, midőn az eltávozott.

Markusovszky a neveléssel szeretettel foglalkozott; úgy tekintette azt, mint egy tudományos problémát; tanítványainak testi és szellemi fejlődéséről rendszeres naplót vezetett.

E nevelői foglalkozásnak és a fentebbi eszmecserék gondolatirányító hatása látszik meg első irodalmi dolgozatának, orvosdoktori értekezésének tárgyán, melyet 1844-ben doktorrá avatásakor tartott, melynek címe: „Az orvos mint nevelő“, melyben a nevelés fontosságát fejtegeti az egészség szempontjából. Ez értekezés nehézkes magyarsággal, de magas bölcsészeti látókörrrel van írva, melyben már meg vannak körvonalai azon fölfogásnak mely őt későbbi áldásos eredményű köztevékenységében folytonosan vezette. Jellemzően nyilatkozik ez értekezésben felfogása az orvos magasabb hivatásáról. Az orvosi hivatásnak, írja, ha az a kor szellemi állásán alól maradni nem akar és ha tudománya és művészete egész erejével részt akar venni a jelenleg folyamatban levő ép és egészséges nemzeti átalakulásban, magasabb szempontokra kell emelkednie. Az orvos ne alacsonyítsa tudományát tehénné, mely őt vajjal látandja el, ne pénz- és hírkereset módjává; ne nézze azt csupán tudományos oldaláról, melynek egyedüli feladata a természet titkait kutatni, se ne tekintse azt tisztán szűk, úgynevezett gyakorló orvosi szempontból, melynek egyedüli célja az elébe

került betegségeket secundum regulis artis gyógyítani, hanem tanulja azt hivatásos nemzeti és emberi általánosabb jelentőségében felfogni, nem azért, hogy politikai s egyéb küzdelmekbe keveredjék, hanem hogy igazi bölcsész szemmel pillantván át az egymással küzdő erőket, szenvedélyeket és érdekeket, kikeresse a nemesebbeket, melyeknek jövődjük van, melyek által magasztos célját a nemzetnek és az emberiségnek egészségben való felvirágzását előmozdíthatja. Az orvos nagyon sokat tehet arra, hogy ép és egészséges nemzedékek támadjanak, ha mint nevelő lép fel, és élettani elvek alapján oktatja a helyes testi és lelki nevelés, az egészség fentartásának és a betegségek kikerülésének módjaira azokat, a kikkel hivatása körében össze jön, az egyeseket, a családokat, a tanítókat, lelkészeket, kikre az ifjúság gondozása bízva van, ha továbbá figyelmezteti a közhatóságokat a közintézeteknek (dolog-, lelencz-, árva-, javító- és fogházak, iskolák stb.) az egészség szempontjából való célszerű berendezésére.

Valóban azon közegészségügyi eszmék körvonalait, melyek mai nap már az orvosi oktatásban, a közéletben, úgy nálunk, mint a külföld műveltebb országai-
ban oly nagy szerepet játszanak, nagyobb vonásaikban megtalálhatjuk már Markusovszky e szerény dissertatiojának elmélkedései között.

Különben már mint orvostanhallgató nagyon érdeklődött egyes, az egészségügybe vágó közintézkedések iránt. 1879-ben pendítették meg Pesten a kisded-
óvó intézetek felállításának eszméjét. Az eszme mellett mozgalom indult meg, melyhez csatlakozott M. is és ez annyira érdekelte, hogy tanévi nagy szünidején is Pesten maradt, hogy — mint írja — ezen ügy fejlődését követhesse, és tisztába jöjjön azoknak nagy hatá-
ráról, célszerűségükről, és határtalan hasznukról a népnevelés, magyarosodás és nemzetiesedés tekintetében.

Mikor Markusovszky tanuló volt (1834—44) a pesti egyetemen, az orvosi tanításban az 1806-iki „Ratio

educationis“ szelleme uralkodott. A tanárok előadásait bizonyos szerzők szerint voltak kötelesek előadni, melyeket a helytartó tanács jelölt ki azzal az utasítással, hogy a tanár maradjon az ő tárgya mellett, és tartózkodjék más rokon tárgyak körébe átesapni, vagy tudományos viták terjedelmes taglalásába bocsátkozni, és tartsa szem előtt, hogy feladata nem az, miszerint tudósokat, hanem az, hogy derék és erkölcsös polgárokat neveljen az államnak. Az összes orvoskari, sőt a természettudományi tárgyak, a botanika kivételével, egy régi jezsuita kolostor szűk szobáiban voltak elhelyezve, a hatvani és Ujvilág utcza szegletén melyet az orvosi fakultásnak akkor adtak át, midőn 1784-ben az egyetemet Budáról Pestre tették át, melyeknek egy részét néhány beteg ágygyal látták el. Intézeteikről, demonstratív előadásokról szó sem volt. Betegeket, műtételeket alig láttak a tanulók. A tanulás tulajdonképen az előírt tankönyvek vagy jegyzetek betanulásából állott, miből a tanulót az évi vizsgákon kikérdezték, a félév végével megvolt engedve, hogy a tanár a kiválóbb tanulókat vendégek jelenlétében nyilvános tudományos vitatkozásokra bocsájthassa.

Ilyen rendszer mellett orvosi és természettudományi intézeteinkben természetesen önállóan bűvárkodó tudományos szellem nem fejlődhetett sem a tanárok, sem a tanítványok között, és a tudományos működés főleg a külföldi bűvárlatok recipiálásában állott. A tanárok, egyesek közülök legalább, nagy hírű eruditus férfiak valának, kik igyekeztek a világirodalomból a felfedezett tudományos igazságokat minél tökéletesebben magokba szedni, és a szabály engedte korlátok között tanítványaikkal közölni, de azokat bűvárlatilag megbírálni, vagy új igazságokat kikutatni, vagy a bűvárkodás módszereibe a tanulót bevezetni nem állott módjukban és hatalmukban.

Meg is látszik a lenyűgözött szellemi irány az akkori orvosi és természettudományi literaturánkon is.

Az első orvosi folyóirat, az „Orvosi Tár“, akkor már megindult; de a cikkek, melyek benne napvilágot láttak, többnyire csak ismertető munkálatok külföldi dolgozatok alapján, vagy egyszerű tudósítások, curiosus természetrajzi dolgokról vagy érdekesebb lefolyású kóresetekről.

Nem volt különben ez máskép a harminczas évek közepén a bécsi egyetemen sem, ugyanaz a rendszer, ugyanazon békókba verte volt ott is az önálló tudományos bűvárkodást. Csak a harminczas évek végén és a negyvenes évek elején változott meg a dolog nagy nehezen. Rokitánszky és Skoda felléptével, kik a kórboncztanban és belső betegségek tudományában meghonosították és tovább fejlesztették azt a természettudományi irányt, a mit a francia kórboncznokok és klinikusok a század első évtizedeiben oly nagy sikerrel alkalmaztak a betegségek és kórfolyamatok önálló bűvárlatában. E két bűvár szakadatlan és kitartó működése csakhamar új iskolát teremtett, mely átalakítólag hatott az orvosi tudomány többi ágára is, a sebészetre, a szülészetre, a szemészetre, bőrgyógyászatra, melynek hatása természetesen legelőször a bécsi orvosi facultáson látszott meg.

Mikor Markusovszky tanfolyamát bevégezte, az új bécsi iskola már virágzásban volt. Hozzánk a hatásnak ekkor még csak első sugarai jutottak el. Az 1842/43 tanévben mint első *Balassa* hozta el, ki mint a bécsi egyetem tanítványa, és a két nagy bűvár személyes ismerője azok tanait a sebészet terére is átülteté. Wattmann tanítványa már az új iskola szelleméből merítette tudományos gondolkodásának forrásait, azutánkövetkezett 1843/44-ben *Arányi*, mint Rokitánszky közvetetlen tanítványa és egy pár ifjabb orvos, kik igyekeztek itthon reproducálni a bécsi tanokat.

Mindezek természetes folyománya volt, hogy ifjú orvosaink siettek Bécsbe az új tudományok mestereihez. Markusovszky is azt tette. Ő magának külön tárgyaúl a sebészetet választotta, melyet itthon már

szigorló orvos korában, az új iskola szellemében kezdett el tanulmányozni, a mennyiben akkor Lumniczerrel együtt Balassának az 1843/44-dik év folyamán tiszteletbeli segédei voltak. Az 1844/45 és 1845/46 tanévek folyamán a híres Wattmann tanár mellett látjuk őt mint ösztöndíjas műtő növendéket, egész hévvel a műtevő sebészetnek szentelve idejét.

Mielőtt még Wattmann mellé jutott volna, néhány hónapra grófi növendékeivel Párisba utazott, hol megismerkedett az ottani orvosi, különösen pedig a francia sebészet viszonyaival, az akkori legkiválóbb sebészeknek Lisfranknak, Velpeaunak előadásait és kórházait látogatva.

Markusovszky bécsi tartózkodása alatt a sebészetten kívül tüzetesen megismerkedett az új bécsi iskola egyéb szakmaival is szorgalmasan, látogatván Scoda, Rokitánszky és Hebra előadásait, kikkel, valamint Schuh, Hyrtl, Dummreicher tanárokkal személyes ismeretségi, részint baráti viszonyba is jutott.

Felhasználta ugyan ez időt arra is, hogy Bécs művészeti és egyéb culturális viszonyaiba is belátást szerezzen. Általában igyekezett magát minden irányban kiművelni, nyelveket tanult és a világirodalom nagy íróit és költőit igyekezett eredetiben megérteni és élvezni; előszeretettel foglalkozott különösen az orvostörténelemmel és kiválóan kultiválta a philosophiát.

1847-ben ismét Budapestre jött Balassa mellé, klinikai segédi minőségben, s mint ilyen, 1848-ban az első magyar ministerium megbízásából a honvéd orvosoknak a hadi sebészetet adta elő és velük műtevő is gyakorlatokat tartott. Midőn pedig a szabadságharcz kitört és ennek folytán az egyetemi előadásokat beszüntették, mint kórházi főorvos működött tovább a klinikán, ápolva és orvosolva a szabadságharcz sebesültjeit.

Az egyetem és annak orvosi karán 1848 szintén meghozta a maga üdvös változásait. Az országgyűlés az egyetemet a közoktatásügyi ministerium fenhatósága alá helyezte és eltörölve a tanítás és tanulás

kényszerét, törvénybe iktatta a tanítás és tanulás szabadságát. Az első felelős magyar ministerium közoktatásügyi ministere, a modern eszmék lánglelkű szónoka, báró Eötvös József lőn, ki ministeriumában az orvosi ügyek vezetésével mint osztálytanácsost, Balassát bízta meg, egyszersmind kinevezte őt az egyetemi orvosi kar igazgatójává. Balassa az orvosi kar átalakítására tervet dolgozott ki a tanszabadság alapján, mely egyszersmind elválasztotta a tanártestületet a tágasabb körű ú. n. orvosi facultástól, miáltal meg lett szüntetve idegen elemeknek beleszólása a tanítás ügyébe és a tanítótestület csupán a közoktatásügyi ministerium hatósága alá helyeztetett. E tervezetet az orvostanártestület elfogadta és az rendeletileg csakugyan életbe is lépett.

Volt e része e szervezet megalkotásában Markusovszkynak vagy nem, nem tudom; azon szoros baráti viszohnál fogva azonban, mely már ekkor közte és Balassa között volt, azt hiszem igen; legalább annyiban, hogy az köztök megbeszélés tárgya lehetett.

Ugyanezen időben több apróbb részletes javításokat, gondoltak ki tanulmánytervre és az intézeti és klinikai berendezésekre nézve is.

Mindezek életbelépésére, valamint a tervbe vett gyökeres reformok megalkotására azonban a rohamosan bekövetkezett politikai események folytán nem volt idő. A szabadságharc leveretésével, mint minden egyéb kulturális magyar törekvéseknek, úgy az orvosi ügyeknek továbbfejlődése is abban maradt.

Markusovszky, ki az ácsi csatában súlyosan megsebesült Görgői tábornok ápolására lett kiküldve és őt Világosra, a fegyverletétel után pedig Nagyváradra, sőt Klagenfurtba kísérte, midőn a szabadságharc lezajlása után Budapestre visszatért, itten nagyon szomorú állapotokat talált. Az egyetemen akkorra már (1849 szeptember 30-án kiadott rendelettel) bevonult a német rendszer. Balassát elfogták és egy pár elfogott magánlevele miatt, melyben szabadelvű nyilatkozato-

kat találtak, három havi börtönre ítélték és tanári székétől megfosztották. Őt magát az újonnan kinevezett orvoskari dékán, Tognio, mint compromittáltat, egyetemi állásától megfosztotta, sőt segédi lakásából még butorait is kidobatta és csak annyit engedett meg neki, hogy a klinikai leltárt annak rendje és módja szerint átadhassa.

Balassát fogságából tisztelőinek és a szenvedő közönségnek kértére két hó múlva kibocsátották, de tanári székét csak 1851-ben kaphatta újra vissza. Markusovszky azonban az egyetemhez vissza nem juthatott sem úgy, mint tanársegéd, sem úgy, mint doczens, mert folyamodványát Balassa minden közvetítése daczára, protestáns volta miatt visszautasították. Így kitűzött czéljától, a miért annyit tanult és küzdött, hogy tanár lehessen, végképen el lett űtve. Így járt azon időben Akadémiánk egy elhunyt másik tagja, a geniális Hirschler is, kit zsidó volta miatt utasítottak volt vissza a szemészeti doczenturától.

Markusovszkyt e visszautasítás rendkívül elkésértette, annyira, hogy az Amerikába kivándorlás eszméjével foglalkozott, miről azonban egy ott élő rokona beszélte le, azon argumentatióval, hogy az ő szerény és visszahúzó módora, kéteessé tenné az üzleti szellemű újvilágban az ő sikerét.

Itten maradt tehát továbbra is és a magángyakorlat mindennapi kenyérkeresete között tanulmányozta tovább a külföldi tudományos irodalmát. E magángyakorlata hovatovább növekedett, Balassa útján, kinek előbb magánsegédje, távozása alatt helyettese volt, több előkelő család házi orvosává lett, melyek a nagy műveltségű, már akkor világlátott széles látkörű, fenkölt gondolkodású és mélykedélyű orvost rendszeren barátságokba is fogadták. Így jutott ő ez úton Eötvös báró és Trefort család benső barátságába, mely azután is fenmaradt mindvégig, midőn már a házi orvosi viszony régen meg is szűnt.

A mit Markusovszkytól megtagadott a tudományegyetem, t. i. a tért a tudományért való működésre, néhány év leteltével meghozták azt neki saját üdvös elhatározása és a fejlődő események.

A német rendszer az egyetemen meghagyta az 1848-diki egyetemi törvény azon alapelvét, hogy a tanítás a tanszabadság alapján rendeztessék be; de a tanítás nyelvévé az elhagyott latin és a pár éve használatba vett magyar helyett, a németet tette. E miatt, továbbá az egyetemes nemzeti lehangoltság miatt, tudományos élet a különben üdvös intézmény daczára, nem fejlődhetett az egyetem keretén belül; valamint pangásnak indult az az egyetemen kívül is. Az az élénk tudományos élet, a mely a negyvenes évek folyamán, különösen annak második felében a Természettudományi Társulatban, a Budapesti kir. Orvosegyesületben megindult, az ötvenes évek első éveiben teljesen szünetelt; néma volt az Akadémia is. Az egyetlen magyar orvosi folyóirat, az „Orvosi Tár“, még 1849-ben félbeszakadt.

Azok, a kiknek a magyar nemzet kulturális jövője szívökön feküdt, aggódva tekintették ez apathiát; és akadtak egyesek úgy az orvosi, mint a természettudomány terén, a kik összeállottak a végből, hogy — miután a nyilvános gyülekezetek rendőrileg el voltak tiltva — magán úton összegyűljenek és egyikőjük-másikájuk lakásán tudományos eszmecseréket folytatának. Az orvos-egylet tagjai ez időben Wagner lakásán tartottak időnként ilyen tudományos összejöveteleket. Így csoportosultak az orvostudomány emberei Balassa körül néhányan, és igyekeztek egymást az egyes orvosi szakokban külföldön felmerült nevezetesebb haladásairól a tudománynak evidenciában tartani. Ez utóbbi körből indult ki az eszme, hogy a megszűnt „Orvosi Tár“ helyett, egy magyar orvosi lapot indítsanak meg. Így írja le ezt maga Markusovszky 1888-ban az „Orvosi Hetilap“ általa szerkesztett legutolsó számában közzétett végszavában.

„Az 1848/49-ik évi — lelkesítő, leverő — napok letűntek volt; a mozgalmas, előretörekvő életet rendőrileg szabályzott, szuronynyal őrzött nyugalom váltotta fel; hazánk s vele tudományunk idegen kézbe jutott; az irodalom a régen mult emlékeinek gyűjtésére volt utalva, a jelennek s a jövővel foglalkoznia nem lehetett; a közéletből kizárt nemzeti aspirációk a társadalmi körökbe menekültek.

Ily viszonyok nyomása alatt bold. Balassa tanárunk szeretetre méltó egyénisége körül az elvek és a hazaszeretet közössége folytán növendékei és barátiból szintén egy kis kör képződött, mely reményét egy szebb jövőbe nem vesztette, annak bekövetkezését összetett kézzel bevárni nem tudta s érdekében a fennálló körülményeket is felhasználni törekedett, tanulni, készülni, tenni kívánt.

Faculté à cheval-nak keresztelte el egyik társunk, ellentétben a hivatalos egyetemi orvosi karral, mert a hadjáratból csak imént haza kerülván, lovas emberek valánk többen s társainkat is e sportba bele vontuk.

Az épen akkor Párisból visszatért Hirschler tudor által rendezett histologicus estélyek, a Kovács akkori muzeumi őr által tartott geologicus előadások, a melyekben Eötvös József és Kemény Zsigmond bárók is részt vettek, az együtt tett tanulmányi utazások, a kedélyes összejövetelek, azt hiszem mai nap is mindnyájunknak, a kik még életben vagyunk, legkedvesebb emlékei közé tartoznak.

Ezen kis baráti kör auspiciuma alatt, melynek tagjaihoz ab ovo jelesen Hirschler tudor, utóbb a szemészeti melléklet szerkesztője, továbbá Lumniczer, Bókai, Semmelweis, Wagner János tanárok a fővárosban, Kanka Károly, jelenben a pozsonyi orsz. kórház igazgatója, Korányi tanár, Sas István, jelenben tolna-megyei physicus, Lengyel Endre tudor s más üggyársak a vidéken tartoztak, s a melyhez a 60-as évek kezdetén Balogh Kálmán, Than és Jendrássik tanárok is csatlakoztak, fogamzott meg egy magyar orvosi lap

kiadásának eszméje s indult meg 1857-ben az Orvosi Hetilap.“

A lap szerkesztését Markusovszky vállalta el. Elhatározásáról maga az Orvosi Hetilap 25 éves jubilaumán a következőleg nyilatkozik. (O. Hl. 1882. 6341.)

„Az ember élete pályáját saját természeti adományai, társadalmi állása, vagy korabeli fogalmai s egyéb kisebb-nagyobb fontosságú körülményekhez képest választja meg, vagy állíttatik arra, ha t. i. munkálkodni akar vagy munkálkodnia kell.

Nekem az emberi ismeretek bővítése, a műveltség terjesztése látszott életem legszebb feladatának; a tudomány, az igazság keresése és búvárlata volt eszményképem.

De a mennyire emlékszem, mindég azon meggyőződésben voltam, hogy bármely életpálya, mely nemcsak magára az illetőre, hanem másokra és kivált a közre is haszonnal jár, becsületére válik az illetőnek, és hogy a közjólét és haladás, lényegében véve attól függ, hogy kiki tegye meg kötelességét azon a helyen, a melyen van.

Így — midőn munkásságomat csakugyan meg kellett volna kezdenem — tapasztalván azt, hogy hazám akkori viszonyai tervezett pályámnak nem kedveznek s a tudomány rohamos haladása mellett az élet gyorsan múlik, egy német mondat vezérfonalán indultam, mely azt tanácsolja: „*Kannst du nicht selbst ein Licht sein, so trachte dich wenigstens als Leuchter nützlich zu machen*“ s látván azt, hogy a magyar orvosi irodalom és nemzeti munkálkodás e téren pang, s nem is azért, mintha kiválóan hivatottnak éreztem volna magamat irodalmi munkásságra, de mivel arra más senki sem vállalkozott, indítottam meg ügybarátaim helybenhagyásával és pártfogásuk mellett az Orvosi Hetilapot, kijelöltem annak célját, megalapítottam elveit, irányát és utait s szövetkeztem oly szakférfiakkal, kik ez elvet velem osztották s azokat érvényesíteni akarták és tudták is — *ez az én művem*“ stb.

E nyilatkozaton bizonyos elegikus hangulat vonul el. Markusovszky vágya az volt, hogy sebészet tanára lehessen; ezt az akkori viszonyok között elérnie nem sikerült, kilátása sem lehetett arra, hogy a körülmények változtával azt egyhamar elérheti, azt is érezte, ekkor már hogy 42 éves volt, hogy feje felett, mint a mint kifejezi, rohamosan halad a tudomány: lemondott tehát eszményképéről, hogy egy tudomány mellett maradjon és annak bűvárlatával tegyen hazájának szolgálatot, orvosi publicistává lett, hogy másokat buzdítson azon eszmék érdekében, melyek mellett neki intensíven munkálkodni nem adatott meg az alkalom.

És talán orvosi ügyeinkre és orvosi literatúránkra szerencsének mondható az, hogy a dolog így történt. Ha ő megmaradhat pályáján és nagy szorgalma és nagy képességei folytán kétségen kívül sikereket mutat fel azon: e sikerek bizonyára orvosi és egyetemes közművelődésünk szempontjából távolról sem versenyezhetnek vala az új pályáján elért eredményekkel. Átalakulóban levő kulturánkban sok ideig lesz még ez a sorsa egyeseknek.

* * *

Az 50-es évek folyamán az orvosi tudományban a külföldön forradalomszerű átalakulások voltak folyamatban. A Rokitanszky-Scoda-féle irány, mely megtanította az orvosokat arra, hogy a beteg ember szervezetében az egyes betegségek alkalmával miféle szervek nagyjából pusztá szemmel láthatólag miféle elváltozásokat szenvednek, már tetőfokát érte el; Berlinben Virchow genialis szelleme még tovább fejtette az ismereteket, kikutatta azt is, hogy a szerveket alkotó szövetek és sejtek miként romlanak el a betegségekben. Du Bois Reymond, Claude Bernard Helmholtz úttörő bűvárlatai pedig az ember testének szöveteiben, annak egészséges és beteges állapotában véghezmenő physikai és chemiai folyamatainak megismerésére indították meg a bűvárkodás gyümölcsöző irányát.

Mindezek új korszakot teremtettek a betegségek és az orvoslás tudományában, és teljesen megérlelték azt a felfogást, hogy az ember betegségeinek mivoltát természettudományi alapon, természettudományi vizsgáló módszerekkel lehet csak helyesen kifürkészni és felismerni, valamint azoknak orvoslását is okszerűen csak természettudományi alapokon nyugvó gyógyító eljárásokkal lehet foganatosítani.

Az orvosi tudomány és ismereteknek e nagy átalakulásáról országunk orvosainak nagy része alig bírt tudomással; magok azok, a kik ismerték ez átalakulást, részint az irodalomból, részint külföldön járva, saját tapasztalataik alapján, dolgozataikkal részt nem vehettek e nagy bűvárlati munkában. Nem volt hazai irodalmi közlöny, mely az ország orvosaival a külföldön időről-időre felmerülő tudományos mozgalmakról tájékoztatta volna; nem voltak tudományos intézeteink, a melyek voltak is azokban nem, vagy alig voltak embereink, a kik ily tudományos kérdések bűvárlatával foglalkoztak volna.

E bajokon való segítséget vette programmjául az Orvosi Hetilap, kitűzvéen czélul hogy tért szolgáltasson egyfelől a külföldi irodalomrendszeres megismertetésére, másfelől önálló hazai tudományos bűvárlatok közlésére, azontul, hogy oda hasson, miszerint itten nálunk is meghonosuljon az önálló tudományos bűvárlkozás szelleme. Az e czélok után való kitartó és szakadatlan törekvést látjuk, ha átlapozzuk az Orvosi Hetilap első évfolyamait.

Az így megindult mozgalomnak középpontja ezen túl természetesen Markusovszky lett, támogatva az ú. n. Ballassa-kör vezérflaitól.

Markusovszkyt az O. H. L. vezetésére különösen alkalmassá tették alapos tudományos kiképeztetése, saját szakmájában, széles szellemi látóköre szakmáján kívül, egyetemes műveltsége az emberi ismeretek különböző ágaiban és kedélyének gondolkodásának idealismusa, melyet az mindvégig megtartott, továbbá tenni-

vágyása vas szorgalma és kitartása, mely ha valamihez hozzáfogott, míg azt ki nem vitte, nem nyugodott, és végre mély, önzetlen igazi hazaszeretete, mely nem divatos fellángoláson, hanem azon hiten, meggyőződésen alapult, hogy kinek kinek azon a téren, hová élete folyása sodorja, kitartó munkálkodással kötelessége hozzájárulni a nemzeti művelődés nagy munkájához, mert ez adhat csak igazi becsset a nemzetben az egyén életének.

Markusovszky 1857. közepétől (a lap júliusban indult meg) 1888-ig, tehát 32 és fél éven keresztül állott az Orvosi Hetilap élén. E lap hasábjain találjuk meg az ő közéleti működésének és azzal együtt a hazai orvosi és közegészségügyek három évtizedre terjedő fejlődésének naplóját. Az első évfolyamokból mindjárt látjuk, mint csoportosítja maga körül a buzgó szerkesztő orvosi rendünknek legkiválóbb és legmunkaképesebb tagjait, Balassát, Lumniczert, Semmelweist, Hirschlert, Korányit stb., látjuk mint lelkesíti évről-évre az egyetemi év megnyílása alkalmával szorgalomra, önálló tudományos gondolkodásra és az öntevékenységre, helyes irányú tanulásra az ifjú és egymásután következő generációkat. Látjuk, mint hinti el az ő elmefuttatásaiban és vezérczikkeiben a helyes felfogás magvait a modern orvos hivatásáról, feladatáról, az egyetemi tanításról és tanulásról, mint fejtegeti az egyetemi oktatáshoz szükséges intézkedések lényegét, orvosi és természettudományi karaink fennálló szükségleteit, mint veti meg alapját a hazai közegészségügy érdekében később megindult mozgalomnak. Nincs oly kiválóbb orvosi és felsőbb közoktatási alkotás, a mi az elmúlt három évtized alatt nálunk történt, melynek csiráit fel ne találhnók az Orvosi Hetilapnak már legelső évfolyamaiban; a különböző évfolyamokat áttekintve látjuk, mint van elvetve valamely eszmének a magva, mint kel az ki és fejlődik lassanként, és mint testesül meg kulturális alkotássá Markusovszkynak és munkatársainak és ügybarátainak kezében.

Valóban az Orvosi Hetilap által azon időben kifejtett tudományos és publicistai mozgalom szilárd alapul szolgált azon nagyszabású reformoknak, melyek egy-két évtizeddel később lendületbe jöttek és még befejezésökre vagy legalább is folytatásukra várnak mai nap is.

Minden valamire való eszme a hazai orvosi ügyek e reform korszakában vagy Markusovszkytól magától keletkezett, vagy legalább át szűrődött az ő agyán keresztül.

Markusovszky sikereit kétségen kívül annak köszönhetjük, hogy üdvös munkáslkodására azon időben már, midőn ő működni kezdett, meg volt nálunk a fogékony talaj. Ismeretes, hogy az ötvenes évek vége felé a németesítő irány és a politikai elnyomatás ellenében kifejtett hosszas passiv ellenállás után ismét melegebb lüktetés hatotta át a nemzetet. A 40-es évek szokatlan pezsgése és életelevensége indult meg az anyagi és szellemi élet minden terén. Egy szebb jövő derengésének érzete ismét felélesztette a régi egyesületi életet; az elnémult társulatok ismét felelevenedtek, hozzájuk új meg új egyesületek támadtak, ellenállhatatlan tevékenység vágya ragadta el a haza minden nemesebben gondolkozó polgárát és arra sarkalta, hogy kiki saját körében, tehetsége és körülményei szerint hozzájáruljon az újra ébredő nemzeti művelődés nagy munkájához. Ezen a közélet minden terére kiterjedő mozgalomteli élet korszakában bizonyos élénk örömmel csoportosult Markusovszky zászlaja alá Magyarország orvosi értelmisége is.

De hogy a jelszavak helyesen lettek kitűzve és hogy a kitűzött célok érdekében a tovább küzdés jó úton maradt: az kétségen kívül Markusovszkynak, az ő széles látóhatárának, szellemi tehetségeinek és tapasztalatainak bölcs és önmérséklő kezdeményezéseinek, a kitűzött irányok érdekében a kellő munkatársak megválasztásában tapintatának, a kitűzött cél felé való törekvésben szívós kitartásának, az időről-időre elért

eredmények szigorú bírálat alá vetésének köszönhető. De Markusovszky és ügybarátjai mindjárt kezdetben tisztában voltak azzal, hogy az önálló magyar orvosi kultúra megteremtéséhez az irodalmi nyelv megalkotása mellett önálló bűvárkodó szellem keltésére van szükség. Ez irányban agitált tehát az Orvosi Heti-lap kezdettől fogva, ezt ismételte annak szerkesztője évről-évre az orvosi tanuló ifjúsághoz intézett buzdító szavaiban, az önálló bűvárlatokat tüntette ki lapjában az első helylyel. Az önálló bűvárkodó irányt meghonosító jeles tanárait a német rendszernek (Czermák, Langer, stb.) azért üdvözölte, azért védte azokat a megtámadás idején, mert hitte, hogy ezen irány ha a magyar tanulók elméjében megfogamzik, az tovább fog terjedni; és úgy is lőn. Balogh Kálmán, Czermák egyik tanítványa, egész lélekkel karolta fel ez irányt és egész lélekkel toborzott híveket és ügybarátokat ez irány követésére az ifjabb generációból, hosszú éveken keresztül.

Markusovszky, hogy éberén tartsa ez irányt és a folytonos haladás vágyát; időről-időre kritikai szemlét tartott az elért eredmények felett és feltárta folytonosan a hiányokat, követendő például tüntetve fel a külföld intézményeit és egyes irányban elért eredményeit.

A külföldi intézményekről különben ő maga nemcsak elméletileg vett tudomást, hanem azokat gyakorlatilag is tanulmányozta. 1858-tól kezdve egész haláláig alig volt esztendő, melyben 5—6 hetet külföldi utazással ne töltött volna. Ez utazásaiban mindenütt tanulmányozta úgy a közegészségi, mint az egyetemi oktatással kapcsolatos intézményeket, így folytonos evidenciában tartotta azoknak fejlődését. Különösen előszeretettel utazott Angliában, a hol ismételve megismételve huzamosabb időt töltött, alaposan ismerte annak ilyenemű intézményeit, összeköttetésben állott az ott irányadó férfakkal. Első nagyobb tanulmányútját Angliában 1858-ban tette Hirschler és Korányi társaságában. Ez

utazás igen érdekesen van leírva az Orvosi Hetilap 1858. és 1859-dik évfolyamába, alapos ismertetésével a bécsi, prágai, lipcei, párisi, londoni orvosi intézményeknek.

Ez utazásából hozta haza a *Magyar orvosi könyvkiadó-társulat* eszméjét, mely benne Londonban keletkezett, midőn Weber dr. könyvtárában megpillantotta a „*New Sydenham Society*” kiadványainak egész sorozatát, mely német, francia, hollandi és egyéb nemzetbeli orvosi irodalom régebbi és újabb remekműveit tartalmazta angol fordításban. E társulatot az angolok azért alakították, hogy a tagdíjakból összegyűlt összegekből a kereskedésből kifogyott klasszikus orvosi műveket s főképen mindazt mi jeles a külföldi irodalomban megjelenik, azonnal lefordíthassák, és azokat a társulat tagjai közé beiratkozó angol orvosoknak birtokába juttathassák. Az aláírók száma akkor már 2000-re ment és már egész kis könyvtár volt a tagok birtokában a legválogatottabb külföldi írók angol fordításaiból.

Magyarországon az időtájt még alig, vagy egyáltalán nem volt számba vehető orvosi könyvirodalom. Az a nagy nemzeti felébredés, mely 1825 után a magyar nyelvet a költészetben, szépirodalomban, sőt a törvényhozásnál csakhamar érvényre emelte, a közélet közvetlen érdekeitől távolabb eső irodalmi terekre csak később vetette rá ébresztő hajnal sugarát. Az iskolákban a tanítás nyelve a latin maradt még sokáig, melyet csak apránként lehetett kiküszöbölni és a csak lassan alakuló tudományos irodalmi magyar nyelvvel pótolni. Mondhatni leglassabban ment a kiküszöbölődés e folyamata az orvosi tudományban. Igaz, hogy jelentek meg már a múlt században is magyar nyelven írt orvosi könyvek, igaz hogy az Orvosi Társaság magyar nyelven volt szerkesztve 1831-től 1849-ig: de a megjelent könyvek inkább csak népszerűsítő munkák voltak, az „Orvosi Társaság”-ban pedig csak egyes kisebb terjedelmű szakközleményeket, kóreseteket leírva-

sát, az orvosi ügyek akkori állásáról szóló cikkeket stb. közölték: egész orvosi tudományszakokat felölelő munkákat, mint pl. a Bene-féle belgyógyászatot, a Lenhossék-féle physiológiát stb. latinul írták. Az előadás nyelve egész 1846-ig az orvosi karon — egyes kisebb tárgyak és magánvállalkozók által magyar nyelven tartott előadások kivételével — latin volt; az ötvenes évek folyamán pedig mint ismeretes, hivatalból német. Magyar orvosi könyvet nem írtak, ha írtak volna is — azt tartván, hogy jobban van megírva az már latinul vagy németül — alig akadt volna arra olvasó, még kevésbé kiadó.

A magyar orvosi könyvek abszolút hiánya akkor vált leginkább érezhetővé, midőn az 1860-iki provisorium újra a magyar nyelvet tette a felsőbb, így az orvosi oktatásnak is a hivatalos nyelvévé. A tanuló ifjuság nagy része, mely az orvosi tanfolyamra jött, már a gymnasiumokból nem hozta magával a latin nyelv oly fokú ismeretét, hogy e nyelven sikeresen tanulhatott volna, de magok a latinul írott tankönyvek el is voltak avúlva, németül pedig különösen a magyar vidékről jött tanulók szintén nem értettek annyira, hogy különösen magyar előadások mellett a német orvosi munkákat könnyedén és sikeresen használhassák. 1860. június 4-én 161 orvos- és sebészhallgató az Orvosi Hetilap szerkesztőségéhez intézett levélben panaszkodott a magyar orvosi könyvek hiánya miatt és kérte a szerkesztőséget, hogy e bajon valamikép segítsen. Ekkor lépett elő nyilvánosan Markusovszky azon tervével, hogy itt nálunk is egy olyan orvosi könyvkiadó-társulatot kell alakítani, mint a New Sydenham Society. Az eszmét magukévé tették egy pár egyetemi tanár és kiválóbb orvos is. A létesülés azonban sok kisebb-nagyobb akadályok legyőzése után csak 1863. vége felé jöhetett létre. 1864-ben a társulat elkezdette működését és azóta folyton növekedő erővel egész könyvtárt nyújtott a magyar irodalomnak a legnevesebb külföldi és hazai írók műveiből. E példát, mint ismeretes, ké-

sőbbben utánozták a Természettudományi Társulat, majd Akadémiánk is: és e módon valóban az utóbbi három évtized folyamán nagyszámú külföldi kiváló munka jutott a magyar irodalom birtokába, a legkülönbözőbb, de különösen az orvosi és természettudományok köréből.

A Magyar orvosi könyvkiadó-társulatnak lelke, éltető szelleme Markusovszky volt, ki annak ügyeit 18 éven át mint a társulat első titkára, majd 1883-tól 1893-ig, tíz éven át pedig mint elnök nagy bölcseséggel vezette. Pedig az eleinte nem volt könnyű dolog. A kiadandó munkák kikeresése, a fordítók megválasztása, sok felajánlott eredeti férczmunka kiadásának visszautasítása sok körültekintést, elővigyázatot és tapintatot, kitartást és kifáradást nem ismerő ügybuzgalmat kívánt. Ez utóbbi, mint egyéb kezdeményezéseiben, úgy itten is nagy mértékben meg volt Markusovszkyban. Évről-évre megjelent titkári jelentéseinek és elnöki megnyitóinak átlapozásakor látjuk azt a kimeríthetetlen lelkesedést, melylyel kitűzött céljának fontosságát újra meg újra körvonalozza, annak jelentőségét, időről-időre elért sikereit kritika alá veszi, ha megelégszik is az eredményekkel, soha sem válik chavin-né, hanem új hiányokat tár elő és azoknak betöltésére lelkesít. E titkári jelentések és elnöki beszédek egyszersmind eszmegazdag irányczikkek, melyekben mindig valamely kulturális eszmét pendít meg és tárgyal az ő széles látkörű bölcselkedésével.

„Az idő, melyet éltem — mint mondotta egy utóbbi évek folyamán tartott elnöki megnyitójában — s az események, melyeket életemben tapasztaltam, az országok és népek, melyeket láttam, arra tanítottak, hogy — a mennyiben az tőlök és nem a hatalmukon túl fekvő külső befolyásoktól függött — azon népek gyarapodtak leginkább és állottak meg a létért való küzdelemben viharok idején is, hol az emberek társadalmi céljaik elérése, egyéni hajlamaik és tevékenységek kifejtése végett, az állam védfalain és törvényein belől, minél több emberi érdek tekintetében; nevelés,

tudományművelés, ismeretek öregbítése és terjesztése, ipar, kereskedelem, közlekedés, kölcsönös segítélyezés stb. végett — szövetkezetekbe léptek, szervezkedtek és ezen czéloknak megfelelő intézeteket és vállalatokat állítottak fel és tartottak fenn, akként, hogy az emberi munkakörök legnagyobb részt az individuum és a társadalom kezében maradt és mindenkinek módjában állott saját magándolgai mellett egyik vagy másik irányban a köz- és társadalmi ügyekben is részt venni. S ily élet még meghódítás esetében is képesnek látszott biztosítani az illető népek szellemi függetlenségét és erkölcsi fennállását; ellenkező esetben megsemmisültek.“

„Megtanított az élet arra is, hogy valamint egyes ember erkölcsi értékét törekvései és tettei határozzák meg, s nagyobb ezen értéke, ha saját erejéből tud megállani az élet terén, mintha mások kegyelméből emelkedett magasra — válságos idők szokták az ily existenciák semmiségét leginkább napfényre hozni: — úgy az egyletek és társulatok is annál nagyobb jelentőséggel bírnak a népek életében s annál mélyebb gyökeret vernek és hasznosabbak a közre nézve, minél inkább saját erejük folytán támadtak és tartották fenn magokat, létjogukat az ügy üdvös voltából, fennállásukat az ezen ügyért küzdő hívek buzgóságából merítvén s a külső segélyt az államtól vagy bárki mástól csak akkor fogad el, a hol és a midőn a munkásság fokozódását és terjesztését a köz és másokkal közös érdek megkívánta s az saját erejükből nem telt.“

„Nem kell azért megszönnünk figyelmeztetni ügytársainkat újra meg újra az orvosi tudomány művelésének és a magyar orvosi irodalom fejlesztése és terjesztésének szükségességére és szakadatlanul azon lennünk, hogy önerőnkéből tudjuk azt megteremteni és fentartani.“

Utolsó irata is, mely nyomtatásban megjelent, egy ily elnöki beszéd volt, melyet már halálos ágyán fogalmazott és a melyet már az egyesület közgyűlésén

maga fel nem olvashatott. A Magyar orvosi könyvkiadó-társulat kétségen kívül helyesen teszi, ha mint tervezi — összegyűjtve kiadja Markusovszkynak ezen iránycikkait és elnöki megnyitóit. A később jövő generációk is követendő eszméket, tiszta lelkesedést és kiapadhatatlan ügybuzgalmat fognak tanulni azokból.

* * *

Ismételve tett angolországi útja alatt mindinkább megismerkedvén az ottani viszonyokkal, bámulattal töltötte el az a hatalmas erő, mely Angliában úgyszólván minden nagyobb kulturális intézményt társadalmi úton létesít. Ennek az iránynak lett buzgó apostolává a maga szakkörében, mint hajdan a nagy Széchenyi szintén angolországi tapasztalatainak befolyása alatt terjesztette ki üdvös agitációját szélesebb körben, az ország kulturális fellendülésének legkülönbébb terein. Nem kell mindent csak az államtól várnunk, hanem tegye meg a kötelességét a társadalom is a közügyek érdekében. Erre vonatkoznak kétségen kívül az idézett emlékbeszéd eszme-futtatásai is. Hasonló szellem nyilatkozik azon elmélkedésében is, melyet a budapesti egyetem orvosi kara megalapítása 100 éves évfordulója alkalmával az Orvosi Hetilap „*Pia desideria*“ cím alatt közre bocsájtott (Orv. Hetilap 1880. 19. sz.). Elmondván, miket tett a korona és az állam az egyetemért, felemlítvén azt, hogy nemzetünkben megvolt és megvan az áldozatkészség és hazafiság, a társadalmi működés ösztöne; a mely megalkotta az Akadémiát, megteremtette a nemzeti színházat, stb. felveti a kérdést.

Miért legyen épen a tudományegyetem a társadalmi működés ezen köréből kizárva, mivel állami intézet? Miért ne részesüljön ez is a haza egyes polgárainak jóakaratában és segélyében? mely azt rendeltetésénél, tekintélyénél annyi tudós férfiak buzgalmánál fogva méltán megilleti. Az egyetemnek felvirágzását a közművelődésre való hatásának a közrészvét és a polgárok rokonszenve tetemesen elősegítené. Buzdít

arra, hogy társadalmi adakozás útján állítsunk fel az egyetemmel kapcsolatban *internatust*, conviktust vagy bármi néven nevezendő oly intézetet, melyben a különben is szegény sorsu gymnasialis tanárjelölt lakást, élelmet díj nélkül, vagy jutányos áron kap, tanulmányaiban vezetést nyer; állítsunk fel az *angol egyetemi college-ekhez hasonló intézeteket*, melyekben az egyetemi hallgatóságnak egy része legalább elhelyezhető legyen, kaphassanak ott a tanulók kellő ellátást, testi és szellemi kellő vezetést, ily college-ekben a vagyonosabb szülők gyermekei is helyet találnának és tartásuk mindenesetre nem kerülne annyiba, mint most, külön tartással; alapítsunk *oly egyetemi tanszékeket, vagy intézeteket* szintén társadalmi úton, melyeknek felállítása túlesik az állam tehetségén, a melyeknek alapítása pedig a tudomány szempontjából kívánatos lenne! Felhozza itt az edinbourgi egyetem orvoskara új épületeinek felemelését, mely több mint három millió forintba került, melynek kétharmad részét a társadalom adta össze; alapítsunk az önálló tudományos búvárkodás serkentése szempontjából *jutalomdíjakat oly tanárok jutalmazására, kiknek valamely szakban bizonyos idő leforgása alatt (5—10 év) leginkább sikerült önálló vizsgálatok alapján az ismereteket előbbre vinni*: ítéljék ezt meg magok a tanártársak; ezekből lehetne jutalmazni oly tanárokat, kik rendes előadásaikon kívül egyes német egyetemek mintájára *seminariumokat* tartanának, melyekben bevezetnék hallgatóikat a tudományok művelésébe gyakorlatilag úgy, mint azt az orvosi és természettudományi tanszékek tanárai már eddigelé is teszik; ebből lehetne esetleges *híres külföldi tudósok* időszakonként való meghívását létesíteni oly célból, hogy azok valamely önálló búvárlatok tárgyát itten előadják és demonstrálják; — mely nem azért lenne fontos, mert búvárlataik tárgyát megismertetik, hanem azért, hogy kiváló egyéniségek személyes megjelenése, a velük való közvetlen érintkezés, módszerük és gondolatmene-

tük megfigyelése buzdítóan fogna hatni hason törekvésű szakembereinkre és általán tudományos életünk és a tudomány iránti érdeklődés serkentésére.

Ez alkalmilag felvetett eszmék egyike-másika azóta már szintén megfogamzott. Az internátus eszmájének rokonalakja támadt a budapesti egyetemen a *mensa academica* alakjában, melyre eddigelé is már tekintélyes összeg gyűlt össze, továbbá az Eötvös József internatusban mely az idén kezdette meg működését, bár állami költségvetés alapján. Hasonló gondolat irány hozta létre a természettudományok ápolása körül elévülhetetlen érdemű tagtársunk Semsey Andornak azon az önálló tudományos fejlődésünk jövőjére nagy kihatású elhatározásai, hogy egy oly alapot létesít melyből önálló tudományos buvárkodásokkal kitűnt ifjú tudósainkat jelentékeny évi segélyben részesít mindaddig, míg azok végleges álláshoz nem juthatnak. Ő maga végrendeletében bizonyos összeget hagyományozott a kolozsvári egyetemmel kapcsolatban alkotandó *college*-ek alapítására. A buvárkodó tanárok jutalmazására szintén ez eszme felvetésére a budapesti egyetem orvosi karában egy ú.n. *jubiláris jutalomdíj-alap* létesült, melyre azóta már közel 40.000 korona adomány gyűlt össze különböző helyekről, úgy, hogy rövid idő múlva életbe lehet léptetni ez intézményt.

Az orvosi tudományok terén való önálló buvárkodásnak pályadíjak kitűzése által serkentését Markusovszky az Orvosi Hetilap hasábjain már 1859-ben elkezdette, folyományaként azon eszmecserének, melyeket Hirschler és Korányival 1858-ban tett külföldi utazások alkalmával az iránt folytattak, miként lehetne a teljesen pangó magyar orvosi irodalomba életet önteni és a fiatalabb nemzedéket önálló tudományos munkásságra serkenteni.

Az először kitűzött kisebb pályadíjakra azonban pályázat nem érkezett; elhatározta azért, hogy azt lassanként begyűlő adományokkal szaporítja és egy tekintélyesebb pályadíj-alapot teremti. Így gyűjtögette több

éven keresztül, míg felszaporodott az tetemesebb összegre, a mit végre átadott a budapesti kir. orvos-egyesületnek, melyet az 1876. óta mint *Balassa-díj-alapot* kezeli és arra fordítja, hogy a kamatok egy részéből minden két évben megoldás végett egy tudományos kérdést tűz ki, másik részével pedig a két-évenként megjelenő legjobb orvosi művet tünteti ki. Ez alap állása jelenleg 10130 frt.

Szintén az ő buzdítására létesült *Ivánchich Viktor* dr. Bécsben élt és már azóta elhunyt hazánkfiának adományozása alapján egy az alapító nevéől nevezett *segélyalap*, melynek kamatait a budapesti kir. orvos-egyesület félévenként, keresetképtelen és szűkölködő orvosok és azok özvegyei közt osztja ki. Ezen alap állása jelenleg 14734 frt.

1882-ben létesítette az Orvosi Hetilap 25 éves jubilauma alkalmával a rendezett ünnepély költségeiből megmaradt és az ő rendelkezésére bocsájtott összegből az *orvosi hetidíj-alapot*, melynek kamataival a budapesti kir. orvosi egyesület kétévenként az Orvosi Hetilap-ban megjelent legjobb eredeti cikket jutalmazza. Ez alap állása jelenleg 1504 frt, melyet ő végrendeletében még egyezer forinttal szaporított.

* * *

Mindezeknél pedig kihatóbbak és maradandóbbak Markusovszky azon alkotásai, melyeket ő *a magyar orvosi és természettudományi oktatás terén* annak teljes és a mai európai színvonalra emelésében, továbbá *az országos közegészségügy rendezésében* irányadó közreműködésével létesített.

Midőn 1867-ben az ország önkormányzatát és önrendelkezés jogát visszanyerte, Markusovszky az Orvosi Hetilap hasábjain (1867. 8. sz. Nemzeti életünk új korszaka és orvosi közügyeink. 9. sz. Némely nézpontok az oktatás és közegészségügy rendezése körül) az elsők közé tartozott, ki hangsúlyozta az állam egyik teendőjéül azt, hogy *orvosi intézeteink a mai tudo-*

mány igényeinek és hazánk szükségének megfelelően elláttassanak és a közegészség föltételei, valamint azok sikeres kezelése létesíttessék, és indítványozta, hogy tekintélyes férfiakból és szakemberekből álló oly bizottmányok neveztessenek ki, melyeknek feladata legyen az eddig különféle úton készült javaslatok felhasználása mellett úgy egyetemünk és taneszközeinek hiányos volta iránt vizsgálatokat tenni, mint a közegészségi ügy törvényszerű rendezésére nézve véleményeiket a kormány és országgyűlés elé terjeszteni. Alapos tanulmányt, megfontolást, tervszerű eljárást követel mindkét irányban. Az *egyetemet illetőleg a közoktatásügyre* vonatkozólag azért, mert ez az első alkalom, midőn a közoktatásügy, mely eddig felekezeti ügy volt és még az egyetem is csak közigazgatás útján rendeztetett és kormányoztatott, mint országos ügy államilag fog kezeltetni; mert a kultura, haladás és hatalom ezen egyik főeszközére állami szempontból ezentúl több gondot kell fordítani, mint ezelőtt; mert gondoskodni kell arról, hogy az oktatás rendszere és tanintézeteink a kor szellemének megfelelőleg átalakíttassanak, az egyetemek, műegyetemek, ha kell szaporíttassanak s mindenek előtt a meglevők a mai színvonalra emeltessenek; mert idejekorán rajta kell lennünk, hogy kulturális céljaink elérésére úgy az elemi mint a közép, valamint a felsőbb iskolák számára jó tanerők képződjenek, mely képzést az államnak kell eszközölni, míg a növendékképzés az alsó és középiskolákban a felekezeteknél maradhat; mert állami önállásunk daczára az egyetemre nézve legalább saját magunk érdekében is tekintettel kell lennünk a birodalom többi egyetemei tanrendszerére is annyiban, hogy a tanulók nálunk hiányzó s más egyetemekenél feltalálható előnyök kedvéért egyetemünktől eltávozni kénytelenek ne legyenek s más részről ugyancsak a tanulók szabad költözése a részletesebb kiképzés érdekében lehetetlenné ne tétessék.

A közegészségi törvények alkotásánál s a köz-

egészségügy rendezésénél a tervszerű eljárás nem kevésbbé szükséges és pedig először azért, mert a közegészségügyi tudomány legfontosabb és leggyakorlatiasabb tételei szabatosabb alapot a természettudományok fejlődése folytán csak most kezdenek nyerni és úgy az államkormányzat, valamint a nemzetgazdaság és a társadalom csak most kezdik a tételeket a közjó érdekében méltányolni és érvényesíteni; mert ezen tételek, ha sikert várunk azoknak alkalmazásától a közéletben, oly kötelelességeket rónak az egyénre, közösségekre, egyes ipari vállalatokra stb., melyeknek teljesítése szabad államban törvény nélkül nem reményelhető; harmadszor, mert a közegészségi szabályok és intézkedések nagy részt oly természetűek, hogy csak kellő pontossággal és kiterjedésben létesítve és végrehajtva felelhetnek meg céljuknak, ellenkező esetben pedig szemfényvesztésnél és merő faggatásnál nem egyebek és csak arra valók, hogy a tudomány hitelét rontsák, minélfogva elengedhetetlen követelmény, hogy mind a törvények lehetőleg jók legyenek, mind az organumok minél tökéletesebben működjenek; végre előkészület szükséges azért és a közegészségügyi szolgálat rögtön és teljesen azért nem szervezhető, mert összhangzásban kell állania a községi és megyei kormányzat rendszerével, minélfogva véglegesen és helyesen csak ezekkel karöltve állapítható az meg.

Az itt felvetett eszmék képezik alapvonalait Markusovszky köztevékenységének a közoktatás és közegészségügy érdekében. Ez eszmék megállapodása gyanánt vehetők a fennebb említett Balassa-körnek, melynek szószólója volt akkor az Orvosi Hetilap. Ez eszmék mellett küzdött ő 1867-től kezdve egy negyedszázadon át lapjában, a tanácskozó termekben kitartóan, újabb meg újabb tanulmányok és tapasztalatok alapján, megerősödve eszméinek helyessége iránt.

E küzdelemnek *korszakalkotó* eredménye lett közoktatásügyünkre és *alapvető* közegészségügyünkre nézve.

E küzdelem sikerre természetesen ott vezethetett inkább, a hol megvolt adva neki a tér az aktív működésre is. 1867-ben lépett be a közoktatásügyi minisztériumba, mint az orvosi ügyek előadója. Markusovszky Balassa útján már korábban jutott bold. báró Eötvös József közoktatásügyi miniszterrel és családjával közelebbi ismerettségbe, itt jutott ismerettségbe a későbbi közoktatásügyi miniszterrel, Trefort Ágostonnal, sőt valószínűleg Horváth Boldizsárral is, kik őt, jeles tulajdonságait és széles szellemi látkörét felismerve, benső barátságukkal tisztelték meg. Közéletünk e nagy reformereinek gondolkodás iránya, speciális orvosi alkalmazásában meg is látszik Markusovszky orvosi és közoktatásügyi reformeszméin, mint a hogy az másképp nem is lehet, ha rokon gondolkozású férfiak eszmecseréikben folytonosan érintkezésben vannak egymással. Orvosi kulturánk fejlődése kétségen kívül nagyon sokat köszönhet a sorsnak, mely összehozta e fenkölt gondolkozású férfiakat egymással. Markusovszky orvosi és közegészségügyi reformeszméiben ugyanaz az alapirány, mint Eötvös báró és Trefort reformeszméiben, t. i. kulturánk fejlődés irányát belekapcsolni a nyugati kultúra fejlődés irányába; meghonosítani nálunk a művelt nyugat tudományát és művészetét, úgy azonban, hogy az ne egyszerűen átültetett, hanem önállóan termő és tenyésző növény legyen, mely növekedésében aztán lépést tarthasson a külföld tudományával és művészetével. E czélt elérni dekretumokkal, egyes törvényhozási aktussal egymagában véve természetesen nem lehetett, egyéneknek kellett nevelni a meglevőkhöz a kulturális működés különböző szakaira, tért és eszközöket kieszközölni nekik arra, hogy kellően működhessenek. Megannyi részletmunka, melyet következetesen, kitartóan a czélt nem tévesztve szemelött, kellő tapintattal végezni, nagy és nehéz feladat volt, a melyből kijutott a maga része úgy a minisztereknek, mint referenseinek. Mindezen átalakító és teremtmő részletmunkának, melynek ma már a hazai orvosi tudo-

mány is indirekte a közegészségügy érett gyümölcsseit élvezi, teljes dicsősége Eötvös József báró, Trefort Ágoston és Markusovszky Lajos neveikhez fűződik; 1867-től 1888-ig többet haladt a budapesti egyetem tudományos felszerelés kellő intézetekkel való ellátás dolgában, mint addig, egész fennállása óta, nem is említve, azt, hogy ezen időnek folyamán keletkezett a kolozsvári tudományegyetem is, melynek felszerelése is egészen a modern irányban és követelményeknek megfelelőleg indult meg.

Részletesen taglalni a közoktatás, különösen az orvosi oktatásügy fejlődésmenetét azon 25 év folyamán, a míg Markusovszky előbb, mint az orvosi ügyeknek, később mint az összes egyetemi ügyeknek referense működött, túlesik e megemlékezés határán. Itt csak röviden sorolom fel az ezen idő alatt történeteket, melyek jelenleg hatásaik jelentőségében úgy is elég friss emlékezetünkben lehetnek. Mindjárt Eötvös József báró fájdalom, aránylag rövid ideig tartó ministersége alatt megindultak az intézkedések a tudományos kiképzetés emelésére a tanárok anyagi és társadalmi állásának javítására. Több új tanszéket állítottak fel az egyetemen és műegyetemen; a bölcsészettanrral kapcsolatosan tanárképző tanfolyamot rendeztek be és növendékeiket ösztöndíjjal látták el; közép és felső tanintézeti tanárjelöltek tanulmányainak külföldön leendő kiegészítése végett, a költségvetésbe előbb 25,000 forintot vettek fel, majd felszólították magokat a tanárokat is, hogy tudományuk megújítása s a külföld tanintézeteinek és tudomány művelés módjainak megismerése céljából időszakonként kiutazzanak, mivégből ez átalányt 30.000 frtra emelték. A tanszékek segéd-személyzetét és átalányait szaporították azzal a meghagyással, hogy a tanárok ezen hivatalra a legjelesebb hallgatókat válasszák meg, azokat buzdítsák és oktassák s tudományuk tovább gyarapíthatása végett a ministeriumnak ajánlják.

A reformintézkedések főtömege természetesen

Trefort Ágoston 16 évi ministerségére esik. Ez idő alatt állították fel: az élet és kórvegytani, a közegészségtani, a második leíró és tájboncz és fejlődéstani, a második szülészeti és nőgyógyászati, az elmekórtani, általános kór- és gyógytani, továbbá a kórszövettani tanszékeket, intézeteikkel, illetőleg klinikáikkal, ez idő alatt alakították át a megszűnt sebészeti tanfolyam illető klinikáit, az orvosi tanfolyan második belgyógyászati és második sebészeti klinikájává. Modern épületeket emeltek a már előbb elkészült chemiai intézeten kívül az élettan, boncztan, I-ső sebészeti klinika, I-ső és II-dik belklinika, a szemklinika, a gyógyszeresztani intézet, a törvényszéki orvostani intézet és physikai intézet számára, ellátták e mellett az üllőúti orvoskari épület telepet dékáni hivatali, könyvtári és gazdaszáti hivatali helyiségekkel, továbbá felemelték a természetrajzi nagy épületet az állattan, növénytan, ásványtan és anthropologia számára; új épületeket emeltek a műegyetemnek, a kolozsvári egyetemen pedig a chemiának, a kórboncztanak, törvényszéki orvostannak, élettannak és hygienének. — Mindezen nagyszabású intézkedések kivitelében különösen az orvosi szakra vonatkozólag természetesen az illető tanárok és karok közreműködése mellett nagy része van Markusovszkynak, ki páratlan buzgalommal és ügyszeretettel, bölcs tapintattal közvetített mindég a tanárok, a karok és ministerium között.

Ez idő folyamára esik az orvostanfolyamon a szigorlati rendszer megváltoztatása is, mely az orvosi oktatást intensivebbé tette és az újabb orvosi generatio gyakorlatiasabb kiképzésére tetemesen közrehatott.

* * *

Markusovszky működése a hazai közegészségügy terén, melynek rendezésében és vezetésében aktív részt nem vett, nem mutathat ugyan fel ilyen *korszakalkotó* sikereket, mint a közoktatásügyek körül; de működésének ezen a téren is *alapvető* eredményei vannak.

Előszólatete a közegészségügyek iránt már — mint láttuk — orvosdoktori értekezéséből kitűnik. Ő az orvosban már akkor, 1844-ben, nemcsak a gyógyító szakembert, hanem az egészségügyi tanácsadót is látta és az orvos fontos hivatásának jelezte azt, hogy az oktassa a népet, a társadalmat arra, hogy miként lehet a betegségeket kikerülni. Az Orvosi Hetilap megindításakor a programm első pontjául „az ország egészségügyi viszonyaira vonatkozó eredeti czikkek“ közlését tűzte ki. Megerősödött előszólatete a közegészségügyek iránt, azután angolországi utazásai alatt, hol legjobban volt alkalma látni annak virágzását és a közegészségügyi intézkedések jótékony befolyását a nép egészségi viszonyaira. Különösen második angolországi útja után, melyet 1862-ben tett és mely alatt kiválólag a szegényügyet és építkezési viszonyokat tanulmányozta, látunk tőle közegészségügyi czikkeket megjeleníteni a főváros építkezéséről, a Dunapart beépítési ügyéről. 1864-ben pedig eltelve a közegészségügyek fontosságától, külön mellékletet indít meg e tudomány számára, hogy alkalmat adjon az ország orvosainak a hazai közegészségügyre vonatkozólag bővebb eszmecserébe bocsájtkozni. E melléklet az Orvosi Hetilap mellett azóta mindig fennáll és gyűjtőhelye a hazai és külföldi nevezetesebb közegészségügyi mozgalmak leírásának. Ő maga ugyanez évben, mint a Magyar orvosok és természetvizsgálók 1863-diki vándorgyűlése által kiküldött bizottság előadója referatumban „Hazánk közegészségi és orvosi ügyei rendezésének alapelvei“-t adja elő, és többrendbeli czikket ír az 1865-ben uralgó typhus-járványról, és tanulmányt közöl a cholera-járványokról és a közegészségügyek fejlődéséről. Levelező tagul megválasztatása után Akadémiánkban székfoglaló értekezéseül 1866-ban „A közegészségtan mai állásának és feladatá“-nak tárgyalását választja, 1867-ben pedig azzal az indítvánnyal lép fel lapjában, hogy a belügyminister az ország közegészségügyének rendezését megbeszélendő, tanácskozmányt hívjon össze és kifejti a teendőket az

ország közegészségügyének rendezése körül. Az értekezletet a kormány össze is hívta, melyen ő Balassa, Jendrasik, Korányival együtt emlékiratot nyújtott be a közegészségi és orvosi ügyek rendezése tárgyában, melyben mindenekelőtt az országos közegészségi tanács felállításának eszméje lett megpendítve; mely eszmét a belügyminister csakugyan magáévá is tett és az országos közegészségi tanácsot még az évben megalkótta.

Hosszas évek során át ezután mint az országos közegészségi tanácsnak közoktatásügyi ministeri képviselője gyanánt látjuk őt referatumaival a tanács céljai érdekében szorgalmasan közreműködni. Itt merült fel indítvány alakjában a közegészségtani tanszék felállításának eszméje a budapesti és kolozsvári egyetemeken, melyet ő a közoktatásügyi kormányzat révén 1882-ben és 1883-ban csakugyan létre is hozott és így hazánk tartozott az elsőkhöz, mely ez új tudományt felkarolta és annak tudományos művelését lehetővé tette, azóta már ugyyszólva napirenden van az egyetemeken a hygienei tanszék felállítása és berendezése. 1875-ben merült fel a közegészségügy rendezéséről szóló törvényjavaslat megvitatása az országos közegészségi tanácsban, melyben ő úgy a tanácskozások folyamán, valamint lapjában írt cikkeivel tetemes részt vett és így lényegesen hozzájárult e törvény keletkezéséhez, mely ismét egyik irányadó alkotás volt, a mennyiben ilyen organicus közegészségi törvény hozásában szintén megelőztük a többi országokat.

Az országos közegészségi tanács felállítása, a közegészségügyi törvény megalkotása, tanszékek létesítése a két egyetemen, a szak- és napilapokban megjelent nagyszámú cikkek a 80-as évek elején élénk mozgalmat indítottak meg a közegészségügyi kérdésekben. E mozgalom kifolyása, hogy az 1885-diki országos kiállítás kapcsán felmerült egy országos közegészségügyi congressus létesítése. E congressus elnökéül Markusovszkyt választották, ki azt egy széles látkörű

a mai hygiene feladatait egyetemes szempontokból áttekintő elnöki beszéddel nyitotta meg, kifejtve azt, hogy a közegészség ügye egyaránt érdekli az államot és a társadalmat és az egyén, a községek, városok, a nemzet. az ország egészsége csak ezeknek együttes közreműködése által tartható jó állapotban. E congressus a hazai orvosok és közigazgatási férfiak nagy részvéte mellett folyt le és több tárgy érdekes megvitatása mellett, maradandó becsű lett az által, hogy e congressusból indult ki és éppen Markusovszky és Fodor tanár közös indítványa alapján, az „Országos közegészségi egyesület“ megalakításának eszméje a czélból, hogy a nemzetünk egészségi viszonyai iránt az érdeklődést a társadalom minél szélesebb köreiben felébresztessék, gyűlések felolvasások rendezése, felvilágosító munkák kiadása és terjesztése a felmerülő egészségügyi kérdéseknek rendszeres megbeszélése által.

Ez egyesület 1886-ban csakugyan megalakult és elnökéül Trefort Ágoston közoktatásügyi ministert nyerte meg, alelnökéül pedig Markusovszky Lajost, titkárjául Fodor Józsefet választotta.

Ez időtől kezdve Markusovszkynak kedvencz foglalkozása ez egyesület munkásságának kellő megindítása és rendezése volt. Fáradhatatlan volt tagok gyűjtésében és csakhamar sikerült neki, és a kik az ügy érdekében körülötte csoportosultak, tekintélyes alaptőkét és elég nagyszámú tagokat összetoborzani. A működés megindult, ismeretterjesztő, népszerű előadásokat rendezve, szaküléseket tartott egyes közegészségügyi kérdések megbeszélésére, „Egészség“ című folyóiratot adott ki, mely ma már IX-ik évfolyamát járja, naptárt adott ki az egészségügyi ismereteknek a nép között való elterjedésére. Sok reményt kötött Markusovszky Trefort érdeklődéséhez az ügy iránt, ki politikai programmjának jelszavai közé: tudomány, vagyon, egészség, fölvette a közegészségügy előmozdítását is. Fájdalom azonban, Trefort betegeskedése és 1888-ban bekövetkezett halála meghiusították e reményét. Fáj-

dalmasan emlékezett meg erről 1889-ben az egyesület közgyűlésén tartott elnöki megnyitójában és Trefort emlékét az egyesület körében egy „Trefort-alap“ létesítésével örökítette meg, melyre ő maga az aláírást 5000 frttal kezdte meg, és az alapcéljául azt tűzte ki, hogy ennek kamatai oly egyének, nők és férfiak, kiválóan pedig lelkészek, tanítók, községi előljárók kitüntetésére, illetőleg jutalmazására fordíttassanak, kik a mértékletesség, tisztaság, egészséges lakás és életmód terjesztése, egészséges munkásság, játékok és szórakozások meghonosítása, vagy bármely más módon, kisebb vagy nagyobb körben a közegészségügy előmozdítása körül érdemeket szereztek. Ez alap kamatai azóta már ismételten kiadattak és kétségen kívül tetemesen közre fognak járulni azok nemes lelkű alapítójuk intencziójának megvalósításához.

Ez egyesületről emlékezett meg 1892. június 22-én kelt fiókvégrendeletében is, 2500 frtot hagyván az egyesületnek oly célból, hogy az „Oskola-alapítvány“-képpen kezeltesék és kamataiból, a mennyire telik, az egyesületbe egyes iskolák (tanító- és nőképző-intézetek, községi iskolák, középiskolák) mint alapítók felvéteszenek és az egyesület kiadványaiban részesíttessenek.

Életének utolsó éber pillanatai is az egyesület ügyeivel foglalkoztatták nemes elméjét, tehát hazájának közegészségügye, úgy mint akkor, midőn orvosi pályáján megindulásakor első értekezését írta meg az orvosról mint nevelőről.

* * *

Specialis orvosi érdekű tudományos dolgozatai aránylag kevés számmal vannak. Tért a tudományos működésre saját specialis szakmájának a sebészetnek tudományos művelésére, mint említve volt, az akkori egyetemi viszonyok között nem kaphatott, mindazonáltal irodalmi működése e téren sem meddő. Számos érdekesebb casuistikus kóreset leírását olvashatjuk tőle az Orvosi Hetilap 1861., 1862-ik évfolyamában, az 1865-ik évfolyamban pedig egy terjedelmes tanulmányt közölt

az angol nőgyógyászatról, mely előfutára gyanánt tekinthető Magyarországon a nőgyógyászat meghonosításának, mely későbbben a budapesti egyetem gynecologiai tanszékének feállításában nyert végleges megoldást.

* * *

Markusovszky közéleti tevékenységét aránylag előrehaladott korában kezdte meg. 42 éves volt, mikor az Orvosi Hetilapot megindította és 52, midőn a közoktatásügyi ministeriumba mint az orvosi ügyek előadója belépett. A sors azonban hosszú élettel áldotta meg, úgy hogy minden nagyobb kezdeményezésének örömét láthatta és úttörő munkálkodásának sikereit és ezen sikerekért a megérdemelt elismerés nyilatkozatait élvezhette.

Akadémiánk az Orvosi Hetilap megalapításaért már 1863-ban levelező, a hazai orvosi és természet-tudományi oktatás ügye körül kifejtett korszakalkotó munkásságáért pedig 1888-ban tiszteleti tagjává választotta.

Hasonló kitüntetésben részesítette a budapesti kir. egyesület is, melynek 1857-ben rendes tagja, 1890-ben alapító tagja lett és a mely őt 1885-ben tiszteleti tagjává, 1887-ben és 1888-ban pedig elnökévé választotta.

Az ország orvosai 1882-ben részesítették őt nagyobb ovatiókban, midőn az Orvosi Hetilap 25 éves fennállását ünnepezve, neki számos orvos aláírásával ellátott díszalbumot nyújtottak át, a mely alkalommal a vaskorona-rend adományával a legmagasabb helyről is kitüntetésben részesült.

1867. június hó 12-én történt kinevezésével lépett a második magyar ministerium közoktatásügyi osztályába mint ministeri titkár, mely állásából 1872. nov. 23-án címzetes osztálytanácsossá, 1878. márczius 6-án pedig ministeri tanácsossá lépett elő; e minőségben 1892. június hó végeig működött, midőn saját kérelmére nyugalomba helyeztetett.

Huszonöt évi hivataloskodása után nyugalomba

vonulása alkalmával hálája és elismerése jeléül a budapesti kir. egyetem orvostudományi kara tiszteletbeli tanárrá választotta, üdvözlő iratot intézett hozzá és nevére nevezte el a budapesti egyetem évszázados jubilauma alkalmával általa kezdeményezett és az orvosi kar felügyelete alá helyezett ú. n. jubiláris alapot, és azt körülbelül 3000 frttal szaporította. Az üdvözlő iratot a tanártestület küldöttsége vitte el hozzá. Ugyanez alkalommal a kolozsvári egyetem természettudományi kara tiszteletbeli bölcészet doktorrá tette, ugyanazon egyetem orvosi kara pedig Markusovszky nevére szóló 1000 frtos alapítványt tett szegény hallgatók segélyezésére, továbbá elhatározta, hogy Markusovszky arcképét phototypikus sokszorozatban kiadja. Ugyanez alkalommal ő Felsége a közoktatásügy terén szerzett érdemei elismeréséül neki a Lipót-rend kis keresztjét adományozta.

Mindezen kitüntetéseknel és elismeréseknél azonban nagyobb volt az a benső öröme, melyet a fölött érzett, hogy főbb alkotásainak jövőjét biztosítottnak tudta. Kedvencz alkotását, a melynek szárnyain emelkedett fel ő maga is, az Orvosi Hetilapot 32¹/₂ évi szerkesztés után már 1888 végén megizmosodott jövőjében biztosítva, adhatta át a szerkesztésben utódjainak kezébe. A M. Orvosi könyvkiadó-társulat munkatársakban és vagyonban megerősödve folytathatta rendeltetését. Az egyetemnek orvosi karain az ő aegise alatt létrejött üdvös intézkedések folytán a tanárok, tanítványok fiatal munkaképes phalanxát látta megalakulni, melyben bizonyosra vehette, hogy az az eszme, a minek szolgálatára a publicistikai tollat annak idején kezébe vette, az orvosi tudománynak itthon általunk önálló művelésének eszméje többé már nem a jövő álma, hanem beteljesült és biztos jövőjű fejlődést ígérő valóság.

* * *

Midőn elhunyt tagtársunk széles terjedelmű és áldásos közéleti működéséről a fennebbiekhez igyekeztem lehetőleg hű vázlatot adni: nem lenne teljes a kép, ha róla mint a magánélet emberéről is fel nem jegyeznék egy-két vonást, annyival inkább, mert az ő közléte majdnem egybefolyt magánéletével, különösen életének azon szakában, a melyben meg volt adva neki a tér a közügyek érdekében való működésre.

Az ő magánégyéniségének jellemzését, magánélete folyásának rajzát egészen a halálig alig adhatnám jobban, mintha közlöm az Orvosi hetilap nekrologjának ide vonatkozó részleteit.

„Markusovszky valódi példánya volt a művelt orvosnak, úgy mint azt a régiek között Sydenham; Astley-Cooper, Van Swieten, újabban VolkmannRóbert, Billroth, Czermák és szerencsére még sokan mások.

Ifjú korában az orvosi tudomány mellett jogi tanulmányokkal, és sokat philosophiával foglalkozott, Kant-ot épen úgy ismerte mint Rokitansky-t, a világtörténelemben éppen olyan jártas volt, mint az orvosi tudomány történelmében; a költészet kiválóbb termékeit német, franczia és angol nyelven olvasta és ismerte, a latin klasszikusokat oly mérvben mint ma már kevesen. Művészettel gyakorlatilag nem foglalkozott, de szenvedélylyel élvezte s finom művészeti érzéke a zenészet, festészet, szobrászat terén egyaránt találó ítélettel ruházta fel, alig volt vagy talán nem is volt Európának nevezetesebb művészeti galériája, a melyet alaposan nem ismert volna, az Eszterházy-képcsarnoktól kezdve Olasz, Német-, Franczia-, Angolhon, Németalföld és Svédország gyűjteményein keresztül. Ezeket az országokat mind és pedig ismételve utazta be, valamint Svájcot, Tirolt, Norvégiát, Skóciát, a melyeknek hegyeit és vizeit valódi turistai erélylyel, de egyszersmind a természetismerő intellektuális élvezetével járta fel; nevének kíséretében a budai hegyeknek nem volt kitartóbb és szeretetteljesebb látogatója mint ő; a tavasz első nyílása már a normafánál találta, s az őszt szín-

gazdag lombozatát utolsó hullásáig élvezte a Csillag-völgyben, a Jánoshegyen, a Lipótmezőn. Fiatal korában jeles vívó, lovagló és még tánczos is volt.

E mellett physikai, valamint morális bátorsága tökéletes volt, éppen olyan nyugodt szívveréssel ült ki egykor Európa egyik legmagasabb tornyának, a strassburginak felső korlátjára és lengette lábait a mélység felé, éppen olyan biztos lépéssel hágta a svájci jégárhasadékokon átvezető hágesókat, mint a milyen tartózkodás nélkül fejezte ki meggyőződését bárki előtt.

Ezen tulajdonságok és szókimondó nyíltsága tették, hogy társaságban is igyike volt a legélvezetesebb társalgóknak és hogy a kivel bel- vagy külföldön érintkezett: az első találkozásnál felismerték benne a jelen-tekeny embert. A mézeskedés nem volt természet-e, emberekről és tárgyakból himezetlenül szokta nézetét kimondani, de durva soha sem volt, sem cynikus, még öltözetében is egyszerű csint tanusított öreg napjaiban is; szíve el volt telve emberszeretettel, gyengeségekkel nem paktált, de mások iránt elnéző volt s csak egy emberfajtól undorodott, a léhák és hypokritákétól bármely téren. Erkölcei igazán feddhetetlenek voltak, egy igaztalan szó kimondására képtelen volt, s bármilyen jó víg társ volt akár egy választékos estélyen, akár egy vendéglői baráti vacsorán: a művelt ember modorát egy perczig sem tagadta meg.

A léhák között leginkább idegenkedett a nagyhangú tevéketlen „honimádóktól“, ő maga magyar volt tetőtől talpig a szó azon legnemesebb értelmében; minden gondolata, törekvése, tette, hazája culturális fejlődésének és jóléte előmozdításának volt szenvelve. Lelkiismeretesen kereste fel és nyilatkoztatta a hiányokat, hosszú fontolgatással, barátai és elvtársaival való eszmeváltással a térnek és lehetőségeknek gondos előkészítésével állapította meg a tervet, a mely szerint a kitöltéshez kezdett s azután nem másra hárította a munkát, hanem maga dolgozott azzal az aczélos, minden akadályt leküzdő kitartással, a mely jellemében

feküdt, s a mely neki mindenben gyakorlati sikert biztosított.

A hol munka kellett: éjjel-nappal dolgozott, a hol pénz kellett: ő adott s e miatt elég gyakran érezte vagyoni erejének és egészségének korlátozottságát.

Markusovszky sokat betegeskedett. Megfeszített munkássága, a mely miatt éveken át álmatlansággal küzdött: igen gyakori és kínzó fejfájásokat vont maga után, akárhányszor egy morphin befecskendéssel kellett megszereznie a lehetőséget, hogy tovább dolgozhasson. Sokszor szenvedett olyan tünetekben, a melyek miatt nemcsak ő maga, ke barátai is a gümőkór hatására gondoltak annyival inkább, mert egy fivére tényleg heveny gümőkórban halt el. 1867-ben külföldre készült Hirschler és Korányi társaságában, és daczára annak, hogy heteken át egy nehezen magyarázható lázban szenvedett: útnak is indult. Lipcsében a láz mellett oly gyengeség érte el, hogy barátai néhány lipcsei tanár tanácsát kérték ki, ezek ijedten hallgatták, hogy az a sovány, sáppadt, gyors érlökésű ember Páris és Londonba készül és komoly szavakkal intették barátait, hogy ezen tervről lemondva vigyék el Markusovszkyt egy gyógyhelyre s ezt ki is jelölték. A társaság el is ment egy pfalzi kis fürdőhelyre Müggendorfb. Gyönyörű szelíd hegyi tájat, dús növényzettel, zúgó patakokkal, egyszerű jó ellátást, kellemes német polgári társaságot és egymást érő derült napokat találtak ott; pár nap malva Markusovszky más ember volt; aludt, evett, nagyokat sétált, egy hét mulva Párisba utazott s úti tervét minden baj nélkül végrehajtotta.

Roppant akaratereje betegségeiben is nyilvánult, a mit tennie kellett, vagy tenni akart, abban semmi fájdalom vagy egészségi zavar nem akadályozta meg.

1889. júniusban egyszer reggeli 5 órakor felköltötték Korányi tanárt egy névjegygyel, a melyen Markusovszky kézírásával ez állott: „jőjj sürgősen gyomor-szivattyúval, tévedésből nagy adag morphint vettem be“.

El lehet képzelni Korányi ijedtségét, rögtön sietett Markusovszky lakására. Markusovszky nejét az előszobában találta rémült kifejezéssel, tőle megtudta, hogy éjjeli köhögés miatt férje álmosan egy az éjjeli asztalon fekvő úti gyógytárból vett ki elosztott morphin-porok helyett 10 centigrammot tartalmazó morphin-készletet. Alig hogy bevette: a tévedést is észrevette. Markusovszky szobájában nyitott ablaknál éjjeli köntösben gyors lépésekkel járt fel és alá, időnként dörzsölve fejét, kezét, szemeit alig bírta nyitva tartani, a mint megállott szemei lecsukódtak, tagjai remegtek s ismét egy erőfeszítéssel megkezdte járkálását, így küzdötte le a narkosis hatását, már akkor bevett volt hánytató gyökeret elégtelen hatással, fekete kávé, bort. A gyomorső be lett vezetve, a gyomor jól kimosva, atropin-befecskendés alkalmazva, még azután ő maga egy párszor ujját torkába dugta s így kihozta a még visszamaradt folyadékot; 10 órakor minden renden volt délután a ministeriumba ment.

Akkor tett vizsgálat alkalmával még szívbetegségének alig találta nyomát vizsgáló orvosa. A szívhangok teljesen tiszták voltak.

Az első panaszok 1890-ből származtak; ismétlődő gyakori fejfájása és néha kimaradó érlökései adtak reá okot. Azonban ezeket csak ritkán említette fel s életmódját, dolgait nem befolyásolták. 1891. tavaszán — körülbelül június elején — egy napot a Zugligetben töltött ismerősök körében, d. u. szokása szerint útra kelt a Jánoshegyre, a hol elmélyedve a bájós tájképben, meglehetősen elkésett, s ezért egy rövidített, de meredek úton ment be, hogy a lóvonatú vaspályához jusson. A hegynek aljára érven, egyszerre egy frissen elárkolt területhez ért, a melyen átmenni nem lehetett, nem maradt más mint újra felmenni a hegyre és a hosszabb kerülő úton haza felé. Éjjel gyötrő fejfájás és gyengeség fogta el. Másnap orvosa acut szívtagulást konstataált nála roppant rendetlen kihagyó gyér útér lüktetéssel. Ettől fogva mintegy hat hétig tartott

életveszélyes, kínos állapota; leggyötrőbb nyakszirt és fejfájások 30—40 közt makacsan megmaradó ritka érlökésel, emésztési zavarok, közben-közben hányás, lábvizenyő jelentkeztek. Az ütérlokések gyér volta és a heves fejfájás hányással, magát a beteget azon aggodalommal töltötték el, hogy agybántalom forog fenn, s valóban csak a körülmények szigorú mérlegelése után merték hozzá hívott barátai, Korányi és Kétli tanárok ezen eshetőséget kizárni, Markusovszky szervezetének alkalmazkodó képessége azonban újra diadalmaskodott, 5—6 hét lefolyása után szívműködése megjavult, a fejfájásai megszűntek és már augusztusban az Északi tenger partján járt szellemi teljes frissességében és rugalmas lépésekkel. Hivatalos teendőit felvette és még egy évig teljesítette szokott lelkiismeretességel és bölcseséggel.

E közben azonban egy igen lesújtó tudatra jutott, a melyet benső baráti körben szóba hozott többször, látása fokenként homályosodott s az amaurosis fejlődése az őt vizsgált szemorvosok által constatálva lett.

Ekkor lépett pensióba. De ez reá nézve nem a nyugalmat jelentette. Kettőzött buzgalommal karolta fel az Országos közegészségi egyesület ügyeit; különösen sokat fáradozott azok között a „Trefort-alap“ gyarapításával.

Ez ügyekben fáradságos tevékenysége nemcsak kimerítette, hanem izgatta is annyira, hogy régi álmatlansága ismét előállott s néha az éj nagy részét fel s alá járva töltötte, folyton emésztve magát tetterejének elégtelensége miatt. Az izgatottság aggodalmas fokot kezdett elérni, e miatt családja és barátai arra hangolták, hogy különben is régen táplált tervét, miszerint Abbaziában töltsön néhány hetet: vigye ki.

Abbaziában — mint oly gyakran életében — a lég és viszonyok megváltoztatása a legjótékonyabban hatottak reá, két hét után nagy sétákat tett ismét, jól kezdett kinézni és vidám volt, mígnem egyszerre a hónap 8—9-dike táján szívműködése ismét hanyatlani

kezdett. Gyorsan süllyedt ereje, ágyba került és most érlökése fokenként 20-ra, 15-re, sőt egy szakaszban 11-re sietett le percenként, Cheyne-Stokes légzés legmagasabb foka járult hozzá. Midőn Korányi tanár e hó 15-dikén Abbaziába utazott, a helyzet, a melyben M.-t találta, mélyen megható volt. 18—20 ütérlokés mellett sűrűn állottak be az eszmélet nélküli légzés-szünetek, görcsöktől kísérvé. De a milyen lesújtó volt a beteg kórállapota, éppen olyan lélekemelőn nyilvánult lelki ereje, eszméletének perceiben szokott nyugodtsággal kérdezősködött barátai felől, az egyetem és főleg a közegészségi társulat ügyeiről, elmondta terveit és a társulat ügyvitelére vonatkozó kívánatait, ezeknek legnagyobb részét rosszullete kezdetén még maga tette papirosra, más részét nejének mondta tollba és átadta Korányinak. Körülötte voltak nején kívül sógora és Balassa János özvegye, ki a vele való találkozás végett utazott Abbaziába, és csaknem állandóan körülötte voltak a derék abbaziai orvosok Glax tanár és Dirpold dr., a ki az éjjeleket is mellette töltötte. Midőn a déli órákban egy eszméletlenségéből felocsudva, Glax hogy-létét kérdezte, mosolyogva felelte: „es geht schon, nur wünsche ich wie Goethe mehr Licht!“ Ismételve felsóhajtott „nem látok!“ s ha vérkeringése kissé javulván, ismét beállott fényérzése: mélán nézett az ágyával szemben levő ablakból látható tengerre.

Coffein-befecskendések és nitroglycerinre a délutáni órákban észrevehető javulás állott be s az ezután következett három napon előhaladólag fejlődött tovább, táplálkozni kezdett, érlökése felszállt maradandón 24—26-ra, a mi már nagy haladás volt, nyugodtan aludt órákon át, mígnem 19-dikén ismét súlyosabb lett állapota, gyakori émelygés közben újra hanyatlottak az automatikus functiók, 20-dikán az agybénulás tünetei-vel érlökése 130-ra szökött és fonalszerűvé lett, azután bekövetkezett a végleges eszméletlenség s 1893. 21-dikén reggeli 3 óraker megszűnt élni.

* * *

Markusovszky 1855-ben nősült, házasságra kelvén Kiss János költőnk unokájával Kiss Zsófiával. E nagy műveltségű áldott lelkű nőt nagy rész illeti Markusovszky sikereiből. Szeretetteljes ragaszkodása és alkalmazkodása férjéhez, mindenre kiterjedő gondossága a mi az élet anyagi oldalát illeti, kedély- és eszményvilágának azonosítása a férjével 37 éven keresztül, sokban közrejáruáltak ahhoz, hogy Markusovszky úgyszólván egészen kitűzött eszményei megvalósításának élhetett, a közélet és köztevékenység izgalmai és kellemetlenségei között idealismusában és lelkesülésében soha ki nem fáradt, hanem fenmaradt kedélyének késő öregségében és egészen a legutolsó időkig az a fiatalkori jellemvonása, mely őt látszólagos rossz körülmények, a mások közönye daczára, eltölté tántoríthatatlan hittel a folytonos haladás és fejlődés törvényszerűsége iránt, mely hit őt utolsó lehelletéig szakadatlanul újabb meg újabb tevékenységre sarkalta.

* * *

Meghatóan nyilatkozik Markusovszky érzelem és gondolatvilágának iránya végrendeletének intézkedéseiben is. Megemlékezik azokban, egyenes leszálló örökösei nem lévén, mindazon oldal rokonairól, kik hozzá közel állottak. Közcélú hagyományaiban megemlékezik a régi paplacról, melyben növekedett, az egyházzól, melynek szárnyai alatt nyerte első tanulmányait, a gyermekkórházról, a hol az ötvenes évi nehéz időkben első munkatért kapott, az Orvosi Hetilapról, melynek díjalapját ő létesítette, hogy az önálló tudományos búvárkodásra serkentsen, a két egyetem orvostanhallgatóinak segély-egyleteiről, az ifju orvosi generációról, melyet szakadatlanul munkára és kitartásra serkentett és a mely által látta lelkeszemei előtt megtestesülni sok még be nem teljesedett eszméinek jövőjét. Kezdeményező még ez intézkedéseiben is, a menyiben két hagyományával két új eszmét pendített meg, melynek oktatás és egészségügyünkben jövője lehet: egyike ez

intézkedéseknek az, hogy a kolozsvári egyetemen angol mintára rendezendő „college“-re hagy kezdeményezés képpen egy szerény összeget, a másik az, hogy az országos közegészségi egyesületnek hagy 2500 frtot, azzal a rendeltetéssel, hogy ez összeg „oskola alapítvány“-képpen kezeltesék és kamataiból a mennyire telik az iskolák, az országos közegészségi egyesület tagjai lehessenek és az egylet kiadványaiban részesíttessenek, hogy ez intézkedések által az egészségtani ismeretek minél inkább elterjedjenek.

T. Akadémia!

Kevés olyan ember van, kinek létezése tartós nyomokat hagy halála után. Elhunyt tagtársunk és tiszteleti tagunk e kevés kiváltságosak közé tartozott. Az Orvosi Hetilap, a Magyar Orvosi Könyvkiadó-társulat, az Országos Közegészségi Egyesület megalapítása, a magyar orvosi és természettudományi oktatásnak és búvárkodásnak lendületbe hozatala és ezáltal az orvosi tudomány első magyar iskolája alapjainak lerakása oly alkotások, melyeket művelődéstörténetünk mindenkor hálásan fog, részben teljesen, részben sok tekintetben első sorban, az ő nevéhez kapcsolni.

Méltó azért, hogy emlékezetét mi is kegyelettel helyezzük el a M. Tud. Akadémia elhunyt jeleseinek pantheonába, arczképét beillesztvén azon nagyjaink közé, kik Magyarország kulturájának előbbre vitelén eredményesen közreműködtek. A mire vonatkozólag ezennel bátor vagyok megtenni alázatos indítványomat.

TARTALOM.

Bevezetés.

Markusovszky születése és neveltetése.

Markusovszky mint orvosnövendék. 1834. Apja halála.

Markusovszky mint nevelő a Festetich családnál. Schober.

1844-dik első dissertatiója.

Az orvosi oktatás állapota egyetemünkön, Markusovszky tanuló korában (1834—44.).

A magyar orvosi irodalom jellemzése ezen időben.

A bécsi iskola felvirágzása a 40-es évek elején.

Markusovszky mint Wattmann tanítványa. Párisi utazása.

Markusovszky mint Balassa tanár segédje 1847-ben.

Az orvosi oktatás 1848-ban.

Markusovszky az 1848-diki szabadságharcz után.

A magyar orvosi irodalom állapota az 50-es években.

Az Orvosi Hetilap megindítása 1857-ben.

A külföldi orvosi irodalom állása ez időben.

Az Orvosi Hetilap programja. Markusovszky agitációjának jellemzése az önálló hazai bűvárkodás élesztésére.

Markusovszky külföldi utazásai.

A Magyar Orvosi könyvkiadó-társulat alapítása.

Markusovszky elnöki megnyitói e társulatban.

Pia desideria.

Jubiláris alap. — Balassa pályadíj-alap. — Ivanchich segélyalap. — Orvosi hetidíj-alap.

Markusovszky alkotásai a magyar orvosi és természettudományi oktatás és az országos közegészségügy rendezése érdekében.

Markusovszky mint az orvosi oktatásügyek előadója a közoktatásügyi ministeriumban.

A magyar orvosi oktatásügyek fejlődése ez időszak alatt.

Markusovszky működése a hazai közegészségügy terén.

Markusovszky specialis orvosi érdekű dolgozatai.

Markusovszky kitüntetései.

Markusovszky egyéniségének jellemzése, magánéletének lefolyása.

Halála és végrendelete.

Befejezés.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	„ 10 „
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 „
IV. Baintner János I. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	„ 10 „
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	„ 10 „
VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. <i>Dr. Páuer Imre</i> tisztt. tagtól	„ 10 „
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	„ 20 „
VIII. Vandrák András lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	„ 20 „
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	„ 10 „
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	„ 20 „

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ignác r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	„ 10 „
III. Frankenburg Adolf I. tagról. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	„ 20 „
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	„ 30 „
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	„ 10 „
VI. Pompéry János I. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	„ 10 „
VII. Gyárfás István I. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	„ 10 „
IX. Ladányi Gedeon I. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	„ 10 „
X. Korizmies László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „

V. KÖTET.

I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	„ 40 „
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	„ 10 „
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> I. tagtól	„ 30 „
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	„ 20 „
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> I. tagtól	„ 20 „
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	„ 20 „
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> I. tagtól	„ 20 „
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> I. tagtól	„ 10 „
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> I. tagtól	„ 20 „

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 20 „
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól . . .	„ 20 „
V. Oppolzer Tivadar k. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól . . .	„ 15 „
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól . . .	„ 25 „
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól . . .	„ 60 „
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . . .	„ 30 „
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól . . .	„ 60 „
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól . . .	„ 25 „
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól . . .	„ 30 „

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 20 „
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	„ 40 „
VI. Kaeskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 50 „
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól . . .	„ 45 „
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól . . .	„ 20 „

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól . . .	„ 1 frt
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	„ 40 kr.
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	„ 30 „
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól . . .	„ 75 „
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól . . .	„ 50 „
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól . . .	„ 30 „
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól . . .	„ 15 „
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 15 „

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 12. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ROSCHER VILMOS

(KÜLSŐ TAGRÓL.)

KAUTZ GYULA

IG. ÉS R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémiának 1896. október 26-án tartott összes ülésén.)

Ára 75 kr.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1896.

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.

I. Korponay János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Suhayda János levelező tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> rendes tagtól	„ 10 „
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
IV. Révész Imre I. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 „
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	„ 30 „
VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> levelező tagtól	„ 10 „
VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 „
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 „
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 „
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> levelező tagtól	„ 10 „

II. KÖTET.

I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> levelező tagtól	Ára 20 kr.
II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 „
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 „
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> rendes tagtól	„ 40 „
V. Wöhrer Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> I. tagtól	„ 10 „
VI. Érkövy Adolf I. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	„ 10 „
VII. Zsivora György I. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	„ 20 „
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 „
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. tagról. <i>Than Károly</i> rendes tagtól	„ 30 „
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	„ 10 „

KAUTZ GYULA.

ROSCHER VILMOS EMLÉKEZETE.

ROSCHER VILMOS

ÉS A

TÖRTÉNELMI MÓDSZER

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYBAN.

EMLÉKBESZÉDKÉNT

FEOLVASTATOTT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA 1896-KI OKTÓBER 26-ÁN TARTOTT

ÖSSZES ÜLÉSÉN

KAUTZ GYULA

IGAZGATÓ ÉS RENDES TAG
ÁLTAL

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1896.

TARTALOMMUTATÓ.

ELSŐ RÉSZ.

I. SZAKASZ.

	Lap
Bevezetés és <i>életrajzi</i> vázlat	1—8

II SZAKASZ.

Roscher <i>tudományos iránya</i> , hatása és jelentősége általában	8—17
--	------

III. SZAKASZ.

A <i>hisztóriai irány</i> szemben az eddig uralkodott iskolával	17—22
---	-------

IV. SZAKASZ.

A <i>relativismus</i> vagy <i>viszonyelviesség</i> a közgazdaságtan elméletében	22—29
---	-------

V. SZAKASZ.

A Roscher-féle irány <i>ellenesei</i> és ezek czáfolata	29—37
---	-------

VI. SZAKASZ.

Roscher elmélete az emberiség politikai és közgazdasági <i>fejlődés-fokairól</i>	37—43
--	-------

VII. SZAKASZ.

Roscher elméletének <i>birálata</i> a tudomány úgynevezett <i>praeceptiv</i> eleme tekintetében	43—46
---	-------

VIII. SZAKASZ.

Roscher <i>tanítmányai</i> közelebbről, s ezek bírálatos méltatása.	Lap 47—54
---	--------------

IX. SZAKASZ.

Roscher mint <i>állambölcselő, tanár, író és ember</i> . . .	54—58
JEGYZETEK	59 -

ELŐSZÓ.

Jelen „*Emlékbeszéd*“ egyéb s több is akar lenni, mint felújítása egy kiváló szellem s tudományi nagyság emlékezetének. Célom volt ugyanis egyidejűleg: behatóbb ismertetését és *méltatását* adni az úgynevezett: „*hisztóriai methodusnak*“, különösen a közgazdaság tudományában; behatóbbat, mint a minővel eddigelé (legalább összefoglaló alakban) a szakirodalomban találkozhatni; másfelől egynémely a „történelmi iskola“ felől táplált *merőben téves nézetre* (helyreigazítólag) legalább általánosságban rámutatni; valamint „*adalékot*“ szolgáltatni a szociális és politikai tudománykör némely nagyérdekű kérdésének megvilágosításához, a mire épp a „*Roscher-féle*“ eszmekör és felfogás nyújt alkalmat és alapot. — Azt, hogy dolgozatom egyidejűen a történelem (s különösen az egyetemes-hisztória mennél behatóbb) tanulmányozásának jelentőségére, s ugyanannak a *közönségestől* eltérő (valamivel magasabb irányú és bölcséletibb) felfogás-módjára és művelésére való indirect figyelmeztetést is foglal magában: csak melleleg említem.

A fejtegetés némely pontjára nézve szükségesnek látszó részletesebb bizonyítást, valamint az irodalmi forrásokat tartalmazó „*Jegyzetek*“ egy külön „Második Részbe“ helyeztettem; a mire a t. olvasó figyelmét fel kell hívnom.

A tudományos *birálattal* szemben pedig legyen szabad még fölemlítenem azt, hogy a jelen „emlékbeszéd“ csak hosszabb időközökként való közbeszakításokkal, valamint hivatalos állásommal (ez idő szerint) járó rendkívül halmozott teendőik, sőt súlyos lelki izgalmak közepett is jött létre; a minek bénító hatása alól magamat egészen kivonni nem bírtam s nyomai a dolgozat némely részén észrevehetők is lesznek.

Bécs, 1896. szeptember 1-én.

K.

ROSCHER VILMOS

LIPCSEI EGYETEMI TANÁR ÉS AKADÉMIAI KÜLFÖLDI TAG

EMLÉKEZETE.

I.

A közelebbi múlt évek során rendkívül sok haláleset fordult elő a tudományos irodalom kitűnőségei körében; igazi csillaghullás a tudományosság egén; megannyi irányadó szellem fényének kialvása! — Legyen elég e részben a *történetírókra*: Sybelre, Merivalere, Treitschkére, Tainre és Curtiusra; a *bölcselők* sorából: Secrétanra és Carrierre; a *jogtudósok* közül: Gneistre, Exnerre, Iheringre és Merkelre; a *természet-tudósok* köréből: Huxleyre, Ludwigr, Helmholtzra, Pasteurre, Kekulére és Tyndallre; végül a *nemzetgazdák* közül: Helfferichre, Nassera, James Rogersre, Luigi Cossára, Steinra, Lehrre, Baudrillarttra, Léon Sayre és *Roscher Vilmosra* emlékeztetnem.

Ez utóbbnevezett, *Roscher Vilmos*, lipcsei egyetemi tanár az, a ki ma e helyen méltató figyelmünket veszi igénybe; ki messzeterjedt fénylő hírnevével *mint nemzetgazda*, egy egész korszakot töltött be; 1861 óta Akadémiánk külföldi tagjainak sorát díszíté,¹⁾ s a kinek emlékezetét a t. Akadémia megbízásából felújítani, nekem, a volt *hallgatónak* és rokonirányú szerény pályatársnak, jutott kitüntető osztályrészül.

Mielőtt az elhunytnak tudományos méltatására, s annak, hogy mi volt Roscher mint tudós és irány-

alapító, általában, s mint állambölcsező, történetphilosoph és nemzetgazda különösen, tüzetesb elemzésére térnék: egynémely *életrajzi* adatot akarok előrebocsátani.²⁾

Roscher Vilmos, mint jómódú, előkelő család sarjadéka, 1817-ben október 21-ikén született, Hannovera városában, a hol atyja magasbrangú államhivatalnok volt. Felsőbb tanulmányait 1835-től 1839-ig az akkor különös hírnévnek örvendő, s politikailag is európa-szerte sokat emlegetett göttingai, meg a szintén kiváló tudományos tekintélyben állott berlini egyetemen végezte, hol mind a két intézet tanári celebritásainak (az általa hallgatott Albrechtnek, Dahlmann-nak, Gerwinusnak, Ottfried Müllernek, Boekhnnek, Rankenak és Ritternek) figyelmét vonta különösen magára; s 1838-ban közzétett (de már 20 éves korában elkészítve volt) bölcészet-tudori értekezésével: „*De historicae doctrinae apud Sophistas majores vestigiis*“, a melyben (mellesleg említem) már egész későbbi tudományos iránya jelezve volt, tudós körökben feltűnést keltett.

A tanári és litterárius pályát tűzvén ki életfeladataul, 1840-ben Göttingában mint privátdocens (jelesül a történelemre és államtudományra nézve) habilitáltatta magát; s igen rövid idő alatt már ekkor oly sikerrel működött, hogy hallgatóinak nagy számánál fogva, az egyetem legnagyobb termeit kellett rendelkezésére bocsájtani. Így lett azután rövid idő múlva *rendkívüli* és már 1844-ben (tehát 27 éves korában, a mi Németországon, a tudósi és tanári candidátusok szaporaságának e classikus hazájában ritkaságnak mondható) valóságos *rendes* tanárnak kinevezve. — Ez időben tette közzé első nagyobb közgazdasági értekezését, névszerint *List Frigyesnek*: „*Das nationale System der politischen Oekonomie*“ című munkája feletti *birálatát* (mely a bíráló által követett úgynevezett „*hisztoriai methodus*“ szerint List erősen védvámias irányzatát, a többi, inkább smithianistikus és szabadkereskedelmi szempontból kiinduló szigorú bírálatokkal

ellentétben, rokonszenves méltatásban részesítette); továbbá a berlini „Zeitschrift für allgemeine Geschichte“ című folyóiratban két tanulmányát: „Über Socialismus und Communismus“, ³⁾ azután „Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen“, és Raunak: „Archiv der Polit. Oekonomie“-jában napvilágot látott cikksorozatát: „Ideen zur Politik und Statistik der Ackerbausysteme“; mely dolgozatok mindegyike általános fel-tűnést keltett, s sok tekintetben korszakosnak nevezhető; különösen pedig a: „Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides“ című (1842-ben megjelent) könyvét, a mely az alig 25 éves fiatal tudósnak egyik legmaradandóbb becsű, minden hasonló műre nézve igazi mintául szolgálható, s szerzőjének bámulatos olvasottsága és sokoldalúságáról épp úgy, mint mély belátása, aesthetikai finom ítélete, meg geniális történet- és állambölcseleti felfogásáról tanuskodó munkáját képezi; ⁴⁾ — másfelől 1843-ban megjelent első rendszeres közgazdasági munkáját: „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirthschaft nach geschichtlicher Methode“, a mely a tudomány egész körzetét főbb vonásokban, sok tekintetben új módszer és új felfogás szerint, tartalmazza, sokaktól Roscher legeredetibb s legsajátosb elmeszüleményének mondatik, s a szak-tudomány újabbkori fejlődésében *eseményszerű* irodalmi terméknek lett elismerve.

A mind szélesb körökben hírnévre szert tett fiatal tudós 1848 elején a *lipcsei egyetemre* (melynek legfelsőbb s a tudósnak nevét is kivívott protectora, a szász király, János, országának e főiskoláját Európa egyik elsőrangú egyetemévé tenni vette célba) nyert meghívást; s ezen folytatta 46 éven át sikerekben és elismerésben gazdag és fényes tanári pályáját és tudományos munkásságát! Ez időtől fogva lett több évtizedre nézve a lipcsei egyetem, a melyen ugyane korszakban a jog- és államtudomány számos más elsőrangú képviselője is tanárkodott, nemcsak a közgazdaságtudomány legkiválóbb centruma, a hol a két művelt

világrész minden országából a tudomány-művelők egész serege gyűlt egybe, hanem *egy új iskolának kiinduláspontja is*, a mely Roscher nevét az európai tudományosság történetében elenyészhetetlen jelentőségűvé tette, s iránya- és módszerénél fogva: *a nemzetgazdaság históriai iskolájának* szokott nevezetni.

Folyton növekedő tanári és írói hírneve oly mérvben vonta az államkormányok figyelmét is Roscherre, hogy egyre-másra, a leghizelgőbb föltételek mellett való *meghívásokat* kapott az utóbbiaktól Közép-Európa legkiválóbb főiskoláira; így Zürichbe, azután Münchenbe, két ízben Bécsbe és a hetvenes években Berlinbe; gyakran kérték föl a kormányok nagyfontosságú szakkérdések elhatározásánál *emlékiratok* kidolgozására; különös jóakarója, a szász király, nem egy alkalommal hívta meg legbizalmasb tárgyalásokra az ünnepelt szakembert és tüntette ki egyszer-kétszer előadásain való megjelenésével s kegyeinek egész mérvével.⁵⁾ — Nem szólva arról, hogy alig volt nyelv és idioma, a melyre Roscher egyik-másik műve le nem fordított, alig egy tudományos Akadémia a két művelt világrészen,⁶⁾ mely őt kül- és tiszteleti tagjává ne választotta volna. S mindez elismerés és ünnepeltetés mellett Roscher mindvégig megmaradt az egyszerű szerény tudós, a ki magát vezeték- s keresztnevén kívül soha másként se nem címezte, se nevét alá nem írta; számtalan kitüntetéseit még említetteti sem szerette; sőt a midőn már hírneve mint egy „új irány“ megalapítójáé Európaszerte elterjedt és elismert volt, mindig erélyesen szabadkozott⁷⁾ azon föltevés ellen, hogy *iskola-alapítójaként* kívánna tekintetni, avagy szerepelni.

Irodalmi munkásságát sokoldalú tanári elfoglaltsága mellett is egészen élete végéig, s pedig a legnagyobb stílben, terjedelemben és sikerrel folytatta; úgy hogy alig van az egész jelen században e részben is vele összemérhető szakember. Így, hogy csak a főbb dolgozatokat említsem: 1852-ben tette közzé „Über

Kornhandel- und Theuerungspolitik“ című practikus irányú, s az e tárgyban addig uralkodott meglehetősen zavaros eszmék tisztázására célzó értekezését; 8) — ugyanez időtájt *„Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre“* című remek dolgozatát; 1854-ben jelent meg nagy terjedelmű rendszeres kézikönyvének *„System der Volkswirtschaft, ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studirende“* első, a nemzetgazdaság alaptanait tartalmazó kötete, ezen cím alatt: *„Grundlagen der Nationalökonomie“*, mely úgy sajátos szerkezete, mint új szempontok felállításánál fogva általános feltűnést keltett, s eddigelé (a mi e nemű könyveknél ritkaság) 1894-ben 21-ik kiadást ért. — Különben Roscher új felfogása és módszere tulajdonkép *„Systemjének“* nem ezen, szorosban dogmatikus jellegű első kötetében, hanem a rá következőkben, névszerint a *„Nationalökonomik des Ackerbaues“* (1859. és 12-ik kiadásban 1888-ban), a *„Nationalökonomik des Handels und Gewerbeleisses“* (1881. és 6-ik kiad. 1892.), a *„System der Finanzwissenschaft“* (1886., 4. kiad. 1894-ben), meg a *„System der Armenpflege und Armenpolitik“* (1894.) című megannyi nagyobb terjedelmű, s külön-külön önálló munkáknak is tekinthető részekben, jutott teljes mértékben kifejezésre.

Az ekként csak tudományának és tanszékének élő, s a *politikai küzdelmek terétől* (bár többször lett arra felhíva, s országgyűlési képviselőséggel stb. megkínálva, azért is, hogy tudományos függetlenségét teljes mértékben fentarthassa) mindvégig következetesen távolmaradt tudósnak életfolyama monotoniáját időnként nagyobb utazások (névszerint Olaszországban, Angliában stb.) szakították félbe, mire nézve talán szabad különösen kiemelnem azt, hogy a hazánk iránt mindig meleg érdeklődéssel viseltetett, s magyarországi hallgatóit mindig örömmel emlegető tudós 1864 nyarán (a szünidők alkalmával) előbb Győrbe, egy akkor ott tartózkodott volt tanítványa meglátogatására jött, s

innen ugyancsak ez utóbbinak kíséretében több más városba is ellátogatott; egyebek közt fővárosunkról s ennek fekvéséről, s egynémely nagy vállalata- és ipartelepéről elragadtatva nyilatkozott; s boldogult elnökünknek, b. Eötvös Józsefnek (a kit Magyarország egyik szellemi büszkeségének szokott nevezni) svábhegyi nyaralójában nagy szívélyességgel fogadott vendégként töltött egy délutánt.

A hatvanas évek végén felhívást kapott Roscher Miksa bajor királytól, az ennek bőkezűségéből alapított, s a müncheni tudományos Akadémia vezetése alatt megindult nagy tudományos vállalatnak (a mely a „Német tudományosság történetének“ beható, s elsőrangú szakemberek által való megíratását vette célba) számára a „Közgazdaságtani“ rész kidolgozására; a minek Roscher hazafias lelkesedéssel és páratlan tudásának minden kincsei feltárásával felelt meg, s a „*Geschichte der Nationaloekonomik in Deutschland*“ című (az egész gazdag anyagot felölelő, sőt a többi népek kiválóbb íróinak méltatására is kiterjeszkedő) e részbeni munkája 1874-ben meg is jelent.⁹⁾

Már az ötvenes években erősen foglalkoztatták Roschert a gyarmatügyi és colonisatiói kérdések, a minek irodalmi gyümölcseként ama szellemes, s a maga nemében majdnem páratlanul álló könyv tekintendő, melyet „*Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*“ (1857. 3-ik kiadás 1885.) cím alatt tett közzé. — A hatvanas években jelentek meg azután a rendszeres nagyobb munkái mellett (részben ezeknek kiegészítésül is) összegyűjtött kisebb értekezései, ezen cím alatt: „*Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte*“ (1861. és 3-ik kiadás 1878. két kötetben), a melyek egynémelyike (például „A közgazdaságtan viszonyáról a classikus ó-korhoz“, „a városok keletkezésének és alakulásának törvényeiről“, a „fényűzésről“, a „forgalmi krisisekről“, az „iparvállalatok természetes telepeiről“, az „erdészet egy újabb főelvéről“) a tudományos szakirodalom valódi gyön-

gyei közé sorolható, s a melyekhez (élete utolsó szakában) mintegy folytatásul számos újabb jelesbnéljeles tanulmányt fűzött és tett közzé részint a lipcei tudományos Akademia évkönyveiben, részint a tübingai államtudományi folyóiratban, a „Preussische Jahrbücher“-ek, a „Georgicon“ és „Nord und Süd,“ meg a lipcei „Litterarisches Zentralblatt“ című szaklapok hasábjain; részint az ismeretes „Zeit- und Streitfragen“-féle vállalat egy-két füzetében.

Ezen eddig szorosan közgazdasági és tudománytörténeti szakművek mellett, Roscher életének utolsó éveiben mint elsőrangú *államtudós* és *politikai bölcselelő* is ismeretessé tette magát a szakirodalomban; jelesül a már fentemlített művének „az államformák természettanáról“ való folytatása és befejezése, illetőleg „*Politik, Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie, und Demokratie*“ című nagy dolgozatának (1892-ben) közrebocsátásával, melyre nézve e helyütt csak azt kívánom megjegyezni, hogy Roscher e munkája is (ha egynémely hiányaitól eltekintünk) korszakot alkotónak mondható; az általa követett *történelmi módszer* legszebb vívmányait tükrözi vissza; roppant terjedelmű universálhistóriai tanulmányokra van fektetve; s tartalomgazdagságra, történetbölcseleti értékre, eredeti felfogásra és tanulságos voltára nézve a politikai irodalom e nembeli legkitűnőbb termékeivel (egy Montesquieu és Bodin, egy Benjamin Constant és Toqueville, egy R. Mohl és Bluntschli, egy Sismondi és Taine, egy Brougham és Stuart Mill, egy b. Eötvös és Gneist könyveivel) helyezhető párvonalba; sőt azok némelyikét messze fölül is mulja, s talán a politikai theoria legnagyobb képviselőjének *Aristotelesnek* államtani munkáihoz legközelebb állónak mondható.¹⁰⁾

Hézagos volna Roscher életének és tudományos munkásságának e vázlata, ha föl nem említették még a halála után közzétett, s a következő címet viselő sajtószzerű könyv: „*Geistliche Gedanken eines Natio-*

naloeconomen“, a melyben, az egész életén át buzgó vallásosságú, s hitközségi és emberbaráti intézetek ügyeiben majd elnöki, majd társtagi minőségben élénk tevékenységet kifejtett tudós, rendkívül érdekes és nagybecsű aphorisztikus összefoglalását nyújtja egy hosszú tanári és bölcselői élet folyamában produkált eszmék és gondolatoknak.

Életének utolsó éveiben, kitünő szellemi tulajdon-ságainak fogyatkozása legkevésbé sem volt észrevehető, s Systemjének utolsó kötetét súlyos betegen még elkészítette, sőt még egy nagy történetpolitikai munkához, a „*Római caesárok koráról*“ is hozzá fogott: azonban egészsége több ízben annyira meg volt rendülve, hogy előadásait majd közbeszakítani, majd végleg megszüntetni kényszerült; s rövid időre azután, hogy ötven éves tanári jubilaumát megülhette, azaz 1894. június 4-én, meghalt.

II.

Miben áll Roscher tudományos *iránya, hatása és jelentősége*; minek tulajdonítandó az a fényes hírnév, meg az a messzeterjedő befolyás, a melyre az egyszerű, szerény tudós és tanár, majdnem két világrészben szert tett, s mely a tudományos szakirodalom egyik elismert nagyságává emelé?! — A választ e kérdésre tüzetesebben megadni véve feladatombul, meg kell bevezetőleg jegyezni azt, hogy tiszttem teljesítésében, bár a volt hallgatónak kegyeletével, de nem az egyoldalúan magaslató biográfnak, vagy a mester szavára esküvő tanítványnak hangján, mindennek felett pedig az irodalomtörténész kötelességszerű tárgyilagosságával akarok szólni; és ott, a hol annak szükségét látom, az elfogulatlan bíráló szemmértékét is alkalmazom.

Roschernek kiváló jelentősége a tudományban (s nem egyedül a közgazdaságban, hanem a társadalomtanban és a politikában is) abban áll, hogy ő az első rendszeres alkalmazója az *ügynevezett hisztóriai mód-*

szernek; sőt tulajdonképeni megalapítója, s mind mai napig legismertebb, s legtekintélyesebb képviselője is a *történelmi iskolának*, vagy mondjuk kevésbbé hangzatosan: *iránynak*, a közgazdaság tudományában! ¹¹⁾

„Mit jelent ez az iskola, mely felfogás és elvi alapokból indul ki, mit akar elérni, mit eredményezett s minő állással bír a jelenben“: oly kérdések, a melyekre kielégítő feleletet adni nem egy Emlékbeszéd természet-szerűleg szűk keretébe tartozik, de egy terjedelmes könyvet igényelne. S ha ez alkalmat mégis felhasználom arra, hogy eme kérdésekre egy-két fővonásba összefoglaltan, *némi válaszfélét* adjak, azt azon okból teszem, hogy egyfelől ezen sokat emlegetett, de kevesektől kellően megértett ¹²⁾ és nem eléggé méltányolt iskola lényegét és jelentőségét tüzetesen kimutassam; másfelől, hogy a szóban levő volt tagtársunknak ez iránybani tudományos állását, hatását és érdemeit a lehetőbban ecsetelhessem.

A hisztóriai iskola mindennek előtt abból a felfogásból indul ki, hogy, mint minden dolognak és tüneménynek, úgy különösen a közgazdaságiaknak is, valódi lényege és természete, ¹³⁾ csak azok *történeti létrejövedele* föltételeinek megértése alapján fogható fel és ítéltető meg helyesen. — Minden alakzat és szervezet, mint a nép- és államéletbeni viszonyok kapcsolatának és egymásra hatásának szüleménye, s a *történetnek* productuma: az idők folyásában és mentében gyökerezik, s az ez időbeli változások és mozgalmak eredményeként áll előttünk. Ez igazságnak folyománya a tudományra s különösen az *ethikai-szociális* és így a közgazdaság-tudományra nézve is az, hogy helyes és kielégítő *elmélet* csak történelmi alapon, azaz: nem elvont hypothetikus tantételekből és ezekre épített következtetések és fogalom-kapcsolatokból, hanem csak úgy alkotható meg, ha okoskodásainkban és következtetéseinkben a *tapasztalati világ* egész gazdag tüneménykörét, évszázadok sorozatára, a világtörténet minden előttünk ismeretessé

vált országainak és népeinek beható, s különösen *összehasonlító* szemléletére támaszkodó módon, vesszük vizsgálódásaink substrátumául; szellemünkkel a történet szellemébe behatolni, ennek mintegy lélekzését meg- és titkait ellesni, és ezzel *az emberiség fejlődésének* nagyban való menetét és ennek különösen a népek gazdaságában nyilvánuló *törvényeit* felismerni törekszünk.

A történelmi iskola, s legelől *Roscher*, a gazdasági tünemények fejlődése- és összefüggésében a causális kapcsolatokat keresi és deríti ki; a hisztóriai módszer szabályai szerint az *inductio* és analogia, a statisztika és enthnologia segélyével a nép- és társadalmi élet minden mozzanatait, hasonlóságuk és különbözőségek szerint vizsgálja; s a gazdaság-történet *parallelismusait* tekintve a népek és országok fejlődésében, az általánosan érvényesnek meg a tipikusnak constataálásával construálja tantételei rendszerét.

Hogy *miként formulázta* az iskola feje, *Roscher*, ezen új irány és módszer jellegét, azt fentemlített „*Grundriss*“-jének előszavában és kezdő szakaszaiban, azután „*Thukydides*“-ének bevezetésében és „*System der Volkswirtschaft*“ cz. nagy munkájának első kötete kezdetén s egynémely „Értekezései“-ben találjuk; s mely formulázás azért is különös fontosságú, mert benne *Roscher* úgy a közgazdaságtant, mint a politikai tudományt is illető (sok tekintetben) új felfogását a tudomány egész feladat-körére nézve tüzetesen határozza meg, s vele korszakos írói és tanári munkásságának megítélésére a kellő vezérfonalat nyújtja; eltekintve attól, hogy e formulázás (lényegében véve) az őt követők legnagyobb részére nézve mind mai napig is tudományos működésük kiinduláspontjául szolgál.

Ez új felfogás és módszer, *Roscher*nek lehetőleg saját szavaival élve, a következő tételekben foglalható össze:

A) A történelmi¹⁴⁾ methodus azt a kérdést, hogy a

nemzeti vagyonosság miképen mozdítható elő legjobban, a maga részéről szintén elsőrendű kérdésnek tekintti, de korántsem nézi tulajdonképeni czélnak és feladatnak. A közgazdaságtan nem pusztá *chrematistika*, azaz *művészség*: hogyan gazdagodhatik a nép vagy ország, hanem politikai (s sociális) tanszak is, a melyben főkép emberek (s közállapotok) megítéléséről, szervezéséről és irányzásáról van szó. A közgazdaságtan *hivatása* annak kifejtésében áll: hogy a népek gazdasági tekintetben mit gondoltak, akartak, s alkotottak; mire törekedtek, és mit értek el; miért törekedtek erre vagy arra és miért érték el azt; — mely fejtegetés csak úgy lesz lehetséges és megfelelő, ha a többi társadalmi tudományokkal (jog- és államtan, műveltségtörténet stb.-vel) való szoros szövetségre alapítatik; ezek eszmekörével és eredményeivel összefüggésben marad. Szem előtt tartva mindig azt, hogy a gazdasági állapotok és alkotások mindig és mindenütt közvetlen hatással vannak úgy az egész népeletre, mint ennek egyes köreire és oldalaira, valamint viszont ugyan-ezen *egész* és ennek valamennyi *részei* által hordoztatnak és föltételezvék! S történelmileg nézve minden együtt keletkezik, fejlődik és enyészik, kölcsönös föltételezettségben: (virágzása és emelkedése, hanyatlása és elenyészése a közgazdaságnak) a népelet minden egyéb oldalaival.

B) Az állam egy nagy, eleven létszer; és a közgazdaság, mint egy országosan szervezett népnek *össztevékenysége*, nem pusztá abstractió, hanem valami reális Egész (ép úgy mint *egy nép*), a mely reális egészben a részek folytonos kölcsönhatásban vannak; az *egész*, mint olyan, kimutathatólag bizonyos hatásokat gyakorol, sőt az őt alkotó részekről független *fensőbb* létezetet is képez. A *nép* nem egyszerű *tömege* vagy *halmaza* a mindenha élő egyéneknek és országlakosoknak, hanem egy századokon és századokon át élő, s folyton fejlődő egész. A mi szerint annak, a ki a nemzetgazdaságot meg akarja érteni, nem

lesz elég, ha csak a mindenha létező gazdasági állapotok és alakzatok vizsgálására szorítkozik; úgy, hogy szükséges és elengedhetetlen lesz minden műveltségi fokok és időkörök együttes és összehasonlító megfigyelése és szem előtt tartása.

C) Egy *általánosan érvényes*, vagy annak tekintetű *közgazdasági eszménye* (ideálja) a népeknek nem létezik; s a ki, mint állambölcsező ilyesmit kimunkálni vagy felállítani akarna, annak annyiféle ideált stb. kellene egymás mellett felállítania, a hányféle sajátos jellegű stb. nép vagy ország létezik vagy található.

D) Az emberiség fejlődése, úgy gazdasági mint politikai életét véve, bizonyos szabályszerűségek és *törvények* uralma alatt megy végbe; mely szabályszerűségek és törvények fölismerése és kimutatása a közgazdaság-tudománynak is (egyik legfőbb) hivatása. E kétségtelenül nagy és nehéz feladat csak úgy lesz megoldható, ha az egymás mellett és után létező (gazd.) tünetmények véghetetlennek látszó sokaságából azt, a mi a *lényeges*, s a mi a *maradandó*, meg a *tipikus* (jellegzetes), szóval azt, a miben az a szabályszerűség és az a törvényszerűség mutatkozik, fölismerjük s tudományos formulába foglaljuk.

E) Az egyedül biztos út és mód e czélnak elérésére, az imént jelzett eljárás szerint, minden ismert és vizsgálódási körünkbe ejthető népeknek és országoknak, gazdasági tekintetben való tüzetes egybe-hasonlítása, összemérése és következtetéseinkben való szem előtt tartása; a mi közben egyfelől a *modern népeket*, a melyek amúgy is oly sok tekintetben a leg-szorosb összefüggésben és kölcsönhatásban állanak, (úgy hogy egynek magának a méltatása nem is volna lehetséges), másfelől az *ókort* és ennek népeit vizsgáljuk, mely utóbbiak, mint rég elenyészettek, azzal a különösen tanulságos oldallal bírnak, hogy fejlődés-viszonyaik egészen *befejezettek*ként állanak előttünk, s így az újabb kor hasonlatos állapotai és irányai megítélésére is a legbecsesb vezérfonalat szolgáltatják.

— Figyelve mindig az emberiség történetének azon nagy törvényére, a mely szerint úgy mint az egyén életében, népek és országokéban is bizonyos (bár nem mindig élesen meghatározható, gyakran közbe-közbe is szakadva) *fejlődés-fokok* léteznek; nevezetesen az emelkedés, azután a virágzás és végre a hanyatlás stádiumai, a melyek mindegyike bizonyos jellegzetes vonások s állapotok összeségében mutatkozik.

F) A közgazdaságtudomány vizsgálódásai- és következtetéseiiben (mint már mondtuk) az *összehasonlítás* és az induktív módszer szerint járván el, a tárgy- és tüneménykör mindenoldalú s beható ismeretére vezet; az összehasonlításnál pedig mindig két vonatkozás veendő figyelembe, úgymint egyrészről a *különböző* népek correspondáló fejlődésfokaik, másrészről *ugyanazon* népnek *különböző* élet-nyilvánulásai szerint; a mely eljárással azután az *egyformának a különböző népek fejlődésében való constatalása* alapján az abban rejlő (fejlődési) *törvény* derítettetik ki; úgy hogy a tudomány tulajdonkép fejlődési törvények (a közgazdaság, az államélet, a társadalom *fejlődési törvényeinek*) tudományává is válik.¹⁵⁾

G) Az ez alapokon fölépített *elmélet* az idők egyetemének tapasztalataira és a fejlődések universális szemléletére támaszkodva, bensőleg tartalmasabbá és gazdagabbá, ítéleteiben tartózkodóbbá és alaposabbá lesz; minden tüneményt és alakulatot teljes tárgyilagossággal, a *maga korának és viszonzatainak* méltatásával fogja fel és magyarázza; és így (a mi a gyakorlati és szervezési feladatokat illeti) nem fog egy könnyen valamit akár dicsérni akár korholni, tudva, hogy kétségtelenül igen kevés oly intézmény létezett és létezik, a mely *minden* népre és országra, minden időre és fejlődésfokra nézve egyaránt akár előnyös akár hátrányos lenne.

H) Az elmélet nincs arra hivatva, hogy elvont általánosításokban kellő alappal nem bíró szabályokkal a *praxist* (látszólag) megkönnyítse; hanem inkább arra,

hogy ezt a praxist alaposabbá és óvatosabbá (tehát bizonyos tekintetben nehezebbé) is tegye, az által, hogy amaz ezerféle körülmények- és tekintetekre figyelmeztet, a melyek az államférfiú és a törvényhozó által minden lépésnél és folyton szem előtt tartandók és mérlelendők. 16)

I) Ez a hisztóriai módszer, sok hasonlatosságot mutat a *természetrájk* és a *physiologia* módszeréhez; a nemzetgazdaságtanban (és a politikában) körülbelől azt akarja elérni, a mit a németek úgynevezett Hugo-Savigny-Eichhorn- Puchta-féle *történeti* iskolája a jogtudományban, Révaink, a Grimm fivérek, Bopp és Bur-nouf a nyelvészetben, a histologia és zoochemia modern művelői a természettanban, stb. vettek czélba; és mindenek felett azzal az előnnyel bír, hogy (főltéve, hogy positive téves utakon nem jár) *tárgyilagos igazságot* hoz létre; az elvontan generalizáló s abstract következtetésekben mozgó *deductiv* módszer helyébe a reális életet alapul vevő, s concret formulákat construáló *inductiv* módszert állítja; s hogy ha nem is az egyedüli, a legrövidebb vagy a legkönnyebb, de minden-esetre az az út, a mely a felfogást és ítéletet rendkívül élesíti, kies és termékeny vidékeken vezet át, az államférfiúra és a gyakorlat-emberre nézve a legtanulságosabb, s a politikai érzületet és belátást fokozó; s mint Roscher magát ép oly öntudatosan, mint szellemesen s közvetlenül a „Politikára“ vonatkozólag kifejezi: „Die Politik ist die Wissenschaft der Entwicklungs-Gesetze des Staatslebens, die ihr höchstes Ziel darin erblickt, die politischen Resultate der Menschheit in wissenschaftlicher Verarbeitung fortzupflanzen“.

A történelmi iskolának, alapítója által ekként formulázott jellege és felfogása, főbb vonásaiban elfogadva lőn és irányadó maradt a tudományt művelők egész hosszú sorára nézve, s pedig nemcsak Németországban, hanem majdnem az egész polgárosult világban, melynek számos szakembere az új conceptió eredetisége, megkapó közvetlensége, universalistikus vonása, ethi-

kialakulása is magasbra törő czéljai, és roppant gazdagságú tudományos apparátusra fektetett soliditása által: megnyerve, az új iránynak kezdett hódolni és a Roscher által megjelölt útra lépni! 17) — A mihez különben hozzá kell tennem, hogy ugyancsak ez új iskola követői között voltak oly szakemberek is, a kik a mester által kijelölt vizsgálódási határokat kiszélesíteni, a tudomány feladatkörét megnagyobbítani, több tantételt másként, s Roschernél élesebben formulázni, de másrészt helyenként megcorrigálni is törekedtek. 18)

Mielőtt ez új irány és felfogás folyományait s a közgazdaságtan átalakítására gyakorolt hatását közelebbről elemezném, felelnem kell még azon egyesektől felvetett kérdésre: „vajjon Roscher volt-e a nemzetgazdaságtan hisztóriai iskolájának tulajdonképeni megalapítója; s névszerint: nem kell-e őt e részben más, hasonló irányban működött szakembereknek, például a harminczas évek elején tanárkodott *Krausnak*, vagy a „Nationales System der Politischen Oekonomie“ hírneves szerzőjének *List Frigyesnek*, vagy az olasz *Cibrarionak* (Dell' Econ. Politica del medio stb. 1840.) vagy a heidelbergi szaktanár s akadémiai volt kültagunknak *Raunak* (Ansichten der Volkswirthschaft 1820.), vagy talán a *Savigny-Eichhorn-Puchta* jogtörténeti íróknak, avagy a pozitivistikus bölcsészeti alapítójának, a francia *A. Comte*-nak: epigónja vagy épp egyszerű utánozójaként tekinteni?“

E kérdésre határozottan azt válaszolhatni, hogy Roschertől az új irány alapítói nevet és érdemet senkise vitathatja el; ezt komolyan senki czélba se vette, s hogy mindazon szakférfiak, a kik Roscher előtt hasonló eszméket vagy nézeteket fejeztek ki, az új iránynak, hogy úgy mondjam, csak sejtelmesen és tapogatózva fellépő előfutói voltak; hogy egyikök se bírt az ez irány igazi megalapításához és érvényesítéséhez szükséges (bő s mindenoldalú) történeti tudással és készséggel; s hogy Roscher volt az első, a ki az e végre megkívántatott minden tulajdonnal felruházottan,

a feladatot önállóan és tudatosan (még az egykorú hason-
törekvésű hisztóriai jogiskolától is függetlenül ¹⁹) hatá-
rozta meg, és jutott el oly eredményekhez, a melyekkel
előzőinek minden vívmányai (még talán együttvéve) sem
mérhetők össze! A mivel különben nem akarom azt a
befolyást kétségbe vonni, a melyet Roscher ezen
conceptiójára: ókori classikus tanulmányai közben kü-
lönösen a rokon felfogású Aristoteles és Thukydides;
államtudományi vizsgálódásai körében: a több idevágó
eszmét jelző *Bodin* ²⁰) a „Six livres de la République“
(1576.) ismeretes szerzője; a tapasztalati irány hírne-
ves megalapítója *Bacon* (*Novum Organon Scientiarum*-
jában ²¹) s *Montesquieu* (*Esprit des Lois* 1748.), ²²) az
angol államférfiú *Ed. Burke*, meg német hontársai
Herder, *Justus Möser*, *Spittler* és *Hüllmann*, azután a
göttingai egyetemen (részben Roscher tanítóiként is)
működött jeles történettudósok *Dahlmann* és *Gervi-*
nus, meg a szellemes archeolog *R. Ottfried Müller*;
Berlini egyet. hallgató-korában a német tudományos-
ság ismeretes koryphaeusai: *Ranke*, a világtörténész,
Ritter Károly a nagy geograph, *Ritter* Henrik a böl-
csészettörténetíró, *Böckh* a genialis görög philolog, s
ezek mellett *Raumer* és *Niebuhr* tanulmányozása, *Ger-*
vinusnak 1836-ban megjelent: bírálati értekezése *Dahl-*
mann: „Politik“ című munkájáról, *Raunak* 1820-ban
közzétett „Ansichten über die Volkswirthschaft“ és
1826 óta több kiadásban megjelent közgazdaságtani
kézikönyve“, *Hansen*-nek agrárpolitikai dolgozatai,
meg *Baumstark* tanárnak, „Volkswirthschaftliche Er-
läuterungen zu D. Ricardo“ cz. (1838-ban közzétett)
nagybecsű commentárja, gyakoroltak. — A mikhez még
csak azt akarom fűzni, hogy az az (állítólag) nagy
jelentőség, melyet egynémely francia vagy angol író
a *positivistikus philosophia alapítójának*, *Auguste*
Comte-nak, mint a hisztóriai irány első szószólójának
tulajdonít, Roscher itt jelzett eredetiségi érdeméből,
illetve prioritásából legkevesebbet sem von le, a meny-
nyiben egyfelől a *Comte-féle positivismus* a történelmi

irányt nem a közgazdaságtan, hanem a bölcsészet és a sociologia általánosb szempontjából fogta fel és értelmezte; történetphilosophiai constructiói úgy alapokban, mint kivitelükben mesterkéltek és részben elhibáztak; egyáltalában a történelmi módszer fogalmát máskép és különösen nem Roscher német alaposságú módja szerint határozta meg és alkalmazta; s hogy *Comte* nem bírt azzal a széles tudomány- és históriai ismeretbősséggel, a mely az e dologban való kezdeményezés és tudományos önértékesítéshez okvetlenül szükséges, s a melylyel Roscher rendelkezett;²³⁾ s végül, hogy *A. Comte* e részbeni úgynevezett tudományos vívmányai a közgazdaságot illetőleg Roscheréivel összemérve, minimális csekélyszerűségűekké törpülnek!²⁴⁾ Azt nem is említve, hogy hitelesen constátálhatólag: Roscher Comtenak philosophiájával (mint az ő tanulmányaitól egészen távol állóval) sohase foglalkozott, s az itt szóba jöhető értekezéseivel, illetve dolgozatával csak élete utolsó szakában ismerkedett meg, tehát *akkor*, a mikor korszakot nyitó saját művei már közel harmincz éven át forogtak közkézen.^{25) 26) 27)}

III.

A mi ez *új irány hatását a közgazdaság tudományára* illeti, az kétségtelenül mély és messzeterjedő volt annyiban, hogy kimutatta implicate tarthatatlanságát annak a (rég, részben úgynevezett classikus közgazdaságiskolai) felfogásnak, a mely egynémely kevés, nagyon is egyszerű, s általánosnak vett tapasztalati tényből kiindulva, pusztá logikus következtetésekkel, majd csak hypothetikus jelleggel bíró föltevések alapján, a *gazdasági élet törvényeit* megállapíthatni vélte; s egy oly lényegileg gyakorlatias jellegű tudományban mint a nemzetgazdaságtan, mely az annyira concrét, gazdag szövezetű s változatteljes nép- és emberélettel foglalkozik: legfeljebb a tisztán spekulatív böl-

csészet meg a matematika tekintetében jogosult elvont *deductiv* módszert alkalmazta és tartja mindvégig alkalmazandónak.

Ebben a karban találta ugyanis Roscher első föllépése idejében a tudományát.²⁸⁾ A fennálló gazdasági társadalomrend, az egyéni tulajdon és szabadság elvén, a munkamegosztáson, a szerződés- és a cserei viszonylatokon nyugodva: úgy tekintetett a tudomány által, mint örök és változhatlan *rend*, mely mindig ilyen volt, s mássá sohase válhatík. A közgazdaság mozgató eleme és valódi substrátuma, *a nép* (a társadalom) úgy szerepelt, mint egyesek és *egyéneknek* egyszerű *sommája*, a mely egyesek- és egyéneknek szemléletéből kiindulni van hivatva a közgazdaság tudománya; az emberek kiválóan két *alapöszton* által vezérletteknek vétettek, úgymint az *önérdek*, s az ezzel járó *szerzési* és nyereségvágy, meg a *nemzési ösztön* által; a mely két lélektani tényezőnek hatásaiból azután valamennyi megfigyelésileg constatólt gazdasági tünetmények, sőt még oly tételek is hozattak le és magyaráztattak ki, a melyek nem nyugodtak megfigyelésen, tudniillik az aprioristikus *deductiv* módszer szerint. Így formuláztattak azután azon elvek, hogy hogyan megy végbe a javak termelése, forgalomba jutása és (az egyesek között való) megoszlása; sőt még azok a tantételek is, a melyek a közgazdasági politika által fogamatba veendő rendszabályok és gyakorlati intézkedésekre vonatkoznak; szóval meg lett alkotva egy önálló, s a gazdasági élet minden ágaira és viszonyaira kiterjedő elméleti tanrendszer. Mire nézve különben meg kell jegyezmem, hogy Roscher a közgazdasági módszer e *sarkalatos tételeinél*, distinguálva régi és új felfogás közt, igen helyesen és az úgynevezett *deductiv* iskola iránt méltányosan, ekként nyilatkozik: „az az *abstractió*, mintha az emberek természetüknél fogva mindnyájan egyenlők volnának, s mindnyájan gazdasági productio és consumtio tekintetében egyenlő ügyességgel és szabadsággal cselekednének: mint nél-

különbözhetetlen stádium a nemzetgazdaságtan *előmunkálataiban*, elismerendő és érvényesítendő; helyes lesz jelesül, ha gazdasági tények és jelenségek *több* gazdasági factor közrehatásából állanak elő, mindenha *azt* a factort, a melynek sajátos természete kipuhatólandó, elkülöníteni (isoláltan vizsgálni); s a többieket egyelőre vagy nyugvók vagy változatlanokként tekintve, arra a kérdésre felelni, hogyan hatand arra az az egy factornak akár erősödése akár gyengülése. *De* nem szabad sohase elfelejteni azt, hogy ez pusztá *abstractio*, a melyről nemcsak a *praxisra* való átmenetelnél, hanem a már kész theoriában is vissza kell térni a valóságos élet véghetetlen *változatosságára*, stb.“

Visszafordulva a *fentebb* mondottakhoz, nem lesz nehéz belátni, hogy egy oly színezetű theoria, mely a *verseny* rideg mechanikájában látja a gazdasági élet és forgalom egész processusát lejátszódní, s a melyben az emberek csak mint egyesek, s csak mint privát érdekeik és ösztöneik szerint eljáró egyedek jelenkeznek, a melyben az azokon uralkodó egyéb pszichológiai tényezők: a társulási ösztön, a közérzület, a felebaráti és emberieségi hajlamok, vallás, jog és erkölcsi elvek, számba nem vétetnek, s a fensőbb egész, a nép és a társadalom egészen háttérbe szorul: a népek gazdasági élete alakzataiba és ezek concrét tényezői- és föltételeibe kellő betekintést s a tudomány rendeltetésének megfelelő megismerést nem nyújthat, és sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben kielégítőnek nem lesz nevezhető. ²⁹⁾

Ezzel a (mondjuk régi) felfogással lépett Roscher és az általa alapított iskola ellentétbe, kiemelve a gazdasági élet szervezetén és mozgásán uralkodó *többi* factorokat; rámutatva a történelemnek és a jobban, s szélesb alapon megfigyelt életnek tapasztalataira és tanulságaira; hangsúlyozva az egyoldalú individualismussal és kozmopolitismussal szemben a sociális, a nemzeti, meg a politikai momentum nagy jelentőségét; kimutatva, hogy voltak oly idők és világkorok

is, a mikor egyéni tulajdon és individuális szabadság nem képezték a gazdasági jogrend egyedüli alapzatait; s hogy a „lehető legnagyobb haszon“ elérésére célzó törekvés meg szerzési vágy, a munkamegosztás, meg a versenyelv és csereforgalom stb. nem voltak kizárólag azok a rugók, a melyek szerint a társadalmi javak és termelvények előhozattak és forgásuk meg eloszlásuk végbement. — Egyébiránt ki kell emelnem itt is azt a methodologiai mozzanatot Roschernek felfogásában, hogy absolut ellentétbe az úgynevezett classikus iskolával nem helyezkedék; annak jelentőségét több ízben (könyveiben és előadásaiiban) határozottan elismerte s hangsúlyozta; *Smith Adamot* a tudomány alapítójának, s a közgazdaságtan osztatlanul legnagyobbul elismerendő képviselőjének nevezte; *Ricardo* és *Malthus* ismeretes földjáradéki és népese-déselvi teoriáját (csekély megszorítással) elfogadta és követte; *James Millnek* és *John Stuart Millnek* (különösen ez utóbbinak) közgazdasági kézikönyvét a szakirodalom egyik legkiválóbb termékének tartá, *I. B. Saynek*, *M. Chevaliernek* és *Bastiatnak* műveit, *Hermannnak* „*Staatswirtschaftliche Untersuchung*“-jait, *Cairnesnek* (rideg, de éles okoskodást tartalmazó több rendbeli) könyveit tüzetesen méltatta; Ricardo munkáinak tanulmányozását mindig melegen ajánlá; ³⁰⁾ s igazi tudóshoz illő szerénységgel és tárgyilagossággal nem egyszer utalt arra, hogy *ő az általa* ajánlott utat korántsem tartja az egyedül helyesnek és célravezetőnek; s abban a nézetben is volt, hogy az új irány különös fontosságúvá és gyümölcsözővé nem annyira az „*általános*“, mint inkább a „*gyakorlati*“ tanok körében fog válni; — sőt (Brentano megjegyzése szerint) majdnem azt a benyomást teszi művei több részében Roscher, mintha a classikus iskola elvont tételeinek egynémelyikét az ő hisztóriai módszerével is megalapítani és jobban megokolni akarta volna.

A hisztóriai iskola és alapítójának eddig jelzett *hatása még tovább és messzebbre is terjedt*, a meny-

nyiben kétségtelenül sokat tett a régi, a 18-ik századbeli egyoldalúan nivellizáló, magasbrafejtett elméleti úgy mint gyakorlati életünknek már meg nem felelő úgynevezett *természetjogi*, természetvallási, absztrakt államtani stb. eszmerendszer megingatására s az ennek befolyása alól való emancipációra; s ezzel e részben is egy fensőbb ethikai irányú, s alaposb tudományos fel-fogás érvényesülésére.³¹⁾

Mikhez még azt kell tennem, hogy a hisztóriai módszernek illetén alkalmazása által a *közgazdaságtanra*: ez utóbbi korántsem válik, (és nem is volna helyes ha válnék) *történelmi* tanszakká (a mint azt ez új irány némely ellenzője állítja);³²⁾ a nagy és principiális különbség közte és a *történelem* közt abban állván, hogy az utóbbi az eseményeket és tüneményeket mindig *individualisálja* és *különiesíti* (specialisálja), a történelmi jelenségeket és viszonyokat *időrendi* menetük és alakulásuk szerint egybeállítva ismerteti, elbeszéli és festi, illetve *önmagukban szemléli*; a nemzetgazdaságtan ellenben a történelmi jelenségeket elvont általános (generell) jelentőségükben s inkább csak okoskodási substrátumul használja; mint általánosan működő *törvényeknek* hatását veszi; azokból általános tételeket, szabályelveket és eszméket abstrahál; egyáltalában a konkrét jelenségekből a *generellt* és a *typikust* kihámozza s a tünemények összefoglaló szemléletéből fejlemények alakzatának meg visszatérésének és menetének *törvényszerűségét* deríti ki; tehát nem hisztorisál, nem chronologiai sem synchronistikai, hanem az idők és korok egyetemességére alapított abstraháló és általánosító módon szemlél s következtet; és így nem eseteket describál, hanem tüneményeket analysál, s ezzel *elveket* és *tantételeket* formuláz; s ha szabad képletileg magamat kifejeznem: a gazdaságtörténet eseményeit és kapcsolatait földgö-röngyizűségük köréből az *eszmeiesség* tisztább atmosphaerájába helyezi.³³⁾

Ez a lényeges ellentét történelem, (s különösen

közgazdaság-történelem) — és közgazdaság-tudomány között; s ezt a különbséget Roscher igazi követői sohase téveszthetik szem elől, s legfeljebb egynémely ferde irányba tévedt epigónja tekinti irrelevansnak, vagy nem is létezőnek!³⁴⁾

IV.

A hisztóriai iskola felfogásának és módszerének (a mely a mondottak szerint: a tüneményeket a történeti fejlődés folyásába helyezve szemléli), egyik főbb folyománya az úgynevezett *relativismus* (viszony-elvieség);³⁵⁾ a mi azt jelenti, hogy a közgazdaság tantételei (legalább jó részben) nem absolut, általános és föltétlen érvényességgel bírók, hanem *relativek*, azaz csak *bizonyos* korszak, nép, ország tekintetében megállók (illetve alkalmazhatók); hogy tehát a mi tudományunk is (úgy mint a többi társadalmi és politikai tudományok) a történeti fejlődés és változások hatása alatt álló, azaz bizonyos constans *folyósságban* lévőként is szemlélendő; s hogy a közgazdasági elmélet sohasem valami teljesen lezárt elvkör, hanem a gazdasági állapotok fejlődésével haladó, módosuló és kiszélesedő *gondolati egész*et képez.³⁶⁾ — Legélesebben formulázta ez eszmét Akadémiánk újabban megválasztott hírneves külföldi tagja, a heidelbergi tanár *Knies*: „Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte“ czímű, methodologiailag is kitűnő könyvében, azt mondva: „ellentétben az eddig uralkodott iskolával, s az ez által képviselt absolutismusával a theoriának, a közgazdaságtan történeti felfogása azon az elven nyugszik, hogy valamint a gazdasági életviszonyok és alakzatok, úgy a politikai gazdaságtan *elmélete is*, bármily formában és bármily érveléssel és eredményekkel találjuk, a *történelmi fejlődésnek* eredménye; hogy okoskodásainak alapját a történelmi viszonyokban bírja; és hogy resultatumainak *történeti megoldások* jellegét kell tulajdonítanunk.

Nem csodálhatni, hogy a tudomány új jellegének illetén (Roscher szellemében ugyan, de nem egyenesen tőle eredt) formulázása, a régi iskola hívei részéről, újabb időben *erős ellenzésre* talált; s hogy ez irányban egynél több nagy *controvers-kérdés* támadt, a mely mind mai napig sincs még végleg tisztázva; ámbár ép az utóbbi négy-öt év folyamában több a tudomány módszerével, és így ezzel a feladványnyal is, behatóbban foglalkozó nagybecsű munka és értekezés, jeles szakemberek által tétetett közzé.

Részemről e tekintetben csak a következőkre utalok:

Helytelenül értelmeztetnék a történelmi iskola felfogása akként, hogy, szerinte, a tudomány *minden* ágazata és tantétele csak relativ, s csak *föltételes* érvényességű, és mintha ezzel tudományunk a szoros logikai összefüggést, általánosságot és egységességet nélkülöző, s pusztá esetlegességi szabályok vagy tanokból összeállított ismeret-somma volna; vagy hogy *annyi-féle* közgazdaságtan létezik (vagy kell, hogy létezzék) a hány nép, vagy ország, gazdasági társadalom- vagy életkör létez;³⁷⁾ illetőleg mintha minden népre, országra, vagy időre, *külön-külön* közgazdasági *elmélet* lenne construálandó.

Vannak egyesek az iskola követői között, különösen az úgynevezett *új-hisztóriai irány* híveinek sorában, a kik a történelmi felfogást túlozzák, különösen az által, hogy logikus okoskodás és következtetés helyett (a mint az a tudomány természete- és rendeltetésének megfelelő): lényegileg *descriptiót*, gazdasági viszonyok és fejlemények pusztá *leírását* s *elbeszélését* adják; a hol azután az elmélet megannyi egyes egymás mellé vagy egymás után állított tünemények és logikai összefüggésben nem lévő adatok szétfolyó halmazává válik.³⁸⁾ — Igaztalan volna azonban e túlzások miatt az egész iskolát, s annak alapítóit vádolni! A történelmi iskola (helyesen értelmezve) nem vonja kétségbe, hogy vannak és lesznek mindég bizonyos,

az emberek, a társadalom és a gazdaság (lényegében állandó és alig változó) természetéből folyó és erre alapítható igazságok; hogy a gazdasági tünetények körében is van *a* fölött és *a* mellett, a mi változó és mulékony, valami a mi maradandó és tartós (legfeljebb új meg új alakot öltő), újra meg újra bizonyos törvényszerűséggel előforduló; s hogy ott, hol a kezdetben csak változandóság, el-eltérés, látszólag disharmonia uralkodik, alaposb megfigyelésnél általánosság s bizonyos jelenségek és tények meg-meg visszatérése észlelhető; a mi kétségtelenül bizonyos *törvények* uralmára enged következtetni; tehát szilárd, s maradandó érvényességű *tantételek* formulázását is teszi lehetővé. — *Ezekkel* azonban nem áll ellenmondásban az, a mit a fentebb említett *Knies*-féle formula fejez ki, a minek indokolására még a következő szolgálhat. Azon szoros összefüggés- és kölcsönhatásnál fogva, mely a gazdasági élet alakzatai és a mindenha fennálló társadalmi állami és vagyoni *jogrend*, s ennek szabályai és határozmányai között létez: *az a gazdasági rend* (illetőleg az e gazdasági rendre épített tud. theoria), a mely ezen (mondjuk általános s egyetemesb) rendnek és szervezetnek kiegészítő része és alkotó eleme: csak *addig* áll épségben fenn, míg ez (az általánosb s egyetemesb *rend*) meg nem változik vagy meg nem szűnik, a mely pillanatban aztán természetesen *annak* a tanelméletnek is, a mely *ezen* alapokon jött létre és konstruáltatott, meg kell változnia vagy módosulnia. Ily értelemben a tudomány alakja és szöveze, csakhogyan, mondjuk, világkorszakok szerint, el-eltérő jellegű, s különböző lesz; s talán azt is állíthatni, hogy *így nézve* (mutatis mutandis) még a jog- és államtani, az ethikai, de még az exakt tantételek rendszerét képező *természettudományok* theoriája se lesz valami változatlan, örökös és állandó.

E széleskörű, igazán *universális felfogás* szerint: a hisztóriai iskola rendkívüli fölénye a régi iskolák felett abban is áll, hogy (nem szorítkozva egy korra,

vagy egy időszak állapotára és jelenségkörére) nem elégszik meg azzal, hogy a történetnek *egy bizonyos*, szűkebb idői *átlagát* vagy *átmetszetét* (például a jelenkorét) vegye vizsgálódásai és következtetései alapjául, a mint azt például a régi iskola (újabban megint *Menger* és követői) egyenes túlzásban a *nyugateurópai* gazdasági állapotokra szorítkozva teszi: hanem célzatosan arra törekszik, hogy a közgazdaság generell lényegét és természetét nem egyoldalúan, egy *megrögzített időpontban*, hanem *az egész* emberi és társadalmi fejlődés menetében és ennek minden phásisai- és minden nyilvánulásaiban ismerje fel és értesse meg. — Arra az *ellenvetésre* pedig, hogy ez a felfogás szerint tulajdonképp nem *egy*, hanem *több* gazdaságtani *theoriára* illetve minden ország, nép és időszak tekintetében külön-külön tudományi elméletre jutunk: azt válaszolhatni, hogy *az által*, hogy az elmélet *ily* universális alapra fektettetik, s minden idők, országok és népekre kiterjedőleg construáltatik: szükséges tudományi egyetemességét és *egységét* nem csak hogy nem veszti el, hanem (tartalmilag és szerkezetileg) bővebbé s sokoldalúbbá válik; a szabályoknak és intézményeknek kor és nép tekintetébeni különbségek szerint való módosulásait vagy változásait, de egyúttal a *bizonyos korra*, vagy népre nézve való érvényességét és jelentőségét is feltünteti; tehát ugyancsak egy *egységes* és *általános*, de a tünetmények és állapotok minden tér- és időbeni változatait egyaránt felölelő és megmagyarázó tanrendszert képez! — Más formulázásban azt is mondhatnók: vannak tudományunknak tantételei, a melyek *bizonyos* korra vagy országranézve kétségtelenül *abszolút* érvényességűek; de *más* kor vagy ország tekintetében (tehát *más* úgynevezett *milieuben*) csak *viszonylagos* jelleggel bírók; illetőleg a fejlődés *egyetemességében* szemlélve, relatívek és nem abszolút érvényűek. Avagy igazolt volna-e azt mondani, hogy a közgazdaságtan nem önálló és önjelentőségű tudomány, mert sok, *csak* relatív érvényességű tantételei és igazságai

vannak!? Mikor azt látjuk, hogy nemcsak a morálpolitikai hanem még az exact *természettan* körébe tartozó tudományok között is van olyan, a mely a tantételeit részben változtatja vagy módosítja; a nélkül, hogy valakinek csak eszébe is jutna azt mondani, hogy tehát ezek (például a chemia, a physiologia, a histologia) nem önálló tudományok!? 39) 40)

Nagyobb mértékben és különösen áll az, a mit a közgazdasági theoria relativismusról mondtunk, a tudomány azon részére, mely mint *gyakorlati* és „különös tanok“ foglalatja szokott tárgyaltatni. Míg ugyanis az általános és elvontabb jellegű „részben“ az általánossági, a generell-gazdasági mozzanatot, s evvel a concrét nép- és államviszonyoktól függetlenebb köre a gazdasági tüneményeknek (a legújabbban úgynevezett *természetes kategoriák*) elemeztetnek, és így a relativitási elvnek jóval csekélyebb tere lehet: addig az utóbbiban, a hol a szorosán gazdasági tünemények direct társadalmi és politikai viszonyok, ország és nemzet szerint különböző s szem elől nem téveszthető sajátos feladatok s törvényhozási tényezők befolyása alatt állanak és alakulnak, szóval a *közvetlen szándékoltság hatásai*-, meg pozitív feladatoknak és *teendő*-nek a formulázásáról van szó, s az úgynevezett *absolut* megoldások a theoria tekintélyének hátrányára lehetnének: addig (mondhatjuk) az utóbbiban a viszonyelvieségi construálás természetesen mindig túlnyomó lesz. A mikkel összevetve aztán érthetőbbé válik az iskola alapítójának az a nyilatkozata: specifikus történeti föltevés lesz az, hogy minden országnak és korszaknak sajátos jellegű gazdasági rendre, valamint közgazdasági politikára van szüksége; s továbbá: hogy sok állami intézkedés és rendszabály (közgazdasági tekintetben) *bizonyos* viszonyok közt annál kevésbé helyes, mennél helyesebb *más* viszonyok és más körülmények közt. Arról nem is szólván, hogy minden ilyenmű közvetlen gyakorlati, szervezési stb. kérdésekben, minden *pusztán elvont* érvelés és okoskodás csekélyebb

értékkel bír, esetleg a tudomány tehetetlenségének gyanúját is ébreszthetné. — Csak odavetőleg utalok még arra, mily következetesen és helyes érveléssel viszi keresztül Roscher ezt az imént jelzett viszonyelvieségi felfogást, névszerint: a mezőgazdasági politikában: a nagy- és kisjóságok, a nagy- és kis productio, a jobbágytartozások és a szabadmunka, a gazdasági kezelés-rendszerek stb. vitakérdéseiben; az ipari és kereskedelmi politikába vágólag: a nagy-, közép- és kis-ipar, a kézimunka meg a gyártás, a szabadkereskedés meg a védvám, monopol- és versenyszabadság, kiviteli és beviteli vámok, állami és részvénytársulati vasút-rendszer stb. feladataira nézve; a pénz, hitel és bank-elmélet körében: a különböző pénz és fizetési szerek, az egységes és a kettős valuta, a fémpénz és a papírpénz, a mezőgazdasági és immobil, meg az ipari és kereskedelmi, illetve mobil hitel, az egy- és a több-bankrendszer kérdéseit illetőleg; végre az államgazdaságtan teoriájában: a domániumok és regálék, a közvetlen és közvetett adók, a státus-adósság és ennek különböző nemei és formái tekintetében; *jelezve mindenütt és mindezen kérdésekben* (az okok és ellenokok beható mérlegelésével) *azt, hol, mikor s minő körülmények közt* lesz az egyik avagy a másik intézmény, rendszabály stb. helyesebb és megfelelőbb; *mi-ként* ítélendő meg egyik vagy másik alakzat vagy rendszer: nép és ország, kor és politikai vagy sociális viszonyok különfélesége szerint!⁴¹⁾

Joggal mondhatni ezek szerint: hogy legnagyobb része az e módszer ellen *ebből a szempontból* tett kifogásoknak, a kellő alapot nélkülözi,⁴²⁾ s így igaztalan az a vád, hogy a közgazdaságtan illetén értelmezése *elvtelenséget*, meggyőződésbeli ingatagságot és a gyakorlati életben való állásfoglalásban *tétovázást* involvál; holott csak óvatosabb formulázást, apodiktikus hangzású tantételek és schablonszerű kijelentések kerülését ajánlja; az ellentételeket nem élesbíteni, hanem enyhíteni törekszik; s utóvégre, ha a tudomány

igazi természetének megfelelően, az elmélet szerényebb határai közt marad, és nem nagyhangzású projektumok hirdetésére avagy pártjelszavak továbbadására adja magát: talán az se épen „halálos bűn“!

Ugyanilyen alaptalan az a legújabban *sociáldemokratikus* oldalról jövő állítás is,⁴³⁾ hogy „íme hát! a közgazdaságtudomány (viszonyelviességi álláspontja szerint) maga is beismeri, hogy a sociálisták és sociáldemokraták gazdasági elvei és tervezetei is jogosultak, s nem pusztá utópiák“, stb. — Alaptalan annyiban, mert figyelmen kívül hagyja a Roscher által is elismert azt a tételt, hogy vannak bizonyos általános, az ember és társadalom és az államélet (lényege szerint) változatlan természetében gyökerező viszonyok, s ezekből folyó igazságok és szabályok, a melyeket a mi tudományunk is ilyenekül elfogad és respektál; alaptalan, mert tudományos theoriát és agitatorius politikai praxist, azonosnak néz; alaptalan különösen annyiban is, hogy éppen a Roscher követte hisztóriai felfogás, a mely a fejlődések és alakulatok conservatív continuitására fekteti főleg a következtetéseit, mindennek előbb mint ennek a (minden történeti folytonosságot megtagadó) esetleg felforgató iránynak (mely reája támaszkodni és hivatkozni akar) lehetne szószólója, vagy theoretikai igazolója!⁴⁴⁾

A mi pedig a történeti iskola ellen tett azt a kifogást illeti,⁴⁵⁾ hogy „az a *jelennek* megértését a *multnak* alapján véli elérhetni, holott épp ellenkezőleg a könnyebben és biztosabban megfigyelhető *jelen* nyújthatja egyedül a kulcsot a homályos távolban lévő múltnak is a megértésére; s hogy ezen ok miatt nem tud a történelmi iskola eredményeket felmutatni“: ezzel az ellenvetéssel a Roscher-féle theoria lényege alig érintetik; a történelmi módszer a (mindenhai) *jelent* és annak alakzatait és tapasztalatait korántsem ignorálja vagy hagyja ki okoskodásaiból, sőt ép a hisztóriai multnak megérthetése céljából is szemléli; ezt a *jelent* mindég mint a történelmi fejlődés produc-

tumát veszi; és ha a *multra* támaszkodik és a multnak eredményeiből és tanulságaiból következtet: ezt épp ennek a multból fejlett és előállott „jelennek“ teljes megértése stb. érdekében teszi; de egyidejűleg azt sem téveszti szem elől, hogy a „jelen“ ön- és egymagában, annyi fel- és aláhullámzó jelenségeivel, állapotottság-hiányával, s párt- és érdekküzdelmek által elhomályosított jellege kellő méltatásának nehéz voltánál fogva: biztos ítéleti nyugpontot és talapot alig szolgáltatathat;⁴⁶⁾ és így kizárólagos figyelembevételre csak egyoldalú vagy épp hamis következtetésekre vezetne.⁴⁷⁾ — A hisztóriai iskola által elért *eredményeket* illetőleg pedig, ezek oly nagyok és jelentékenyek, hogy azoknak tagadásbavétele csak szűk látkörű elfogultságnak volna tulajdonítandó.⁴⁸⁾

V.

Egészen ennek az imént jelzett felfogásnak szellemében határozzák azután meg Roscher és iskolájának hívei a „törvény“ közgazdasági értelemben vett fogalmát.⁴⁹⁾ — A történelmi iskola ugyanis a lényegileg emberi akarathatások- és cselekvősségből eredő gazdasági tünetmények okozatossági összefüggésében és egymáshozkövetkezése- meg ismétlődésében nem veszi célba úgynevezett *természettörvényeknek*, azaz abszolút állandósággal és egyformasággal ható *exakt* törvényeknek (a milyenek kiderítése a physikában s egyéb természettudományokban bizonyos határig lehetséges) a kimutatását; s megelégszik azzal, ha e törvényekhez csak hasonló *szabályokat*, illetve *szabályszerűségeket* (Regelmässigkeiten), melyek néha ugyan ennél *többet* is, de néha még kevesebbet is, vagyis csak *irányzatot* (tendenciát) jelentnek vagy jeleznek, — bír biztosan fölismereni és constataálni;⁵⁰⁾ azt tartván, hogy (tekintve a vizsgálódási tér és tárgy változatos és complex voltát) már ez is igen sok, ha szilárd alapra fektetve, a követ-

keztetés biztosra vehető;⁵¹⁾ a nagy különbség morálpolitikai (tehát a közgazdaságtant is magukba foglaló) és természettudományok közt ebben is *olykép* mutatkozván, hogy míg emezekben a bizonyos formulába foglalt szabály vagy tétel *minden* esetre nézve áll és érvényes: amazokban vagyis a *társadalmi tudományokban* (a tünemények rendkívül szövevényes voltánál és föltételezettségénél fogva) az a bizonyos szabály csak az esetek *többségére* nézve érthető; vagyis: sok gazdasági tünemény vagy alakulat tekintetében nem fogjuk mondhatni azt: „ez így fog történni vagy így *kell* történnie“, hanem csak azt: „ilyen meg ilyen körülmények közt *ez* meg *ez* fog *valószínűleg* bekövetkezni; így és így történendik; erre meg erre lehet számítani“.⁵²⁾ — Magától értetvén, hogy miután az emberi ész egyik legfensőbb célját a *jövendőnek* is fölismerése (előretudása) képezi, az e részbeni *eszmény* akkor lenne elérve, ha tudományunk képes volna oly tűzetes fölismerésére a tünemények törvényének eljutni, hogy a fejlődés minden stádiumában a *további folyamat bizonyossággal meg volna mondható*. — A mik szerint Roscher és iskolája is helyesnek tartja a *Rau*⁵³⁾ által is jelzett s idevágó ama fontos tételt, „hogy a gazdaság szabad organismus, a mely természet-képződményektől abban különbözik, hogy benne a *szükséges* egy középtagon, tudniillik az emberi *gon-dolkozáson* megy keresztül“.⁵⁴⁾

Ezekhez még azt teszem, hogy szól ugyan műveinek több helyén Roscher: *természettörvényekről* (Naturgesetze), de hogy ezek alatt nem ért mást, mint „a gazdasági élet *természetének* megfelelő (avagy természetében gyökerező) *törvényeket*, azaz a tünemények összefüggésében és egymásra-következésében oly constans *szabályszerűséget*, a mely (Roscher saját szavaival élve) nem emberi szándékon s szabad (célzatos) cselekvésen alapszik közvetlenül, s tágabb kapcsolatában határozottan megmagyarázható; szóval *törvényeket*, a melyek ugyanazért a történelmi iskola

által (megkülönböztetésül a physikális törvényektől) némelykor még: *fejlődéstörvényeknek* (Entwicklungsgesetze) is szoktak elneveztetni.⁵⁵⁾

A methodologia ez imént jelzett szakaszai körül a legújabb időben erős irodalmi harc folyik, a mely (legalább részben) a Roscher és iskolája által követett módszer elleni *támadásban* is nyilvánul, s Európa több kiváló szakemberét (egyebek közül csak Rümelint, Keynest, Fr. I. Neumann, Mengert, Wagnert, Dietzelt, Hasbachot és Schmollert emlitem) vonta a küzdő térre.⁵⁶⁾ A harc közvetlenebbül a közgazdasági *törvény* fogalmának és lényegének meghatározása, meg az annak fölismerhetésére vezető kutatási *mód* körül forog; távolabbi vonatkozásaiban pedig az induktív és deduktív methodus egész kérdésére terjed ki, és különösen a *régi*, úgynevezett abstract-deduktív iránynak az *új* vagy hisztóriai irány megdöntésére czélzó erőlködéseit állítja szeméink elé.— A sok tekintetben érdekes nézet-harcban, a melynek, a Roscher-ellenes irányban, kiváló szóvivői többnyire *osztrák szakférfiak és tudósok*,⁵⁷⁾ a következő támadási pontok a jelentősebbek,⁵⁸⁾ — Kifogásoltatott egyebek közt: a közgazdaságtani módszernek Roscher által történt *új elnevezése*; helytelenített a tudománynak Roscher és követői által követett tagozata, illetve „általános“ és „különös“ rész szerint való felosztása (azzal az indokolással, hogy ez utóbbi rész nem is tulajdonképeni constitutív alkat-eleme a közgazdaság-tannak, hanem *művészettan*, mely sokkal jobban illik a *politikai tudomány* keretébe bele); helytelenítően lett továbbá utalva arra, hogy az által, hogy Roscher a közgazdasági theoriát más, nem-szorosan ökonomiai oldalaival és viszonyaival a társadalmi életnek is kapcsolatba hozza: annak önállóságát és független létét elhomályosítja; s végül, hogy a Roscher-féle iskola egyoldalú kizárólagosságban a deduktív módszert mellőzi és a pusztá induktióra építi következtetéseit; a minek aztán egyebek közt az a visszás következése is van, hogy az általa

kimutatott úgynevezett közgazdasági *törvények* nem törvények a szó igazi értelmében, hanem (legjobb esetben) csak szabályszerűségek, a minek azután csak *viszonylagossági* értékkel bíró tantételek képezik folyamányát; s hogy ezeken az alapokon szoros tudományi elmélete a közgazdaságtannak nem is construálható!

Nem lehet feladatomban ez alkalommal ezen meg egyéb kifogások tüzetes bírálatába bocsátkozni; ⁵⁹⁾ s elismerem, hogy Roscher ez elleneseinek is megvannak a tudomány előbbrevitele körül a maguk érdemei, a melyeket a részrehajlatlan irodalom-történész figyelmen kívül nem hagyhat.⁶⁰⁾ Ámde közönnnyel vennem a Roscher-féle irány ez éles antagonistáinak ellenvetéseit nem szabad, s azért részint védekezésül részint helyreigazítólólag egynémelyekre utalni szükségesnek tartom:

Így először is, a mi a Roscher által az ő módszerének *elnevezésére* nézve használt terminológiát illeti, arra, hogy a mikor Roscher az ő methodusát *históriainak*, később még *physiologiainak* meg *realistikainak* is nevezte el, e kifejezésekben nem vette és nem akarta vétetni azt a *methodus* szónak bölcészet-tani értelmében, a mely szoros formulázás szerint *deduktív és inductív* (synthetikus és analytikus) methodust ismer és különböztet meg: hanem egyfelől tüzetesebb *jelzésül* az általa helyesbnek tartott új vizsgálódási és *tárgyalási iránynak*, másrészt, ellentétbe helyezve az ő úgynevezett methodusát a szintén inkább *képletiesen* úgynevezett *idealisztikai* methodussal: az új irány *elvi álláspontjának* akart már az elnevezésben kifejezést adni; *annak* az álláspontnak tudniillik, a mely, szerinte, a nemzetgazdaságtudományt minden napjainkbeli socialistikus utópiák s socialdemokratikus izgatásoknak a *visszautasítására* utaltnak nézi. Nem kellvén különben mondanom sem, hogy ezen terminus „*történelmi* módszer“ annyiban is teljesen igazolt és korrekt, a mennyiben az *inductív* módszer

(köztudomás szerint) csakugyan a *hisztória* és a *statistika* módszerei szerint differenciálódik; tehát az e részbeni kifogásolás ezen az alapon is indokolatlan. Szóval Roscher e kifejezést „hisztóriai methodus“, épp oly módon és oly czélból használta, mint némely más közgazdasági író például *mathematikai* vagy *theologiai* vagy *ethikai* methodusról, egyéb tudományban pragmatikai és genetikus, a philosophiában spekulatív és dialektikai stb. módszerekről szólnak; élesbben és határozottabban kívánván jelezni az ő felfogása tárgyalásmódja- és irányának *jellegét*, általában és a szakmívelő tisztársak által követett iránytól való direct megkülönböztetésül! ⁶¹⁾

Roscher és követői, továbbá, nem helyezkednek egyenes ellentétbe a deductiv módszerrel; nem mondják az általuk követett *induktiv* módszert a deductivval összeférhetetlennek; ⁶²⁾ hanem az, a mit tartnak és tanítanak, abban áll: hogy a közgazdaságtudománynak legtermészetesb s legmegfelelőbb vizsgálódási és következtetési módszere az *inductio*; hogy, ha helyes és kielégítő eredményekre akarunk jutni, a *concrét tapasztalatnak*, a *voltnak* és a *létezőnek*, a *történelem* és a hisztóriai *fejlemények* megfigyelésének *alapján* kell eljárunk; ⁶³⁾ s hogy a *deduktio* ⁶⁴⁾ csak *másodvonalba* és meghatározott körre való szorítással, foglalhat tudományunkban helyet; tehát hogy jelentőséggel és *jogosultsággal* bír, helyenként s különösen az „általános tanok“ egy részében nagy szolgálatokat tehet; de mindig azon értelemben, hogy ha nem apriorisztikus föltevésekre, hanem a tapasztalat által nyújtott (bebizonyított) generalisációkra fekteti következtetéseit; s másfelől, hogy nem nyul *elvont spekulációban* a tudomány gyakorlatias jellege és feladata által megszabott határokon túl, ⁶⁵⁾ hogy elérhetlen ideálok formulázásáig jusson, vagy épp a társadalmi rend alapjait bolygató izgatásoknak eszközévé válják! ⁶⁶⁾ A nagy vitakérdés: „inductió-e vagy deductio“ egyszerű solutióját tehát tudományunkban abban találja,

hogy mindkettő, ha kielégítő eredményekre akar jutni, egy *közös alapra* kell hogy helyezkedjék: *a konkrét tapasztalatra*; hogy végelemzésben minden „*általános tétel*“ (a mi pedig minden theoretikus tudománynak és így a közgazdaságtannak is fő eleme és kelléke), jött legyen az akár inductiv akár deductiv úton létre, lényegileg *abstractio*; s hogy tudományunk azon *tételei* lesznek a legerősebben megállók, a melyek mind a két methodus szerint nyertettek, s a melyek az egyik úton találva s megállapítva, ugyancsak a *másik* út és módszer által is igazolttaknak ismertethetnek el. ⁶⁷⁾

Nemkülömben áll a kérdés a Roscher ellen tett ellenvetéssel: a *közgazdasági törvények* értelmezését illetőleg. ⁶⁸⁾ A hisztóriai iskola ugyanis (a mint már fentebb jeleztem volt) határvonalat húz természeti és sociális törvények, más szóval: szorosan úgynevezhető (illetőleg *exakt-jellegű*, a tünetmények mindég egyforma ismétlődését s egymásra következését kifejezésre hozó), — meg olyan törvények közt, a melyek ezzel az exactitás tulajdonságával nem bírva, csak *szabály szerint* bekövetkező s várható jelenségekről, vagy épp *csak tendenciákról* engednek szólni; és abból (a dolog természetének épp úgy, mint a tudomány feladatának megfelelő) alapgondolatból indul ki, hogy a közgazdaság-tudomány, mint ethikai és kulturai erők és rugók által is előhozott jelenségek theoriája, csak az utóbb nevezett törvények kiderítésével és constataálásával foglalkozhatik. ⁶⁹⁾

A Roscher-féle methodus ellenzői a közgazdaságtanban is exakt jellegűtörvények kiderítését követelik s tartják lehetőnek; ⁷⁰⁾ ⁷¹⁾ s mert a hisztóriai iskola erre nem vállalkozik, kifogásolják annak eljárását. Pedig közelebbről nézve: ők sem bírnak annál többre eljutni; sőt, a mennyiben az ú. n. *isoláló-individualistikai* eljárással pusztán *föltevésekből* indulnak ki, ⁷²⁾ az emberi gazdaságban minden *változás alól kivett* s szorosan determinált constitutiv tényezők működését *gondolatilag* vesznek föl, és a reál tünetmények fejlődését és tör-

téneti alakulását arra a módra nézve, a mely szerint az (általuk úgynevezett) exakt kutatás az elméleti problémának megoldására törekszik, egészen befolyás nélkülinek tekintik: az, a mit oly nagy garral *typikusnak* és *generell*-nek hívnak és hirdetnek, nagyobbbrészt nem egyéb ingatag alapon álló *hypothesis*nél; a mi sem az igazi theoretikust sem a gyakorlatiasan gondolkozó nemzetgazdát kielégíteni nem képes. Úgy hogy valóban egész nyugodtsággal bocsáthatni az elfogulatlan bíráló ítélete alá azon vitáskérdés eldöntését: „mely tételek bírnak a tudományra nézve nagyobb és maradandóbb értékkel, azok-e, a melyek az abstract-deductiv iskola elvont általánosításai alapján nyeretnek, avagy azok, a melyek az inductiv-hisztóriai módszer útján, mint valóságban a gazdasági nép- és világélet menetéből levont (és nem mintegy physikailag megkövesedett) jelleggel bíró tételekként jöttek létre!⁷³⁾

Éppen így vagyunk a Roscher-féle irány ellen tett kifogással: a *relativistikus* elvet illetőleg. Jelesül annyiban, hogy a hisztóriai módszer elvetői akkor, a midőn azt vitatják, hogy ezen módszer mellett szilárd tudományos tantételek felállítása, s így lezáró ítélet- és nézetalkotás is, lehetetlenné válik: egyoldalúan mindig a theoria általuk fölvetett absolutismusából indulnak ki; a morál-politikai tudományokban is csupa általános és absolut érvényű tételek felállítását követelik; a sociális életet uraló törvények- és szabályoknak tér és idő, nép- és ország-viszonyok szerinti (nem ugyan *más-más* voltát, de) *módosulását* és nem *constans*, hanem változó alakban való *jelenkezését* pedig ignorálják.⁷⁴⁾ ⁷⁵⁾ Eltekintve attól, hogy a hisztóriai iskola „általános érvényű igazságoknak“ is létezését és kideríthetőségét nem tagadja; az ez igazságoknak egyik forrását képező *ethikát* szem elől nem téveszti, illetőleg ezen az alapon (mint újabban mondani szoktuk) *érték-ítéletek* (Werthurtheile), az az a *történelmi tények*- s a *fennállónak erkölcsi* szempont és mérték szerint való *bírálása*, jogosultságát kétségbe nem vonja.⁷⁶⁾

A fentjelzett egyéb *ellenvetésekre* végül azt jegyezhetni meg: Roscher úgy egész gondolatrendszerének szellemében és teljes következetességgel, mint szaktudománya (helyesen felfogott) lényegének és feladatának megfelelően járt el akkor, a midőn egyfelől a tudomány *tagozata* tekintetében: az inkább „elméleti jellegű“ „*általános*“ tanokon kívül a túlnyomólag gyakorlati irányú „*különös*“ tanokat is a közgazdaságtudomány birtokkörének vindikálta; 77) másfelől akkor, a mikor tudományát nemcsak a vagyonszerzés és árúforgalom, a *productio* és a *consumtio* kategóriái alapján, hanem ugyancsak e tüneményeknek a nép- és társadalom-élet minden *egyéb oldalaival* (joggal és morállal, politikával és culturával stb.) való *viszonyzataik* szerint is vévén, annak tanait és tételeit az ezekre való folytonos figyelemmel törekedett megállapítani. 78) — A hisztóriai iskola azon kétségtelenül helyes felfogásból indul ki, hogy igazi és teljes megértésére a gazdasági világ tüneményeinek csak úgy juthatni, ha meg nem elégedve ezek egymásközt s magukban való idői összefüggésének kutatásával, ez utóbbi szélesb alapra állíttatik, a gazd. jelenségeket mint *részt* egy fensőbb *egészben* nézzük, s a theoriát a régi individualizáló s atomisztikai felfogással ellentétben, egyetemesb s organikusb szervezetűvé tenni törekszünk; arról nem is szólva, hogy ilykép az eddigi rideg száraz s majdnem megemészthetetlen doctrina formailag is gyökeresen átalakult, melegen lüktető, hússal és vérrel bíró, elevenséget és életet lehellő, sőt élvezetesnek is mondható tanszakká vált. A miknek természetes következménye azután az is, hogy Roscher a társadalmi gazdaságot az állammal és az államot amazzal való szoros kapcsolatában s egymásra hatásában szemlélve, (más szóval: államon kívüli vagy *államtalan* közgazdaságot lehetőknek sem tartva), a theoriának olyszerű megcsonkításához (mutilációjához), a mely mellett (mint a régi iskola híveinek nagy részénél) tudományunk az ő vizsgálódási körébe tartozó fentjelzett

elemek kizárása- vagy más tudományszakokra hagyásával, egyszerű *gazdaságtanná* (Wirtschaftslehre) törpül, nem járult; s a nemzetgazdaságtannak valódi morál-politikai tudományi jellegét megőrizte.⁷⁹⁾ Úgy, hogy (vonatkozva a tudomány általános és különös részére) az ez iránybani elleneseitől teljes joggal kérdezhetni „vajjon mért ne legyen a *részeknek* is (közgazd.) elméleti tárgyalása illetve theoriája, ha az *egésznek* van ilyen!?“ — és azt: „minő joron nevezik épp ezek a (Roscher-ellenes) szakférfiak is tudományunkat: politikai oekonomiának, vagy nemzetgazdaságtannak, vagy közgazdaságtannak (némelykor még államgazdaságtannak is), ha a theoriájukban mindaz, a mi politikára, a mi nemzetre, a mi közre irányul, egyszerűen ignorál-tatik vagy ignorálandónak jelentik ki?“⁸⁰⁾

VI.

Nagybecsű alkatrészét Roscher gondolatrendszerének képezi annak történet-bölcsészeti elmélete: az emberiség, illetőleg a népek és országok *fejlődési fokairól*; a melyben közgazdasági elveinek és nézeteinek további megalapítása, részint megvilágosító kibővítése foglaltatik.⁸¹⁾

Köztudomásu dolog, hogy e részben (az emberiségnek úgy egészben, mint országok és népek szerint való tagozatának történeti menetét illetőleg) két különböző felfogás létezik. Egyik az (úgynevezett) *optimisztikus*, a mely a folytonos haladás és tökélyetesedés elvét vallja, s általában véve a derültebb élet- és világnézetnek nyilvánulása; a másik a *pesszimiztikus*, a mely úgy az „egészre“ mint a „részekre“ nézve, különösen az ember egyedi s physikai életének folyásából, meg a természeti világ tüneményeinek jellegéből elvont *analogia* szerint következtetve: minden teremtményre és emberi alkotásra nézve: a keletkezés, a virágzás és (az egykoron való kikerülhetetlen) elenyészés általános

rideg törvényének uralmát hirdeti; 82) néha (egyesekek felfogásában) az úgynevezett *örökös körfutás* eszméjében jut formulázott kifejezésre. 83) — E két uralkodó felfogás vagy világnézet közül Roscher inkább az utóbbihoz, azaz a *pessimistikai*hoz hajlik; 84) a mi különben politikai és morálbölcseészeti alapmeggyőződésének s életfelfogásának is folyománya; s sociál- és gazdaság-philosophiai okoskodásai és következtetései egész sorozatán keresztül mindenütt domináló mozzanat; bár újabb dolgozataiban jóval enyhébb formulázásban és módon jut kifejezésre. 85) 86) 87)

Szerinte, először is: minden földi lét élet és alkotás fölött uralkodni látszó az a törvény, hogy minden csirában és kezdetben már megvan az enyészetnek és a végnek a magva: országok és népek tekintetében is fennáll, a mennyiben azok élete is a fejlődés és emelkedés korából a virágzás, innen a hanyatlás és elgyengülés, s végre a felbomlás korába megy át. — Az ember *életkorfokaiból* (ifjúság, férfikor, aggság) vett analogia (Roscher szerint) a nagy *ethikai egészek* fejlődés-menete megítélésére felette becses támaszpontot szolgáltat, s sok esetben találó (gyakorlati) következtetéseket enged vonni. Csak túlzásba nem szabad (mond R.) esni; nem volna, jelesül, helyes a modern világot és népeket az antikkkal és annak népeivel egyszerűen párvonalba helyezve pusztá analogiák segélyével ítélni és következtetni; annyival inkább sem, mert tulajdonkép azt sem tudjuk, vajjon az első avagy utolsó tizedében állunk-e az emberiség történetének; s másfelől: az újabbkori népek és országok az ó-világéinál sokkal nemesb s szellemiebb vallásban, a kereszténységben, azután a rabszolgaságból kivetkezett munkásszabadsági viszonyokban, meg magastökélyű technikai és forgalmi eszközeikben: oly hathatós új tényezők és erők birtokában vannak, a melyekkel történeti sorsuk alakulását illetőleg a régi népektől eltérő, hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetnek örvendenek; 87^a) arról nem is szólva, hogy az erkölcsi világ rendje szerint:

minden enyészet új életnek, minden felbomlás új alakulatnak szokott talajul és kiinduló pontul szolgálni; s hogy egész népekre és országokra, az egyén életfokairól vett analogia azért se alkalmazható föltétlenül, mivel ezekben az elenyésző nemzedékek mindig új s életfrisseségűekkel helyettesíthetnek! ⁸⁸⁾

Minden világkornak (mondja más helyen Roscher) megvannak a maga sajátos alakulatai és intézményei, a melyek bizonyos idejű (bár sokszor századokon át terjedő) tartamban, megfelelők és helyesek; azonban a szükségletek és érdekek, a műveltség és értelmi fejlődés állapotának változtával tartalmukat elvesztik, tarthatatlannokká válnak és elenyésznek. Az úgynevezett *örökös haladásban való hit* Roscher szerint „*babonás hit*, a melylyel sokszor egyesek és népek önmagukat ámitják; s a mint van haladás *fölfelé*, azaz igazán jobb és emberiesebb állapotokra, úgy van haladás *lefelé* (az erőkimerülés és az enyészet felé) is. Különbség lévén mindig teendő erkölcsileg egészséges és ép (szóval derék) népek, meg *nem ilyen* népek között; mert míg amazoknál a fejlődéssel járó *új* állapotok, intézmények stb. a nép és ország javára lehetnek s annak emelkedését elősegítik: ⁸⁹⁾ emezeknél, mint el nem bírhatók, csak a hanyatlás megindítása- avagy siettetésére hatnak!

Politikai élete a népeknek úgy az államformák mint belintézményeik tekintetében bizonyos fejlődésfokok szerint való (történeti) folyamatot mutat. ⁹⁰⁾ A szabadságtalan és patriarchál-monarchikus primitív alkatoktól föl egész a közszabadság és népuralom szövevényesb s finomabb alakzataiig, és innen megint lefelé a demokratiai túlhajtás, az ezt követni szokott katonai despotismus, a tyrannis és a plutokrátiával egyidejű ochlokratiai kinövésekig: egy és ugyanazon *törvény* uralma észlelhető, tudniillik az emelkedés, a virágzás, és a hanyatlás szabályszerű egymásutánsága és egymásrakövetkezése. — A *virágzási* kor népek és országok életében (Roscher szerint) az, a midőn annak minden

erői és tehetségei összhangzatos kifejlésre jutottak; a társadalmi elemek és tényezők, úgy mint a politikai hatalmak helyes arányban és egyensúlyban vannak; a conservatív és progressiv irány s a még életképes s tisztos *régihez* való ragaszkodás a változott szükségletek által követelt *újjal* békésen egyesül; állam hatalom és népszabadság (*imperium et libertas*), összérdek és magánérdek, kormányzat és öngazgatás, egymást támogatva, érvényesülnek és egyensúlyban vannak; ⁹¹⁾ — *gazdasági* tekintetben pedig a föld munka és tőke minél produktivebb módoni és sikeres összhatásában: a vagyonosodás és jóllét, valamint a javakkal való helyes élés, folyton terjed; egyesek és osztályok a nemzeti munka gyümölcseiben és hozadékában érdem s hozzájárulás szerint részesülnek; a vagyonos felsőbb osztályok közérzülete és áldozatkészsége az alsóbb s vagyontalan osztályok törvény- és tulajdonszerteletével meg szorgalma s munkakészségével kezefogva jár; s egyáltalában minden tényező és minden tehetség az egésznek épsége és szilárdsága biztosításában tudatosan hat közre!

Az állam és a közgazdaság meg- és átalakulása (folytatja Roscher) *korszakokként* megy végbe, a melyek mindegyike azt bizonyos társadalmi és kulturai erők és áramok működésének és összehatásának nyilvánulata-, illetve productumaként tünteti föl. A közállapotok folytonos hullámzatot és változást mutatnak, a mi közben majd a *nyugvási* majd a *mozgalmi iránylat* a túlnyomó; amaz alatt az értetvén, midőn a forma megfelel a tartalomnak és a fejlődés békés s szabályos mederben halad; emez alatt ellenben az, a hol a megváltozott tartalom más s új formákat keres; a hit és megnyugvás a fennállóban megrendül, s *válságok* állanak elő. E válságok akkor, ha az újítás a fennálló jog és törvényesség keretében és a létezőnek kiméletes átalakításával történik: *reformnak*, ha ellenben a jog és törvény erőszakos megváltoztatásával megy végbe: *forradalomnak* neveztetnek. ⁹²⁾ — Különben az államok

életének is megvannak *határaiszabva*,⁹³⁾ éppen úgy, mint az egyének és mint a népek életének. Némely ország, illetve nép szerfelett gyorsan él s azért hamarabb is meríti ki erőit, példa erre a görög és némely újabbkori gyarmatország; mások oly lassú menetű fejlődést tanusítanak, mintha meg lennének kövülve, mint például az ősz keleti országok meg a Chinai birodalom; míg a *kormányformákat* illetőleg az a törvény látszik fölöttük uralkodni, hogy *mind* azon mennek tönkre, hogy létalapi elvüket a legvégső consequentiáig viszik, és így annak helytelen túlajtásában önmagukat rontják le.

A *közgazdaság fejlődésfokai* tekintetében különösen, utal Roscher először is arra, hogy azon idők (illetve országok), a melyekben a közgazdaságtan igazságai fölismeretnek és méltatásra találnek: a vagyonosodás és az anyagi jóllét és haladás korszakai (s vidékei) is szoktak lenni! A gazdasági fejlődés *alsó* fokát: a majdnem kizárólagos őstermelés, vagyonbeli szűkölködés, gyér népesség, primitív közlekedésmód, gyöngye s decentralisált közhatalom, a pénzügyi háztartásban a kinestartás, domaniális jószágok és natural szolgáltatások: jellemzik; míg a *felsőbb fokon* az ipar és kereskedelem élénkségével, sűrű népességgel, a szállítás és üzleti érintkezés könnyű, technikailag tökélyetesebb volta- és gyorsaságával, továbbá az államhatalom összpontosító szervezetével, s szövevényes adórendszer meg kifejlett közhiteli és adóssági ügygyel találkozunk. Túlfinomultságú meg *hanyatló országokban*: tudatos túlbecsülése az anyagi érdekeknek, nyers élvhajhászat, rövidlátó s csak a pillanatnak élő *egoismus*, és szívtelen *pénzuralkodás*, meg a fővárosok szertelen felfuvódása a provincia rovására: képezik a jellemző vonásokat. Az *antik* világ gazdasága sok hasonlatosságot mutat az újkori népekéhez; azonban a második termelési tényezőnek, a munkának teljesb érvényesülésére nem jutott, s a rabszolgai intézménye és a gépek nélkül való productiójánál fogva magasb tökélypoleczot nem

érhetett el. Az emberiség történetében a *gazdasági praeponderancia*, úgy látszik, korszakokként bizonyos vándorlásban látszik lenni egyik néptől a másik, egyik országtól a másik felé; s a mindenha legfelsőbb fokra jutott ország kifelé s különösen gyarmattartományokkal való viszonyában is mintegy uralkodó állást szokott elfoglalni; a mint azt az ókorban Görögország, az újabban Spanyolhon és Hollandia, századunkban Anglia (s a nem-távol jövőben az Amerikai Egyesült-Államok) példája bizonyítja! — *Közgazdaság-politikai tekintetben* Roscher úgy a mezői gazdaságra, mint az iparra és a kereskedelemre irányuló állami rendszabályokat a műveltség és fejlődésfokok különbsége szerint tartja megállapítandóknak; s jelesül: míg az alacsonyabb fokokra nézve a birtok és forgalom megkötöttségének (hitbizományoknak, minimum-törvényeknek, hatósági gabna-táraknak és ár-limitációknak), a munka és tőke hatósági szabályozásának, czéheknek, szabadalmas kereskedői compagnióknak, a finacziában a domániumok, regálék és egyedárúságoknak czélirányosságát némileg elismeri: addig magasb műveltségi polczokon a birtok, munka, tőke és forgalom minden mesterséges kötelék alól való felszabadítását, birtokadásvevési, iparüzési és kereskedelmi szabadságot, szabad vámhitel és bankrendszert, az államháztartásban széleskörű (egyenes, úgy mint közvetett adóztatás elvére fektetett) adószervezetet: tart helyesnek és természetsszerűnek.

Fölötte érdekes még Roscher sociál- és gazdaság-bölcséleti theoriájának az *a része*, a melyben a *socialismus* és *communismus tanait* elemezi, s egyebek közt arra utal, hogy ezek korántsem szüleménye a modern világnak, hanem a legrégibb kulturnépeknél is megvoltak, s mindég előfordulnak ott és olyan időkben, a hol a gazdagság és szegénység közti ellentét igen élessé vált; erőteljes és szélesb alapú középosztály a társadalom harczbanálló rétegei közt kiegyenlítő tényezőként már nem hat; a hol a túlságig vitt munka-

megosztás a dolgozó osztály függőségét szerfelett nyomasztóvá változtatja; továbbá, a hol az alsó osztályok demokratikus mozgalmak következtében nagyon is követelőkké lesznek, s forradalmias küzdelmek közepette a közjogerzület megingattatik; s végül, a hol a nép vallásias meggyőződése és erkölcsössége meglazulnak; a tekintély és a hagyomány kevésbévétele általánosban elterjedt és hatályát elveszté. Azon állambölcselei messzelátást és mély felfogást tanúsító tétellel fejezvének be e részbeli elemzéseit: „a közeledés a nemesb értelemben vett birtokközösséghez: a gazdagok emberiesége és szeretetéből, és ne a vagyontalanok gyűlöletéből vegye kiindulását. A valóságban, fájdalom, nagyon is képzelhető, hogy a jövő még jóval közelebb viend a socialismus mai terveihez és aspirációihoz, s pedig talán inkább caesaristikus mint ochlokratikus úton, jelesül a centralisatio, a policziai hatalom, s az adóteher szerfeletti érvényesülése illetve túlfeszítése, s egyáltalában az *állami omnipotenzia* teljes uralomra jutása által; mely fejlemények, ha olyképen mennének végbe, hogy a közérzületet egyidejűen a valláserkölcsei élet megújítása nem erősítené,⁹⁴⁾ méltán legfőbb okául, valamint szüleménye- és symptomájául volnának tekintendő az újkori népek hanyatlásának!”

Kell-e mondanom, hogy Roscher mindezek alapján teljes-hivatottságú folytatójaként jelenkezik: Montesquieu és Herder, K. Ritter és Buckle, Krause és Hegelnek, s valódi *történet-philosophnak* bizonyul; talán az *egyetlennek* valamennyi nemzetgazdák között, a ki e kitüntető címre egész mértékben magát érdemessé tette.

VII.

Kevésbé érthetni egyet Roscherrel és némely követőjével, ha a közgazdaság-tudomány hivatását majdnem kizáróan abba helyezik,⁹⁵⁾ hogy a tünetmenyek causális összefüggése és egymásrakövetkezése szabályainak kiderítésével foglalkozzék;⁹⁶⁾ ellenben arra, hogy

„miképen volnának a *létező* állapotok (változott viszonyoknak és szükségleteknek megfelelően) átalakítandók, illetve megjavítandók, azaz: mit mondjon ki a theoria a *letten* és *létezőn* kívül a *leendőre* és a *célbaveendőre* nézve, ne terjeszkedjék ki. 97) 98) 99)

Méltán lehet ugyanis a jelzett felfogással szemben arra utalni, hogy épp azon okból, hogy a közgazdasági élet sohase valami stabil és megállapodott, hanem a nép- és társadalom-élet fejlődésével és változásaival *folyton változó*, 100) új meg új szükségeket és célokat szülemlő: a tudománynak sem szabad egy *bizonyos időpont* állapotai szerint mintegy megrögződnie, hanem el kell hivatásául ismernie azt is: figyelembe venni, a mi az esetleg megváltozott körülmények közt a kívánatos és a célbavehető; s rámutatni arra: mely intézmények és rendszabályok már elavultak s megjavítandók, vagy másokkal felcserélendők. 101) 102) A mi még *annyiban is* indokolt, hogy a közgazdaságtan, épp *gyakorlatias* jellegénél fogva, az e nemű feladatok szemügyrevételétől nem idegenkedhetik; és csak a saját tekintélyét és súlyát kisebbítené, ha *másként* járna el; 103) de találja igazoltságát magában a hisztóriai iskola *következetesen* érvényesülő egész nézletkörében is, a melynek alapján az a *viszony-elviességi* és a *fejlődés-elvi* felfogás folyományaként jelenkezik.

A nemzetgazdaságtan nem jogosulatlanul veszi igénybe a büszke epithetont „*korunk vezértudománya*,” tehát nem is szerénykedhetik önmehtagadóan és önkorlátolólag; nem szorítkozhatik elvont tantételek formulázása vagy esetek és állapotok descriptiójára! — Neki (a maga helyén stb.) arra is ki kell terjeszkednie, a mi *még nem létezett* vagy csak keletkezőfélben van; 104) jelszava nem lehet az: „én constatáltam az elvont igazságot, kimutattam a törvényt, — a többit (a cselekvést és elhatározást) a praktikusra bízom“. Szóval igazat lehet némileg adni azoknak, a kik azt mondják, 105) hogy „a hisztorismus elégtelen mindazon esetekben, a midőn az életnek egészen új alakulatai és igényei állván elő:

új, s az eddigi tapasztalat által nem nyújtott eszközök és módok megjelölése, illetőleg ez irányban is kalauzolásra szolgáló *elvek* felállítása válik kívánatossá.

De mint lényegében és hivatása szerint *morál-politikai* tudomány is, helytelenül tenne a nemzetgazdaságtan, ha csak *visszafelé* vagy csak az előtte fekvő rögre nézve, elmulasztaná *előre* és a *magasba* is tekinteni; ha nem venné figyelembe, hogy a mindenhai jelennek is megvan a joga *újat* célbavenni, s *történetet* csinálni; ¹⁰⁶⁾ és hogy annak a mi létezik és fennáll, ezen czímből, *az* a joga, hogy mindég fennálljon, még nem származik. — Magától értetvén, hogy a tudomány (épp azért, *mert* positiv-jellegű s gyakorlatias tudomány) minden e részbeli tanaiban (illetőleg a Roscher által úgynevezett *praeceptiv* momentum érvényesítésében) a *reális lehetőség* és *célszerűség* határai közt kell, hogy maradjon; túlhajtástól, és megvalósíthatlan utópiák felállításától tartózkodjék; ¹⁰⁷⁾ s a tudomány méltóságához illő tárgyilagosság és higgadtság hangján, nem pedig szenvedélyeket szító agitatórius módon szóljon. Másfelől, hogy a jövőre való kitekintés, a tanácsadás a teendőkre nézve: legtöbb esetben, a létezőhöz és fennállóhoz fűződő, rázkódtatásokat kerülő, és a positiv jogot tiszteletben tartó *reform elvének* alapján lesz leghelyesebben eszközözölhető.

E fentebb jelzett felfogása Roschernek egyébiránt könnyen magyarázható meg. Egyrészt ugyanis tartózkodott attól, hogy szilárd szabályokat állítson fel, s mintegy *recepteket* praescribáljon, a melyek a közgazdasági politikus által minden egyes előforduló esetben mintegy alkalmazandók volnának; másrészt azon nézetből indult ki, hogy a *hisztóriai* alapon mívelt és construált *elmélet* elég básist képes már önmagában is nyújtani a praktikus államférfiúnak ¹⁰⁸⁾ arra nézve, hogy (adott körülmények közt) magát feltalálhassa, s a *helyest* és *célszerűt* fölismerhesse. A mikhez járul még az, hogy a világtörténet beható tanulmányozásában meg mély emberismeretben gyöke-

rező meggyőződésénél fogva, idegenkedett Roscher minden sentimentális és idealisztikus túlzás, elhamarkodás vagy épp erőszakos rázkódtatástól, s épp ezen okból akarta tudományunk úgynevezett *praeceptiv* elemét és irányát szűkebb *körre* szorítani; s egyidejűleg az a nemes eszme is vezette, hogy a tudomány, a maga szűzies tisztaságában csak úgy óvható meg, ha kizárólag az „igazság“ kiderítésével foglalkozik, és távol marad a pártok és érdekkörök harcrai által szétszaggatott jelennek sivár üzelmeitől; a mi közben *pártdoktrínává* is fajulhatna, s ezzel nemesebb zománczától megfosztatnék. Mely felfogás oka volt annak, hogy mindég távoltartotta magát Roscher a praktikus politikai működéstől; és mindég azt a nézetet vallotta, hogy a tudósnak, a kutatónak, *valódi* tudósnek kell lennie, és *semmi* egyébnek; s különösen sohase szabad *pártemberré* válnia; pedig annak a ki (mondja Roscher) politikával foglalkozik, *ilyennek* kell lennie, s rendszerint tetteleg *ilyen* is.

Tartozom különben az igazságnak még: egyfelől annak constatalásával is, hogy Roscher (daczára elvi álláspontjának) épp oly beható éles szemmél nézte a *jelent*, mint a minő élességgel látott a *jövőbe*, s hogy igen sok *praktikus* gazdaság- és sociálbölcseleti tételeket fejtett ki, addig, a míg fontoskodó ellenesei ez irányban igen keveset birnak felmutatni, s *meddő* okoskodáson túl nem igen jutnak; továbbá az arra utalással, hogy Roscher ez irányban *sem ment sohase a végletekig*; s hogy, kivált „System“-jének újabb kiadásai több szakaszában, valamint „Politik“ című könyvében: saját régibb felfogását *módosítá*, s itt-ott tanácsokat és javaslatokat is formuláz, a melyek a *létezőnek* reformjára vagy a *jövendőnek* előkészítésére nézve támaszpontokat és irányadó eszméket tartalmaznak.

VIII.

Úgy tartom, elég kimerítő ismertetése foglaltatik az eddigiekben Roscher felfogásának és egész gondolatirányának. Legyen szabad még őt jellemeznem valamivel közelebbről: theoriájának némely jelentékenyebb (de eddig még nem említett) momentuma, valamint tudományi állása, hatása meg írói működése szerint, a mi nélkül e kiváló egyéniség méltatása nem volna teljes. ¹⁰⁹

Így először is: a mi a tulajdonképeni közgazdagságtant illeti, míg „Systémejének“ I-ső kötetében szorosban ragaszkodik az angol classikusok (Hume, Smith, Malthus, Ricardo, Stuart Mill és az ezek nyomdokaiban haladó francia J. B. Say, Chevalier, Bastiat és Sismondi meg a hason irányú német Lotz, Hufeland, Hermann és Rau) tanaihoz: a többi kötetekben (melyek a gyakorlati és különös részt foglalják magukban) önállóan construálja sok tekintetben új, s tantételeit mindenütt a történelemre fektetett elméletét; s igazat adhatni Schmollernek, mikor Roscher művének ezen részei egynémelyikére nézve azt mondja, „hogyan hozzáfogható s vele párvonalba helyezhető munka az összes világ-irodalomban alig található“. — Tudományos érdemeihez sorolandó, hogy a nemzeti jövedelem megoszlásának, a fényűzésnek, a népesedéstannak, a mezőgazdasági üzletrendszereknek, a gazd. kríziseknek, az ipar és kereskedelem-politikának, a pénz, hitel- és közlekedési és az államadóssági ügynek elméletét kibővíti és tapasztalatilag biztosb alapra helyezi; *korunk* praktikus mozgalmait tekintetében, (hogy csak egy-két pontot említsek) *ellenzője*: a bimetallismusnak, az egyoldalú agrarianismusnak, a szertelen nagyra felfúvódó fővárosoknak, a túlhajtott üzleti verseny- és spekulációnak, a mértéktelen centralisativ tendenciáknak, a köz- és magánhitel (papírpénz, adósság csinálás stb.) túlfeszítésének stb. — ellenben *szószólója*: a szabad productió és forgalom elvének, a valutarendezés körében

az aranymonometallismusnak, a jegybankpolitika terén a nemzetközi fizetési mérleg gondos szemelőtt tartásának, az adórendszerben a direkt és indirekt adónemek czéltudatos kombinációjának — A mi pedig *államfelfogását* és *politikai* nézeteit illeti,¹¹⁰⁾ figyelmet érdemlő egyebek között a szellemes és találó megkülönböztetés, a melyet magánjogilag és államjogilag (középkorias és modern módon) szervezett országok között tesz¹¹¹⁾, meg az innen levont számas találó és jelentékeny következtetések, stb. Az *államot* lényegében *ethikai-organikus* közületnek tekintvén, az e felfogásból folyó consequenziákat elfogadja, bár historico-physiologiainak jelzett módszere szellemében „*Politikáját*“ a „státus-élet *természettanának*“ is nevezi. — Az „államformák“ felosztásában az Arisztotelesi elvet követi, s jól mondja, hogy ebben a keretben minden polit. tüneménysorozat s az emberiség háromezer éves politikai fejlődésének minden főbb mozzanatajól beilleszthető és megmagyarázható. Az alkotmányoknak a nép fejlődésfokával való szoros viszonyosságára utalva: R. szerint a nemzetek nyilván-életének tetőpontját a centralisatio és az autonom hatalmak egyensúlya és harmóniája jelzi; míg a részeknek egyoldalú anarchikus praeponderanciája (mint a középkorban tapasztaljuk)¹¹²⁾ a fejletlenségnek, a központi hatalom despotikus túluralma pedig a nép túlfejlettségének, illetőleg hanyatlásának a tanúsága. A jelenlegi államrend- és szervezeteket illetőleg Roscher a *fennállónak* nem magasztalója ugyan, de az alapokat helyeseknek tartja s minden erőszakoskodó radikalismus ellenében megóvandóknak véli. A legújabbkori állam- és sociális fejlődés R. nézete szerint nagy veszélyeket rejt méhében, s tartanunk kell attól, hogy *kimenetelét* vagy óriási anarchikus harcok, vagy minden szabadságot elfojtó *despotikus* uralom és önkény képezendi; mely tekintetben az óvilág és az újkor politikai tendenciáinak és mozgalmainak analogiája szolgáltat következtetési alapot. Minden egészséges politikai fejlődésnek alapelve

az, hogy a fejlődés *organikus* (életműves) és nem *felforgató* vagyis olyan legyen, a mely a létezőt mindig tagadja és minden fennállót lerombolni akar. A leg-szebb *szabadsági formula* is félszeg, ha alkalmazva, forradalomra vagy dissolutzióra vezet.

A legújabban oly igen élénk figyelem tárgyává vált úgynevezett *Sociologia* (mint tudományszak) Roscher által nem sokba vétetett, ¹¹³) miután annak valamennyi alkotó elemeit és elveit az amúgy is helyesen tagozott állami s társadalmi tudományok rendszerében meg-levőknek vagy befoglalhatóknak tekinté; s egy ily, annyi disparát elemet tartalmazó és magába mechanikailag fölvevő „*általános társadalomtan*“ az egyes morálpolitikai tudományok kellő önállóságával és a tud. munka-tagosulat szükségességéből folyó érdekével összeegyeztethetőnek nem tartá.

Azon kérdést, végül illetőleg, hogy tartozott-e *Roscher* a hetvenes évek kezdete óta Németországon keletkezett s lassanként egyebűtt is tért nyert úgynevezett *Cathedra-Socialistákhoz*: ¹¹⁴) annyit jegyzek meg, hogy Roscher az illető szakférfiaknak 1872-iki alakuló gyűlésén résztvett, azok komoly célú törekvéseit mindég élénk figyelemmel kísérte, részben helyeselte is: de *actív* közreműködésben a későbbi években őt már nem találjuk; valószínűleg azon okból, mert a (ha lehet úgy nevezni) „*új irány*“ némely képviselői jóval tóvább és túl mentek (államsocialismust, bimetalлизм, védvámokat stb. hangsúlyozó tanaikban és működésükben) azon a *vonalon*, a melyet Roscher egész felfogása és világnézlete szerint betartandónak ítélt.

Egy további mozzanat, a melyre még előzőleg itt kell utalni, az, hogy R. egész törekvése és tudományos rendszere odavolt irányozva, a közgazdasági tudománynak összes (az ő fölléptéig) elért vívmányait és jogosult elemeit egy *szerves egészben* összefoglalni, s az annak tanai- és doktrináiban fenforgó *ellentételeket*, fensőbb, teljesen objektív szempontból kiinduló módszer alapján, a mennyire csak lehetséges, *kiegyeztetni*, s ezzel

is a tudományt az eddiginél megfelelőbb szélesb alapra állítani; a mi, hogy legalább részben sikerült is neki, még ellenei által se vonatik kétségbe; és megérthetővé teszi azt, hogy Roscher századunk második felében (olyformán, mint világhírű honfitársa *Savigny*, a század első felében a jogtudományban)¹¹⁵⁾ a közgazdaságtudomány valódi *centrális személyiségévé* vált, és nem egyszer magával *Smith Ádámmal* is hasonlítottatott össze!

Ezek előrebocsátásával, térek át a nagy lipcsei tudós még közelebbi méltatására.

Roscher a közgazdasági tudományt egészen új alapokra, igaz, nem állította, gyökeresen nem alakította át. Ezt egyáltalában a *jelen század* egy nemzetgazdaságtudósa se tevé. Annyit azonban joggal mondhatni, hogy Roscher azt valamennyi századunkbeli elődeinél szélesb és biztosabb bázisra fektette, a mennyiben azt az állam- és társadalomélet minden egyéb köreivel és mozzanataival egyenes kapcsolatba hozta; az *etikai* momentumnak, valamint a *juridikai*-nak a gazdasági-val való szoros viszonyát s kölcsönhatását a tudomány egész rendszerére való jelentősége szerint elismerésre juttatá;¹¹⁶⁾ s új módszerével e tanszakban igazi universalistikus felfogásnak tört utat; a mivel a közgazdaságtan a századunk második felét jellemző *fejlődéstörténelmi* eszmemozgalommal is viszonylatba helyeztetett;¹¹⁷⁾ s a népek és országok emelkedése és hanyatlása legnagyobb kérdései vizsgálására lett irányozva és képesítve. Elismerik ezt oly szakférfiak is, a kik Roschertől eltérő nézeteket vallanak sőt vele *ellentétes* álláspontot is foglalnak el.

Csak természetes és magától értetődő dolog, az itt mondottak szerint, hogy Roschernek tudományi, tanítói és írói *hatása*, úgy hazájában, mint azon kívül egyaránt messzeterjedt, mélyremenő és maradandó vala. Míg ugyanis odabenn (hazájában) a tanszéken, az irodalomban, sőt még fejedelmek tanácsában is szavára és tanaira mindég figyelemmel és érdekekkel hallgattak; számos egyetem részéről a leghizelgőbb föltételek mel-

lett meghívásokat kapott; kézikönyve és egyéb műveivel (mint helyesen mondatott felőle) nemzetének valódi tanítójává, s (mint tudományunk legújabb történetírója ¹¹⁸) is megjegyzi) a *német közgazdaságtan aranykorának* megnyitójává vált; s kül- és belföldi tudományos testületek vetélykedve siettek őt tagjaik sorába fölvenni: hazáján kívül abban a kitüntetésben részesült, hogy a szaktudósok egész hosszú sora készségesen követte és fogadta el tanait; munkáinak egy része majdnem valamennyi cultur-nyelvre le lett fordítva; ^{118a}) olasz, franczia, svájci, angol és amerikai hallgatói: nevének és működésének hírért a polgárosult világ minden vidékeire elvívék; egynémelyek közülök tekintélyes írók, tudósok és tanárokként terjeszték és terjesztik az ünnepest mesternek tanait és eszméit. S mégis, Roscher *iskolát*, a szó tulajdonképeni értelmében, nem alapított, mint egyenesen kijelenté, alapítani nem is szándékozott; ¹¹⁹) s menten ettől az ambiíziótól is, megelégedett azzal, hogy, *ha* az úgynevezett történelmi iskola vezetősége ő benne mintegy personifikálva nincsen is, megvannak és begyökerezvék annak elvei és felfogása a tudományos világ közfelfogásában és a tudósok reszpublikájának egész gondolatrendszerében! ¹²⁰)

Nem hiányzottak és hiányzanak egyébiránt (a mint már fentebb egynémely alapkérdésre nézve, tüzetesen érintve volt) *ellenzői* (részben élesen bíráló antagonistái) se Roschernek, meg az általa alapított iránynak. — Elismerem (s nem vontam sohase kétségbe), hogy a Roscher módszere és doctrínája ellen tett némely kifogás nem minden alapot nélkülöző; ¹²¹) de kétségtelen annyi is, hogy az illető ellenvetéseknek nagyobb része indokolatlan; az új módszernek és iránynak vagy positiv nemértéséből vagy félreértéséből származó. Az előbbit, vagyis a Roscher-féle felfogás és tárgyalásmód *fogyatkozásait* illetőleg, utalok (a már előbb is jelzetken kívül) arra, ¹²²) hogy Roscher munkáinak, s főleg „*Systemje*“ *gyakorlati* részeinek némely

szakasza, a nagyon is messzemenő hisztorismusnálfogva, szorosan elmélet-tudományi jellegéből veszt, s inkább tünemények *descripczióját*, mint logikailag formulázott tantételeket (*theoriát*) tartalmaz.¹²¹⁾ Megengedem, hogy Roscher roppant terjedelmű történelmi tanulmányai mellett, a *philosophia* elvontabb részeit (épp olyformán, mint hírneves tanárkollegája, a kitünő jurista, Ihering) kellő mértékben nem dominálta, és így fogalmi deductiói mögötte maradnak ama élesebb dialektikus deductiók mögött, a melyeket például honfitársainak, Hermannak, Kniesnek, Thünnenek, Lehrnek, Dietzelnek, vagy az angol Stuart Millnek, Cairnesnek és Stanley-Jevonsnak, avagy a francia Rossinak és Cherbulieznek: műveiben találjuk.¹²²⁾ — Tagadhatatlan továbbá, hogy Roscher fontos intézmények avagy jelenségek megítélésében itt-ott ingadozó álláspontot foglal el; úgy hogy fejtegetései nem mindig kielégítőek vagy megnyugvást adók; nemkülönben az is, hogy a némely dolgozataiban szerfelett bőségesen szereplő s néha nem is lényegest tartalmazó „jegyzetek“ meg magába a szövegbe becsatolt *észrevételek* által a szoros gondolatmenet a fejtegetésben zavartatik, s az elvi formula elhomályosul. — Mind-e kifogásoknak van alapja és értelme. De az *ezen túlmenők* épp oly helytelenek, mint igaztalanok. — Nem volna először is igazolt, Roschert ama túlzásokért, melyekbe a hisztóriai iskola némely napjainkbeli követője (az úgynevezett új-hisztórikusok) főleg Németországban, azzal esett, hogy a közgazdaságtan, ezeknek kezei közt logikai szövezetétől megfosztva, tények és adatok gyűjteményévé, leírásává törpül: felelőssé tenni. Ugyanily helytelenség Roscher hisztorismusának odamagyarázása, mintha azzal az *erkölcsi világrend* bizonyos nagy elveinek általánosságát s maradandó érvényességét kétségbe vonni;¹²³⁾ avagy minden *lettben* és *létezőben* azt, hogy lett és létező, egyszersmind a további s örökös fenmaradás indokául is elismerni, s így a közgazdaságnak mintegy *theodiceáját* is szolgáltatni akarta volna! Arról nem is szólva, hogy

éppen ez a nemesb jelentményű hisztorismusa Roschernek valóban szabadítólag és kibékítőleg hat; az egyszerű gyakorlatembernek épp úgy mint az államférfiúnak, ítéletét és látását élesíti; s egy fensőbb s elfogulatlanabb élet- és világnézetnek talajára állít.

Soha se nevezte vagy tekintette e mellett Roscher az ő rendszerét az *egyedül helyesnek*, lehetségesnek, vagy csalhatatlannak; soha se volt más felfogások és komoly tudományos törekvések iránt exkluzív; soha se állította Roscher (mint fentebb kimutattuk) azt, hogy a hisztóriai módszer meg inductió az egyedül jogosult és célravezető; a minek bizonyságául elég ismételtlen arra hivatkoznom, hogy senki se becsülte nálánál magasabbra a (lényegileg deductiv úton haladó) nagy angol classikusokat: Humet és Smithet, Malthust és Ricardot; s hogy az egész újabb irodalomban alig van tudós, a kinek műveiben a dogmatikai és a történeti anyag oly tárgyilagosan összefoglalva volna, mint épp a Roscheréiban.

Nem foglalja Roscher doctrinája magában az *egész* igazságot (a mit önhittelen szerénységgel mindig beismert maga is); nincs hiányok és tévedések nélkül; s részint kiegészítést, részint megigazítást tesz szükségessé. De az elfogulatlan bíráló soha se tagadhatandja azt, hogy Roschernél szélesb látkörű, sokoldalúbb tudományos készséggel feladatát felkaroló nemzetgazda, századunk folyamában nem létezett; hogy tőle és lipcei tanszékétől vette (mint egy jeles szakember megjegyzé) kiinduló pontját a közgazdaságtudomány ama fényes *diadalmenete*, a mely ennek nagy jelentőségű állását a korunkbeli összes tudományok közt, s egyúttal a történelmi iránynak a művelt világ sok főiskoláin valamint irodalmában való képviselését alapította és hozta meg; hogy Roscher eszméi és tanai jó részére alkalmazható (ha szabad e hasonlattal élnem) a Róbert Mayer, Joule és Helmholtz által a physikai világra nézve kimutatott törvény „az erő és a mozgás elenyészhetetlenségéről s folyton való fenmaradásáról;“

s hogy nem túlzott a jelenlegi müncheni tanár s Roscher egykori tanártársa, *Brentano*, akkor, a midőn azt mondta, „hogy Roscher könyvei még soká, igen soká lesznek olvasva és tanulmányozva, a mikor a mieink (a többi jelenkori közgazdasági írókéi) már rég fogják a könyvtárak moh- és porlepte állványain örök álmukat háborítlanul aludni“.

IX.

Még csak Roschernek, mint *állambölcseleőnek, tanárnak, írónak és embernek* jellemzésére nézve akarok egynémelyeket megjegyezni.

Elkölcsi és politikai *világnézte* szerint Roscher (mint már más helyütt is érintők) erősen *conservativ*, a történeti hatalmak tisztelése és kimélése elvéből kiinduló státusbölcseleő; a mi különben nála a kat-exochen történésznél, a ki a hisztóriai fejlemények bizonyos benső jogosultságát vallotta;¹²⁴⁾ a nagyon gyors haladásnak, (a mely nem is mindég előremenetel és emelkedés, hanem visszalépés), a történelem lelkiismeretes szemléletéből levont tanulságok figyelembevételével, barátja nem lehetett; s egyáltalában a századokon át ment fejlődés-teremtette (állami, szociális és gazdasági) alapok megingatásától méltán tartott: alig csodálható. Távol volt azonban az élesenlátó tudós a conservativismus túlzásaitól; mindig rosszalta annak úgynevezett restauracionális és középkorias jellegű kinövéseit;^{125—126)} nem zárkózott el korunk új szükségai, szabadsági, egyenlőségi stb. legitim követelései, az alkotmányos felelős kormány előnyössége, a nemesb értelmű demokrácia aspirációinak elismerése elől; egyúttal buzgó szószólója a szabad önkormányzati rendszernek, a mily határozott ellenzője a socialistikus és utopisztikus célú agitáció, s minden mértéket és okszerűséget figyelmen kívül hagyó radikálismusnak.¹²⁷⁾

Tanulmányai és tudományszakánál fogva inkább

a realistikus és komolyabb életfelfogáshoz hajolva¹²⁸⁾ az élet minden adott nagy tényezőivel és nehézségeivel, valamint anyagelvies czélzataival és az emberek gyarlóságaival folyton számolt; de megővta magában mégis a legnemesb *idealismust*, erkölcsi és mély vallásos érzületében az ethikai világrendet megingathatatlan tényül veszi, mely további bizonyításra nem szorul és minden kétely fölé van helyezve; ¹²⁹⁾ igazi nagyság Roscher szemében csak erkölcsi nagyság volt, (a mint önmagára nézve is *Fichtének* azt a szép gondolatát, „hogy a tudós egyszersmind népének és korának erkölcsileg legkiválóbb embere legyen,“ concret módon megvalósítani törekedett“. ¹³⁰⁾ Örömmel nézett minden haladást, melyet akár az anyagi, akár a szellemi műveltség terén tapasztalt (mert minden haladást szellemi erőök produktumának tekintett), s magában a látszólag annyira realisztikus nemzetgazdaságban is minden jelentékenyebb tüneményt és alakulatot az ember erkölcsi tehetségeiből folytnak, és az ethika szempontjai szerint is megítélendőnek tartá.

Kiváló jellemvonás még Roscher tudományos felfogásában (mint előbb is már jeleztem volt) a törekvés: az ellentétek kibékítése, vagy a mennyiben ez nem érhető el, enyhítése; a miből folyólag többször utal arra, hogy „úgy az életben, mint az elméletben, a két részen való egyoldalúság, combinálva adja az igazságot“, s hogy „az igazság nem fekszik az extrémek közötti középen, hanem valamivel magasabban, ott a hol ez extrémek mintegy kiágazások, kiindulásukat veszik“. ^{131—132)} Tudományi sikereit s phaenomenális ismeretbőségét bámulatos emlékezőtehetségének s az ezzel párosult törhetlen munkakedve- és szorgalmának tulajdoníthatni; nem szólva arról, hogy igazi tudós és bölcselő létére, neki csak egy életöröme, egy szerelme, egy világa volt: *a tudománya!* Nagy volt e mellett Roschernek tehetsége néhány kevés hisztóriai adatból (olyformán mint Cuviérré a természetrajzban) egész tüneménykörök restructióját stb. megalkotni, ¹³³⁾

épp oly nagy, mint a formális művésziesség „törvényeknek” a rideg empirikus anyagból való kifejtésére.¹³³⁾ Határozott s önálló ítéletet tartván fenn magának úgy tudományi mint politikai viszonyok és személyiségek felett: sohase vált ez irányban túlságos ridegségű bírálóvá; valamint mindig jóindulatú méltánylással nézte tiszt- és versenytársainak munkálkodását, épp úgy mint a fiatalabb tudósi nemzedék törekvéseit.

Mint *tanár* Roscher igazi mintaképe volt egy magát kizáróan csak tisztjének szentelő német professornak, a kinek más dolga, helye vagy hivatása nem volt, mint az íróasztala, a könyvtára meg a cathedrálja.¹³⁴⁾ Előadásai ugyan nem voltak a fejtegetés mélysége, meg dialektikai szigoránál fogva vagy formai tekintetben kiváló, de annál nagyobb hatást gyakorolt széles tudományossága, a legérdekesebb s legtanulságosabb részletekbe ereszkedés és szellemes idézetei által, a mivel hallgatóinak látó és ismeretkörét rendkívüli mértékben gazdagította s önálló gondolkozásukat és ítélőképeségüket fejleszté.

Mint *ember* és *magán-személyiség* azon tulajdonságokkal bírt, a melyek a modern finom miveltségű s a társaság irodalmi és közéleti köreiben mozgó szakférfiút jellemzik. Némi öntudatos reserv és tartózkodás az érintkezésben párosulva volt nála meleg humanitási érzellemmel és mindenkorai készséggel támogatás- vagy közbenjárásra, a hol az akár jótékonyági akár tudományi és irodalmi czélokra lett igénybe véve.¹³⁵⁾ Tervszerűen berendezett életmódja és zajtalan életfolyama csak néha tett utazásai s tudományos kirándulások által volt közbeszakítva; ideálját e részben (úgy mint nagy tanítóját, Rankeét) az képezvén: az életet mint valódi *műalkotványt* felfogni és kialakítani; az értelem és az érzelem, az ész és a szív minél teljesebb harmóniájához eljutni!¹³⁶⁾

* * *

Ezekkel befejezem (talán nagyon is hosszúra nyult) előadásomat; a melyben egy rendkívüli tudósi *egyéniséget* meg egy nagy jelentőségű tudományi *irányt* (vagy *iskolát*) együvévalóságukban és összefüggésük szerint feltüntetni és közelebbről méltatni tűztem volt ki feladatombul. Vajha sikerült volna e célra csak megközelítőleg is elérnem, s valamivel ahhoz járulnom, hogy úgy az iskola, mint annak alapítója, a sok félreértéssel szemben kellő világításba helyezve és igazságos megítélésük szempontjai tisztába hozva legyenek. Feladatom teljesítésében, az elhunythoz való viszonyból eredt kegyeletes érzelmek, de az a meggyőződés is vezetett, hogy a történelmi iskola a közgazdaságtudományt kétségtelenül sokkal magasabb polcra (mint a melyen előbb állott) emelte, és a tudományos szellemfejlődésnek általában is maradandó értékű szolgálatokat tett; s hogy az iskola alapítóját illetőleg igazat lehet adni Németország legkiválóbb szaktudósainak, mikor Roscher elhalálózása alkalmával azt jegyezték meg, hogy benne: Európa egyik legnagyobb tudósát, Németország egyik legünnepelebbebb tanárát és szakíróját, a nemzetgazdaságtan újjáalakítóját gyászolja; hogy nincs és nem is volt név (Németországban), mely úgy a belföldön mint a külföldön ismertebb és népszerűbb lett volna a közgazdaságtanban, mint a *Roscheré*, és: „hogy örvendhetni azon, hogy egy *ily szellem úr* marad a tudományunkban!”

S most még egy szót végezetül. Abban a nagy és sajátos *zűrzavarában* az eszméknek, törekvéseknek és érdekharcoknak, a mely napjainknak (a századvégi évtizednek) uralkodó de *elcsufító signaturáját* is képezi: bizonyos pesszimiztikai elkeseredettséggel is találkozunk a tudományosság nem eléggé megfelelőknek tartott vívmányai, csekélyszerű és nemkielégítő eredményei fölött; sőt mi több, majd általánosan, majd egyes tudományokra nézve még az a sujtó ítélet is hallható, hogy feladatára képtelennek bizonyult és *csődbe jutott!* — Hogy van-e e kemény ítéletnek jogosult-

sága, nem vizsgálom; a *közgazdaságtudományra* nézve egyenesen kétségbe vonni merem. Mindenesetre pedig bizonyos vagyok az iránt, hogy attól a szomorú sorstól, hogy csődbe jusson: ez a tudomány mindaddig megóva maradand, a míg a *Roscher* által megvetett alapokat, felfogást és irányt tiszteletben fogja tartani!

JEGYZETEK.

1) Megválasztva lett ugyanis Roscher: Akadémiánk 1861-ik évi december hóban tartott nagygyűlésén.

2) Roscher életrajzi viszonyaira nézve érdekes adatokat szolgáltat saját fia, Roscher Károly: atyjának „Geistliche Gedanken“ cz. (1895-ben megjelent) munkájához csatolt „előszavában“.

3) Tehát majdnem egészen *egykorúlag* hírneves szaktanári pályatársa (a később Bécsben működött és a „socialismus és communismus“ bölcészeti felfogása megalapítójaként érdemesült) *L. Stein* első ez irányban úttörő munkájának megjelenésével.

4) Thukydidest nevezte Roscher Smith Ádám mellett igazi tanítójának és mesterének. — Az angol történész, *E. Freeman* is Thukydidest legújabbán (Study on History. Magyarul 1895. pag. 183.) minden eredeti írók fejedelmének nevezi. Ld még *Jul. Wolf* (zürichi egyetemi tanár) Értekezését Roscherről az Allg. Zeitung 1894-ki foly. júl. 3. és 4-ki számában.

5) A százsz titkos tanácsosi méltósággal 1872-ben ruházott fel.

6) Névszerint a szászországi, a müncheni, a milánói, bécsi, stockholmi, velencei, római stb. tudom. társulatok; míg másfelől a lipcei „Jablonovsky-Társulat, illetőleg alapítvány“ elnöke, a francia „Institut“-nak, a londoni nemzetközi statisztikai intézetnek, meg a kievi és kasáni orosz főiskoláknak, nemkülönben a bolognai, königsbergi, edimbourgi, tübingai egyetemeknek tiszt. tagja és tudora volt.

7) Úgy mint a maga idejében a hírneves heidelbergi tanár és világtörténész: *Schlosser*.

8) Melyet különben már a „Deutsche Vierteljahrsschrift“ 1848-ki folyamában közzétett volt.

9) „Eine wirkliche Gelehrten- und Büchergeschichte“ — mint a könyv egyik ismertetője mondja.

10) Ld. e munka felől (a bécsi s most heidelbergi tanár) *Jellineknek*: a Neue Freie Presse 1893. május 17-ki és *O. Lorenz* történettanárnak a Magazin für Litteratur 1894. június 23-ki számában közlött czikkét, valamint *Miaskovsky* és *Bücher* lipcei egyet. tanárok Roscher fölött tartott „Emlékbeszédeiket“.

11) Ld. az egész irányról általában *Roscher*: Systemjének I. köt. 21. egész 29. §§-ait, *Ua*. Thukydidesz Előszavát és 35. s k. meg 239—275. lpj. *Ua*. Grundriss zu Vorlesungen-je Előszavát, *Ua*. Lipcei tanszékfoglaló előadását a Deutsche Vierteljahrsschrift 1849-ki foly. 1. füz. és Geschichte der Nationaloekonomik cz. m. 822. s k. 1017. s k. és 1032. s k. lpj; — továbbá *K. Knies*: Die Politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkt (1853., újabban kibővítve 1883-ban), főleg VI. pg. 34. s k. 343. s k. 385. s k. és 474. s k. lp.; — *A. Wagner*: Lehrbuch der Politischen Oekonomie, Grundlegung Erster Theil. Grundlagen (3-ik kiad. 1892.), főleg a 137—252. lp.; — *G. Schmoller*: Volkswirtschaftslehre stb. czikkét a Conrad-féle Handwörterbuch der Staatswissenschaften VI-ik köt. (1894) az 527—563. lapokon; — *P. Villari*: La Storia come Scienza cz. Ért. a Nuova Antologia 1891-ki folyamában; — *E. Bernheim*: Lehrbuch der historischen Methode (1894), főleg a 146. s k. és 205. s k. lp. s végre *Kautz*: Theorie und Geschichte der Nationaloekonomik című m. (1858—1860) I. köt. 376—424. lp. és II. köt. 685—694. lp.

12) Németországon kívül ezen iskola iránya, lényege és valódi értelme felől a legújabb időkig fölőtte hiányos felfogás uralkodott; részben még mai napság is létezik.

13) Ld. a 11. jegyzetben említetteken kívül még: *Wolowsky*: Bevezetését Roschernek (általa 1856-ban francia nyelven közzétett) Systemje I. kötetéhez; *Pöhlmannak* Érték. a M. Allg. Zeitung 1895-ki folyama május 22-ki melléklapján; továbbá *Eisenhart*: Geschichte der Nat.-Oekonomik (1891) 182. s k lp, valamint *Ottok. Lorenz*: Die Geschichtswissenschaft cz. (1886-ban megjelent szelletes) munkáját általában.

14) Roscher az ő methodusát még „*physiologiainak*, egyszerű másszor *realistikainak*“ is nevezte el. Ld. erről alább a 32. és 33. lp.

15) Ld. még *Roscher*: Thukydidesz stb. Előszó. *Ua*. Politik, a 2. és 3. §., továbbá *Gervinus*: Fr Ch. Schlosser. Ein Nekrolog (1861) 52. s k. lp. és *P. Villari*: La storia stb. 2. s k. és 46. s k. lp.

16) Ld. *Roscher*: System I. köt. 22. § és *Eisenhart*: Geschichte der Nationaloekonomik 188. lp.

17) *J. Rambaud* (a Léon Say által szerkesztett Nouv. Dictionnaire d'Economie Politique 1892-ben megjelent II. köt. 1192. lp.) azt mondja Wolowskynak Roscher Systemje fordításához csatolt „Préface“-járól a történelmi iskolát illetőleg, hogy „Cette préface fût une sorte de manifeste économique“; *Hasbach* a Roscher-féle eszmerendszert korunk szellemi fermentjének nevezi; *Leroy-Beaulieu* (1896-ban megjelent négy kötetes „Traité d'Economie Politique“-jének I. köt. 41. lp.) szerint pedig „l'école historique allemande est pronée et imitée dans le monde entier“; s a mi a hozzája csatlakozott, vagy legalább hason nyomokon járó nevesb szaktudó-

sokat illeti, legyen elég a *német*: Hanssen, K. Knies, Böhmert, Brentano, Schmoller, Bücher, Berghoff-Ising, Schönberg, Miaszkowsky, Inama-Sternegg, Scheel, Cohn és Hassbächra; a *francziák* közül: Leplay, Aug. Ott, Riviére, Leroy-Beaulieu, Cauwés és Wolowskyra; az *angolok* s *amerikaiak* közül: Cunnigham, Bagehot, Freemann, Ruskin, J. Kell-Ingram, Cliffe-Leslie, Rogers és Ashleyre meg Francise Walkerre; az *olaszok* közül: Cosumano, Cognetti-Martis, Schiatarella, Minghetti, Ricca-Salerno és Luzattira; az *oroszok* s *szerbek* közül: Babst, Korsack, Jovanovich, Lalon, Stetschepkin, Isajewre stb. utalnom. — Meg kell különben jegyezniünk, hogy tudományunk egyik (legújabb) történetírója, *J. K. Ingram* „History of Political Economy“ című (1888-ban, meg az „Encyclopedia Britannica“ 19-ik kötetében is közzétett s 1890-ben *Roschlau* által német nyelvre ford.) munkájában a „történelmi iskola“ feliratú szakaszban sok oly író is sorol fel, a kiknek a Roscher-féle iskolával közelebbi összefüggésük nincsen.

18) Ezek közül legelsőként *K. Kniest* (ld. a 11. jegyzetet), azután (legújabb) *Büchert* és *Schmollert*, meg *W. Hasbachot* kell említenünk.

19) Erre *J. Wolf*, *Schmoller*, *Brasch*, és *A. Wagner* is utalnak.

20) Ld. *Baudrillart*: Bodin et son temps (1853); *Barthélemy*: Études sur Jean Bodin (1876), és *Pollock*: Lectures on the history of political science (1882).

21) Ld. *Kuno Fischer*: Franz Baco von Verulam (1856) a 3. és 4. fejezetben és *b. Eötvös József*: A XIX. század uralkodó Eszmái stb. (1851—1854) I. köt. Bevezetés.

22) Ld. *Venedey*: Macchiavelli, Montesquieu und Rousseau (1850) és *Albert Sorel*: Montesquieu (1887) cz. szellemes könyve két utolsó fejezetét.

23) *A. Comte*: úgynevezett *positivistikus* bölcsészeti rendszere, annak (1830—1842-ben és újabban 1864-ben hat kötetben megjelent) „Cours de Philosophie positive“ cz. terjedelmes munkájában van kifejtve. Ismertetését, részben méltatását, de bírálatát is: *Stuart Mill*: A. Comte and the Positivisme (1865. új kiad. 1882.), továbbá *J. K. Ingram* (f. id. munkájában), meg beható és alapos módon *H. Gruber*: Auguste Comte, der Begründer des Positivismus és *Der Positivismus bis auf unsere Tage* című (1889—1891-ben megjelent) két művében, valamint *H. Waintig*: Auguste Comte und seine Bedeutung für die Socialwissenschaft (1894) cz. dolgozatában, nyújtják. (Némely helyes észrevétel a positivistikus philosophia felett *Brassai*: Az igazi posit. philosophia cz. akadémiai Értekezésében, 1896.)

24) Ld. különben *J. K. Ingram* id. munk. (német kiadás) 268. s k. lp. és *Waintig* id. könyve 142., 190 és 280. lp.

25) Comte *prioritását* Roscherrel szemben még a Comtet magasztaló Ingram vagy Waintig se vitatják.

26) A historiai iskola kicsinyléséből kiinduló osztrák tudós, *Menger Károly*, Roschernek kezdeményezési elsőbbségét kétségbe vonva, azt vitatja, hogy Roscher az irányadó eszmét a göttingai egyetemen működött történettanárok és publicisták, nevezetesen pedig *Gervinustól* vette stb. Ld. *Menger*: Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere cz. m. (1883.) főleg 209. s k. lp.

27) Hogy hazai állambölcsészünk *b. Eötvös* a 48/49-ki mozgalmas időkben concipiaált s 1851-ben megindított kítőnő munkájának (A XIX század uralkodó Eszméiről) „Bevezetésében“, a Roscheréhez igen közelálló felfogásban, az *inductiv* módszernek a politikai tudományban való alkalmazását sürgeti: ismeretes dolog.

28) Körülbelül olyképpen, mint *Verul. Baco* találta a maga idejében a középkorias és scholastikus jellegű tudományt általában. (Ld. *b. Eötvös* id. m. I. k. Bev.)

29) Ez úgynevezett *abstract-deductiv* (illetőleg régi orthodox és classikai) iskolát éles bíráltnak veti alá legújabbban *W. Hasbach* (Kiel egyetemi tanár) terjedelmes Értekezésében: „Der Methodenstreit in der Politischen Oekonomie“ (a Schmoller-féle Jahrbuch 1895-ki foly. 1. és 3. füzetében); továbbá s részben *Lujo Brentano*: Die Classische Nationaloekonomie (1888) cz. könyvében; és *Schmoller* tanár Menger dolgozatait kritikailag bonczoló czikkében Jahrbuchja Neue Folge VII. kötetében. — Míg *ellenkező* irányban (vagyis az abstract-deductiv iskola hívei részéről) jeles, részint védekező, részint támadó jellegű értekezéseket (szintén az utóbbi években) a már említett *Menger* tanáron kívül az osztrák *Philippovich* (Aufgabe und Methode der Politischen Oekonomie, 1886.), *Schuller* (Die Classische Nationaloekonomie und ihre Gegner, 1895), továbbá *Gans-Ludassy* (Die Wirthschaftliche Enegie, System der oekonomistischen Methodologie, 1893.) és *Böhm-Bawerk* (a Conrad-féle Jahrbücherek 1890-ki folyamában a 75—95. lap.) tettek közzé. — Ugyancsak ez utóbbi körhöz közelálló szakférfiak (a már idézve volt *Ad. Wagneron* kívül): az angol *Keynes* (1891-ben kiadott nagybecsű könyvével: The Scope and the Method of Political Economy) és a német *Diezel* (1895-ben megindult „Theoretische Socialoekonomik“ című rendszeres művének I. kötetével).

30) Ld. *Zarncke*: Litterarisches Zentralblatt. 1878-ki évfoly. 1-ső számát.

31) Ld. *Sumner-Maine*: Popular Guvernment cz. m. (1886) Előszavát.

32) Így *Dietzel* (id. munk. I. köt. 76. lp.) alig megfoghatóan azt mondja, hogy a gazdasági elmélet meg a gazdasági történet mindketten *theoretikus* tudományok; ép oly helytelenül, mint ha

azt mondanók, hogy a közgazdaságtan azért, mert történelemből abstrahál és történelmi alapon indukál: *hisztóriai* tudománynak tekintendő. (Az élesb megkülönböztetés történelem és elmélet között már *Baco*: De Augmentis Scientiarumja II. r. 1. sz. található, a hol az mondatik: „Historia proprie *individuorum* est, quae circumscribuntur loco et tempore; *Philosophia* individua dimittit, notiones ab illis *abstractas* complectitur, atque in iis componendis et dividendis, *ex lege naturae* et rerum ipsarum *evidentia*, versatur.“ stb.)

33) Ld. még *Philippovich* (Grundriss der Pol. Oekonomie, 1893. pag. 28—29) és *Joh. Conrad*: Grundriss der Pol. Oekonomie (I. köt. 1896. 78. lp.)

34) Legfeljebb azt mondhatnók, hogy tudományunk bizonyos vonatkozásban állván a *történet-philosophiával*, ha ez az utóbbi az emberiség általános fejlődésének a törvényeit van hivatva kutatni és kideríteni: a közgazdaságtudomány, annyiban a mennyiben ez általános emberiségi fejlődés gazdasági oldalát munkálja ki és hozza kifejezésre: a történet-bölcsészetnek mintegy alkotó eleme és speciális ágává (tehát a gazdasági világtörténet *philosophiájává*) lesz; éppen úgy, a mint a hasonló szempontból nézett „*Politika*“ (bizonyos tekintetben) a világhisztória *államfejlődési* bölcsészettévé. (Ld. különben *Krause*: Philosophie der Geschichte, 1843; *Rocholl*: Philosophie der Geschichte, 1893. *A. Froude*: Science of History. Studies, 1867. *Lasaulx*: Versuch einer Philosophie der Geschichte 1857. *A. White*: The Study of general History, 1885. New-York; *Weisengrün*: Die Entw. Gesetze der Menschheit 1888; *Bernheim*: Hist. Methode, 97. s k. lp.; valamint *Hegel*, *Flint*, *Buckle* és *Lecky* ismeretes történet-bölcsészeti munkáit.)

35) Ld. *Knies*: Polit. Oekonomie 24., 37., 255. s k., 356. s k., 381. s k. lp. *Kautz*: Theorie der Nat. Oek. I. kötet, utolsó szakaszokat; és *O. Lorenz*: Geschichtswissenschaft 1., 2. és 5. fejezetét.

36) A tud. *abstrakciónak* (mond egy jeles szakember): soha se szabad szem elől téveszteni, hogy az ő tételei csak az általa gondolatilag (alapul) vett viszonyra nézve, tehát csak korlátolt mérvbeni érvényességgel bírhatnak; sőt még nagyobb hibába esnék, ha okoskodásainak eredményeiből föltétlen következtetéseket vonna le a gyakorlati politikára nézve. Ld. *J. Lehr*: Grundbegriffe der Volksw. Lehre, 1895 a 24—25. lp., továbbá *Cunnigham*: Értekezését a Schmoller-féle Jahrbuch XIX. évf. 2. füzetében; és *Edgeworthét* az Economic Journal IV. évf. meg a Neokantiánus *Liebman*: Die Klimax der Theorien, 1884., a 1—7. és 65—113. lp.

37) A mint ezt újabban megint *H. Pesch*: a Maria-Lachi füzetek 49. köt. 5. füzetében, azután *Dietzel*: Theoretische Social-oekonomik I. köt. 87. lp. és más írók állítják.

38) A mivel különben a *descriptiv* eljárásnak a tudományos elmélet teljessége tekintetéből és helyes megalkotására (előkészítése- és alapvetésére) való fontossága, sőt szükséges volta: korántse legyen kétségbe vonva. (Ld. még *Schmoller* cikkét a Conräd-féle Handwörterbuch VI. köt. 538. s k. lp. és *Hasbach* fentid. Értekezését a 780—790. lp.

39) Az itt jelzett *relativismus* elve megvan csirájában az ókori bölcselőknél és történetíróknál (Protagoras, Heraklit, Anaximander, Thukydides, Aristoteles és Polybiosnál); az újabb korban Baconnál, Montesquiennél, Ed. Burkénál; s századunkban: a történeti jogiskola, meg a Ranke által alapított hisztóriai irányban, *A. Comte*: philosophiai rendszerében, végre a politikai bölcselők között Dahlmann, Benj. Constant, L. Broughamnál, Sismondinál s hazánkban némileg b. Eötvösnél. (Az ókorra nézve felette érdekes fejtegetések *Roscher*: Thukydidesében pag. 239—275. és *Th. Gomperz*: Griechische Denker, I. köt. 1893. 56—65. lp.) A mi a *positivista* bölcsészet alapítóját *A. Comteot* meg követőjét *Littrét* illeti, ezek sokszor emlegetik ugyan a relativitási elvet (pl. mikor azt mondják, hogy minden tudomány a relativre van szorítva; vagy „tout est relatif, voilà le seul principe absolu“ stb.); de ez náluk más értelem- és jelentménnyel bír.

40) Valóban joggal kérdezhetni azoktól, a kik a tud. elméletet csak a mindenhai *jelennek* alapján tartják megalkothatónak stb.: „mért ne létezhessek *egy* (universális jellegű) *elmélet*, a mely minden fejleményt és minden alakulatot felölel és megmagyarázni törekszik; mért elégedjünk mi meg tanrendszerünk megalkotásánál: *egy mintegy idői átmetszetével a történőnek* és lévőnek, névszerint a *jelennek*; nem *köszön-e* le hivatása és magas tudományi állásáról a közgazdaságtan s nem törpül-e el térileg és időileg korlátolt viszonyok *leírásává*: ha theoriája ezen szűk és egyoldalúan kimért talajra állíttatik?!“ (Ld. még *Schmoller*: Zur Literaturgeschichte stb. (1888) a 288. lpon. *Dietzel* id. m. I. k. 88. lp. és *Ottok. Lorenz*: Die Geschichtswissenschaft stb. a 70. s k. lp.; más irányban *Hegel*: Grundlinien der Philosophie 2. Ed. 18. l. és Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie 2. Ed. I. 59. lp.)

41) Ugyanezt tették és teszi kitünő módon péld. *Knies*: a szabadkereskedés vagy védvám tekintetébeni vitakérdésre nézve; *Wagner* a bank- és hitelügyre, *Hansen*, *Miaskovszky* és *Buchenberger* az agrárpolitikai kérdésekre nézve; *Bücher* a közgazdaság keletkezéséről frott szellemes könyvében; *Hildebrand* a közgazdaságtani theoriák egymásra következése elemzésében, *Lexis*, *Nasse* és *Helfferrich* valutaügyi Értekezéseikben stb. Ugyanez a felfogás némileg kifejezésre jut még az angol *Price*-nél, *Cunningham*nál és *Ingram*nál, a francia *Leplay*-nél és *Cauvé*-nél, a fentebb (17. jegyzet) említett *olasz* és más szakférfiaknál; sőt még egyik-

másik újabb, a történelmi irányt egyenesen méltató *bölcselőnél*, névszerint *Volkeltnél* (Einleitung in die Philosophie der Gegenwart, 1892. 174. s k. lp.) *Wundtnál* (Logik, II. köt. 593. s k. lp.); valamint a *sociologia* legismertebb képviselőinél *A. Comte* meg *Herbert Spencernél*. (Ld. még alább az V. szakasznak végét.)

42) Részben annak vagy meg nem értése vagy félreértéséből ered! Ld. e tek. példaképpen: a neves statisztikus és nemzetgazda *Scheel* észrevételeit a Schönberg-féle „Handbuch der Polit. Oekonomie“ legújabb, 1896-ki kiad. I. köt. 83. lapján; vagy a *L. Say-féle*: nagy „Nouveau Dictionaire d'Économie Politique“ főszerkesztőnek, *Chailley-Bertnek* feltűnő tájékozatlanságot eláruló „Introduction“-ját (II. köt. 14—16. lp.); ugyanilykép *Maurice Block*, ismeretes francia statisztikus és közgazd. író: Progrés de la Science Économique cz. 1890-ben közzétett nagy munkája I. köt. 25. s k. és 253. s k. lpj. vagy a *szabadság philosophjának* nevezett svájcki *Ch. Secretannak* (Sociale Schriften, 1896. pag. 206—233.) meglehetősen confusus fejtegetéseit.

43) Ld. még *M. Brasch*: W. Roscher, und die social-wissenschaftlichen Strömungen der Gegenwart (1895) cz. könyvét.

44) A mennyiben különben ez a felfogás és életnézet sincs egészen híjában értelemmel és alappal bíró elemeknek: Roscher az iránt absolute ellentétes álláspontot nem foglal el.

45) Ld. e tek. újabban megint *Gans-Ludassy*: Die wirthschaftliche Energie cz. fen. id. (nagyobbszabású és sok becses fejtegetést tartalmazó) munk. I. köt. 158. s k. lp., *I. Lehr*: Grundbegriffe der V. W. cz. m. 22—23. lp., meg (bár csak mellékesen) a sokat emlegetett *Fr. Nitschének*: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben cz. Értekezését az „Unzeitgemässe Betrachtungen“ cz. munk. 2.-ik füzetében.

46) Azt mondja *Seneca* a „De brevitae vitae“ és „Consolatio ad Marcian“-jában: in tria tempora vita dividitur: quod *fuit*, quod *est*, quod *futurum* est. Ex his: quod agimus, breve est; quod acturi sumus, dubium; quod *egimus certum* est“.

47) Helyesen utal e részben még *Leroy-Beaulieu* arra, hogy a történelmi *mult* a tudományos kutatások által ez irányban is mind teljesh mérvben deríttetik föl; továbbá, hogy itt nem annyira kicsinyes részletek, mint az általános (gazdasági) fejlemények és állapotok ismeretére és combinatóijára való támaszkodásról van szó; s hogy a lényeges tényezők és a mozgató rugók a mult időkben és társadalmakban is ugyanazok voltak, mint a jelenben. Ld. *Traité de l'Economie Politique*-je I. köt. 41—48. lpj.

48) A történelmi iskola egyéb állítólagos *hibáit* és *fogyatkozásait* illetőleg ld. *Menger*: Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationaloekonomie (1884-ben közzétett) lényegileg polemikus célú munkáját; meg *E. Dühring*: Kritische Grund-

legung der V. W. L. 1866-ban és Geschichte der V. W. L. 1879-ben megjelent könyveit.

49) Az e *szakaszban* foglaltakra nézve ld. egyáltalában: *Knies*: Polit. Oekonomie f. id. helyeken; *Ad. Wagner*: Lehrbuch der Pol. Oekonomie. Grundlegung 3-ik kiad. I. Rész 225—252. lp. *Schmollernek*: Zur Literaturgeschichte des Staats und Socialwissenschaften a 147. s k. és 275. s k. lp., meg „Volkswirtschaftslehre“ cikkét a Conrad-féle államszótár VI. kötete 531—559. lp. *I. Fr. Neumann*: Értekezését „Naturgesetze und Wirtschaftsgesetze“, a tübingai Zeitschrift für die Staatswissenschaft 1892. folyama 405—475. lp. *Keynes*: Scope and Methode of Pol. Economy cz. művét, különösen a 6. és 7. fejezeth., valamint *W. Hasbach*: kritikai irányú cikkeit „Zur Geschichte des Methodenstreites in der Polit. Oekonomie“, a Schmoller-féle Jahrbuch 1895-ik évfolyban.

50) Utalt erre már *Hildebrand*, a „Jahrbücher für. Nat. Oek. und Statistik 1863. évfoly. I. köt. 137. s k. I. (Egyébiránt a gazd. jelenségek sorozata és ismétlődése néha csak egyszerű *coincidentia*, nem pedig igazi *causalis nexus*.)

51) *Kállay B.* szerint: „A történet nem ismétlődik sohase egészen; de bizonyos, hogy az ok és okozat közti kérlelhetlen összefüggés a népek életében is mindig érvényesül“. (Akad. Érték. az Árpád-kori királyokról.) Míg másrészt *Hegel*lel azt mondhatni: „Folyton ismétlődő jelenségek bár néha *más* körülmények közt és azért más lefolyással és más kimenetellel“.

52) Ld. még *Neumann* id. Ért. a 410. s k. 447. s k. és 462. lp. *Roscher*: System I-ső köt. 13. §. 7. jegyzet; *P. Villari*: La Storia come scienza 9. lp. *Wundt*: Philosophische Studien. III. 195. s k. lp. *Lehr*: Grundbegriffe 30—32. I. és *Ed. Freeman*: Study on History 3-ik fej.

53) Volt külföldi tagtársunk és heidelbergi egyetemi tanár.

54) Ld. még *I. Ingram*: Hist. of Polit. Economy (német kiad.) 280. lp. *Treudelenburg*: Naturrecht auf dem Grunde der Ethik. (1860) 19. §. *Schmidt*: Der Staat (1896) 16. lp. és magát *Roscher*t: System I. köt. 13. §.

55) Először *Knies* által id. munk. 23. s k. meg 349. s k. lp.

56) Újabb hazánkiai: *Földes* tanár (A Nemzetgazdaságtan Módszere című, 1880-ban megjelent akad. Értekezésével), *Gans-Ludassy* (fent id. munkájával), azután *Kőrösi* (Statisztika és Logika 1891.) járultak az itt szóban lévő feladvány behatódó tárgyalásához. Mellékesen érinti a kérdést *Concha* tanár is „Politika“ című I. köt. (1895) 14—29. lp.

57) Élükön *K. Menger*rel, a már említett: „Untersuchungen“ és „Irrthümer des Historismus“ című munkájával. — Az iskolához tartozó kiválóbb szakférfiak: b. Wieser, E. Sax, R. Zucker-

kandl és Philippovich egyetemi tanárok; azután Rob. Meyer Schuler, Schröder, Feilbogen; Gans-Ludassy, némileg Neurath tanár, főleg pedig Böhm-Bawerk volt egyet. tanár és osztr. pénzügyminiszter.

58) Ld. *Menger* id. munkáit; *Böhm-Bawerk*: id. Érték. a Conrad-féle Jahrbuch 1890-ik évf. *E. A. Schröder*: Die Pol. Oekonomie (1896) 50. s. k. lp., azután *Schmoller*: Zur Literaturgeschichte 275—295. lp. valamint *Neumann* és *Hasbach* fent a 49-ik j. idézett Értekezéseiket, melyekre rövidség okából utalnom kell.

59) Mengerékkal párvonalosan, bár más irányban s részben Roschert és a hiszt. iskolát méltatóbban, tárgyalják újabban e kérdéseket: *Ad. Wagner* t. i. rendszeres munkájában, meg *H. Dietzel*: a Conrad és a Schmoller-féle Évkönyvekben közzétett „Értekezései” meg Theoretische Socialoekonomik című munk. I-ső köt. 61—118. lap.

60) Így nevezetesen némely alapfogalmak (mint a jav, az érték, a tőke fogalmának) élesb meghatározása, a jövedelemelosztás elméletének kibővítése, a tudomány tagozatának elemzése, meg némely irodalomtörténeti szakasz megvilágosítása. (Bár meg kell jegyezmem, hogy az iskola maga az ő e részbeli vívmányait túlbecsüli s oly nagy jelentőséget tulajdonít azoknak, a melylyel nem bírnak; a mire a szakbeli tudományos kritika legujabban rá is mutatott.)

61) Ily értelemben és czélzattal lett használva *általam* is (Theorie und Gesch. cz. munkámban s pedig tudtomra először) ez elnevezés: *ethisch-historische Richtung*. — Ugyanilykép (vagyis képletileg) nevezte *Gervinus* (1836-ban közzétett Érték. Dahlmann fölött) a politikai tudományt: *az állam physiologiájának*; avagy Lord *Brougham* (Political Philosophy, 1843., I. köt. 14. 1) a kormányzást: *az államszervezet comparativ anatómiájának*; sőt Menger egyik tanítványa (Schröder: Pol. Oek. 68. lp.) a tud. methodusát: *anatomiai-physiologiainak* stb. Ld. még *Lehr*: Pol. Oek. 31. s. k. lp. és Roscher Systemje I. k. 22. §.

62) Ld. *Roscher*: Systemje I. köt. 22. §. a jegyzetekkel; *Schmoller*-cikkét a t. id. Államszótárban s különösen *W. Hasbach*: Érték. a Schmoller-féle Jahrbuch idézett folyama 766., 782., 806. s. k. lp. *Magam* is utaltam erre Theorie der Nat. Oek. cz. m. 376—424. és újabban Nemzetgazdaságtan cz. m. (1890-ki 5-ik kiad.) I. köt. 16. §-ban.

63) Számos esetben (gondoljunk péld. a pénzforgás, a valutaügy, a vasúti rendszerek, az amortisabilis és nem-amortisabilis járadék, a bankpolitika stb. kérdésére) más módon és úton megállható következtetési eredményre jutni nem is lehet.

64) Melyet újabban némely szaktudós *isoláló-individualis-tikus* eljárási módszernek nevezi A mivel összefüggésben arra kell utalnunk, hogy ép ez az eljárás főoka az abstract-deductiv iskola hibás következtetéseinek ; s hogy (ha már ezen az alapon tartják a Roscher-ellenes irányú szakférfiak a methodusukat alkalmazandónak) sokkal helyesebben járnának el, ha a már *Stuart Mill*, meg *Cairnes* stb.-ek által felállított azt az elvet követnék, hogy nem az *egyén-önérdeki* pszichikai rugóból egymagából, hanem a psych. rugók egész sorának hatása alatt lévő „*gazdálkodó ember*“ fogalmából indulnának ki. Ld. e tekintetben még *Dietzel*: Soc. Oekonomik I. köt. 78. s k. lp.

65) Helyesen emelve ki az osztrák iskola egyik kiváló tagja *Böhm-Bawerk* (Conrad: Jahrbücher, Bd. 50, pg. 306.s k.) és *I. Ingram* (History of Pol. Econ. német kiad. 290. lp.) által.

66) Élénk bizonyosság erre nézve a *Ricardoi* felfogást (túl-feszített értelmezésben követő német socialdemokrata *I. Lassalle*-nak meg a *Hegeli* philosophia dialektikáját a közgazdaságtanra igen helytelen módon alkalmazó *K. Marx*-nak úgy praktikus mint irodalmi működésük. Némi eszmerokonság folytán hazánkfia *Hertzka* mint a „Freiland“ című érdekes könyv szerzője is említhető itt talán. (A szellemes francia tanár *Deschanel*, legújabbban egyik figy. méltó parlamenti „beszédében“ a hegelismus és a deductiv közg. iskolának tulajdonította a socialistikus agitatio és a *Marxismus* keletkesését.)

67) *L. Mangoldt*: V. W. Lehre (1861). *N. Dietzel*: Social. Oek. I. 92. s k. lp. — Szellemesen fejezte ki ezt *Göthe*, mondván: „Analysis és Synthesis, inductio és deductio, együttesen, úgy mint ki- és behellés, teszik ki a tudomány életét“. Hogy már *Aristoteles* is így tekintette a feladatot s a methodus e két irányát összetartózkodónak jelentette ki, tudjuk. Ld. erről *Oncken*: Die Staatslehre des Aristoteles. I. köt. (1870) 29. lp.

68) A melyek fogalom-határozatát legújabbban *Wagner* és *Neumann* (f. id. h.) ekként adják „Die V.-W. Gesetze sind der Ausdruck für eine infolge der Macht wirthschaftlicher Zusammenhänge aus gewissen Motiven sich ergebende regelmässige Wiederkehr wirthschaftlicher Erscheinungen (Tendenzen oder Vorgängen)“. Ld. még *Schober-Schulze*: Volkswirth. Lehre (1895) 61—64. lapj. igen helyes formulációjával a gazd. törvények jellegének, alapjának és értelmének.

69) Hasonlóan *Cairnes*: The logical Method. of Pol. Econ. (1865) 78. s k. és Leading Principles (1883) 269. lp.; továbbá *Gide* Principes d'Econ. Polit. (1889) 17. lp. *Neumann* id. Érték. 437. s k. lp. — Míg *Cournot*: Princ. mathematiques de la theorie de richesses (1838), *Cherbuliez*: Précis de la Science Économique (1862), *Molinari*: (Lois naturelles de l'Econ. Pol. 1888.) *Courcelle*-

Seneuil: Économ. Politique (1859), s *Keynes* (id. mk.) meg *Menger* (id. mk.): a másik felfogást képviselik.

⁷⁰⁾ S ezek között olyanok is, a kik nem tartoznak egyenesen az osztrák iskolához. Ld. még az előbbi „jegyzetet“.

⁷¹⁾ Egy ízben *Menger* (helyesen) utal ugyan arra, „hogy tudományunkban a természettani methodust nem lehet alkalmazni, s hogy a kg. törvényei nem *természettörvények* (Naturgesetze), a szó valódi értelmében, hanem csak *empirikus* vagy az *erkölcsi világ exact* törvényei“: azonban (arról nem is szólva, hogy az ethikai világot illetőleg *exact* törvényekről beszélni alig lehet) mindjárt rákövetkezőleg, eltérve a jelzett eszmétől, azt mondja, hogy a k. g. tudományban is a theoretikus kutatás *exact* irányát kell követni; s egész okoskodása a körül forog, hogy (bizonyos föltevések és fictiók mellett) a természettörvényekhez egészen hasonló exactitású törvények kiderítéséhez juthatni stb. (Ld. erre nézve *Hasbach* id. Érték. 759. s k. lp. kívül különösen *Neumann* tüzetes bírálatát id. Érték. 438—442. lp. meg a 447. s k. lp.) Ugyanezen elbírálás alá esnek azután *Keynesnek*, s a még tudományunkban való *kísérletezést* is lehetőnek tartó *Lexis* tanárnak (s a többi *ekként* gondolkozó írónak) fejtegetései.

⁷²⁾ Ld. még *Waintig*: A. Comte 354. s k. lp.

⁷³⁾ Éleselmű hazánkfia dr. *Hertzka*, bár maga is a régi abstract-deductiv iskolához számítható s ennek szellemében írta: „Währung und Handel“ című (1876. közzé tett) munkáját s egy-némely újabb szintén becses könyvét: azt mondja, hogy a történelmi iskola helyesen hirdeti az orthodox régi iskola tanrendszerének absolut elégtelenségét; s hogy teljesen igaza van, midőn arra utal, hogy annak abstractiói a tényekkel nem egyeznek meg; s azért ebben ez irányban az új iskola tanai haladást képeznek“. (Ld. „Zeitschrift für Staat- und Volkswirtschaft“ című folyóiratában *Schmoller* „Zur Literaturgeschichte“ című műve meg *Berghoff-Ising* könyve felett írott bírálatát. Csakhogy aztán H. is ugyanabba a hibába esik, a melyre fent a 64-ik jegyzetben utaltunk.)

⁷⁴⁾ Egyesek e szaktudósok közül tesznek ugyan a relativismusnak némi engedményt; így péld. *Bagehot* (Economic Studies, 1880. 5. lp.) azt mondván: „the world, which our political economists treat of, is a very limited; they imagine, that what they read, is applicable to all states of Society“ stb.; továbbá *Keynes* id. munk. 214—225. lp. vagy *Zuckerlandl*: Theorie des Preise, (1889). cz. munk. a Bevezetésben; *Sidgwick*: Princ. of Polit. Econom. 1883. p. 9. 485. s k., sőt mi több maga *Menger* is oda nyilatkozik hogy az (általa úgynevezett) empirikai vagy reális törvényeket illetőleg el kell ismerni, hogy ezek *az idők folyásába* helyezvék s hogy oly törvények, a melyek a fejlődés bizonyos stádiumára

nézve meg lettek állapítva, a fejlődés minden phásisára nézve korántsem tekinthetők megállóknak“ (ld. id. munk. 25., 39., 107. lp.) Roscher egyik legújabb ellenese *Dietzel* tanár (különben sok becses részletet tartalmazó könyvében: *Theoretische Sozialökonomik*, 86. s k. és 114. s k. lp.) abba a (különben nála nem egyedül álló) ellenmondásba esik, hogy elismeri a *relativitási elvet*, s mégis helyteleníti a hiszt. iskolát ez elvnek hangsúlyozása miatt.

75) Ld. még *I. Igram*: Present position and prospect of Pol. Econ. általában.

76) Ld. még *Schmoller*: jeles munk. *Grundfragen des Rechts- und der Volkswirtschaft* (1875). Ugyanannak cikkét *Volksw. Lehre* a Conrad-féle Államszótárban VI. köt. 536–539. lp. *Liebmann*: *Analysis der Wirklichkeit* (1880) 635–680. lp. és *Ott Lorenz*: *Geschichtswissenschaft* 74. s k. lp.

77) S ezt továbbra is fentartandónak tekinti. (Ld. még *Hasbach* id. Érték. 770 s k. l. és *Neumann* id. Érték. 452. lp.) E felfogáson mitsem képesek változtatni *Mengernek* (id. *Untersuchungen* cz. m., meg a Conrad-féle *Jahrbücherek* 53. kötetében a „gazd. tudományok osztályozására“ nézve közlött tanulmányában nyújtott, különben figyelemreméltó) fejtegetései.

78) Az a kérdés: Vajjon és mily értelemben tekintendő tudományunk *theoriának* (science) meg *művészetnek* (Art, Kunstlehre): az *itt*, meg alább (a VII. szakaszban) foglaltakban vétetik általunk tekintetbe.

79) Azt nem is említve, hogy miért is engedessék át a tudományunk lényegéhez és tulajdonképi feladatkörébe szorosan tartozó annyi fontos és jelentékeny tan: *idegen* tudományszakoknak (politikának, közigazgatástannak, vagy épp. *sociológiának*), a melyek ezen kérdéseket vagy egészen *más szempontból* hivatvák tárgyalni, vagy tárgyalásukra *illetékteleneknek* tekintendők!? Mely részben már *Rau* is (bár nem a Roscher-féle új felfogás szerint) helyes úton járt, a midőn 1826 óta közzétett nagy kézikönyvét: *Volksw. Lehre* és *Volksw. Pflege* szerint osztotta fel, illetve tartotta tagozandónak; — s a mely irányban a hatvanas évek óta a francia Courcelle-Seneuil és Cherbuliez, és az újabb angolok közül is egynéhány szakember haladnak.

80) Összefoglalva az e szakaszban mondottakat, *eredményként* a következőkre utalhatni: a) Roschernek és iskolájának ellenesei úgy általában, mint az ú. n. osztrák iskola különösen: kétségtelenül sok fontos kérdést pendítettek meg, állítottak diskusszióra és helyeztek új világításba; tehát több tekintetben járultak tudományunk előbbreviteléhez. Ennek tulajdonítható az a messzebbre is kiterjedő elismerés, a melylyel e tudói kör találkozott; úgy, hogy nagyon is keménynek jelezhető legújabban Roscher egy-némely követője részéről tett kijelentés, hogy Roscher bírálóinak

tanai semmi belső értékkel sem bírnak, eredetiség tekintetében jelentéktelenek, egymással össze nem hangzók, részben következetlenek, s inkább csak fogalom-zavart okozók. — *b)* Másrészt azonban kétségtelen, hogy a Roscher ellen irányzott támadások és kritikái kifogások nagy része a kellő tudományos alapot nélkülözi; előzőleg, önkényszerűen képzett egyoldalú felfogás álláspontjából indul ki; s azért a tudomány célbavett igazi mélyebbítését és maradandó gazdagítását nem képezi; s legfeljebb a régi orthodox s absztrakt doctrinák modernisált (tetszetősb köntösbe öltöztetett) alakbani felélesztésének nevezhető. — *c)* A közgazdaságtudomány, a mint kimutatni törekedtünk, lényegére nézve se nem aprioristikus föltevésekre alapítható deductiv, se nem történeti, se nem természeti tudomány, hanem egy, a hisztória és concret tapasztalat és világszemléletre épített *inductiv morál-politikai* (illetőleg theoretikus) tanszak, a melyben az egyéni érdek és a magánhaszon meg jóllétre való törekvés mellett (gyakran előtt és felett) a közérdek és a közjó tekintetei is számba vétetnek, illetve a gazdálkodó alanyok a régi iskola egyoldalú tanaitól eltérőleg, *közületies* állapotban léteznek és nem mint csak önérdektől, hanem mint egyéb pszichikai rugók által is vezérelt gazdálkodó személyek szemléltetnek, s ezzel a társadalmi gazdaság egy fensőbb jellegű ethikai és organikai egészébe belefoglalva tűnnek fel. — *d)* A közgazdaságtani elmélet rendszere nem construálható *a priori*, s nem dedukálható abstractió által *egy korszaknak meg egy népnek* a gazdasága- és ennek jelenségei- és viszonyaiból; és így örökösen félszeg maradand az a (régí orthodox iskolai) felfogás, mintha *egy bizonyos ország vagy nép közgazdasági állapotairól* abstrahált közgazdasági törvények, elvek és intézmények, mint *az általános emberi gazdaság tipikus* alkatainak kifejezései stb. absolut érvényűeknek és minden más országra vagy társadalomra nézve alkalmazhatók- vagy mintául szolgálhatóknak tartathatnának. — *e)* A közgazdaságtudományi kutatásnak az igazság kiderítésére más, sokkal hatékonyabb eszközei vannak mint a pusztá föltevésekkel operáló deductió; a mily kétségtelen, hogy *a történelem* igen gyakran a legmélyebb bepillantást teszi lehetővé a gazdasági dolgok és tünetmények causális összefüggésébe, s hogy oly viszonylatokat derít fel, a melyeket semmiféle deductiv theoria se képes megmagyarázni. — *f)* *Dietzelnek* éleselméjű, de ellenmondásokkal teljes és a hisztóriai irányt egyoldalú subjectiv szempontból bíráló fejtegetései lényeges helyreigazításra szorulnak; *Ad. Wagnernek* állítása, hogy „a methodus körüli küzdelemben az igazság az exactok és az extrém-hisztorikusok közt a középben létezik“ — csak megszorítással fogadható el; elismerést érdemel ellenben az osztrák szaktudós, *Neurath*, a ki maga is a Roscher-ellenes irányhoz hajolván, elég elfogulatlan kijelenteni: „Die Wiener Schule biegt den

zu sehr nach der einen Seite gebogenen Stab wieder zu *viel nach der anderen Seite*, sie reagirt gegen *die ganze* Richtung der historisch-ethischen Schule“ stb. A mikhez részemről még azt kell csatolnom, hogy nem épp ízléses dolog (tudományi tekintetben), ha valamely iskola híve vagy vezetője (a mint az az osztrák iskolánál tapasztalható) *más* felfogással vagy iskolával szemben keserűnyes kicsinyeskedéssel, vagy épp a csalatkozhatatlanság praetensiójával lép fel; s másfelől, hogy egészen indokolatlannak nem nevezhetni egynémely németországi szaktudósnak (az osztrák iskola fölötti) azt az ítéletét, hogy *az* a tudományunk (s általában a morál-politikai tudományok) sikeres és messzebbható műveléséhez szükséges universál-historiai szakképzettséggel és látással nem rendelkezik“ stb. (Mellesleg szólva, ennek az igen is fontos kelléknek hiánya sok más ország nemzetgazdasági szakembereinél is észlelhető!) — *g*) Végül azokat a helyenként nyers és epés módon Roscher ellen emelt kifogásokat illetőleg, a melyek *E. Dühring* (főleg *Grundlegung der Volkswirtschafts-Lehre* és *Geschichte der Nationaloekonomie* című) munkáiban itt-ott találhatók, s nem is tárgyi, hanem inkább formai természetűek: ezekre komolyan válaszolni fölösleges.

81) Ld. erre nézve *Lasaulx*: *Philos. der Geschichte* 7. s k. I. *L. Ranke*: *Weltgeschichte* IX. Th. 2. Abth. „Über die Epochen der Geschichte.“ Előszó és 1—238. lp. *O. Lorenz*: *Geschichtswissenschaft*, főleg a 217—311. lp. *Funck-Brentano*: *La Civilisation et ses Lois* (1876). *B. Eötvös*: *Uralk. Eszmék*. I. köt. 11. fejt. *Knies*: *Pol. Oekon.* 367. s k. I. *A. Comte*: *Philosophie Positive*. IV. köt. 364. s k., 380. s k., 623. s k., 653. s k. I., meg *Laurent*: *Études sur l'histoire de l'Humanité*. 18-ik kötet (1870) általában.

82) *Seneca* lakonikus definitiója szerint: „*Quidquid coepit desinit*“ (Consolatio ad Polybium); és *gr. Andrassy Gyula* ismeretes mondása szerint: „A világon idővel minden agyonéli magát“ (főrendiházi beszédében 1889. ápril 5-én).

83) Legújabbban *Asbóth J.* akad. székfoglalójában (1895-ben) *Korunk Eszméiről*. Ld. még *Götte*: *Vorschule der Politik* (1840), több helyütt; *Roscher*: *System* I. köt. utolsó §-át a „jegyzetek“-kel; *Seneca*: *Consolatio ad Marciam-jának végéni fejtegetését*, *Hellwald*: *Culturgeschichte*-je (1875, pag. 797. s köv.) sötét világnézletű prognosist; az olasz *Leopardi* tragikus jellegű költeményeit; meg *Schopenhauer* philosophiai rendszerét. Hazánkfiának, *M. Nordaunak*: *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* (1883. 15. kiadás 1893.) cz., valamint a vele sokban hasonló nézeteket képviselő *E. Dühringnek*, vagy *Fr. Nietschének* (itt-ott beszámíthatatlan kedélyállapotban írottaknak látszó, de sok szellemes fejtegetést tartalmazó) Értekezései, meg a hasonló eszme-

körben mozgó francia forradalmár, *El. Reclus*nek könyvei: figyelmen kívül hagyhatók.

84) *Egy* értelemben e részben is a világ annyi nagy gondolkodójával: Aristotelessel és Tacitussal, Senecával és Sz. Ágostonnal, Macchiavellivel és Gibbonnal, Dantével és Göthével, Spinozával és Heggelle, Schlossserrel és Humboldttal, Ricardóval és Malthussal.

85) Hogy századunk legnagyobb történettudósa *L. Ranke* is a sötétebb világnézlethez hajlik, s az emberiségnek nem általános, s még kevésbé *erkölcsi* (hanem csak materiell-technikai) tekintetben való *haladását* ismeri el: ld. *Weltgeschichtéje* f. id. köt. 3. s k. és 237. s k. lp.; míg *A. Comte* (Philosoph. Positive IV. köt.) az emberiség majdnem végtelenig való tökéletesedését veszi fel, de a valamikor bekövetkezendő hanyatlást és elenyészést ő se tartja kikerülhetőnek.

86) Ugyanez észlelhető *b. Eötvösnél*. Ld. Uralkodó Eszmék I. köt. 400. s k. és 521. s k. l.

87) Hogy a közgazdaságtudósok közül a *Ricardo-Malthus-féle* angol iskola hívei inkább a pessimistikus, ellenben a *Carey-Bastiat-féle* irány követői az optimistikus felfogáshoz hajlanak: ld. *Kautz*: *Geschichte der Nationaloekonomik* 492. s k. l.

87^a) Ld. *Roscher*: *System*. I. köt. 263—265. §§-kat; *U. a. Ansichten der Volkswirtschaft* I. köt. 14. s k. lp. és *Janet*: *Les problèmes du 19-me siècle* (1872) 5-ik könyv.

88) Utalhatni itt (per analogiam) *Ed. Burke* következő nyilatkozatára: „our political system is placed in a just correspondence and symmetry with the Order of the world, and with the mode of existence decreed to a *permanent body* composed of *transitory parts*; wherein, by the disposition of a stupendous wisdom the *Whole, at one time, is never old or middle-aged, or young*; but in a condition of *unchangeable constancy*, moves on through the varied tenor of perpetual decay, fall, renovation and progression“ (Reflections on the french revolution 1872. k. 35. lp.). Ld. még *Roscher*nek kijelentését *Politik* cz. m. 576. lp., azután *Gervinus*ét a *Schlosser-féle Necrolog* 46. lp. és *Nordau*nak szellemes észrevételét „Die Weltgeschichte ist der Werdegang der Menschheit zu immer höheren Geschicken, der sich aber nur in Tod und Geburt von Völkern vollziehen kann“. (*Fr. Ch. Krause*, az emberiség világtört. fejlődését *spirális* formában menőnek, *A. Comte*: *oscillatorius* mozgásban haladónak mondja.)

89) Ugyancsak *Nordau* szerint „a népek nőnek az ő feladatokkal, de kell, hogy valami *ideáljuk* s küldetésük fölötti *öntudatuk* legyen; s hogy amaz ideálnak *fentartó ereje* legyen“.

90) Ld. *Roscher*: *Politik* 9. s k., 567. s k. és 652. s k. lp. *U. a. Systemje* I. köt. 14., 15., 24. és 25. §§. *Bücher* Emlékbeszéde

Roscherről a Preussische Jahrbücher 77. köt. 113. s k. I. B. *Eötvös*: Uralk. Eszmék I. k. 11. fej. és *Alex. Tocqueville*: De la Démocratie en Amérique III. köt. (1868) általában.

91) Ld. *Anonym*: Progress of Nations (1861) 33. s k. lp., a hol ez az *acme*-nevezetű állapot ecseteltetik. Hasonlóan *Bagehot*: Physics and Politics cz. művében.

92) *Csengery*: szellemes megjegyzése szerint: „ha idejekorán nem engedtetik tér a reformnak, s minden ajtó csukva van, kapustól rontanak be a szenvedélyek“ (Magyar Státusférfiak és Szónokok 1850. a 192. lp.).

93) A német államtudós *Zöpf* (Allgemeine Staatsrecht 1846. és 1863.) azt mondja, hogy ezer évnél hosszabb tartammal országok nem szoktak bírni; míg *Roscher* szerint: minden állam élete a vénülés sorsának van alávetve, és annak, hogy elenyészve más állam által helyettesítettik; a nemzetek legfőbb feladata odahatni, hogy ez az eshetőség minél későbbre tolassék ki. (Politik. 16., 652., 587. lp.) Ld. még *Raumer* (nagybecsű) Historisch-politische Briefe (1860) 65. s k. lp. *O. Lorenz*: Geschichtswissenschaft 217. s k. lp. és *Livius*: tört. munk. a Gallusokról való szakaszát; és ismét *Roscher*: Systemje I. köt. 14. §-át.

94) Ugyanilykép nyilatkozik *P. Villari*: La storia come scienza 92—93. lp. A *despotia* tek. pedig *Tocqueville* Démocratie en Amérique, III. köt. 3—4. szakaszban, s b. *Eötvös* is: Uralkodó Eszmék I. köt. 11. fej.

95) Ld. erre nézve *Roscher*: System I. köt. 23—26. §§. *Knies*: Pol. Oekon. 39. s k. 349, s k. és 485. lp. *Dietzel*: Social-Oekonomik I. köt. 108—118. lp. *J. Ingram*: Position and prospects of Pol. Econ. általában. és *Ad. Wagner*: Grundlegung I. 165. s k. lp., részben *Concha* tanár: Politika cz. m. I. köt. Előszavát.

96) E részben találkozok *Roscher* az *orthodox* classikus iskola követőivel, és (bár más értelmezés- és következtetéssel) *osztrák* elleneseivel is; mely utóbbiak egyike, *Philippovich* (Aufgabe und Methode der Pol. Oek. 46. lp.) azt mondja: „Die Theorie gibt keine Maximen des Handelns; sie konstatirt nur Regelmässigkeiten und Zusammenhänge“. Ugyanilykép a francia *Dunoyer* a Liberté du travail (1845) neves szerzője mondván „l'Écon. Politique ne propose rien, elle expose“; meg *Keynes*, a ki (id. m. 12. lp.) azt mondja: „the function of Pol. Economy is to investigate facts, and discover truths about them, not to prescribe rules of life“.

97) E nézetemnek már *hallgatói* koromban s később Theorie der Nat. Oek. cz. m. (I. köt. 313. s k. lp.) tüzetesebben adtam kifejezést; a mire nézve azután *Roscher*: Systemjének későbbi kiadásaiiban a maga felfogását és formulázását részint megszorítva, részint magyarázva reflectált is. (Ld. *Roscher*: System, I. köt. 29. §. 4-ik jegyz.).

98) Ld. még *Raumer*: *Histor. Polit. Briefe*, 4. s. k. I. és „Spreu“ című érdekes könyve 395. pontját.

99) Némileg más alakot ölt ez egész vita-kérdés akkor, ha (bár, mint már fentebb mondtuk volt, helytelenül) a közgazdaságtudomány *különös* vagy *gyakorlati* része az államtudományok valamely más ágába, például az *igazgatástanba* helyeztetik át, a mint azt *L. Stein*, *Menger* és mások teszik. A politikai és gazdasági, szóval társadalmi tudományok *tagozatát* illetőleg ld. *Kautz*: *Theorie der Nat. Oek.* stb. I. 350. s 351. lp., azután *Schröder*: *Pol. Oekon.* 12–13. lp. felállított schémát, és *Menger* beható Értekezését a *Conrad-féle Jahrbücher* 1889. évfolyamában. Az angol *Cornwall-Lewis*: *On the Method of reasoning in Politics* (1852) cz. munkájában pozitív politikát, spekulatív politikát és praktikus politikát különböztet meg; míg *Keynes* vonatkozással közvetlenül a mi tudományunkra: *positiv elméleti* közgazdaságtant, *normativ* s *regulativ* közgazdaságtant, meg *gyakorlati* közgazdaságtant különböztet meg, és míg az utóbbit az angolok módjára *artnak* (művészetnek) tekinti, a két előbbi szakot *science*-nek (szorosb értelemben tudománynak) veszi. Igen helyes utalás az általunk jelzett felfogás támogatására *Neumannnak*: *Naturgesetz und Wirthschaftsgesetz* cz. *Értek.* 452. lpján.

100) „Economic conditions are constantly changing, and each generation looks its own problems in its own way“ jegyzi meg e tekintetben találóan *Marschall*: *Principles of Pol. Economy* (3. kiad. 1895.) Előszó.

101) Nem helytelenség tehát azt vitatni, hogy tudományunk közgazd. alakzatok s intézmények taglalásánál legyen figyelemmel arra is, hogy vajjon helyesek és célirányosak-e, s mily viszonyban állanak azok a közjóhoz és a természetes igazsághoz!? Ld. még *Hasbach* id. *Értek.* 486–487. lp. utalással *I. B. Say* és *Cairnes* e részbeni nézetére; továbbá *Böhm-Bawerk*: *Kapital und Kapitalzins* I. köt. 2. lp. meg *Ad. Wagner*: *Grundlegung* I. köt. 165. s k. lp. valamint *Dietzel*: *Socialoekonomik* I. köt. 114. s k. lp.

102) Ezek szerint a közgazdaságtudomány feladata az is: képessé tenni (illetve elveket szolgáltatni) arra, hogy intézmények, rendszabályok, tervezetek fölött *ítéletet* alkothassunk és mond-hassunk, a mivel aztán a művelői pusztá fogalmakkal és szór-szállasogató különböztetések körüli *czivódások* helyett megszok-ják *nagy praktikus problémákkal foglalkozni* és tudományunkat az *élettel* közelebbi (s mindkettőre nézve gyümölcsöző) viszonylatba hozni. — *Cunningham*: *Politics and Economics*, stb. (1881) cz. m. 12. lp. egyenesen oda nyilatkozik, hogy tudományunk a praktikus élet vezetésére van hivatva. stb. *Aristoteles* e részbeli nézete felől ld. *Oncken*: *Die Staatslehre des Aristoteles* I. köt. 164. és II. köt. 219. lp.

103) Illetőleg épp olyankor, a mikor a tudomány kalauzolására különösen szükség van: cserben hagyni (Az *itt* kifejtetteknél fogva nem oszthatjuk egyebek közt *Concha*: Politikája Előszavában vallott nézeteket sem egészen).

104) Ld. még *Knies*: Pol. Oek. 349. s k. lp. *Buchenberger*: Agrarwesen und Agrarpolitik I. köt. (1892.) Előszó és a 2. és 61. s k. lp. *Ad. Wagner* és *Dietzel* a 101. jegyzetben, sőt *Wundt*: Logikája II. köt. 591. lp. is.

105) Legújabbán kiemelve *J. Lehr* által (Grundbegr. der V. W. Lehre, a 18–35. lp.), különös utalással a *technika* terén és segélyével előidézett nagy gazdasági és forgalmi átalakulásra.

106) Azt mondja egy angol publicista „csak félénk jellemek csüngenek a jelenen tekintetükkel, a mi aztán elhomályosítja a látásukat a jövőbe és a fensőbb czélok fölismerésére nézve“.

107) Ld. erre nézve b. *Leonhardi* Vorrede-jét az általa kiadott Krause-féle Philosophie der Geschichte-hez, utalással az általa úgynevez. reál vagy concret ideálokra. *Hegelnek* ide vonatkozó éles észrevételére utaltam Kerkapolyi volt t. felett tartott „Emlékbeszédem“ 3. szakasza végén. *Roscher* szerint: „a mindenha legmagasb közgazdasági fejlettségi polczon levő ország lesz a kevésbbé fejlettekre nézve mintegy concret eszmény tekintve“.

108) *Cicero* szerint: „Magni ingenii est, praecipere futura“ stb. (De Officiis I. 23.) — Uthalatni itt b. *Eötvösnek* e tételére: „a ki szemeit a távol *multnak* vizsgálásában megedzé, távolabb fog látni a jövőbe is“ (Uralk. Eszmék I. köt. 2. lp.); továbbá *H. Spencerre*, a ki szerint „a jövőre való következtetés a *multból* levont tanulságokra kell hogy legyen alapítva“ (Sociológiája III. köt. 577. §-ban) — A német publicista *Hagen* szerint: „a politikai tudománynak legjobb kézikönyve a történelem“, a *Rotteck-Welcker-féle Staatslexikonban*. — Ide vehetők még *Bernheim*: Historische Methode 75. s k. lp. *Prantl*: Verstehen und Beurtheilen cz. 1877-ben tartott akad. Érték. 3. s k., 29. s k. lp., valamint *Dovenek*, tanáráról Rankeról (a M. Allgem. Zeitung 1895-iki foly. nov. 8-iki melléklapján) közzétett czikke.

109) Ld. erre nézve *Kautz*: Geschichte der Nationalökonomik, főleg a Roscherről szóló szakaszt a 688–694. lapokon.

110) Ld. még *Miaskovszky*: Emlékbeszédét Roscher fölött a „Deutsche Rundschau“ 21. foly. 11. füz.

111) Ld. *Roscher*: Finanzwissenschaft 1 - 16. lp. és *Ugyanannak* Érték. a Bülow-féle Jahrbücher für Geschichte und Politik 1843-iki folyamában.

112) Alaposan kimutatva hazánkfia *Hajnik Imre*: Európai Jogtörténet cz. művében (4. kiad. 1896).

113) Úgy, mint legújabban az angol *Keynes* (Scope of Pol. Econ; 3. fejt.) meg *Leroy-Beaulieu* (Traité d'Econ. Polit I. köt. pag. 58. Chap 3—4.), és sok más szakember által sem.

114) Ld. erre nézve *Held*: Értekezését a Schmoller-féle Jahrbuchban; meg *Maurice Block*: Les Progrés de la Science Économiques depuis Adam Smith cz. m. I. köt. 62. s k., 220. s k. és 243. s k. lp. és *Ugyanannak* német nyelven közzétett s az illető irányt élesen bíráló könyvét: Quintessenz des Kathedersozialismus (1878).

115) Vagy *Ranke* a történelemben és *Helmholtz* a physikában.

116) Utalok e tekintetben Roscher tanítványának *Dankwardtnak*, azután *Minghettinek*, *Liegeoisnek*, és *Jourdannak* idevágó munkáikra.

117) A mit az ez irány alapítójának *H. Spencernek* egy-némely követője el is ismer. Az eszmei viszonylatot Roscher és (az egykorú kiváló jogtudós) *Ihering*, a „Geist des Römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung“ és a „Zweck im Recht“ cz. messze elterjedt nagybecsű munkák szerzőjének felfogása és iránya közt: mint feladatomtól távol esőt, csak jelezni kívánom.

118) Névszerint *Eisenhart*: Geschichte stb. 192. lp.

118^a) Magyarra Dr. *Kiss J.* által 1870—1872-ben.

119) S ha már *iskoláról* szólunk, ez itt és Roscherre nézve csak oly értelemben veendő, hogy Roscher követői nem képeztek s nem képeznek jelenleg sem valami doctrinär szűkkeblű zárt-kört, a melyhez való tartozóság: a mester szavaira való esküvés, az annak minden tanaira nézve való vak hódolás, vagy az iskola-vezetőnek irányában való tömjénezéstől volna, úgy mint az néha tudói körökben történni szokott, föltételezett.

120) Ezekről már fentebb tüzetesen volt szó.

121) Erre már 1858/60-ban közzétett tört. munkám II. köt. 693—694. lpj. rámutattam.

122) Különben a filosofiai rendszerek között leginkább a *Herbartéhoz* hajlott; úgy mint péld. Stein és Kerkapolyi a *Hegel*-féléhez, *Schäffle* a *Krause*-féléhez, *Stuart Mill* (egy ideig) a *Comté*-hez stb.

123) Ugyanezt mondja a nemrég elhunyt hírneves *Gneiströl* szellemes parentálója, a berlini egyet. tanár *Gierke*.

124) Nem kell mondanom hogy, Roscher egész irányánál fogva ahhoz a részben hegelistikusnak nevezhető felfogáshoz hajlott, hogy a hisztóriai fejleményekben és állapotokban mindig volt és van valami *észszeres* (mélyebb okkal és értelemmel bíró) és valami az *eszményből* megvalósult. Ld. még *Eisenhart*: Geschichte der Nat. Oek. 185. lp. és *Rosenkranz* jeles cikkét „a hegeli philosophai rendszerről vonatkozásában az államtudományok-

hoz“ a *Rottek-Welcker-féle Staatslexikon* (Ed. 3. 1856.) VII. köt. 654. s k. lpp. valamint *Beck: Empir. Psychologie und Logik* 1887. a 66—67. §§-ban)

125) Jól jellemzi (bár csak futólag) ez irányt *Marczali* akad. Emlékbeszédében Ranke fölött (Ld. Budapesti Szemle 1896. januári füzetb.), továbbá *A. Stern: Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815*. I. köt. (1894.) I. fej. s különösen *Gervinus: Geschichte des 19-ten Jahrhunderts* (1856. s k.) I. köt. 318—494. lp. s újabban megint *M. Brasch: W. Roscher und die socialwiss. Strömungen der Gegenwart* 15. lp.

126) A mit *Gyulai Pál* egy ízben Aranyról (Emlékbeszéd a Kisfaludy-társaság 1883. okt. 28-án tartott ülésében) oly találóan mondott, Roscherre is alkalmazható, hogy tudniillik „nincs semmi műveiben a romantikusok érzeléséből, a kik a jelennek bajai között a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza“. (Pedig Roscher, köztudomás szerint, rendkívül vallásos érzületű egyéniség volt.)

127) Jellemző e tekintetben, hogy Roscher, mikor a nagy német socialdemokratikus agitátornak Lassallenak hirtelen elhalálása hírét (1864. aug. 31-én) Magyarországon való utazása közben olvasá, felkiáltott „das ist ein grosses Glück für Deutschland“.

128) E tekintetben elmondhatni róla, a mit *Gervinus* az ő nagy tanítójáról Schlosserről mondott: „Man lernt auch aus dem Leben in Grossen in der Geschichte, keine oberflächliche Freude am Leben, man saugt aus ihrer Betrachtung eine strenge Ansicht von der Welt, und ernste Grundsätze über das Leben“.

129) Némely ide is vonatkozó eszme *Gierkenek* Emlékbeszédében Gneist fölött, azután a hírneves juristának *Ungernek*: a nemrég elhunyt bécsi tanár *Exner* fölött (1894.) és ugyancsak *Exnernek*: *Über Politische Bildung* cz. feltűnést keltett rektori Beszédében (1891).

130) Az ismeretes „majus aliquid et excelsius postulatur a professore“ szerint. Ld. *Fichtenek* „Die Bestimmung des Gelehrten“ cz. könyvét és *E. Freemannak*: *Study on History* 16. s k. lp. — Hazánkban *Pauler* egyet. tanár és miniszter által is mindig hangsúlyozva.

131) *Stuart Mill* szerint: az Igazság az életben ellentétek kiegyenlítésében jut kifejezésre. (On Liberty 2. fej.) Az *Aristotelesi* „középút eszméjére“ nézve ld. *Oncken*: *Staatslehre des Aristoteles* több helyen.

132) Ld. *Rau*: *Ueber die Zünfte* (1816. a 136. lp.) és *Roscher*: *Geschichte der Nationaloekonomik in Deutschland* a 851. lp.

133) Ugyanezt jegyzi meg a jeles történetíró *Sybel* a francia forradalom fölötti „Reflexiók“ világhírű írójáról Ed. *Burkeról* a „Zeitschrift für Allgemeine Geschichte“ 1847-iki foly. 5. lp. Hasonló-

kép *Dillmann*, a kitűnő orientálistáról Ewaldról a *M. Allgemeine Zeitung* 1895. május 29-iki melléklapján.

134) Ez is képezi magyarázatát annak, hogy mért idegenkedett Roscher mindvégig a praktikus politika mozgalmaiba való elegyedéstől. (Érdekes momentum különösen az a sokat vitatott, s már Plato, Aristoteles és Cicero által is érintett kérdés tekintetében, hogy „vajjon a tudomány és a theoriával való foglalkozás megfér-e az állam-dolgok körüli tevékeny működéssel, s nem zárja-e ki ezek egyike a másikat?!” — s a mely kérdésre az imént említett ókori nagy bölcselek határozottan oda nyilatkoznak, hogy e két-féle vagy két iránybani működés megférő, esetleg kötelesség-parancsolt is; míg hasonlóan kiváló újkori nevezetességek, például *Spinoza*, *Hegel*, *Schlosser*, *Ranke*, de meg az antik világbeli írók: *Plutarch* és *Tacitus* is, egyenesen az ellenkező nézetet tartják. Ld. még *Aristoteles*: Politikája VII. 3. *Cicero* De Officiis cz. m. I. köt. 6. és 12. fej., azután *Raumer*: Hist.-Polit. Briefe 66. s k., s magának *Roschernek*: Systemje I. köt. 54. s k. lp.)

135) Az e téren gyűjtött gazdag tapasztalatok stb. vannak Roscher: System-jének V.-ik vagyis a „Szegényügyet” behatólag tárgyaló kötetében egybefoglalva, illetve felhasználva. (Különben pedig ebben a munkában is jutnak Roscher erős *conservativ* és *vallás-erkölcsi* nézetei pregnans nyilvánulásra.)

136) Hasonlóképp nyilatkozik *Ranke* felől egy jeles volt tanítványa: „a nagy történettudós egy magában harmonikusan lezárt természet és jellem; egész élete pedig egy nagy vonásbani, egy öntésbeli vala”.

VÉGE.

III. KÖTET.

I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	„ 10 „
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 „
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól . . .	„ 10 „
VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	„ 10 „
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	„ 20 „
VIII. Vandrák András lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól .	„ 20 „
IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	„ 10 „
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	„ 20 „

IV. KÖTET.

I. Zsoldos Ignác r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól .	„ 20 „
IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	„ 30 „
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	„ 10 „
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól .	„ 10 „
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól . . .	„ 10 „
X. Korizmies László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól .	„ 10 „

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	„ 40 „
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	„ 10 „
IV. Fleischer Leberecht Henrik külső tagról. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	„ 30 „
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	„ 20 „
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	„ 20 „
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	„ 20 „
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól .	„ 20 „
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól .	„ 10 „
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	„ 20 „

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól . . .	Ára 10 kr.
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	" 20 "
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól . . .	" 30 "
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól . . .	" 20 "
V. Oppolzer Tivadar k. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól . . .	" 15 "
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól . . .	" 25 "
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól . . .	" 60 "
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól . . .	" 40 "
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	" 60 "
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól . . .	" 20 "
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól . . .	" 30 "
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól . . .	" 30 "
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól . . .	" 60 "
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól . . .	" 25 "
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól . . .	" 30 "

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól . . .	Ára 40 kr.
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	" 20 "
III. Beőthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	" 20 "
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól . . .	" 30 "
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól . . .	" 40 "
VI. Kaeskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól . . .	" 10 "
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól . . .	" 50 "
VIII. Dr. Lenhossék József rendes tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól . . .	" 45 "
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól . . .	" 30 "
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól . . .	" 30 "

VIII. KÖTET.

I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól . . .	Ára 30 kr.
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól . . .	" 1 frt
III. Paněič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól . . .	" 40 kr.
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól . . .	" 30 "
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól . . .	" 75 "
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól . . .	" 50 "
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól . . .	" 30 "
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól . . .	" 30 "
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól . . .	" 15 "
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól . . .	" 15 "
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól . . .	" 30 "